AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 10

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2023

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, akademik Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2023, №10

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2023

www. filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

MƏMMƏDOVA SVETLANA NƏSİB qızı
AzərbaycanDövlətPedoqojiUniversitetinin
Xarici DillərMərkəzinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
svetlanamammedova72@gmail.com

THE DIFFERENCES BETWEEN MORPHOLOGY AND SYNTAX

Key words: Sentence, structure, syntax, types, derivative, root, bound, linguistics, semantics.

Summary

Morphology is the study of word structure. It describes how words are formed out of more basic elements of language called morphemes. A morpheme is the smallest meaningful unit of a language. Morphemes are considered minimal because if they were subdivided any further, they would become meaningless. Each morpheme is different from the others because each singles a distinct meaning. Morphemes are used to form words. *Base*, *root* or *free* morphemes are word that have meaning, cannot be broken-down into smaller parts, and can have other morphemes added to them. Examples of free morphemes are ocean, establish, book, color, connect, and hinge. These words mean something, can stand by themselves, and cannot be broken down into smaller units. Morphology is the study of word formation, including the ways new words are coined in the languages of the world, and the way forms of words are varied depending on how they're used in sentences. Understanding syntax and morphology is vital for foreign language learners for several reasons: Sentence Construction: Syntax provides the framework for constructing grammatically correct sentences. Learners must grasp the word order and sentence structure unique to the target language.

МАМЕДОВА СВЕТЛАНА НАСИБ

РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ МОРФОЛОГИЕЙ И СИНТАКСИСОМ

Ключевые слова: Предложение, структура, синтаксис, типы, производная, корень, связь,лингвистика,семантика.

Резюме

Морфология – это изучение структуры слова. Он описывает, как слова формируются из более основных элементов языка, называемых морфемами. Морфема – это наименьшая значимая единица языка. Морфемы считаются

минимальными, потому что, если бы их подразделили дальше, они потеряли бы смысл. Каждая морфема отличается от других, потому что каждая имеет особое значение. Морфемы используются для образования слов. Базовые, корневые или свободные морфемы — это слова, которые имеют значение, не могут быть разбиты на более мелкие части и к ним могут быть добавлены другие морфемы. Примерами свободных морфем являются океан, установка, книга, цвет, соединение и шарнир. Эти слова что-то значат, могут стоять сами по себе и не могут быть разбиты на более мелкие единицы. Морфология — это изучение словообразования, включая способы создания новых слов в языках мира и способы изменения форм слов в зависимости от того, как они используются в предложениях. Понимание синтаксиса и морфологии жизненно важно для изучающих иностранный язык по нескольким причинам: Построение предложений: Синтаксис обеспечивает основу для построения грамматически правильных предложений. Учащиеся должны усвоить порядок слов и структуру предложений, уникальные для изучаемого языка.

Məmmədova Svetlana Nəsib qızı

MORFOLOGİYA VƏ SİNTAKSİS ARASINDAKI FƏRQLƏR

Açar sözlər: Cümlə, struktur, sintaksis, növlər,törəmə, kök, əlaqə, dilçilik, semantika.

Xülasə

Morfologiya sözün quruluşunu öyrənir. O, sözlərin morfem adlanan dilin daha əsas elementlərindən necə əmələ gəldiyini təsvir edir. Morfem dilin ən kiçik mənalı vahididir. Morfemlər minimal hesab olunur, çünki onlar daha da bölünsəydilər, mənasız olardılar. Hər bir morfem digərlərindən fərqlidir, çünki hər biri ayrı bir məna daşıyır. Morfemlərdən söz yaratmaq üçün istifadə olunur. Əsas, kök və ya sərbəst morfemlər məna daşıyan, daha kiçik hissələrə bölünə bilməyən və onlara başqa morfemlər əlavə edə bilən sözlərdir. Sərbəst morfemlərə misal olaraq ocean, set, book, color, connect daxildir. Bu sözlər nəyisə ifadə edir, yaranma yolları və cümlələrdə necə istifadə olunduğundan asılı olaraq sözlərin formalarının müxtəlifliyi də daxil olmaqla söz əmələ gəlməsinin öyrənilməsidir. Sintaksis və morfologiyanı başa düşmək bir neçə səbəbə görə xarici dil öyrənənlər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir: Cümlənin qurulması: Sintaksis qrammatik cəhətdən düzgün cümlələr qurmaq üçün çərçivə təmin edir. Şagirdlər hədəf dilə xas olan söz sırasını və cümlə quruluşunu qavramalıdırlar.

Grammar can be divided into morphology and syntax. Morphology is the study of words and their rules of formation. And syntax is the study of sentences and their rules of formation. Essentially, morphology and syntax are studies of the same thing – formation rules of a language – but at differing “levels” Morphology—study of the rules that govern how morphemes, the minimal meaningful units of language, are used in a language. Syntax—the rules that pertain to the ways in which words can be combined to form sentences in a language. Semantics—the meaning of words and combinations of words in a language.Morphology is the study of the internal structure of words and forms a core part of linguistic study today. The term morphology is Greek and is a makeup of morph- meaning 'shape, form', and -ology which means 'the study of something'.There are three principal approaches to morphology and each tries to capture the distinctions above in different ways:

1)Morpheme-based morphology, which makes use of an item-and-arrangement approach.
2)Lexeme-based morphology, which normally makes use of an item-and-process approach.
3)Word-based morphology, which normally makes use of a word-and-paradigm approach.

Morphology accounts for the internal structure of words, and syntax describes how words are combined to form phrases, clauses, and sentences. There are many words in English that are fairly obviously analyzable into smaller grammatical units. In morpheme-based morphology, word forms are analyzed as arrangements of morphemes. A morpheme is defined as the minimal meaningful unit of a language. In a word such as *independently*, the morphemes are said to be *in-*, *de-*, *pend*, *-ent*, and *-ly*; *pend* is the (bound) root and the other morphemes are, in this case, derivational affixes.[d] In words such as *dogs*, *dog* is the root and the *-s* is an inflectional morpheme. In its simplest and most naïve form, this way of analyzing word forms, called "item-and-arrangement", treats words as if they were made of morphemes put after each other ("concatenated") like beads on a string. More recent and sophisticated approaches, such as distributed morphology, seek to maintain the idea of the morpheme while accommodating non-concatenated, analogical, and other processes that have proven problematic for item-and arrangement theories and similar approaches.Lexeme-based morphology usually takes what is called an item-and-process approach. Instead of analyzing a word form as a set of morphemes arranged in sequence, a word form is said to be the result of applying rules that alter a word-form or stem in order to produce a new one. An inflectional rule takes a stem, changes it as is required by the rule, and outputs a word form;[22] a derivational rule takes a stem, changes it as per its own requirements, and outputs a derived stem; a compounding rule takes word forms, and similarly outputs a compound stem.

Word-based morphology is (usually) a word-and-paradigm approach. The theory takes paradigms as a central notion. Instead of stating rules to combine morphemes into word forms or to generate word forms from stems, word-based morphology states generalizations that hold between the forms of inflectional

paradigms. The major point behind this approach is that many such generalizations are hard to state with either of the other approaches. Word-and-paradigm approaches are also well-suited to capturing purely morphological phenomena, such as morphomes. Examples to show the effectiveness of word-based approaches are usually drawn from fusional languages, where a given "piece" of a word, which a morpheme-based theory would call an inflectional morpheme, corresponds to a combination of grammatical categories, for example, "third-person plural".

Some languages are isolating, and have little to no morphology; others are agglutinative whose words tend to have many easily separable morphemes (such as Turkic languages); others yet are inflectional or fusional because their inflectional morphemes are "fused" together (like some).Grammar can be divided into morphology and syntax. Morphology is the study of words and their rules of formation. And syntax is the study of sentences and their rules of formation. Essentially, morphology and syntax are studies of the same thing – formation rules of a language – but at differing “levels”. Syntax is a term used by linguists to describe a set of principles and rules that govern sentence structure and word order in a particular language. In English, the general rule of syntax follows the subject-verb-object rule.Syntax, the arrangement of words in sentences, clauses, and phrases, and the study of the formation of sentences and the relationship of their component parts. In a language such as English, the main device for showing the relationship among words is word order; *e.g.,* in “The girl loves the boy,” the subject is in initial position, and the object follows the verb. Transposing them changes the meaning. In many other languages, case markers indicate the grammatical relationships. Morphemes are a means of modifying word structures to change meaning. The morphology of a given language describes the rules of such modifications. Syntax and morphology are concerned with two major categories of language structure. Morphology is the study of word structure syntax is the study of sentence structure. According to the traditional view, the relation between morphology and syntax is the following: while morphology builds up word forms—typically by combining roots with other roots and with affixes, but also by applying other operations to them, syntax takes fully inflected words as input and combines them into phrases.Also, morphology helps in spelling out the appropriate forms of lexeme in a particular syntactic context. This only means that we come to be aware of the correct ordering of words in a language, paying attention to morphological rules.Morphology is the study of morphemes, the smallest units of language that carry meaning. Syntax is the study of the rules and categories that underlie sentence formation. Many linguists use the word morphosyntax to capture the fact that morphemes often have sentence-level functions.

Morphology and syntax are an integral part of linguistics. They are subdivisions of the study of languages and together with phonetics, semantics and phonology contribute to the understanding of how a language is formed. Morphology deals with the

understanding of how words are formed while syntax is focused on the way sentences are developed. Basically morphology is the study of the structure of words, while Syntax studies the structure of sentences. Together these disciplines help linguists understand how language works. Morphology and syntax are an integral part of linguistics. They are subdivisions of the study of languages and together with phonetics, semantics and phonology contribute to the understanding of how a language is formed. Morphology deals with the understanding of how words are formed while syntax is focused on the way sentences are developed. Basically morphology is the study of the structure of words, while Syntax studies the structure of sentences. Together these disciplines help linguists understand how language works.

Morphology helps linguists understand the structure of words by putting together morphemes. A morpheme is the smallest grammatical, meaningful part of language. There are two different types of morphemes that form the basis of the words they structure. They are known as a free morpheme and a bound morpheme. A free morpheme is a single meaningful unit of a word that can stand alone in the language.

For example:

cat, mat, trust, slow ….. these are all free morphemes and stand alone.

A bound morpheme cannot stand alone, it has no real meaning if it is on its own.

For example:

walked, (ed) can not stand alone or unpleasant (un) is not a stand alone morpheme.

Bound morphemes that are part of the beginning of a word are known as prefixes and at the end of a word they are known as suffixes. Bound morphemes can also be grouped into into a further two categories.

Derivational – added to the base form of the word to create a new word. Look at the word able and let it become ability. In this instance the adjective becomes a noun. The word send as a verb morpheme becomes sender and a noun with the addition of er. While stable to unstable changes the meaning of the word to become the opposite meaning. In other words the meaning of the word is completely changed by adding a derivational morpheme to a base word.Syntax looks at sentences and how words perform in a sentence. Syntax looks at the rules and process of building a sentence and it looks at the word order and structure of a sentence. The meaning of a sentence in any language depends on the syntax and order of the words. A very simple basic sentence in English is made of a subject with a verb and a direct object.

For example:

The dog chased the cat. Change the word order to The cat chased the dog.

Morphology studies how words are inflected and new forms created, while syntax studies how they are combined into phrases and sentences. So, for example, do > does would be an issue in morphology while dog barks : does dog bark?

Morphology is concerned with the ways in which words are formed in the languages of the world. Syntax, in contrast, is concerned with identifying the rules that allow us to combine words into phrases and phrases into sentences. Morphology and syntax, then, are generally concerned with different levels of linguistic organization. Morphologists look at processes of lexeme formation and inflection such as affixation, compounding, reduplication, and the like. Syntacticians are concerned, among other things, with phrase structure and movement rules, and rules concerning the interpretation of anaphors and pronouns. Nevertheless, there are many ways in which morphology and syntax interact. Syntax and morphology are both subfields of linguistics that study how words are put together to form sentences and phrases. Syntax is the study of the rules governing the structure of sentences in a language. It focuses on how words are arranged to form grammatically correct sentences. For example, in the English sentence "The boy kicked the ball," the subject is "the boy," the verb is "kicked," and the object is "the ball." Morphology is the study of the internal structure of words and how they are formed. It focuses on how words are built from smaller units called morphemes. For example, in the English word "unhappily," "un-" is a morpheme that indicates negation, and "-ly" is a morpheme that indicates an adverb.Both syntax and morphology are important for understanding how languages work and how they are used to convey meaning. Both syntax and morphology are related to how meaning is produced with language. The order in which words are put together has a bearing on the meaning of a sentence as a whole. Syntax rules must be followed in order for a sentence to be grammatically correct and to make sense to speakers of a language. A general observation concerning the interaction between morphology and syntax is that they make use of the same word class categories: morphological rules operate on words of a certain word class (noun, verb, adjective, etc.), and also create words or word forms of a specific category.

Reference list

1.The Morphology and Syntax of topic and Focus: Minimalist Liliana Sanchez 2010

2.The boundaries of and a synatx Morphology Linella Mereu 1999

3.İlyish B.A.The structure of Modern English. Leningrad,1971.

4.СмирницкийН.И. Синтаксисанглийскогоязыка. Москва,1957.

5. Morphological Analysis in Comparison Wolfgang U.Dressler 2000

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: professor Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA SƏBİNƏ
SUMQAYIT qızı
ADU
Rəşid Behbudov küç. 134
Sabina_mamedova_73@ mail.ru

DANIŞIQ AKTI NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏDQİQİ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: danışıq aktı, situasiya , illokutiv akt, diskurs, kontekst
Key words: speech act, situation, illocutive act, discouse, context
Ключевые слова: акт речи, ситуация, иллокутивный акт, дискурс, контекст

Danışıq aktı müəyyən ünsiyyət şəraitində məqsədyönlü səciyyə daşıyan nitq parçası, danışan və dinləyənin konkret ünsiyyət şəraitində eyni məna ilə əlaqələndirdikləri artikulyar-akustik ifadə forması olan ardıcıllıqdır. Danışıq aktı normal danışıq şəraitində danışığı, eyni zamanda eşidilməni və eşidilənin dərk olunmasını əhatə edən ikitərəfli prosesdir. Danışıq aktı nitq fəaliyyətinin təzahürüdür.

Analitik fəlsəfi fikirlər zəminində meydana çıxan nitq aktı nəzəriyyəsi dilin təbiəti, onun ifadə vasitələrinin daxili imkanları və təsir gücü, xüsusi ekosistemə malik olan dilin obyektiv aləmlə bağlılığı kimi məsələlərin psixoloji məqamlarını diqqət mərkəzində saxlmaqla araşdırılmasını nəzərdə tutur [6, s.64].

Qeyd edək ki, söyləm nitq aktı nəzəriyyəsi ilə bağlı məsələdir. Kommunikasiya ünsiyyət aktı—müəyyən ünsiyyət şəraitində dinləyici tərəfindən qəbul edilə bilən və məna bütövlüyünə malik məlumat vahididir. Söyləm gerçəkliklə münasibətdədir. "Söyləm" termini dilçilik ədəbiyyatında "nitq aktı" anlayışının sinonimi kimi də istifadə olunur. Bundan əlavə, söyləm nitq aktını kontekstdə təyin edir. Nitq aktı nəzəriyyəsi birinci növbədə Oksford məktəbinin filosofu C.Ostinin adı ilə bağlıdır. Burada diqqət ilk olaraq söyləmin tələffüzünə yönəlir. Nitq aktı praqmatikanın mühüm aspektlərindən biridir. Nitq aktı ifadə ilə müşayiət olunan hərəkətlərdir [1, s.125].

"Danışıq aktı" termini ingilis dilində "speech act", rus dilində "речевой акт " kimi işlənir. Lakin Azərbaycan dilində bir sıra dilçilik ədəbiyyatında bu termin gah "nitq aktı", gah da "danışıq aktı" şəklində verilir. Danışıq fikir mübadiləsinə xidmət etdiyi üçün bu termin dilçilikdə "danışıq aktı" termini ilə verilir. Bununla yanaşı L. Zinder, N.Andreyev danışıq və anlama prosesinin fərqləndirilməsi prosesini "danışıq aktı" adlandırırlar].

XX əsrin 50-ci illərinədək nitq fəaliyyəti dilçilərin diqqətini ciddi şəkildə cəlb etməmiş, bu səbəbdən tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Məhz danışıq—anlama prosesinə artan maraq danışıq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin yaranmasına təkan vermişdir. Danışıq fəaliyyəti nəzəriyyəsi ilə bağlı N.Xomski belə bir fikir irəli sürmüşdür: "Dilə

yiyələnmə ayrı-ayrı dil elementlərinin köməyi ilə deyil, qaydalar sisteminə yiyələnmə, söyləmlərin anlaşılması vasitəsilə həyata keçirilir" [2, 102].

Göründüyü kimi, danışıq aktının quruluşu tədqiqatçıları artıq yarım əsrdir ki, maraqlandırır. Danışıq aktında üçlük—danışan, dinləyən və məlumat əsas şərtlərdəndir. Lakin bunlarla yanaşı, kontekst, kontakt, kod da danışıq aktında mühüm rol oynayır. Danışıq aktı müəyyən məqsədlə yaranan və dil vasitəsilə praktik və mental fəaliyyəti həyata keçirən söyləmi ifadə edir. Dildən istifadə insanın koqnitiv bacarığının əsasını təşkil edir. Biliyin nəsildən-nəslə ötürülməsində və saxlanılmasında əsas vasitə olan dil insan sivilizasiyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Psixolinqvistik baxımdan yanaşdıqda dilçilik dilin psixologiyasını açmağa xidmət göstərir, təbii dillərin strukturu ilə yanaşı, dil-proses kimi halları öyrənir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik sahəsində olan tədqiqatlar dilin psixoloji baxımdan tədqiqinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

N.Xomskiyə görə, dil sistemində iki anlayış əsas götürülməlidir: dil səriştəsi (competence) və dilin işlənməsi (performance). Dil səriştəsi potensial bilgidir, dilin işlənməsi isə dil bacarığının reallaşmasıdır. N.Xomski beə hesab edir ki, dil bacarığı birincidir, o, dil fəaliyyətinin aktivliyini təmin edir. Dil fəaliyyəti, aktivliyi və ya performanslığı danışıq aktının məğzini təşkil edir. "Kompetens" və ya "Səriştə" geniş məfhumdur. Dil səriştəsi dedikdə, hər bir normal dil daşıyıcısının malik olduğu dil bilgisi, danışan və dinləyənin həmin bilgidən istifadə etmə üsulları nəzərdə tutulur. Kommunikativ kompetensiya və ya dil səriştəsi termini "səriştə" və "performans" terminləri ilə sıx bağlıdır. Dil bilgisi qrammatik qaydalarla məhdudlaşdırılmış səriştədir, dildən istifadə etmək isə "performans" adlanır. Dilin öyrənilməsində kompetensiya və performanslıq vəhdət təşkil edir. Kompetensiya dilçiliyin obyekti olsa da, performanslıq əsasən psixolinqvistikada hərtərəfli araşdırılır.Qeyd edək ki, N.Xomskinin həm linqvistik, həm də fəlsəfi görüşlərinin əsasını dil, onun qavranılması və sintezi təşkil edir.

Bəllidir ki, kommunikasiyanın yaranması üçün müəyyən şərait olmalıdır. N.M.Vaxtel kommunikativ situasiyanın (vəziyyətin) aşağıdakı komponentlərini göstərir:

A) məlumatın vaxtı və yeri
B) adresant
C) adresat və onun məqsədi

Psixologiyada niyyət söyləmin yaranmasının ilkin mərhələsi kimi qəbul olunur. İntensiyadan sonra motiv, daxili nitq və onun realizasiyası ön plana keçir. Dilçilikdə niyyət danışanın arzu olunan nəticəni əldə etməsi kimi qəbul olunur.

İ.S.Şevçenkoya görə, danışıq aktında adresant, adresat, intensionallıq, kontekst, situativlik, metakommunikativlik, denotativ, lokutiv, illokutiv aspektlər əsas götürülməlidir [5, s.106].

Con Serl 1969-cu ildə nəşr olunan "Speech Acts" ("Nitq Aktları") kitabında danışıq aktının 12 mühüm göstəricisinin zəruriliyini qeyd etmişdir [4, s.98].

Bu göstəricilər aşağıdakılardır:

1. Danışıq aktı növlərində məqsəd fərqliliyi.

Nəzəri olaraq, alim illokutiv məqam- ipucu (illocutionary point) və illokutiv məqsəd (illocutionary purpose) terminlərini eyniləşdirərək, onları ən vacib fərqləndirici dil ünsürləri adlandırır. Hər bir illokutiv nitqdə perlokutiv niyyətin reallaşması üçün illokutiv məqsədin mövcudluğu əsas şərt hesab olunur. Eyni zamanda alim qeyd edir ki, illokutiv güc (illocutionary force) və illokutiv məqsəd (illocutionary purpose) fərqli anlamlar kəsb edir [14, s.53]. Belə ki, illokutiv güc əsasən ümumi məqsəd üçün istifadə olunduğu halda, illokutiv məqsəd ən zəruri, vacib bir məqsədin icrası üçün istifadə olunur.

2. Sözlər və dünya arasındakı uyğunluq istiqamətindəki fərqlər.

Aydın məsələdir ki, bəzən illokutiv nitqdə illokutiv niyyət sözlərə, bəzən isə hərəkətlərə (dünyaya) uyğunlaşdırılır. İllokutiv aktda sözlər və hərəkətlər arasındakı uyğunluq linqvistik məqsədin təzahürü olaraq meydana çıxır.

3. Psixoloji hal-vəziyyətdə emosional fərqliliklər.

Con Serlə görə, illokutiv aktın təsnifatını dilə gətirilə bilən psixoloji vəziyyətlər ilə aparmaq düzgün bir seçim deyil. Alimin fikirlərinə əsaslanaraq, illokutivlikdə işlənən bütün emosional-psixoloji vəziyyətlər səmimiyyət şərtinə (sincerity condition) əsaslanır. İllokutiv aktın yerinə yetirilməsi çün üç vacib elementin mövcudluğu gərəklidir. Bunlar illokutiv məqsəd (illocutionary purpose), uyğunluq istiqaməti (direction of fit) və səmimiyyət şərtidir (sincerity condition) [4, s.52].

4. İllokutiv məqsəddə təqdim olunan illokutiv güclərin fərqliliyi.

İstənilən bir sadə cümlənin mənası müəyyən kontekstdə verilmiş söyləmin illokutiv gücündən və məqsədindən asılıdır.

Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

I suggest we go to the movies— Filmlərə getməyimizi təklif edirəm.

I insist that we go to the movies.—Təkid edirəm ki, filmlərə baxmağa gedək.

I solemly swear that Bill stole the money.—Mən Bilin pulu oğurladığına həqiqətən and içirəm.

I guess Bill stole the money.—Hesab ediəm ki, Bill pulu oğurlayıb.

Verilmiş nümunələrdən aydın görünür ki, cümlələrin illokutiv məqsədləri eyni, illokutiv gücləri isə tamamilə fərqlidir.

5. Söyləmin illokutiv gücündə danışan və dinləyənin tutduğu mövqe fərqliliyi. Söyləmin illokutiv gücü dil iştirakçılarının status və mövqelərinə uyğun olaraq şərh olunur. Məsələn, əgər general sıravi bir əsgərə otağı təmizləməyi tapşırırsa, bütün hallarda bu hərəkət hökmdə əmr olaraq səslənəcək.Yox əgər bu prosesin əksi baş verərsə, təklif olaraq qəbul olunacaq.

6. Dil daşıyıcılarının maraqlarına uyğunlaşan söyləmlərdə olan fərqliliklər. İllokutiv akt zamanı danışan və dinləyənin qarşılıqlı maraqlarına xidmət edəcək bir

sıra hərəkətlər söyləmdə öz ifadəsini tapır. Məsələn, lovğalanmaq, qəmlənmək, təəccübləndirmək, qarğış etmək, təbrik etmək, minnətdar olmaq və s.

7. Diskursun qalan hissəsindəki münasibətlərdə fərqliliklər. İllokutiv nitqdə bəzi performativ ifadələr söyləmlə diskursun əlaqələrinə xidmət edir. Nümunələrə diqqət yetirək:

I reply—Mən cavab verirəm.
I deduce—Mən izah edirəm.
I conclude—Mən nəticə çıxarıram.
I object—Mən etiraz edirəm.

Yuxarıda verilmiş cümlələr bu söyləmin digər söyləmlərlə rabitəsini təmin edərək, diskursun məzmunu ilə həmahənglik təşkil edir. Adətən bu tip fərqlilik daha çox illokutiv aktın direktiv növündə müşahidə olunur. İllokutiv nitqdə adresant söyləm ilə diskursun rabitəliliyini təmin etmək üçün aşağıdakı bağlayıcı sözlərdən istifadə edir [4, s.46] :

*however—lakin, ancaq, baxmayaraq
*moreover—bununla yanaşı, bundan başqa
*therefore—ona görə də, bu səbəbdən

8. *İllokutiv gücün müəyyənləşdirdiyi propozisional məzmun fərqlilikləri.*

Nümunə olaraq alim hesabat (a report) və proqnoz (a prediction) anlayışlarını verərək qeyd edir ki, hər ikisi fakta yönələn məhumlardır. Hesabat keçmiş və indiki zamana aid olan məlumatlara əsasən verildiyi halda, proqnoz isə daha çox gələcək zamandakı proseslərin nitqdə ifadə formasıdır.

9. Dildə işlənən möhkəm və zəif nitq aktalrı arasında fərqliliklər.

Bəllidir ki, kommunikativ ünsiyyət zamanı danışan nitq aktalrının istənilən formasını işlətməkdə sərbəst seçim imkanına malikdir. C. Serlə görə hətta adresant heç bir nitq aktından istifadə etmədən belə nitq fəaliyyətini qura bilər [4, s.48].

10. *Dildən kənar faktorların illokutiv tiplərə göstərdiyi təsir fərqlilikləri.*

Danışan və dinləyənin nitq fəaliyyəti bəzi hallarda dilin daxili deyil, xarici imkanları hesabına baş verir. Bu səbəbdən də ünsiyyət prosesində bir çox illokutiv aktlar dilin xarici təsirlərinə məruz qalır.

11. *İllokutiv feillərdə performativliyin fərqlilikləri.* Məlum olduğu kimi, əksər illokutiv feillərdə performativlik mövcuddur. Nitqdə işlənən bəzi illokutiv feillərdə, məsələn, to order (əmr etmək), to conclude (nəticə çıxarmaq), to state (ifadə etmək), to promise (vəd vermək) və digər bu kimi feillərdə hərəkəti dəqiq icra etmək mümkün olmur, ona görə də bir çox hallarda danışan illokutiv aktı icra etmək üçün performativ söz və ifadələrdən istifadə etməli olur. Məsələn:

I hereby boast—Mən bununla öyünürəm.
I hereby threaten—Mən bununla təhdid edirəm.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün illokutiv feillər performativ feillər hesab olunmurlar. Danışıq aktının illokutiv tipində elə feillər mövcuddur ki, onlar həmin aktın müxtəlif dil üslublarında işlənməsini tələb edirlər. To confide (inanmaq, etibar

etmək), to announce (elan etmək , bəyan etmək) və bir sıra başqa feillər var ki, bunlar nitqdə eyni illokutiv məqsədə xidmət edə və propozisonal məzmunda işlənə bilərlər.

Danışıq aktının digər bir növü olan narrativlərin də tədqiq olunması maraq doğuran məsələlərdəndir. Narrativlər xronoloji ardıcıllıqda baş verən hadisə ilə bağlı əhvalat və çərçivəyə salınmış seqmentlərin hal-hazırki diskursudur.

Narrativlərlərin bir neçə növü var:

1.Tarixi narrativlər—xalqın və cəmiyyətin tarixində baş verən hadisələri əks etdirir;

2. Mistik narrativlər— qədim dövrlərdə baş verən hadisələri əks etdirir;

3. Şəxsi narrativlər— danışanın öz həyatında baş verən hadisələri əks etdirir.

Adları çəkilən narrativlər arasında şəxsi narrativlərin tədqiqi daha aktual məzmun daşıyır. Narrativlərin təhlili sahəsində tanınmış tədqiqatçılardan biri hesab olunan V. Labov qeyd edirdi ki, "narrativlər demək olar ki, hər bir söhbətdə əsas rol oynayan diskursun üstün formasıdır. Yəni, bir çox danışıq aktı zamanı insanlar öz həyatlarında məna kəsb edən təcrübələr və keçmiş hadisələr haqda danışırlar. Baxmayaraq ki, hekayə danışmaq bütün söhbətlərin əsas məqsədi hesab edilməsə də, narrativlər çox vaxt insanın hisslərini, fikirlərini və gümanlarını misal gətirmək və dramatizə etmək üçün istifadə olunur. V.Labov şəxsi narrativlərə bu cür tərif verir: "Şəxsi narrativ ilkin hadisənin sıralanmasına və danışanın tərcümeyi-halına aid olan cümlələrin ardıcıllığı ilə təsvir olunan hadisələr ardıcıllığının hesabatıdır". Bu tərif bir sıra vacib xüsusiyyətləri əks etdirir. Narrativlər təcrübədən keçmiş hadisələrin ardıcıllığını göstərən əvvəli, ortası və sonluğu olan xronoloji sıralanmada söylənilir. Bundan başqa, şəxsi narrativlər danışanın həyatında məna kəsb edən hadisələri və əsl təcrübədən yaranan emosional və sosial hadisələri əks etdirir. Narrativ bəhs edilən təcrübənin hər bir elementinin tükənməz nəqli yox, nəql edənin gəldiyi nəticədir.

Son tədqiqatlar göstərir ki, mədəniyyətlər arasında nitq aktlarının tərzində, əməkdaşlıq prinsiplərində və nəzakətlilikdə müxtəliflikər vardır. Məsələn, müxtəlif "ingilis dillərinin iç dairələrində" "təşəkkür etmə" və "kompliment demə" kimi tanınan danışıq aktlarının bütün mədəniyyətlərlə uyğun olması tam aydın deyildir. Belə ki, danışıq aktlarının janrları müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə fərqli ola bilər. Heç də bütün mədəniyyətlər "müxtəsər ol" kəmiyyət maksimasını eyni cür dəyərləndirmirlər. Bəzi ilkin dəyişikliklər adi söhbətin belə məzmununu yaratmaq üçün vacib ola bilər. Mədəniyyətlərarası kəsişmədə "şəxsiyyətin" eyni cür qəbul olunması da aydın deyildir. Mənfi şəxsi keyfiyyətlərə bəzi mədəniyyətlərdə daha çox dəyər verilir. Məsələn, fəaliyyət azadlığını misal göstərmək olar. Belə ki, başqaları müsbət şəxsi keyfiyyətlərə dəyər verirlər: nikbinlik, özünəməxsusluq və s. Qarşılıqlı əlaqə üslubunu təyin etmək üçün bütün bunların aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən olunmuşdur ki, bütün dillərədə və mədəniyyətlərdə icra olunması nəzərədə tutulan nitqlər üçün icra planı və istiqaməti yoxdur. Buna baxmayaraq, danışıq və nitq strategiyalarında hərtərəfli istiqamətin

olmaması lazımi mənanı vermir. Bütün dillər və mədəniyyətlər insanların danışıq ehtiyaclarını və məqsədlərini ödəmək üçün müəyyən nitq dəstləri seçirlər. Qeyd edək ki, ingilis dilində pis mənada işlənmiş sözlər hindi dilindəki sözlərlə ifadə olunmur. Başqa bir müxtəliflik dəyərli olan nəyəsə və ya əziz olan kiməsə "and içmək" adətidir. Kontekstdən asılı olaraq vəd vermə, rica aldatma gücü (illocutionary) mənasını verir. Hindistandakı ingiliscədə (illocutionary) iddia gücü və aldatma, hamıya aid olma kimi sözlərin nümunələrədə necə işləndiyi aşağıda verilmişdir.

--He brother, what is it all about?

--Nothing. I think it is about the quarrel between Ramaji and Subbaji/. You know about the Cornerstone?

--But *on my mother's soul*, I thought they were going to the court? (Goffman Erving p.36)

Kontekst belədir ki, Dattopant adlı bir kəndli Sonopant adlı başqa bir kəndlidən mübaşirin nağarasının hansı mənada işləndiyini tapmağa çalışır. O and içərək Sonopantı inandırmağa çalışır ki, onda doğru məlumatlar vardır.

İkinci nümunədə böyük bacı gənc qardaşını onunla mübahisə etdiyi üçün danlayır.

".....And Ramu" she cried desperately, I have enough of quarrelling all the time.

In the name of our holy mother can't you leave me alone (Goffman Erving p.78)

"Holy mother" ifadəsi ilahə mənasında deyil, qadın, bacı-qardaşın valideyni mənasında işlənmişdir. Bacı qardaşını dilə tutmağa çalışır ki, mübahisə etdikləri mövzunu dəyişsinlər.

Strategiyalar eyni və ya bənzər nitq aktlarını mənmsəyir. Məsələn, kontekstdən asılı olaraq peşimançılıq və ya təşəkkür ifadə edirlər. Bir çox mədəniyyətlərdə ingilis dilindəki "thank you", "sorry" sözlərinə ekvivalent verbal ifadələr yoxdur. Hind dillərində böyüklər uşaqlarının hansısa xidmətlərinə görə "təşəkkür" yerinə dua edirlər.

Maraqlı bir faktdır ki, bir çox mədəniyyətlərdə müəyyən danışıq aktları səssizliklə ifadə olunur—tam olaraq söhbətin yoxluğu. Məsələn İqbo cəmiyyətində yaxınını itirən birinə rəğbət ifadəsinin ən uyğun mənası onu dörd gün tək buraxmaq, sonra evinə gedib ziyarət etmək, bir müddət orda qalmaq və başqaları ilə bir müddət mərasimdə oturub sakitlyi bölüşməkdir. Baş çəkənlər hiss edəndə ki, oturduqları vaxt kifayət qədər uzundir, onlar yenidən yaxınını itirənin arxasında dururlar. İştirakçılar qeyd olunur və gəldikləri kimi də sakitcə gedirlər. Bu vəziyyətdə heç nə deyilmədən hər şey anlaşılır: onlar dərdlərini və kədərli anlarını bölüşürlər. İqbo icma mədəniyyətində, yaxınını itirən adamla çəkdiyi əzab haqqında danışmaq uyğunsuz hesab edilir. Beləliklə, başsağlığı verməkdənsə, sakitcə iştirak etmək daha məqsədəuyğun sayılır.

Ümumiyyətlə, ingilisdilli dairələrdəki söhbətlərdə və daha çox yazılı ünsiyyətdə natiq və ya yazarın salamlaşmadan sonra birbaşa mövzuya keçməsi

təqdirəlayiq görünür. Bir çox mədəniyyətlərdə nəzakətli fikir mübadiləsinin tələblərinə uyğun olaraq bir neçə önsözə ehtiyac duyulur. Məsələn, xahiş etmək, hətta məlumat əldə etmək məqsədilə olsa belə bu tipli sözlərlə başlaya bilər: "I am sorry to trouble you....." –"Əziyyət verdiyimə görə üzr istəyirəm" və ya " It is permissible for me to ask a favor of you....."— "dəstəkləməyimə izn verirsinizmi.....". Bu Amerikan ingiliscəsində danıanın keyfiyyət maksimasında sərbəstlik kimi başa düşülür, amma Cənubi Asiyada ingiliscə danışanlar tərəfindən nəzakətlə qəbul olunur. Mədəniyyətlər ictimai qarşılıqlı əlaqədə əməkdaşlığa görə də fərqlənirlər.

Daxili dairələrdə söhbət yüksək qiymətləndirilir və növbələr arasında qısa fasilələr olur. Söhbət zamanı uzun fasilələr cansıxıcılıq yaradır və bu tip səssizlik tez-tez düşmənçilik və ya narazılıq əlaməti kimi izah olunur. Əksinə, bir çox mədəniyyətlərdə sakitlik yüksək qiymətləndirilir və hətta suala cavab uzun fasilələrlə müşayiət olunur. Məsələn, aparılmış araşdırmalara əsasən işgüzar görüşlərdə fasilələr Yaponlarda 8.2 saniyə uzunluğunda olmuşdur, Amerikanlarda isə sadəcə 4,6 saniyə qeydə alınmışdır. Yaponiyada qeyd olunan uzun fasilələr bütün mövzular arasında adəti üzrə baş verir. Cənubi Asiyada cavanla orta yaşlının ünsiyyətindəki sakitlik böyüyün nə deməsindən asılı olaraq ya razılıq və ya qəbul etmə kimi anlaşılır. Belə bir deyim vardır: "Susmaq razılıq əlamətidir". Beləliklə, sakitliyi müşahidə etmək bir növ əməkdaşlıq prinsipinin fərqinə varmaq deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cahangirov Fikrət. Dil və mədəniyyət. "Elm və təhsil", Bakı 2014.
2. Chomsky N. Syntactic Structures. Massachusetts Institute of Technology. The Hague. Paris 1957.
3. Cruse A. An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford/ Oxford University Press, 2001.
4. Searle J. Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press/ UK 1979.
5. Va Dijk. Text and Context/Longman Publishing Limited Print. London 1992.
6. Miller G. Language and Speech. W. Freeman and Co/ San Fransisco, 1981.

MƏMMƏDOVA SƏBİNƏ SUMQAYIT

DANIŞIQ AKTI NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏDQİQİ TARİXİNDƏN

XÜLASƏ

Yazılmış məqalə dilçilikdə maraq doguran aktual problemlərdən sayılan danışıq aktı nəzəriyyəsinin tədqiqi tarixinə həsr olunmuşdur.

Danışıq fəaliyyəti ilə bağlı digər nəzəriyyələr kimi, nitq aktı nəzəriyyəsi də ünsiyyət prosesinin incəliklərinə özünəməxsus yanaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarına görə, dildə elə söz qrupları mövcuddur ki,

onların mənası istinad olunan obyektdən asılıdır. Danışıq aktı normal danışıq şəraitində danışığı, eyni zamanda eşidilməni və eşidilənin dərk olunmasını əhatə edən ikitərəfli prosesdir.

Dil vahidinin ifadə etdiyi mənanı bilmək onun düzgün tətbiqi ilə bağlı məlumata malik olmaq deməkdir. Müəyyən baxış və müddəaların əksi olan nəzəriyyələr dilin başlıca vəzifəsinin müəyyən olunması baxımından da fərqlənir. Nitq aktı nəzəriyyəsinə görə, dilin tətbiqi ilə bağlı başlıca təyinatı mövcud obyektlərin təsviri yox, məqsədyönlü hərəkətlərin həyata keçirilməsi təşkil edir. Məhz bu yanaşma dil vahidlərinin təhlilinə fərqli çərçivədən baxmağa, onları funksional baxımdan dəyərləndirməyə şərait yaratdı.

Nitq aktı nəzəriyyəsi tədqiqat obyektinin dar sahəni əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir: danışanın dinləyənlə birbaşa ünsiyyəti şəraitində istifadə etdiyi dil vahidləri, onların reallaşma modeli — ilkin niyyətdən doğurduğu təsirədək bütün psixolinqvistik məqamlar araşdırılır. Tədqiqat sahəsinin dar olması danışıq aktını incəliklərinə qədər təhlil etmək imkanı verir, yalnız danışan, dinləyən, söyləm, ünsiyyət şəraiti yox, həmçinin onun məqsədi və nəticəsi də diqqət mərkəzində saxlanılır.

МАММЕДОВА САБИНА СУМГАИТ

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕОРИИ РЕЧЕВОГО АКТА

РЕЗЮМЕ

Написанная статья посвящена истории изучения теории речевых актов, которая считается одной из самых интересных проблем языкознания. Как и другие теории, связанные с речевой деятельностью, теория речевого акта возникла в результате своеобразного подхода к тонкостям коммуникативного процесса. По мнению сторонников этого подхода, в языке существуют группы слов, значение которых зависит от предмета, о котором идет речь. Знание значения языковой единицы означает знание её правильного применения. Теории, являющиеся отражением тех или иных взглядов и положений, различаются и по определению основной задачи языка. Согласно теории речевых актов, основной целью применения языка является не описание существующих объектов, а осуществление целенаправленных действий. Такой подход позволил взглянуть на анализ языковых единиц с другой точки зрения и оценить их с функциональной точки зрения. Языковые единицы, используемые говорящим при непосредственном общении со слушателем в речевом акте, модель их реализации—исследуются все психолингвистические моменты от исходного намерения до вызываемого им эффекта. Узость исследовательского поля дат возможность детально проанализировать речевой акт, в центре внимания находятся не только говорение, слушание, условия общения, но и его цель и результат.

MAMMADOVA SABINA SOUMKAIT

ABOUT THE HISTORY OF THE RESEARCH OF SPEECH ACTS

SUMMARY

The written article is dedicated to the history of the study of the speech act theory, which is considered one of the most interesting problems in linguistics. Like other theories related to speech activity, the speech act theory emerged as a result of a unique approach to the intricacies of the communication process. According to the supporters of this approach, there are groups of words in the language whose meaning depends on the object referred to. Knowing the meaning of a linguistic unit means having knowledge of its correct application. The theories, which are the refection of certain views and propositions, also differ in terms of defining the main task of language. According to the speech act theory, the main purpose of language application is not the description of existing objects, but the implementation of purposeful actions. This approach made it possible to look at the analysis of language units from a different framework and evaluate them from a functional point of view. Language units used by the speaker in direct communication with the listener in the speech act, their realization model—all psycholinguistic points from the initial intention to the effect caused by it are investigated. The narrowness of the research field gives the opportunity to analyze the speech act in its details, not only the speaking, listening, communication conditions, but also its purpose and result are in focus.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Cəfərova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏDİNƏ ƏLIAĞA QIZI RZAYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı
Leksika və Ölkəşünaslıq kafedrasında
baş müəllim
madinarzayeva@yahoo.com

MƏTBUAT DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SİNTAKTİK TƏRKİBLİ TERMİNLƏR

Xülasə

Azərbaycan mətbuatında mürəkkəb quruluşlu terminlərdən istifadə meyli son zamanlar güclənməkdə davam edir. Bu ona görədir ki, informasiya şəbəkəsinin özü getdikcə genişlənir. Dil strukturundakı leksik vahidlər, eləcə də morfoloji tərkibli vasitələr artan informasiyaların ifadə tələblərini ödəyə bilmir. Yəni leksik və morfoloji vasitələrin imkanları informasiya imkanlarından geri qalır. Odur ki, artan informasiyaların ödənilməsində sintaktik vasitələrdən istifadəyə ehtiyac yaranır.Mürəkkəb quruluşlu terminlərin bir qismi qoşa terminlərdən ibarətdir. Qoşa terminlər Azərbaycan dilində hələ XX əsrin ortalarından formalaşaraq öz ənənəsini yaratmışdır. Həmin dövrdə yaranan qoşa terminlər daha çox sosial həyatın, elm və texnikanın, ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrinin inkişafı ilə bağlı idi. Həmin terminlərin istifadə məkanı qlobal xarakter daşımırdı. Ona görə də onların işlədilmə və yayılma məkanı da məhdud idi. Müasir dövrdəki qoşa terminlər isə başlıca olaraq informasiya texnologiyaları ilə bağlıdır.

Sintaktik üsulla termin yaratma məsələlərindən bəhs edərkən tədqiqatçılar kalkalaşmanın rolunu xüsusi işıqlandırırlar. Çünki kalkalar mənbə dilə məxsus formaların əsasında formalaşdırılmış olsa da, ifadə vasitələri kalka yaradan dilin mənbələrinə əsaslanır. Ona görə də kalkaların özü ana dilinin zənginləşməsində xüsusi rolu olan dil vahidləri kimi nəzərə alınır. Azərbaycan dilində mürəkkəb yolla termin yaradıcılığı imkanları getdikcə intensivləşir.

Açar sözlər: Leksik-sintaktik üsul, söz yaradıcılığı, şəkilçi, məhdudluğ, termin yaratma

Azərbaycan dilində mürəkkəb yolla termin yaradıcılığı imkanları getdikcə intensivləşdiyi üçün sahə mütəxəssisləri terminyaratmanın sintaktik üsuluna dair istiqamətlərin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Məmməd Qasımov sintaktik yolla termin yaradılması barədə bəhs edərkən sintaktik üsulun məhdudluğu haqqında Səlim Cəfərovun fikirlərini eynilə təkrar etsə də, bu sintaktik üsulun növlərinin şərhinə də geniş yer verir. Bu üsullar aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Leksik-sintaktik üsul. Bu yolla düzələn terminlərə müstəqil şəkildə morfoloji əlamətsiz yanaşan dil vahidləri aid edilir: qaraciyər, üçbucaq, dəmirağac.

2. Morfoloji-sintaktik üsul. Bu üsulla yaranan terminlərə tərkibində şəkilçi

iştirak edən vahidlər aid edilir: toxumsəpən, səstutan, buzqıran, əlyazması, vintaçan.

3. Söz birləşməsi şəklindəki terminlər: təyyarəçi-kosmonavt, həyəcan zonası, mandat komissiyası, oxucu bileti, dişli çarx.

4. Qoşa sözlər şəklindəki terminlər: kino-komediya, kino-jurnal, sürücü-mexanik, fabrik-mətbəx.

5. Kalkaüsulu: beşillikplan, əməkintizamı, qırmızıguşə, özünütənqidvəs. [1, s.164-171].

A.A.Reformatskiyə görə, "kalkalar tərcümə olunaraq kalka edən dil elementlərinin mexaniki birləşdirilməsi yolu ilə formalaşdırılır" [2, s.117]. N.A.Baskakovda kalkaları başqa dildən tərcümə kimi qiymətləndirir [3, s.61]. O.S.Axmanova isə kalkaları bir dilin leksik-semantik və leksik-sintaktik modelinin digər bir dilə köçürülməsi kimi izah edir [4, s.188]. Rus dilçiliyi ədəbiyyatında kalkalar, bir qayda olaraq, daha çox başqa dilə tərcümə yolu ilə köçürülmüş variantlar kimi təqdim edilir [5, s.360].

Kalkalar ayrı-ayrı tədqiqatlarda göstərildiyi kimi sadəcə hansısa sözün və ya söz birləşməsinin tərcüməsi olmayıb, əcnəbi dildəki modelin ana dili elementləri ilə ifadə olunan qarşılığından ibarətdir. Məmməd Qasımov yazır: "Kalka üsulu ilə yeni terminlər yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz həmin dildə (tərcümə edilən dildə) eyni mənanı verən sözlərlə, yaxud söz və sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə edilməlidir. Buna görə də tərcümə olunan sözün tam qarşılığı göstərilməlidir. Əks halda, onu kalka adlandırmaq olmaz". Termin yaratmada kalkalaşmanın rolu müasir mərhələdə, xüsusilə artmaqdadır. Sayalı Sadıqova sintaktik üsulla yaranan terminləri təhlil edərkən yazır ki, mürəkkəb terminlərin zahiri görkəmi, ifadə üsulu termin-söz birləşmələri ilə çox yaxınlıq təşkil edir, bəzən ən incə cəhətləri nəzərdən keçirmədən onları bir - birindən ayırmaq çətin olur. Buna görə də burada həm zahiri cəhətlər, həm də daxili məna cəhəti, bu iki kateqoriyanın ən mühüm spesifik cəhətləri kimi nəzərə alınmalıdır [6, s.83].

Dilçilik ədəbiyyatında sintaktik söz yaradıcılığı məsələlərindən bəhs edilərk ən mürəkkəb yolla, söz birləşməsi yolu ilə və həmçinin, kalkalaşma vasitəsiilə yaranan terminlər nümunə kimi təhlil olunur.

Müasir mətbuatda mürəkkəb quruluşlu terminlərin üç əsas növünün işlədilməsi müşahidə edilir. Bunlar sözönləri kimi işlənən beynəlmiləl termin yaradıcı elementlərin iştirakı ilə düzəlmiş terminlərdən, qoşa tərkibli terminlərdən və kalka olunmuş terminlərdən ibarətdir.

Sözönü vasitələrinin iştirakı ilə formalaşan mürəkkəb quruluşlu terminlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

Anti- tərkibi. *Anti-* tərkibi mənşəcə latın dilinə məxsus müstəqil sözdür. Mənası əks, zidd anlayışından ibarətdir. Anti- tərkibi Azərbaycan dilində söz müstəqilliyini itirərək sözönü şəkilçi funksiyasını daşıyır. Bununla birlikdə Azərbaycan dilində sözönləri olmadığı üçün həmin tərkibin iştirakı ilə düzələn sözləri quruluşca mürəkkəb hesab etmək mümkündür. Mətbuat dilində bu tərkib üzrə

işlənən yeni anti monopol terminə təsadüf edilir. “Azərbaycanda turizm sənayesi antimonopol, tam sərbəst şəraitdə fəaliyyət göstərən bir sənaye istiqmətidir” [7].

Antimono poltermini burada anti inhisar mənasında işlənmişdir. Göründüyü kimi, terminin monopol tərkibi ərəb mənşəli inhisar sözünün əvəzedilməsi məqsədilə işlənmişdir. Bu da norma üzərində yeni norma yaratmaq əməliyyatının təzahürüdür. Məqsəd isə ana dili normasının sabitliyinin saxlanılmasından ibarət olmalıdır.

Antropo- tərkibi. *Antropo*-tərkibi mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası insan anlayışı bildirməkdən ibarətdir. Mətbuatda antropo- tərkibinin gen sözü ilə birləşməsindən düzəlmiş antropogen termini işlədilir. Bu termin mətbuatda yenidir, mənası insana məxsus gen dəyişməsi kimi anlaşılır: “Bu təsirlərdən yaxa qurtarmaq üçün antropogen təsirləri azaltmaq lazımdır”.

Antropogen termini bir çox ikidilli lüğətlərə düşməsədə, sonuncu orfoqrafiya lüğətində qeydə alınmışdır. Ona görə də mətbuatda yeni işlənən bu terminin mənasının mötərizə içərisində verilməsinə ehtiyac vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, mətbuat dilinin kütləvi xarakterinin tələbindən irəli gəlir.

Post-tərkibi. *Post*-tərkibi mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası, ötmüş, keçmiş, əvvəlki anlayışlarını bildirməkdən ibarətdir. Azərbaycan dilində post-tərkibli terminlər son vaxtlarda işlədilir. Bunlara aid post faktum (olub bitdikdən sonra, tamamlanıb başa çatdıqdan sonra), postmodernizm (yaradıcılıqda əvvəlki ənənəni inkar edə), postkriptum (yazılmışdan sonrakı), postsovet (sovet dövründən sorakı) kimi terminləri misal göstərmək olar. Mətbuatda yeniləşmə meylinə modernizasiya donu geydirməklə post- tərkibi üzrə digər sözlər düzəldilib işlədilməsinə də rast gəlmək olur: “Bu həm də postneft dövründə ən yaxşı sahəsi kimi önə çıxa bilər” [8].

Yəqinki, burada postneft termini keçmiş neft dövrü və ya nefdən sonrakı dövr mənasında işlənmişdir. Ana dilində, əlbəttəki, bu cür süni qəlizləşmə yaratmaq normal arın xeyrinə elə bir yenilik gətirmir.

Meqa- tərkibi. *Meqa*-tərkibi mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Yunan dilində meqa- tərkibi müstəqil söz kimi böyük mənasını bildirir. Ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrinə aid meqa- tərkibli bir sıra terminlər mövcuddur. Mətbuat dilində də meqa-tərkibli terminlərə rast gəlmək olur: “Şəhərin girişində bütün meqapolislərin problemi olan tıxacla qarşılaşırıq” [9]; *“Meqaportal elmi nailiyyətləri, pedaqoji fəaliyyəti, əsərlər haqqında məlumatları əks etdirən və güclü axtarış imkanlarına malik informasiya sistemidir”.*

Meqapolis böyük şəhər, eyni zamanda, bir neçə şəhəri birləşdirən ölkə-şəhər anlayışını özündə əhatə edir. Sonuncu meqapolis termini “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində qeydə alınmışdır. Meqaportal termini böyük həcmli, daha çox funksiyaları yerinə yetirən portal mənasındadır. Meqaportal termini yeni işləndiyinə görə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə düşməmişdir. Bu terminlər heç bir norma kimi işlənən variantı əvəz etmir, hər biri müstəqil anlayış bildirir. Ona görə də hər iki termin ana dili normalarının zənginləşməsində bərabər hüquqlu iştirak

edir.[10, s.840].

Texno- tərkibi. *Texno*-tərkibi mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası mahir sənət, peşə anlayışı bildirir. Texno- tərkibinin iştirakı ilə texnologiya, texnogen, texnopolis, texnokratiya terminləri formalaşdırılmışdır.

Mətbuatda bu terminlər sırasından olan texnopark termini də işlənir: "Texnoparklar, yeni sənaye müəssisələri ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafını təmin edəcəkdir".

Texnopark termini "Orfoqrafiya lüğəti"nə daxil edilmişdir. Bu termin yeni anlayış bildirdiyi üçün ana dilində normalaşma hüququna malikdir.

İnter- tərkibi. *İnter*-tərkibi mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası aralıq, orta deməkdir. İnter- tərkibi son zamanlar mətbuatda işlənən interaktiv (qarşılıqlı əlaqə), interdikt (qadağan), interfeys (fərdlərarası), intermediya (aralıqda tapılma), interpretasiya (şərh, yozum), interyer (içəri, daxili, binadaxili), intervüer (müsahibəçi) kimi terminlərin formalaşmasında iştirak edir. Bu terminlərin müəyyən qismi üçün ana dilində müvafiq qarşılıq tapıb işlətmək mümkündür. Belə qarşılıqların mövcud olduğu təqdirdə ana dilinin normalaşması üçün daxili potensialdan istifadə etmək daha əlverişlidir. Bəzi terminlər də vardır ki, yeni anlayış bildirdikləri üçün onların normalaşacağı ehtimalı istisna sayılmır. Mətbuatda belə terminlərdən aşağıdakı cümlələrdə işlənənləri nümunə göstərmək olar: "Rusiyanın interfaks agentliyinin məlumatına görə qondarma Donetsk Xalq Respublikasının hazırkı başçısı 81 faiz səslə qalib gəlib"; "İnterpolun Milli Mərkəzi Bürosu tərəfindən beynəlxalq axtarışa verilmiş 72 nəfər şəxsin yeri müəyyən olunmuşdur"; "Tolerantlığın, interkulturalizm və multikulturalizm əhəmiyyəti zamanın tələbi kimi gözümüzün önündə genişlənir".

Bu nümunələrdə interfaks və interpol terminləri yeni anlayışa görə normalaşma hüququna malikdir. İnterkulturalizm termininin ikinci tərəfi isə Azərbaycan dilindəki norma hüquqlu mədəni sözü ilə əvəzlənə bilər.

Multi- tərkibi. *Multi*-tərkibi mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası çoxlu deməkdir. Multi- tərkibi, multimedia, multiplikasiya, pultisiklon, multivibrator kimi sözlərin tərkibində işlənir. Multi- tərkibi, havadan video çəkiliş aparan multikopter cihazının adını bildirən termin kimi də işlənir: "Multikopter havaya qalxdıqdan sonra koordinatlar əsasında hərəkət edir, yerə videoçəkilişlər göndərir". Multikopter termini mətbuatda yeni olduğundan "Orfoqrafiya lüğəti"ndə qeydə alınmamışdır. Bu termin yeni anlayış bildirdiyi üçün onun normalaşmaması tamamilə mümkündür.

Tele-tərkibi. *Tele*-tərkibi mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası uzaqdan görünən deməkdir. Tele- tərkibi söz yaratmada təzə deyildir. Ancaq məhsuldardır. Ona görə yeni anlayışlı sözlərin tərkibində işlənə bilir. Mətbuat dilində işlənən tele-tərkibli yeni terminlərdən biri də teleportasiyadır. Teleportasiya termini mənaca uzağa ötürən, uzağa daşıyan deməkdir. Bu termin yeni olduğu üçün "Orfoqrafiya lüğəti"nə düşməmişdir. Digər lüğətlərdə də mənası verilməmişdir. Mətbuat dilində isə bu terminin anlayışına dair heç bir işarə verilmir: "Britaniyanın İmperiya

Kollecinin tədqiqatçıları yaxın gələcəkdə insanların bir zamandan digərinə səyahət edəcəyinə əmindir. Alimlərin fikrincə 65 ildən sonra insanlar asanlıqla teleportasiya edə biləcəklər"; "Fizika məktəbinin mütəxəssisi" The Telegraf" qəzetinə verdiyi müsahibəsində deyib: "Elə bir qayda-qanun yoxdur ki, teleportasiyanın mümkünsüzlüyünü isbat etsin". Mətbuatda, ön söz tərkibli bir çox digər yeni mürəkkəb quruluşlu terminlər də işlədilir ki, onlardan müəyyən qismini müvafiq qarşılıqla əvəz etmək mümkündür. Məsələn, infrastruktur; terminialtstruktur, uniforma; termini vahid forma, audiovizual; termini audio görüntü, aviadispetçer termini; uçuşdispetçeri kimi qarşılıqlarla əvəz oluna bilər.

Dildə yeni anlayışlar üzrə işlədilən terminlərin norması onların kütləviləşməsindən ibarətdir. Terminlərin kütləviləşməsi, birincisi, onların ehtiyaca görə intensivləşməsi üzrə baş verirsə, ikincisi, mətndə belə terminlərin izahedici vasitələrlə işlədilməsindən ibarətdir. Bu barədə Ulu Öndər Ümummilli Lider Heydər Əliyev irsindən nümunə götürmək lazımdır. "Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi" adlı kitabda göstərilir: "Əcnəbi sözlər Heydər Əliyevin nitqində elə işlədilir ki, onların mənası dinləyici üçün qaranlıq qalmır. Yəni əgər sözün özünün məna və anlayış xüsusiyyəti hamı üçün anlaşıqlı olmasa belə cümlənin özündən, mətndə nonun mənası asanlıqla aydınlaşır. Çünki həmin qəbildən olan sözlər artıq, kütləviləşmə meyilli ifadə vasitələrdən ibarətdir".

Heydər Əliyevin nitqində Avropa mənşəli yeni sözlərin elə qisminə də rast gəlmək olur ki, onların mənalarının daha asan mənimsənilməsindən ötrü cümlənin özündə izahedici və ya mənaca sinonim kimi görünən sözlər işlədilir. Bu isə anlayışların ümumi təsəvvürdən konkretləşməyə keçməsini təmin edən ən optimal üsullarından biri kimi qiymətləndirilməlidir. Belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: "Amma 1989-cu ildən etibarən 70-ci illərdə korrupsiya ilə rüşvətxorluqla, cürbəcür mənfi hallarla mübarizəni Azərbaycanda başladıq; Mən bu konfransla bağlı məsələlərlə daha konkret sürətdə maraqlandıqda mənə bütöv bir sıra sənədlər, prospektlər, proqramlar təqdim etdilər; "Bilirsinizmi, gələcəkdə nə olacağı barədə proqnoz vermək və bəri başdan fikir söyləmək çətindir". "Heydər Əliyev, ana dili qaynaqları üzrə formalaşdırılan qarşılıqların işlədilməsinə daha çox üstünlük verir. Məsələn, partnyor əvəzinə tərəfdaş, investisiya, kapital və sərmayə terminlərinin əvəzinə yatırım, separatiz mtermini yerinə aralayıcı kimi sözlərin işlədilməsinə üstünlük verir" [11, s.127]. Bunlar təkcə kütləvi informasiya vasitələri üçün deyil, həm də bütün dil istifadəçilərinin əldə əsas götürə biləcəyi əməli bir örnəkdir. Mətbuatda əcnəbi tipli beynəlxalq terminlərin işlədilməsinə güclü meyilliklə bağlı həm də belə terminlərin kalkalaşmış variantlarından istifadə edilməsi imkanlarına da təsadüf olunur.

Əcnəbi beynəlxalq terminlərin kalka şəkilli Azərbaycan dili qarşılıqlarının işlədilməsi ana dilinin daxili potensialının zəngin olduğuna dəlalət edir. Bu imkanların canlandırılmasıana dili normalarının təkmilləşdirilməsinə, bu dilə məxsus informasiyaların beynəlxalq aləmə sərbəst çıxarılmasına qlobal informasiya

məkanında onun nüfuzunun qaldırılmasına təminat yaradılmasına nail olmaq deməkdir. Bu isə ana dilinə beynəlxalq aləmdə həm də marağın və meylin artırılmasına əlverişli şərait yaradan əməli bir vasitə hesab edilə bilər.

Azərbaycan dilində kalka kimi formalaşdırılan terminlər əsas etibarilə ictimai-siyasi məzmunlu dil vahidlərindən ibarətdir. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Superdövlət. *Super dövlət* termini rus dilində Avropa dillərinə məxsus superstatus, overstates terminlərinin superqosudarstvo qarşılığına uyğun olaraq formalaşdırılmışdır. Azərbaycan dilində buna münasib həm də böyük dövlət qarşılığı da işlədilir. Hər halda super qosudarstvo, super state və overstates kimi variantların qarşılığında super dövlət termininin işlədilməsi mətbuatda Azərbaycan dilinin normalarına doğru atılmış mütərəqqi bir addım kimi qiymətləndirilməlidir. Bəzən mətbuatda super dövlət qarşılığı ilə yanaşı, fövqəl dövlət, super güc kimi variantların işlədilməsinə də rast gəlmək olur ki, bunuda Azərbaycan dilinin mənafeyinə yönəlmiş bir axtarış hesab edilə bilər; hərçənd elə ana dilində böyük dövlət qarşılığı mövcuddur. Mətbuat dilində super dövlət, super güc və fövqəl dövlət sözləri cümlə daxilində aşağıdakı kimi işlədilir:

Superdövlət – supergüc – fövqəldövlət - (супер-государство - overstates): "Düyanın super dövləti sayılan və özünü demokratiyanın beşiyi adlandıran ABŞ-ın dövlət siyasətində demokratiya, şüarçılıq və başqa ölkələrə təsir vasitələrindən biridir"; "ABŞ prezidenti əgər Yer yadplanetlilərin hücumu təhlükəsi qarşısında qalarsa iki super dövlətin əməkdaşlıq edəcəyinə inamını ciddi şəkildə ifadəe tməklə Qorbini təəccübləndirməyi bacarıb"; "Ümumiyyətlə, fövqəl dövlətlərin postsovet və ərəb ölkələrində törətdiklri əməllərin Azərbaycanda təkrarlanması mümkün deyil"; "Deməli, bütün düşmənçiliklərin müharibə həddinə çıxartmayan supergülər Türkiyə ilə, ümumiyyətlə, savaşmağı ağıllarına gətirməzlər".

Videoçarx. *Videoçarx* termini mənşəcə alman dilinə məxsus olan videorolik sözünün kalkası kimi formalaşdırılaraq işlədilir. Videorolik termini qısa və daha çox, bir dəqiqədən artıq çəkməyən reklam filmi mənasındadır. Videorolik reklam filmləri kimi çəkilərək çoxlu sayda tez-tez dəyişən planlardan ibarət olur. Videorolik vasitəsilə, adətən, yüksək reytinqli, populyar televiziya verilişlərinin və kino filmlərin arasında nümayiş etdirilir. Videorolik termininin video çarx qarşılığı mətbuatda işlədilərək intensivləşdirilir: "Tədbir ölkə rəhbərinin uşaqlarla görüşündən, gənc nəslə diqqət və qayğısından bəhs edən video çarxın nümayişi ilə başlanıb".

Transsərhəd. *Transsərhəd* termini ingilis dilindəki transborder termininin qarşılığı kimi formalaşmışdır. Trans tərkibi mürəkkəb sözlərin birinci tərkib hissəsi olub aşağıdakı mənaları bildirir: 1) bir sahənin ortasından, içindən keçən hərəkət: transokean (okeanın bir başından o biri başına); 2) bir şeyin o biri tərəfində, arxasında, dalında, otayında: transalp (Alp dağlarının o biri tərəfində). Transsərhəd termini də sərhəddən o biri tərəfə, sərhədarxasında anlayışını bildirmək üçün

işlədilir: “Ölkəmizin milli təhlükəsizliyi üçün əsas təhdid olaraq qaldığı və həmin ərazilərin transsərhəd cinayətkarlıq tərəfindən istifadə olunduğu vurğulanıb”.

Mətbuat dilində belə kalkaların formalaşdırılması beynəlxalq terminologiyanın Azərbaycan dili mənbələri əsasında formalaşdırılmış qarşılıqla verilməsi dilimizin zənginleksik-semantik potensiala malik olduğunu göstərir. Bu potensialdan səmərəli istifadə edərək yeni anlayışların ana dili vasitəsilə ifadə olunması imkanların intensivləşdirməkdə mətbuatın misilsiz rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Qasımov, M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Ş.Qasımov. – Bakı: Elm, – 1973, – 186 s.
2. Реформатский, А.А. Введение в языковедение / А.А.Реформатский. – Москва: АСПЕКТ ПРЕСС, – 1996. – с. 536.
3. Баскаков, Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков / Н.А.Баскаков. –Москва: Наука, –1979. –274 с.
4. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова. – Москва: Едиториал УРСС, –2004.–571 с.
5. Жирмунский, В.М. История немецского языка / В.М.Жирмунский. – Москва: Изд.-во Литературы на иностранных языках, –1956. –387 с.
6. Sadıqova, S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri / S.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2002. – 230 s.
7. “Azadlıq” qəz., 14 sent., – 2013; 28 sent., – 2015; 31 dek., – 2014; 17 sent., 2002; 11 apr., – 2001; 19 mart, – 2003; 14 mart, – 2005; 16 iyul, – 2004; 29 sent.,
8. “Xalq qəzeti”, 21 dek., – 2014; 19 dek., – 2012; 30 dek., – 2015; 18 dek., 2014; 26 okt., – 2005; 31 dek., – 2014; 23 dek., – 2012; 19 dek., 2014; 31
9. “Mədəniyyət” qəz., 5 noy., – 2014; 12 avq., – 2014; 17 avq., – 2014; 16 fevr., 2014; 14 sent., 2013; 12 apr., – 2012; 16 sent., – 2013; 16 fevr.,
10. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”. Bakı, Şərq-Qərb, 2013, 840 s.
11. Yusifov, M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi / M.Yusifov. – Bakı: – 1997. – 144 s.

РзаеваМадинаАлиага

Синтаксические термины, используемые в языке прессы

Резюме

Тенденция к использованию терминов со сложной структурой в азербайджанской прессе в последнее время продолжает усиливаться. Это связано с тем, что расширяется сама информационная сеть. Лексические единицы в составе языка, как и средства морфологического содержания, не могут отвечать требованиям повышения выразительности информации. Другими словами, возможности лексических и морфологических средств отстают от возможностей информации. Поэтому возникает необходимость

использования синтаксических средств при использовании повышенной информации.

Обсуждая вопросы синтаксического терминообразования, исследователи выделяют роль кальцификации. Потому что хотя калки образуются на основе форм, принадлежащих исходному языку, средства выражения основаны на источниках языка, создавшего калку. Поэтому сами калки рассматриваются как языковые единицы, играющие особую роль в обогащении родного языка. В азербайджанском языке все более расширяются возможности терминообразования комплексным способом.

Ключевые слова: Лексико-синтаксический способ, словообразование, суффикс, ограничение, терминология

Rzayeva Madina Aliaqa

Syntactic terms used in press language

Summary

The tendency to use terms with complex structures in the Azerbaijani press continues to strengthen recently. This is because the information network itself is expanding. The lexical units in the language structure, as well as the means of morphological content, cannot meet the requirements of increasing information expression. In other words, the possibilities of lexical and morphological means lag behind the possibilities of information. Therefore, there is a need to use syntactic means in the usage of increased information.

When discussing the issues of syntactic term formation, researchers highlight the role of calcification. Because although the kalkas are formed on the basis of the forms belonging to the source language, the means of expression are based on the sources of the language that created the kalka. Therefore, kalkas themselves are considered as language units with a special role in the enrichment of the mother tongue. In the Azerbaijani language, the possibilities of term creation in a complex way are intensifying more and more.

Key words: Lexico-syntactic method, word creation, suffix, limitation, terminology

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Mübariz İmran oğlu Yusifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İBRAHİMOVA İRADƏ RZA QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
"Xarici dillər"kafedrası,b\m
S.Vurğun158
iradaibragimova@com.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN ŞƏXSSİZ FORMASI CERUNDUN NOMİNATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Feilin şəxsiz formalarından biri də cerunddur. Cerund ancaq ingilis dilinə xas olan bir nitq hissəsidir. Nə german qrupuna daxil olan başqa dillərdə, nə də Hind-Avropa dillərində cerunda muvafiq nitq hissəsi yoxdur. Cerund da məsdər kimi, ikili xarakterə malikdir. Onun həm feili, həm də ismi xüsusiyyətləri var. Məsdərdən fərqli olaraq, cerund davamlılıq məna çalarlarına malikdir.

N.Xudiyev: "Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları"1963 ."Müəllif yazır: "Cerund məsdərin sonuna (**to** ədatsız **) -ing** sonluğu əlavə etməklə düzəlir. Əməlgəlmə formasına görə cerund feili sifətdən (Patriciple) fərqlənmir. Öz əsas feili xüsusiyyətlərinə görə cerund feili sifətin və məsdərin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir. İsmi xüsusiyyətlərinə görə isə cerund məsdərə həmçinin uyğun gəlir".(1.s.56)

I.Cerundun ismi xüsusiyyətləri;

Yuxarıda qeyd ediyimiz kimi, cerundun ismi xüsusiyyətləri var. Cerund aşağıdakı ismi xüsusiyyətlərə malikdir:

a)Cerund cümlədə mübtəda, vasitəsiz tamamlıq və mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi ola bilər.Məs: Heating the substance up to 85°C was absolutely necessary.

Bu maddəni 85°C-dək qızdırmaq tamamilə zəruri idi.

b) Cerunddan əvvəl sözönü işlədilə bilər. Bu zaman cerund cümlədə tamamlıq, təyin və ya zərflik vəsifəsində olur.Məs: I think of making her a present.Mən ona bir hədyyə verməkhaqqında düşünürdüm.

c) İsim kimi cerund da yiyəlik hada olan isimlə və yiyəlik əvəzliyi ilə işlədilə bilər:Məs: I object to his playing football all day long.Mən onun bütün gün futbol oynamağının əlelhinəyəm.

Açar sözlər: İngilis dili. feili tərkiblər,feili bağlama,Azərbaycan dili,məsdər

II.Cerundun feili xüsusiyyətləri (The verb Functions of the Gerund)

Cerund feili sifətlə eyni xüsusiyyətlərə malikdir.

a).Cerund vasitəsiz tamamlıq qəbul edə bilir. Məs:

I remember reading that novel-O novellanı oxuduğum yadımdadır.

b) Cümlədə cerund zərflə təyin oluna bilər:Məs:She likes playing alone- O, tək oynamağı xoşlayır.

c).Cerundun öz zaman və təsirli feillərin cerundunun növ kateqoriyası var.

Müasir ingilis dilində cerundun aşağdakı formaları var:

	active	**passive**
İndefinite	writing	being witten
Perfect	having written	having been writton

Indefinite cerund sadə növlü cerund olub, indiki zaman feili sifəti Participle İ kimi, felin kökünə - ing suffiksi əlavə etməklə əmələ gəlir:

Məs: Speak – speaking
tell - telling

İndenfite cerundun məchul növü **to be** felinin sadə cerund forması və əsas məna daşıyan felin keçmiş zaman feili sifəti (Participle İİ) vasitəsi ilə əmələ gəlir Məs: Being written

Indefinite cerund cümlədə əsas feilin zamanı ilə eyni vaxtda icra olunan hərəkəti göstərir.Buna görə də İndefinite cerund əsas məna daşıyan feilin zamandan asılı olaraq indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilər.Məs:

She insists on my singing to them - O təkid edir ki, mən onlar üçün oxuyum.

Perfect cerund məlum növü **to be** felinin İndefinite cerundu və əsas məna daşıyan feilin keçmiş zaman feili sifəti (Participle İİ) ilə əmələ gəlir: having written.

A.**Qarayev: "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli alınmalar.1972**.Müəllif yazır:

" Perfect cerundun məchul növü köməkçi **to be** feilinin Perfect cerund forması (having been) və əsas məna daşıyan felin keçmiş zaman feili sifəti (Participle II) vasitəsilə əmələ gəlir: having been written." **(2.s.44-48)**

Perfect cerund cümlədə əsas məna daşıyan feilin göstərdiyi hərəkətdən əvvəl icra olunmuş hərəkəti göstərir:

She denies her having spoken with them – O, onlarla danışdığını danır.

Cerundun inkar forması **not** inkar sözü vasitəsilə əmələ gəlir: not writing, not having written.

E.Haugen "The analyse of indiguistic horriwing".Lang", 1950.Haugen Cerundun cümlədə vəzifəsi (The Functions of the Gerund in the Sentence)haqqında qeyd edir:"

Cerund cümlədə aşağdakı funksiyalarda çıxış edə bilər.

1.Mübtəda funksiyasında.Məs:Talking with you is a real pleasure – Sənlə danışmaq həqiqətən ləzzətdir.

2. Mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi funksiyasında.Məs:Our aim is mastering English – Məqsədimiz ingilis dilinə yiyələnməkdir.

3. Mürəkkəb feili xəbərin bir hissəsi funksiyasında.Məs:The teacher stopped reading when the dean entered the room

Dekan otağa daxil olanda müəllim oxunu dayandırdı

4. Tamamlıq funksiyasında.Məs:He insisted on my going there – O, oraya getməyi təkid edirdi.

5. Təyin funksiyasında həmişə **of** sözönu ilə işlədilir:

I don't like the idea of going there – Ora getmək fikri xoşuma gəlmir.

6. Zərflik funksiyasında cerund həmişə **after, in spite of, before, on (upon), in,at, by,for, without, owing to** sözönlükləri ilə işlədilir.

Məs: On hearing a short report she immediately left the room (zaman zərfliyi)

Güllə səsini eşidən kimi onlar dərhal otağı tərk etdilər. .(3.s.33-39)

Gerund və məsdər (Gerund and indefinite)

Cerund məsdərə nisbətən ümumi, mücərrəd xarakterə malikdir.

Məs:He likes reading. He does not like to read today.

Cerunda mübtədanın göstərdiyi icraçıya aid olmaqdan başqa digər bir icraçıya da aid ola bilər, məsdər isə cümlədə mübtədaya aid olur.

Bir sıra feillər və söz qrupları var ki, onlar həm cerund, həm də məsdərlə işlədilə bilər. Belə feil və söz qruplarının ən çox işlədilənləri aşağdakılardır:

To be afraid, to begin, to cease, to hate, to continue, can (cannot),to forgot, to like (dislike), to fear, to prefer, to remember, to start, to stop, to dread.

At last he began to speak – Nəhayət o, danışmağa başladı.

He began speaking again – O, yenə də danışmağa başladı.

Bu məqalədə bizim məqsədimiz həmçinin **silent** sifəti və onun sinonimləri vasitəsilə əmələ gələn söz birləşmələrini İngilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli – semantik təhlilini təqdim etmək, onlar ararsında oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Horn P. "crungries der neupersisielie etimologie", "Strasbourg",1993.Müəllif yazır: Ingilis dilində **sakit** mənasını ifadə edən " silent " sifəti müxtəlif məna çalarlarına malik olduğu kimi " sakit " anlayışlı sifətlər də başqa isimlərlə birləşərək müxtəlif məna ifadə etməklə dilə rəngarənglik gətirir və onun leksik-semantik və üslubi imkanlarini genişləndirir, bədii ifadə vasitələrini rəngarəngləşdirir. "Silent " sifəti "man" – adam, " person" – şəxs və müxtəlif şəxs əvəzlikləri ilə birləşərək, haqqında danışılan şəxsin " **sakit" , "dinc" , "dinməz", " fağır**" kimi cizgilərini üzə çıxarır. Məsələn:1) He began to climb the badder and the silent soldier his stengun... Luige was silent and forgot for a while be a film manBut this evening she was silent for a moment. But he was silent. (carter D)"., (4.s.41-44)

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də "sakit" sifəti şəxs adları bildirən xüsusi isimlərə birləşərək, birləşmə daxilində adamın "sakit" , "dinc" və s. Oldugu bildirir. Məsələn: Bu səs işçilərin qulağında bir top mərmisi kimi partladı: hər kəs sakit gənc Məhərrəmi dinləməyə başladı.

Ingilis dilində olduğu kimi, Azırbaycan dilində "sakit" sifəti "heyvan" anlayışını bildirən isimlərlə birləşərək, sakit, dinc mənasını anladır. Məsələn:

1)Axı mənim ulağım sakit ulağdır

2) Əlimi atın hər tərəfinə gəzdirdim, at sakit idi, amma elə ki, əlim atın quyrugunun altına toxundu, heyvan çırpındıIngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də

adamın dinc sakit olmasını ifadə etmək üçün “quzu kimi”, “dilsiz – ağızsız” kimi metaforik birləşmələrdən istifadə olunur. Məsələn:The younger knights told eachoyher with their eyes in silent correspondence

.**R.C.Cəfərov:”Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər”, Bakı, 2001.**Müəllif Rəfiq Cəfərov yazır:”Azərbaycan dilində isə adamın öz fikirlərini danışmadan, pünhan işarə ilə bir-birinə çatdırmaqları “sakit” sifətinin sinonimi “dinməz”,”səssiz-səmirsiz”, “lal” sifətləri vasitəsilə ifadə olunur: məsələn:Lal baxışlar toqquşanda elə bil ildırım çaxdı. “Silent” sifəti “house”, “church”, “wood”, “lake”, “room” və s. Cansızlıq bildirən konkret isimlərlə birləşərək, müəyyən bir məkanın sakit, kimsəsiz olduğunu ifadə edir. The wood was silent and empty Ingilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də “**sakit” “səssiz” sifəti “bina” “tarla”, “küçə”, “meşə”, “çöl**” və s. Isimlərlə birləşərək, olarda sakitliyin hökm sürdüyünü, kimsəsizliyi ifadə edir.”(**5.s.16-26**)

Məsələn: Qəza şəhərinin küçələri sakit və boş idi. Beləliklə, yuxarıda müqayisə olunan nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, hər iki dildə təhlil olunan “ sakit” sifətləri çox mənalıdır və bunlar birləşmə daxilində semantik valentliyə uyğun müxtəlif məna ifadə edirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində “sakit” mənasını “silent” sifətilə yanaşı, “still”, “quiet”, “motiolles” və s. Sifətləri ifadə edir. Fikri daha rəngarəng , dəqiq və sahmanlı ifadə etmək üçün ingilis dilində sinonim sözlərdən istifadə olunduğu kimi, Azərbaycan dilində də “sakit” sifətinin sinonimlərindən (“dinc” “fəqir” “səssiz” “lal” “ölgün” “ hərəkətsiz” və s.

Ingilis və Azərbaycan dillərində “sakit” mənasını ifadə edən sifətlərlə əmələ gələn söz birləşmələri təhlil edilərkən onların arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə təsadüf olunur. Bu fərqli və oxşar cəhətləri aparılan təhlillərdən və aşağıda verilmiş cədvəldən aydın görmək olar:

1.Semantik quruluşu və birləşmə qabiliyyətinə görə müqayisə olunan sifətlər arasında həm ümumi, oxşar, həm də fərqli cəhətlər özünü göstərir.

2. Müxtəlif söz birləşmələrində İngilis dilində “silent” və Azərbaycan dilində “sakit” sifətləri nitqdə daha çox işlədilir, halbuki onların sinonimləri haqqında bu sözləri demək olmaz. Hər iki sifət sinonimlik cərgədə dominantliq təşkil edir və çoxmənalı leksik vahid kimi çıxış edir.

H.Ə.Həsənov: “ Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”, Bakı, 1978, ADU.H.Həsənov yazır:

“İngilis dilində “silent” sifətinin çoxmənalılığı Azərbaycan dilindəki “sakit” sifətinə nisbətən daha genişdir. Böyük Oksford lüğətində “silent” sifətinin 5 mənası verilir. Lakin bizim bədii ədəbiyyatdan götürdüyümüz nümunələrə əsasən demək olar ki, “silent” sifəti quruluşuna görə birləşmə daxilində 7 mənada, “sakit” sifəti isə 3 mənada çıxış edir.

Azərbaycan dilində işlədilən “sakit” sifətinin ekvivalentlərini birləşmə sahəsi, ingilis dilində işlədilən “silent” sifətinin ekvivalentlərinin birləşmə sahəsinə nisbətən

genişdir. Burada sahə daxilində qarşılıqlı kompensasiya qanuni işə düşmüş olur**".(6.s.123-132)**

Azərbaycan dilində işlədilən "sakit" sifəti semantik quruluşuna görə ingilis dilində işlədilən "silent" sifətinin semantik quruluşu ilə tamamilə müqayisə oluna biləndir. Başqa sözlə birləşmə daxilində hər iki sifət müqayisəli şəkildə qarşılaşdırıla bilən ümumi və fərqli əlamətlər kəsb edir.

İngilis dilində işlədilən "silent" sifətinin ifadə etdiyi rəngarəng məna çalarları Azərbaycan dilində "sakit" sifətindən savayı digər eyni və yaxud da leksik-semantik qrupa daxil olan digər sifətlərlə ifadə olunur, -yəni:

1)Lal və hərəkətsiz sifəti (sakit-dinməz canilər lal və hərəkətsidirlər)

2) "Quzu kimi" söz birləşmələri (sakit adam haqda quzu kimi adam , quzu kimi uşaq)

3) "Dilsiz –ağızsız" sifəti (sakit-sakit haqda, dilsiz- ağızsız uşaq və s.)

Cerund və feili sifət (Gerund and Participle)

Cerundu feili sifətdən fərqləndirən cəhətlər aşağdakılardır:

1. Cerund sözönü ilə işlədilir.
2. Cerund yiyəlik halda isim və yiyəlik əvəzlikləri ilə təyin edilir.
3. Cerund mübtəda, tamamlıq və predikativ vəzifəsində olur.

4.Zərflik və təyin vəzifəsində həm feili sifət, həm də cerund işlədilir, lakin bu halda

O. Musayevin "İngilis dilinin qramatikası" kitabında işlədilmiş terminlər cerund-məsdər tərkibi, mübtəda məsdər tərkibi və "for" sözönü məsdər tərkibləri həm sintaktik, həm də semantik baxımdan daha məqsədəuyğundur.

Müasir ingilis dilində bəzi təsirli feillərdən sonra ümumi halda olan isim (yaxud obyekt halda olan əvəzlik) və məsdərdən ibarət olan birləşmə işlədilir və bu növ birləşmələrə "tamamlıq məsdər tərkibi" (the objevtive with the Infinitive construction) deyilir. Məsələn:" I saw Jane (her) enter the room**."(7.s.77-82)**

Bu tərkibdə işlədilən isim (yaxud əvəzlik ilə məsdər arasındakı münasibət cümələnin mübtədası ilə xəbəri arasındakı münasibəti xatırladır.Buna görə də, həmin tərkibə isim, yaxud əvəzliyi ikinci dərəcəli mübtəda (a secondary subject) məsdər isə ikinci dərəcəli xəbər (a secundary preducate) adlandırmaq olar.

Cerund məsdər tərkibində mövcud olan iki komponent bir-biri ilə sıx əlaqəyə girir və sintaktik vahid tamamlıq olur.

ƏDƏBİYYAT:

1.N.Xudiyev: "Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları"1963 .səh:56.

2.A.Qarayev: "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli alınmalar.1972.səh:44-48

3.E.Haugen "The analyse of indiguistic horriwing".Lang", 1950.s.33-39

4.Horn P. "crungries der neupersisielie etimologie", "Strasbourg",1993.s.41-44

5.R.C.Cəfərov:"Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər", Bakı, 2001..s.16-26.
6.H.Ə.Həsənov: " Müasir Azərbaycan dilinin leksikası", Bakı, 1978, ADU.s.123-132.
7. O. Musayevin "İngilis dilinin qramatikası"Bakı."Elm"nəşr.1987.s.77-82.

И.Ибрагимова

БЕЗЛИЧНАЯ ФОРМА ГЛАГОЛА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ИМЕНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕРУНДИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются употребление Cerunda в английском языке и его эквиваленты в азербайджанском языке, а также анализируются некоторые форм Cerunda в простых и сложных предложениях в разных ситуациях.

В данной статье нашей целью является также представить сравнительно-семантический анализ словосочетаний **silent**, образованных через прилагательное молчание и его синонимы в английском и азербайджанском языках, выявить сходства и различия между ними.

Одной из личных форм глагола является герундий. Герундий — это часть речи, уникальная для английского языка. Ни другие языки германской группы, ни индоевропейские языки не имеют соответствующей части речи в герундии. Герундий, как и инфинитив, имеет двойной характер. Он имеет свойства как глагола, так и существительного. В отличие от инфинитива герундий имеет оттенки непрерывности.

Герундий образуется прибавлением окончания -ing к концу инфинитива (неправильное). Глагол герундия по форме конструкции не отличается от прилагательного (отец). По своим основным глагольным характеристикам глагол cernd соответствует характеристикам прилагательного и инфинитива. По своим именным признакам герундий соответствует инфинитиву.

Ключевые слова: английский язык. глагольные формы, глагольная связка, азербайджанский язык, инфинитив

I.Ibragimova

THE IMPERSONAL FORM OF THE VERB IN THE ENGLISH LANGUAGE NOUN CHARACTERISTICS GERUND

SUMMARY

The article speaks about the use of the Gerund in English and its equivalent in Azerbaijani, also analyses some forms of Gerund in simple and complex sentences in various situation.

In this article, our goal is also to present a comparative semantic analysis of word combinations silent, formed through the adjective silence and its synonyms in English and Azerbaijani languages, to identify similarities and differences between them. One of the personal forms of the verb is the gerund .

The gerund is a part of speech unique to the English language. Neither the other languages of the Germanic group nor the Indo-European languages have a corresponding part of speech in the gerund. The gerund, like the infinitive, has a dual character. It has both verb and noun properties. Unlike the infinitive, the gerund has shades of continuity.

The gerund is formed by adding the ending -ing to the end of the infinitive (incorrect). The verb gerund does not differ from the adjective (father) in its form of construction. According to its main verbal characteristics, the verb cernd corresponds to the characteristics of the adjective and the infinitive. Gerunds correspond to infinitives according to their nominal characteristics.

Key words: English language. verb forms, verb binding, Azerbaijani language, infinitive.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SARKHAN JAFAROV
PhD, Khazar University
Senior lecturer, Guba Branch of Azerbaijan
State Pedagogical University, Azerbaijan
sarxan_cafarov@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-1835-0709

PARENTHETICAL CLAUSES IN ENGLISH: LINGUISTIC ANALYSIS OF SELECTED MATERIAL

Abstract.

This project investigates the structural representation of parentheticals in English, constructions that mark the topic of an utterance, and exhibit some of the properties characteristic of parentheticals. For decades, linguists have deliberated over the structural representation of parenthetical constructions. Parenthetical phrases' unrestricted distribution and sometimes extreme prosodic and semantic independence has led linguists to propose many novel theories for incorporating parentheticals into modern grammar. Unfortunately, these explanations have often been cursory and vague, and parenthetical topics have not been addressed in previous studies.

In support of the unintegrated hypothesis, a simple way to impose a linear order on phonological material is proposed from those structures that are consistent with parenthetical phrases' unrestricted distribution. One consequence of this proposal is the prediction that introducing focus can improve parenthetical acceptability. An online survey on Amazon's Mechanical Turk was implemented to test this prediction using parenthetical topics speaking of and as for. The results of this study bear on the syntax of parentheticals in general, and it may be possible to apply this analysis to other kinds of parentheticals, including nominal appositives, full clausal parentheticals, reporting verbs like said, among others, which could lead to a more general account of parentheticals in English, or even cross-linguistically.

Keywords: parentheticals, constructions, utterance, structural representation, parenthetical constructions, syntax, phonetic study

Introduction

The grammatical notion of "topic" has become a point of linguistic inquiry over the life of the field, but the particular bounds of the class of topics vary depending on what the author investigating them understood them to be, and their intentions when invoking them. Topics are broadly, and somewhat vaguely, defined as the part of the sentence that the sentence is supposed to be about (Mohler, 2018).

(1) a. As for **the battleship**, it was sunk in the South China Sea.

b. **A small fortune**, the entrepreneur made on a few wise investments.

c. **Arnold** was found sleeping in his basement.

The boldface phrases in the examples above represent typical topics. These are the central components of the sentence to which the other parts of the sentence apply.

Some diagnostic tests for identifying topic make use of several phrases in sentence-initial position which are thought to contain a topic, for example, as for, speaking of, and what about (Gorsz, 2016). In the sentence "Speaking of the Americans, a number of them are thought to be unhappy," speaking of identifies the topic of the sentence, the Americans. These different phrases each identify topics with different properties. Speaking of fails to produce a felicitous sentence when used with a topic that has not been mentioned contextually recently; out of the blue, saying speaking of is an awkward construction. As for cannot be combined with a topic that is not contrastive (Reed, 2018).

Another consideration in the realm of topics is their structural position. In linguistics, the strings of words that comprise a sentence are thought to be the product of an abstract hierarchical structure, often represented visually as a complex branching tree. It is assumed in most work on topics that they and, if applicable, their associated topic-marking phrases, are bound to particular positions in syntactic structure. For example, the "Cartographic Project" in syntax, which attempts to identify and "map out" universal syntactic structures, places topic in a structural slot at the beginning of the sentence (Reed, 2018).

The topic-marking phrases as for and speaking of not only mark topic, but they are also parentheticals. As (2) illustrates, speaking of can appear in a variety of positions throughout the sentence, and is therefore not tied to a particular structural position, a property characteristics of parenthetical phrases.

(2) a. Speaking of the forum, one of the administrators stepped down.

b. A friend of mine, speaking of computers, is currently working on building his own.

c. Did you hear that, speaking of Halloween, trick-or-treat will be cancelled in this town?

d. They recalled, speaking of board games, that a new version of Monopoly had come out.

The notion of topic is not critical to the analysis of parentheticals topics speaking of and as for which follows. The notion is relevant because speaking of and as for are frequently used as diagnostic tests for topic, and there may be valuable insights to be gained from investigating the interaction of topic with the interpretation of utterances containing parenthetical topics.

Selection of material

The term parenthetical, like topic, refers to a wide range of phenomena. They are identified by a perceived structural independence from a main utterance, and as

having an interruptive effect within the sentence. There are several types of constructions identified as parentheticals, including nominal appositives (3a), reporting verbs like said (3b), and full clausal parentheticals (3c), among others (Daly, 2016). The boldface phrases in the following examples constitute typical parentheticals.

(3) a. Don, **a friend of mine**, is the one you're looking for.

b. The demonstration was a waste of time, **said the chairperson**.

c. The number of participants is, **as you already know**, completely arbitrary.

For decades linguists have been puzzled by the unusual properties of parentheticals, properties which are unexpected, especially from a syntactic perspective. For example, parentheticals, when examined carefully, have a virtually totally unrestricted distribution (Daly, 2016). That's unusual because most syntactic theory is based on the restrictions on certain words', phrases', or categories' distributions, where things can go vs. where they can't.

Figure 1 below illustrates the difference between the syntactically integrated and unintegrated approaches.

Parentheticals also do not participate in the phrase-structure relation of c-command. These unusual properties have led some linguists to conclude that parentheticals are syntactically independent in some way, though the interpretation of this notion varies wildly from proposal to proposal. Some argue that parentheticals are literally unconnected or "unintegrated" from the host sentence in which they appear (Hunt, 2019), while others claim that parentheticals are structurally integrated in a special way which gives rise to an illusion of independence.

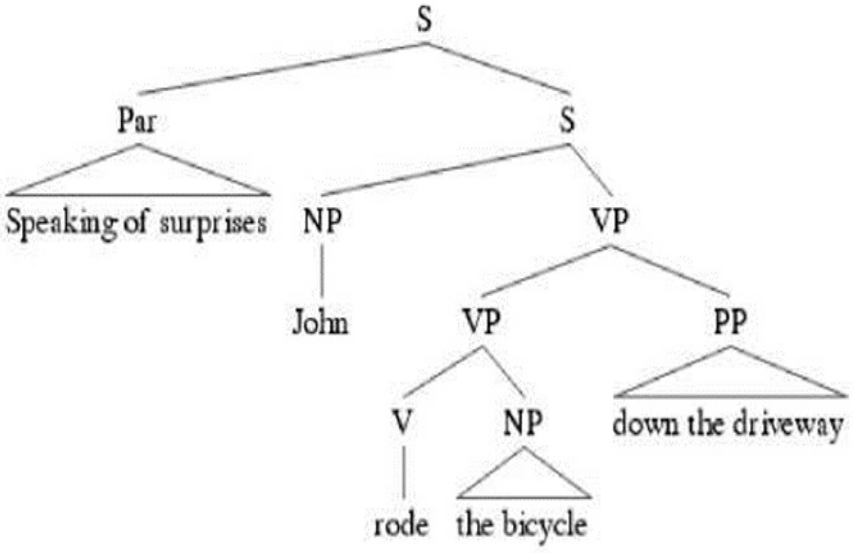

Figure 1 - Syntactically integrated representation of a parenthetical speaking of surprises

Figure 1 is an example of a syntactically integrated representation of a parenthetical speaking of surprises, in which the parenthetical is treated as a constituent of the main sentence John rode the bicycle down the driveway.

It illustrates an unintegrated representation, in which the parenthetical is part of the syntactic representation of the utterance, but is not attached syntactically to the main sentence. The motivations for taking one or the other position are addressed below.

Parentheticals are distinguished by a variety of linguistic features, including prosodic separation, a tendency to address not-at-issue content and various syntactic effects such as positional flexibility, invisibility to c-command, and exemption from interpretation in ellipsis and other constituency tests. These syntactic properties are most important in this project. These properties have led some linguists to hypothesize that the syntactic representation of parentheticals is unique in some way. For instance, De Vries takes the invisibility to c-command as evidence for an alternative instantiation of the operation merge. Others like Kutik, E, Cooper, W. E., & Boyce, S. (2019) suggest that these facts indicate that parentheticals are syntactically unattached to the host sentence which contains them. Both approaches have supporters and detractors.

Parentheticals, especially parenthetical full clauses, are “invisible” to various effects associated with the syntactic relation of c-command. Daly (2016) identifies a numberof syntactic effects related to c-command which parentheticals do not participate in. For example, syntactic constituents inside a parenthetical cannot be extracted by way of movement, like WH-movement in question formation.

(4)What did the police, the commissioner suspected Hank stole _, search his house? (Daly, 2016)

While a number of these effects can be explained without referring to the hypothesis that parentheticals are invisible in some way to the syntactic relation of c-command (for example, WH-movement is also barred from adjuncts, a constraint which could be invoked as an explanation for the impossibility of extracting from parentheticals as well), some can only be accounted for as a consequence of parentheticals’ being invisible to c-command.

Tape and decoding of the material

The SPRUCE (SPeech Response from UnConstrained English) text-to-speech system (Tatham & Lewis, 2018) uses a parser that performs a syntactic parse as well as a semantic parse. The semantic parse identifies logical relationships between words and between sentences. Based on the syntactic and semantic parses, a system of rules determines the most plausible intonation contour for each sentence. A syllable dictionary provides the phonetic specifications for each syllable as well as

some of the words. For the synthesis output, these phonetic specifications are overlaid with the intonation contour. However, as the authors admit, embedded phrases like parentheticals require information that is not available from the input text through the parser (Tatham & Lewis, 2018). The semantic parse of this system is not sophisticated enough to identify higher-level discourse structure to detect parentheticals.

Tatham and Lewis's SPRUCE text-to-speech system (2018) uses the phonetic encoding system of Pierrehumbert (2018) to integrate prosodic structure into the structure of the written text. This means that down to the smallest unit of the letter, each text constituent is tagged with detailed prosodic specifications. The sentence that is prosodically encoded is, In November the region's weather was unusually dry. In this encoding method, these symbols have the following meaning:

* = word boundary;
% = minor phrase boundary;
( ) = pitch target level, e.g. (0.5) results in a pitch target of 50 percent of the possible maximum pitch at this point in the sentence;
numbers = duration in 100th of a second;
{ } = maximum pitch at start and end, followed by minimum pitch at start and end;
ax = schwa.

Prosodic annotation example (Pierrehumbert, 2018, p. 989)

Sentence: In November the region's weather was unusually dry.

Phonetic transcription: ihn nowvehmber dhax riyjhenz wehdher waxz axnyuzhaxliy drai

Encoded as: {325 260 195 165}(0.4) SIL 8 ih 4 n 3* n 4 ow 7 v 9 eh 10(1.0) m 8 b 4 er 13% (0.3) SIL 34 *dh 2 ax 2* r 5 iy 7(0.6) jh 10 en 8 z 10* w 3 eh 7 (0.8) dh 4 er 8* w 6 ax 5 z 7* ax 4 n 9 yu 16 (0.8) zh 6 ax 5 l 4 iy 9* d 8 r 5 ai 24 (1.0)%

Prosodic annotation either requires a recording of the sentence - the method used in Pierrehumbert (2018) - or a segment, syllabe or word dictionary that the parser can access and a system of rules for adding prosody. The latter is used in SPRUCE. However, Pierrehumbert's encoding system, and with that SPRUCE as well, does not allow pitch range control for individual phrases, which is needed for the model to be applicable to parentheticals. The lack of pitch range control can be seen above. The topline and baseline values can only be specified in the curly brackets preceding the sentence, which sets the topline and baseline pitch values for the start of the sentence as well as the end. Thus, there is no mechanism for sentence-internal pitch range control, which is required for synthesizing parentheticals (Jafarov, 2023).

Let's investigate sentences with two sequential or nested parentheticals. Of these, sequential two-parentheticals have two parenthetical parts. Nested two-parentheticals have three parenthetical parts since the outer parenthetical phrase is broken up into two parts, par1(a) and par1 (b), as in:

(4) Nested two-parenthetical example

"We saw the movie - Jane (who knows the director) insisted on going - but were unimpressed." | fr(a) | par1(a) | par2 | par1(b) | fr(b) |

As has been shown in chapter four, the parenthetical phrase directly preceding fr(b) in multi-parenthetical sentences behaves like the parenthetical phrase of single- parenthetical sentences. Furthermore, the trend for each additional parenthetical part in multi-parenthetical sentences is that the further away it is from fr(b), the lower is the topline, higher the baseline and smaller the range. This relationship is displayed in Figure2 for females and Figure 3 for males. Each figure includes both sequential and nested values to show the general trend of two-parentheticals. In each figure, the bar represents the pitch range of each sentence part. The pitch range is delimited by the baseline at the bottom and the topline at the top. Since parenthetical phrases in nested and sequential two-parentheticals are not exactly the same, some bars feature short vertical lines at the top or bottom ends to indicate the difference.

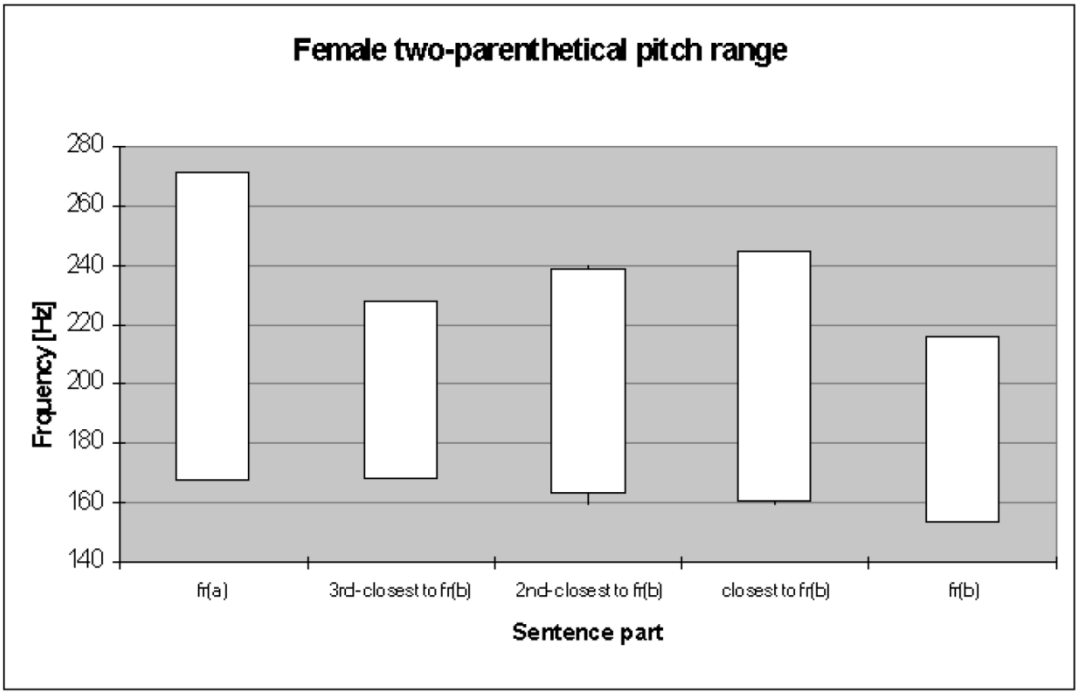

Figure 2. Female pitch range trend in sequential and nested two-parenthetical sentences

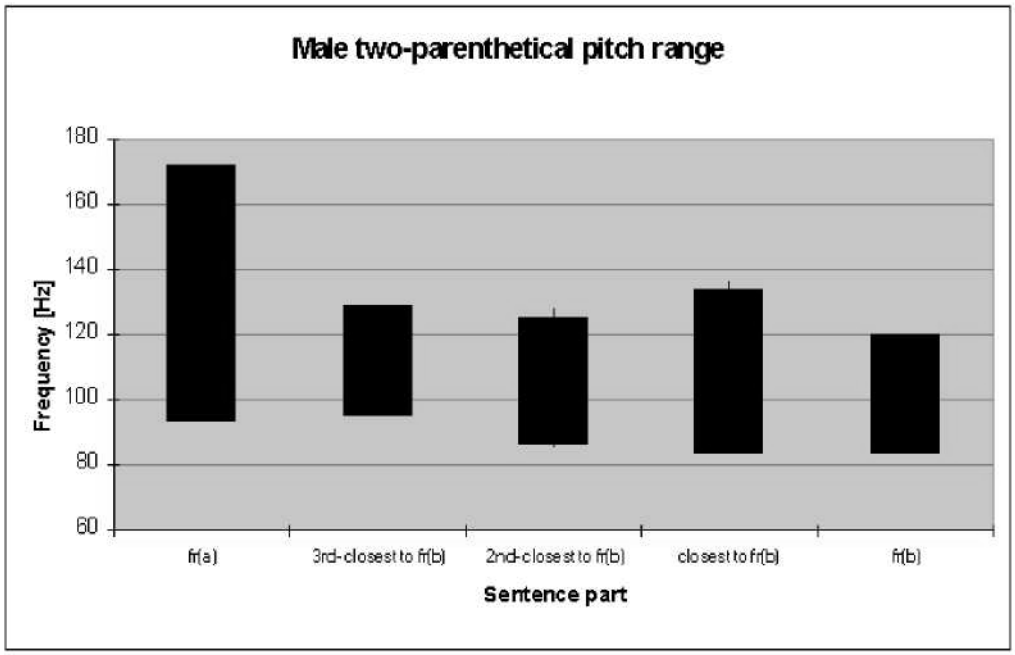

Figure 3. Male pitch range trend in sequential and nested two-parenthetical sentences

The parenthetical part closest to fr(b) does not have to be marked up, because as discussed in chapter four, the parenthetical part directly preceding fr(b) is not acoustically different from a non-parenthetical phrase at the same sentence position. However, the parenthetical parts that are second (penultimate) and third closest to fr(b) (antepenultimate) need to be marked up. The purpose of this section is to introduce pitch specifications as well as appropriate tags for these parenthetical parts.

Unfortunately, all non-parenthetical sentences have only one medial phrase and with that three data points in total, namely fr(a), mid and fr(b). In contrast, sentences with nested parentheticals have five sentence parts and with that five data points. For these, there are no corresponding non-parenthetical sentences included in the set of sentences that were used in the experiment. The need for such sentences was not foreseen prior to the experiment. As a consequence, the analysis could not provide a direct comparison between the acoustics of the antepenultimate and penultimate parenthetical and their non-parenthetical counterparts. This means that the specifications required for synthesis need to be interpolated from the existing data.

The non-parenthetical data that is available shows that the baseline trend is a steep drop between fr(a) and the following non-parenthetical phase, while the drop between the non-parenthetical phrase and fr(b) is much smaller. This relationship is displayed in Figure 4.

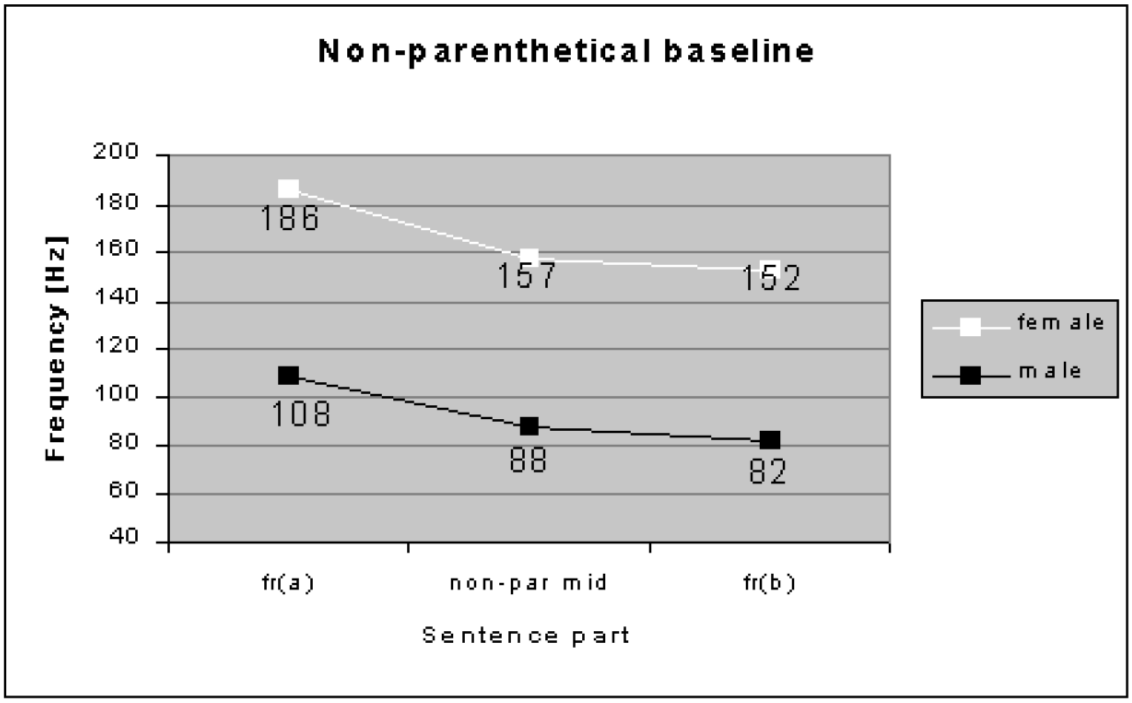

Figure 4. Development of the non-parenthetical baseline over the course of the sentences for both females and males

Figure 4 shows that each baseline trend resembles a falling curve that can be decribed by a quadratic equation. The next step is to find the functions that best describe the curves. The missing data points can then be determined through this function. This assumes that the values for fr(a), the ultimate non-parenthetical and fr(b) do not change when inserting further non-parenthetical phrases. The assumptions is based on the observation that the values for fr(a), the ultimate parenthetical and fr(b) also do not change in parenthetical sentences when further parenthetical phrases are inserted.

To find the function, the sentence part labels have to be converted to numbers, since the function requires a numeric input for x. Therefore, on the x-axis the label fr(a) is replaced with "1," the label non-par mid is replaced with "2" and the label fr(b) is replaced with "3."

Linguistic analysis of the material

Looking at the non-parenthetical data that is available shows that the pitch range trend for females exhibits no drop between fr(a) and the medial non-parenthetical phrase and then there is a steep drop between the medial phrase and fr(b). Opposite to that, the trend for males shows a steeper drop between fr(a) and the

medial non-parenthetical phrase than between the medial phrase and fr(b). Hence, the male pitch range trend corresponds to the baseline trends. The pitch range trends are displayed in Figure 5.

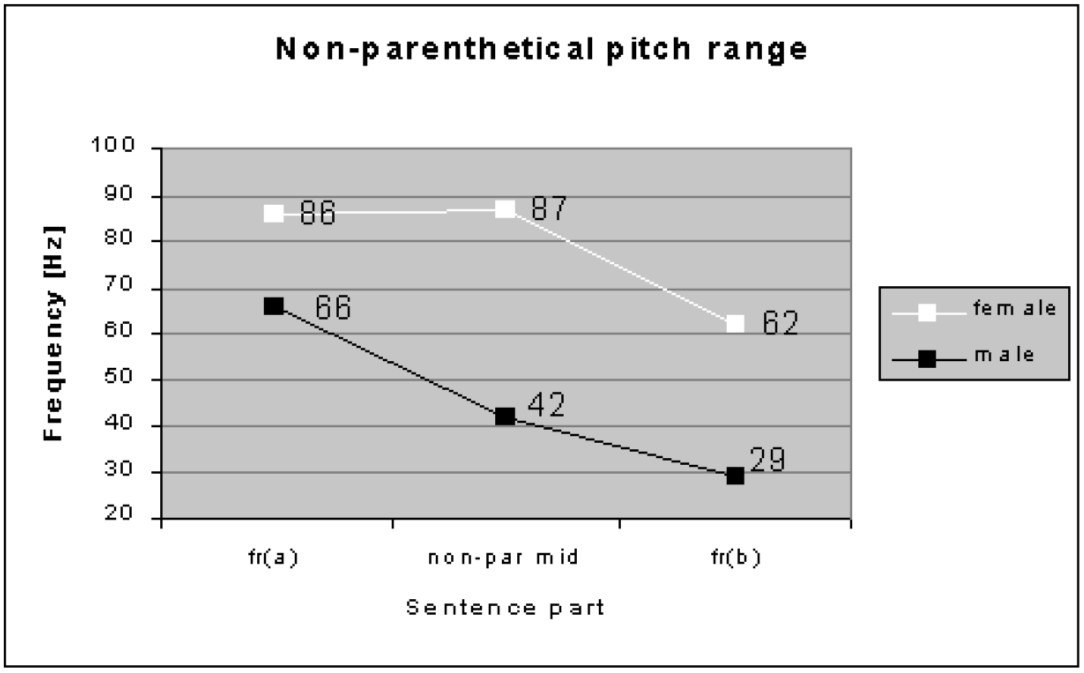

Figure 5. Development of the non-parenthetical pitch range over the course of thesentences for both females and males

As can be seen in Figure 6 above, females exhibit no pitch range drop between fr(a) and the medial non-parenthetical phrase. Unfortunately, there is no explicit acoustic data available to show how the pitch range progresses over the course of sentences with several medial non-parenthetical phrase. The observation that fr(a) and the medial non- parenthetical phrase have the same pitch range leads to the assumption that for females all non-parenthetical phrases except fr(b) exhibit the same pitch range as fr(a). This differs from the males, who exhibit a pattern of continual pitch range drops over the course of the sentence. However, female maintenance of pitch range over multiple phrases has also been observed in French (Fagyal, 2018). The study by Fagyal shows that females maintain the pitch range width of the preceding phrase also for a following parenthetical. Pitch range width only narrows for the final phrase. The same did not occur in the French male data, since male pitch range has been measured to drop for the parenthetical. Interestingly, the French female pattern is the opposite of what has been observed for females in English. In French, the maintenance of the larger pitch range occurs for parentheticals, whereas non-parenthetical pitch range drops. Besides the opposite

patterning, the French data show that an observation of females maintaining pitch range over a set of phrases is not exclusive to this study.

Findings and Conclusions

This study investigates the effect of the use of the phonetic of parenthetical phrases, as well as the phonetic specifications necessary for synthesizing natural-sounding parentheticals.

The notion of lower pitch level and narrower pitch range for parentheticals has been reported in many studies. However, only one acoustic study on parentheticals could be found that actually provides evidence for such claims. Furthermore, there has been no study on a possible connection between punctuation and intonation for parentheticals, although some punctuation marks, such as question marks, have a direct connection to intonation. Nunberg (2019) claims that, despite some overlap, punctuation is a system that not only deviates from but also goes far beyond intonation. Therefore, it is a linguistic system in its own right.

Following the literature, the distinctiveness of parentheticals is based on a change in maximum (topline) and minimum (baseline) pitch levels, and with that a change in pitch range, over a phrase. This study involved a direct comparison of sentences containing one parenthetical phrase with sentences containing a non-parenthetical phrase at the same position. The comparison revealed that the parenthetical and non- parenthetical phrases do not differ in topline, baseline or pitch range. However, it has been found that the phrase preceding a parenthetical is spoken with a 12 percent lower baseline and - as a consequence of that - a 20 percent wider pitch range than the phrase at the same position in a non-parenthetical sentence. Thus, for synthesizing sentences containing one parenthetical phrase, it is not the parenthetical phrase itself but the preceding phrase that has to be marked up with specifications differing from the expected pitch change trends over the course of a sentence.

In sentences containing two parentheticals in sequence or nested, i.e. one embedded within the other, the preceding non-parenthetical phrase also has to be marked up with the same specifications as in sentences containing just one parenthetical phrase. Additionally, it has been found that in sentences containing more than one parenthetical constituent next to each other, the ultimate, i.e. last, parenthetical constituent behaves like the parenthetical phrase in a one-parenthetical sentence as discussed above. Therefore, the ultimate parenthetical constituent does not need to be marked up. However, the penultimate and antepenultimate parenthetical constituents each feature distinctive pitch specifications. The penultimate parenthetical constituent has been found to have a seven percent lower baseline and a 13 percent narrower pitch range than a non-parenthetical phrase would have at the same position in the sentence. Similarly, the antepenultimate parenthetical constituent has been found to have a four percent lower baseline and a

35 percent narrower pitch range than a non-parenthetical phrase would have at the same position in the sentence. As discussed in chapter five, a variety of tags have been proposed to integrate these findings into the SABLE markup scheme.

Findings of a lowered topline for parentheticals could not be replicated by this study. Whereas previous research claims that the acoustic implementation of the parenthetical phrase itself sets it apart from the rest of the sentence, this study has shown that the parenthetical phrase does not differ in pitch level and range from a non-parenthetical phrase at the same sentence position. Rather, it is the preceding phrase that is implemented with a lower baseline and a resulting wider pitch range. This has the effect that, perceptually, there is a steeper pitch range drop between the pre-parenthetical phrase and the following parenthetical than between the corresponding phrases in a non-parenthetical sentence. The steeper pitch range drop explains why previous studies report that parentheticals are lower in pitch level and narrower in range, because in comparison to the preceding phrase in the same sentence, they perceptually are. However, a direct comparison to a non-parenthetical phrase at the same sentence position reveals that it is not the parenthetical itself that is implemented differently to evoke this perception, but the preceding phrase. Hence, the findings of this study do not contradict the general notion about parentheticals as reported elsewhere but complete the picture by providing exact pitch specifications of how the perceptual parenthetical characteristics are achieved.

References

1. Daly, N. A., & Zue, V. W. (2016). Statistical and linguistic analyses of F0 in read and spontaneous speech. Proceedings of the International Conference on Spoken Language Processing (ICSLP) 92, 763-766.
2. Fagyal, Z. (2018). Tonal template for background information: The scaling of pitch in utterance-medial parentheticals in French. Proceedings of Speech Prosody 2018, 279-282. Retrieved February 2003 from http://www.lpl.univ-aix.fr/sp2018/pdf/fagyal.pdf
3. Grosz, B., & Hirschberg, J. (2016). Some intonational charactersitics of discourse structure. Proceedings of the International Conference on Spoken Language Processing (ICSLP) 92, 429-432.
4. Hunt, A. (2019). J. Speech Markup Language. Retrieved June 2018 from http://www.w3.org/TR/2019/N0TE-jsml-20190605
5. Imrani, Z., & Jafarov, S. (2023). Strategic Objectives of Sustainable Development Model in Production and Education. International Journal of Professional Business Review, 8(7), e02603. https://doi.org/10.26668/businessreview/2023.v8i7.2603
6. Jafarov, Sarkhan, (2020). Intonation features of parenthetical clauses in English. Materials of the II International Scientific Conference on Humanities and Social Sciences, p. 97-102. https://doi.org/10.36719/2663-

4619/18.12.20/02/97-102
7. Jafarov, Sarkhan. “A Comprehensive Linguistics Analysis of Intonation in American English.” Logika+ LLC 2, no. 01(77) (2022): 29–34. doi:10.31618/ESSA.2782-1994.2022.2.77.236.
8. Jafarov, S. (2022). Formation of learner’s research competence based on using multimedia technologies. KAFKARS EĞİTİM YAYINLARI, 98–102. https://doi.org/10.5281/zenodo.6332195
9. Jafarov, Sarkhan. (2023). History and research of intonation in English and American linguistics. Revista de Investigaciones Universidad del Quindío, 35(1), 317-327. https://doi.org/10.33975/riuq.vol35n1.1192
10. Jafarov, S. (2023). Synergetic and innovative approaches to education. Revista De Investigaciones Universidad Del Quindío, 35(1), 415–430. https://doi.org/10.33975/riuq.vol35n1.1191
11. Jafarov, Sarkhan, Aliyev Yusif. "Education Policy and Leadership." International Journal of Innovation and Economic Development 7.6 (2022): 14-23.
https://doi.org/10.18775/ijied.1849-7551-7020.2015.76.2002
12. Kutik, E, Cooper, W. E., & Boyce, S. (2019). Declination of fundamental frequency in speakers' production of parenthetical and main clauses. Journal of the Acoustical Society of America, 73, 1731-1738.
13. Mohler, G., & Mayer, J. (2018). Pitch-range control based on discourse structure. Manuscript submitted for publication. Retrieved June 2018 from http://www.ims.uni-stuttgart.de/phonetik/joerg/papers/JSpeechTech2018.pdf
14. Nunberg, G. (2019). The linguistics of punctuation. (CSLI Lecture Notes 18). Stanford, CA: CSLI Publications.
15. Pierrehumbert, J. (2018). Synthesizing intonation. Journal of the Acoustical Society of America, 70, 985-995.
16. Reed, C., & Long, D. (2018). Generating punctuation in written arguments. (Technical Report RN/97/157/). Department of Computer Science, University College, London, UK. Retrieved April 2018 from http://citeseer.nj.nec.com/reed97generating.html
17. Tatham, M., & Lewis, E. (2018). Improving text-to-speech synthesis. Proceedings of the Institute of Acoustics, 35-42. Retrieved May 2018 from http://speech.essex.ac.uk/speech/archive/improvingss/MT-EL.html

İNGİLİS DİLİNDƏ ARA CÜMLƏLƏR: SEÇİLMİŞ MATERİALIN LİNQVİSTİK ANALİZİ

Sərxan Cəfərov
sarxan_cafarov@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-1835-0709

Xülasə: Bu layihə ingilis dilində ara cümlələrin struktur təsvirini, ifadənin mövzusunu qeyd edən konstruksiyaları araşdırır və onlara xas olan bəzi xassələri nümayiş etdirir. Onilliklər ərzində dilçilər ara söz və cümlələrin konstruksiyalarının struktur təsviri üzərində müzakirələr aparmışlar. Bu ifadələrin qeyri-məhdud paylanması və bəzən həddindən artıq prosodik və semantik müstəqilliyi dilçilərin müasir qrammatikaya ara cümlələrin daxil edilməsi üçün bir çox yeni nəzəriyyələr təklif etmələrinə səbəb olmuşdur. Təəssüf ki, bu izahatlar çox vaxt üstüörtülü və qeyri-müəyyən olmuşdur və ara cümlələr haqqında mövzular əvvəlki tədqiqatlarda qeyd edilməmişdir.

Məqalədə inteqrasiya edilməmiş fərziyyəni dəstəkləmək üçün ara söz və cümlələrin qeyri-məhdud paylanmasına uyğun gələn strukturlardan fonoloji materiala xətti qayda tətbiq etməyin sadə yolu təklif olunur. Bu təklifin nəticələrindən biri də, fokusun tətbiqinin ara cümlələrin qəbul edilənliyi yaxşılaşdıra biləcəyinin proqnozlaşdırılmasıdır. Bu proqnozu yoxlamaq üçün Amazonun Mechanical Turk-də onlayn sorğu həyata keçirildi. Bu tədqiqatın nəticələri bütövlükdə ara söz və ifadələrin sintaksisinə aiddir və ola bilsin ki, bu təhlil digər ara söz növlərinə, o cümlədən nominal apozitivlərə, tam tabeli ara cümlələrə, qeyd olunan kimi hesabat verən feillərə və başqalarına tətbiq oluna bilər ki, bu da İngilis dilində və ya hətta dillərarası ara sözlərdə daha ümumi hesaba gətirib çıxara bilər.

ВВОДНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИЗБРАННОГО МАТЕРИАЛА

Сархан Джафаров
sarxan_cafarov@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-1835-0709

Аннотация. Этот проект исследует структурное представление вводное слова в английском языке, конструкции, обозначающие тему высказывания, и демонстрирует некоторые свойства, характерные для вводное предложение. На протяжении десятилетий лингвисты размышляли над структурным представлением вводных конструкций. Неограниченное распространение вводных фраз, а иногда и крайняя просодическая и семантическая независимость, побудили лингвистов предложить множество новых теорий включения вводных фраз в современную грамматику. К сожалению, эти

объяснения часто были поверхностными и расплывчатыми, а в предыдущих исследованиях не рассматривались входящие в вводное темы.

В поддержку неинтегрированной гипотезы предлагается простой способ придания фонологическому материалу линейного порядка из тех структур, которые согласуются с неограниченным распространением вводных фраз. Одним из следствий этого предложения является предсказание, что введение фокуса может улучшить приемлемость вводное слова. Чтобы проверить это предсказание, был проведен онлайн-опрос на сайте Mechanical Turk от Amazon, используя темы в вводное, говорящие о и что касается. Результаты этого исследования касаются синтаксиса вводное в целом, и, возможно, этот анализ можно будет применить к другим типам вводное предложение, включая именные аппозитивы, полные придаточные вводное, глаголы сообщения, подобные сказанному, среди прочего, что может привести к более общий отчет о скобках в английском языке или даже в межлингвистическом плане.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Professor Fəxrəddin Veysəlli (Elmi rəhbər)
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

YAQUT ƏLİYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Şəki filialı
Yagutaliyeva1956@gmail.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİNLƏMƏ BACARIĞININ ROLU

Xülasə

Dinləmə, danışma, oxuma və yazma ilə yanaşı gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunan əsas qabiliyyətdir. Bu, insanların öyrəndiyi və ya əldə etdiyi ilk bacarıq və ən çox istifadə olunan ünsiyyət bacarığı olduğundan çox vacibdir. Dinləmək həyatımızın bütün sahələrində kritik əhəmiyyət kəsb edən bir bacarıqdır - şəxsi münasibətlərimizi qorumaqdan tutmuş işlərimizi yerinə yetirməyə, dərsdə qeydlər aparmağa, hava limanına hansı avtobusla getməyi tapmağa qədər. Uğurlu dinləyici olmaq üçün başa düşmək lazımdır ki, dinləmə bizə ünvanlanan sözləri eşitməkdən daha çox şey deməkdir. Dinləmə eşitdiklərimizi anlamağa, qiymətləndirməyə və onlara cavab verməyə kömək edən aktiv bir prosesdir.

Müəllimlərin şagirdlərinin dinləmək qabiliyyətinə önəm verməsi və müəllimlərin öz tədrislərini təkmilləşdirmək üçün səylərini sərf etmələri geniş şəkildə qəbul edilir. Şagirdlərin dinləmə səviyyələri fərqli olduğundan, bu fərqləri aradan qaldırmaq çox vacibdir. Ən müasir dinləmə öyrətmə metodlarından istifadə bu fərqləri aradan qaldırmaq üçün vurğulanmalı olan ən mühüm məsələlərdən biridir. Şagirdlərin gözləntilərini qarşılamaq üçün yeni tədris yanaşmasından istifadə edilməlidir. Bu innovativ yanaşma Fəaliyyət Əsaslı Dil Tədrisi kimi tanınır. Şagirdlərə dinləməyə təsir edən amillər, dinləmə dərəcələri və dinləmə prosesinin aspektləri öyrədildikdə, onların dinləmə qabiliyyətlərini tanımaq və daha yaxşı dinləyici olmağa kömək edən fəaliyyətlərdə iştirak etmək ehtimalı daha yüksəkdir.

Dinləmə prosesi beş mərhələdən ibarətdir: qəbul etmək, anlamaq, qiymətləndirmək, xatırlamaq və cavab vermək. Effektiv dinləyici onlara yönəlmiş nitq səslərini eşitməli və müəyyən etməli, bu səslərin mesajını başa düşməli, bu mesajı tənqidi şəkildə qiymətləndirməli və ya qiymətləndirməli, deyilənləri xatırlamalı və qəbul etdiyi məlumatlara (şifahi və ya qeyri-şifahi) cavab verməlidir.

Açar sözlər: dinləmə, dinləmə strategiyaları, dilbacarıqları, innovativ yanaşma, dinləmə öncəsi, dinləmə zamanı, dinləmədən sonra

Giriş. Dil tədrisində istifadə olunmuş müxtəlif metodlara nəzər saldıqda görürük ki, hər bir metodda dilin öyrədilməsində müxtəlif üsullardan istifadə edilib və onların hər birində dinləmənin öyrədilməsi yeri fərqli olub. Məsələn, Qrammatik Tərcümə Metodu (GTM) tələbələrə xarici dildə ədəbi əsərləri oxumağa və başa düşməyə kömək etmək məqsədi daşıyırdı. GTM-də dinləmənin öyrədilməsi heç vaxt əsas məsələ olmamış və müəllimlərin dinləməyi öyrətmək üzrə heç bir təlimi olmamışdır. Flowerdew və Miller (2005) bildirirlər ki, GTM-də tələbələr yalnız

hədəf dildə qrammatik qaydaların izahı zamanı dinləmədən istifadə edirdilər. GTM-dən sonra "təbii" metod kimi də adlandırılan Birbaşa Metod (DM) GTM-ə alternativ olaraq məşhurlaşdı. DM xarici dili öyrənməyin ən yaxşı yolunun həmin dilin təbii inkişafı olduğunu, aural/şifahi tədris sisteminin ən uyğun olduğunu və müəllimlərin və tələbələrin dərsdə L2-dən istifadə etmələrinin gözlənildiyini irəli sürmüşdü. DM digər dil bacarıqlarından əvvəl dinləmə bacarığının inkişafına diqqət yetirdi; lakin, hədəf dil sinifdə istifadə olunsa da, dinləmə strategiyalarını inkişaf etdirmək və ya digər dil bacarıqlarından ayrı olaraq dinləməyi öyrətmək üçün heç bir səy göstərilməmişdir.

1970-ci illərdə bir bacarıq olaraq daha çox əhəmiyyət qazanan Dinləmə, danışma, oxuma və yazma ilə yanaşı dil tədrisi proqramlarında da yer almağa başladı. 1970-ci illərin sonlarında Kommunikativ Dil Tədrisinin yüksəlişi ilə ünsiyyət üçün ingilis dilinin tədrisi bütün dünyada mühüm rol oynamağa başladı və dinləmənin öyrədilməsinin əhəmiyyəti artdı. 1990-cı illərdə dinləməyə diqqətin artması ilə ikinci və xarici dil öyrənilməsində eşitmə qavrama əhəmiyyətli yer tutdu. O vaxtdan bəri alimlər arasinda Dinləməyə böyük maraq var.Nümunə kimi Field,Rost,Vandergrift [5, 18-19]

Eşitmə və dinləmə arasındakı fərq

Kline (1996) eşitmə və dinləmə arasındakı fərqi anlamaq dinləməni effektiv şəkildə öyrənmək və öyrətmək üçün vacib xüsusiyyət olduğunu bildirir. O, fərqi belə təsvir edir: "Eşitmə səsin qəbuludur, dinləmə səsə məna verilməsidir. Eşitmə passiv, dinləmə aktivdir" . Eynilə, Rost (2002) fərqi belə ifadə edir: "Eşitmə qavrayışın bir formasıdır. Dinləmə aktiv və məqsədyönlü prosesdir. Həm eşitmə, həm də dinləmə səs qavrayışını əhatə etsə də, terminlərdəki fərq niyyətin dərəcəsini əks etdirir" . Flowerdew və Millerə (2005) görə, bütün uşaqlar eşitmə qabiliyyəti ilə doğulur. Uşaqlar əvvəlcə dinləyir, sonra danışmağa başlayırlar. Oxumazdan əvvəl danışırlar, nəhayət yazı oxu bacarığından sonra gəlir. Yəni, bütün digər dil bacarıqları arasında ilk olaraq dinləmə meydana çıxır (Lundsteen, 1979).

Dinləməyə verilən təriflər

Rost (2002) bildirir ki, dinləməyə illər ərzində sosial elmlər üzrə pedaqoqlar tərəfindən öz ixtisas sahələrindən asılı olaraq müxtəlif təriflər verilmişdir. 1900-cü illərdə dinləmə "beyində akustik siqnalların etibarlı şəkildə qeyd edilməsi " kimi müəyyən edilmişdir. 1920 və 1930-cu illərdə insan beyni haqqında daha çox məlumat əldə edildikdə, dinləmə "gizli mədəni sxemlər tərəfindən idarə olunan şüursuz proses" olaraq təyin olunmuşdu . 1940-cı illərdə dinləməyə " informasiyanın yenidən yaradılması və uğurlu ötürülməsi" kimi tərif verilmişdir. 1970-ci illərdə "nitq davranışının mədəni əhəmiyyəti" qəbul edildi.Vanderqrift (1999) dinləməni "dinləyicinin səslər arasında fərq qoymalı, lüğət və qrammatik strukturları başa düşməli olduğu , vurğu və intonasiyanın deyilməli olduğu, yuxarıda deyilənlərin hamısında toplananları yadda saxlanmalı və onu birbaşa, eləcə də deyimin daha geniş sosial-mədəni kontekstində şərh edilməli olduğu mürəkkəb,aktiv prosesdir".

İngilis dili tədrisində dinləmə bacarığının rolu

Dinləmə insanların gündəlik həyatında ünsiyyətdə mühüm rol oynayır. Guo və Wills (2006) qeyd etdiyi kimi, " bu insanların təhsillərinin, məlumatlarının, dünya və insan işlərini dərk etmələrinin, özlərinin ideallarının, dəyərlərinin böyük bir hissəsini əldə etmələri üçün vasitədir" . Mendelsona (1994) görə "ünsiyyətə sərf olunan ümumi vaxtın 40-50%-ni dinləmək, 25-30%-ni danışıq, 11-16%-ni oxumaq və təxminən 9% yazı təşkil edir.

Dinləmə təkcə gündəlik həyatda deyil, həm də sinif şəraitində mühüm rol oynayır. Əksər insanlar düşünür ki, ikinci dildə yaza və danışa bilmək o dili bilmək deməkdir; lakin onlar effektiv dinləmə bacarıqlarına malik deyillərsə, effektiv ünsiyyət qurmaq mümkün deyil. Yəni, dinləmə dili öyrənmənin əsas bacarığıdır və tələbələrin xarici dildə işləməyə sərf etdikləri vaxtın 50%-dən çoxu dinləməyə həsr olunmalıdır (Nunan, 1998). Rost (1994) dil sinfində dinləmənin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi izah edir:

1. Dinləmə xarici dil öyrədilən siniflərdə vacib rol oynayır, çünki o, öyrənənlərə məlumat verir. Məlumatı düzgün səviyyədə başa düşmədən hər hansı bir öyrənmə prosesi haqqında danışa bilmərik.

2. Danışıq dili öyrənən üçün qarşılıqlı əlaqə vasitəsi təmin edir. Çünki öyrənənlər başa düşmək üçün qarşılıqlı əlaqədə olmalıdırlar. Üstəlik, öyrənənlərin eşitdikləri dili başa düşməməsi qarşılıqlı əlaqə və öyrənmə üçün maneə deyil, öyrənməyə təkandır.

3. İkinci dili öyrənən insanlar üçün dinləməni anlamaq problem yarada bilir,çünki bu onların ana dilləri deyil.

4. Dinləmə tapşırıqları müəllimləri öyrənənlərin diqqətini dildə yeni formalara (leksika, qrammatika, yeni qarşılıqlı əlaqə nümunələri) cəlb etmək üçün vasitə ilə təmin edir. [2, s 73-74]

Dinləyib-anlama daha çox diqqət tələb edir və tez başa düşmək də tələb olunur. Dinləyərkən bir çox amillərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunlar kontekst, üz ifadələri və bədən jestləridir ki, bu da dinləyicilərin natiqlər tərəfindən çatdırılanları başa düşməsini asanlaşdırmaq üçün çox vacibdir (Ziane, 2011). Rost (1994) və Ziane (2011)-a görə dinləyib-anlama çox vacibdir, çünki bu, məlumat əldə etmə prosesidir və məıumatı dərk etmədən öyrənmə baş vermir. Doff (1995) və Ziane (2011) dinləmənin nitqin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdiyini ifadə etdilər. Yəni dinləmə qabiliyyətimizi inkişaf etdirmədikcə nitq qabiliyyətimizi inkişaf etdirə bilmərik. Əgər tələbənin ingilis dilində yaxşı dinləmə qabiliyyəti varsa, onun radio dinləmək, filmlərə baxmaq və ya əcnəbilərlə ünsiyyət qurmaq çox asan olacaq. Tələbələr bu bacarığı inkişaf etdirmək üçün çoxlu məşq etmələri lazımdır. Dili dinləməklə onu öyrənmək arasında əlaqə var. İki tələbəni müqayisə etsək; biri hədəf dilin birinci dil olduğu bir ölkədə yaşayır, digəri isə ingilis dilinin yalnız akademik yerlərdə danışıldığı bir ölkədə yaşayır. Fərq ondadır ki, birinci öyrənən ingilis dilini ikinciyə nisbətən daha asan, effektiv və sürətlə öyrənəcək. Lundsteen (1979) dinləmənin

ortaya çıxan ilk bacarıq olduğunu ifadə edir. O, qeyd edirdi ki, uşaqlarda danışıq bacarıqlarından əvvəl dinləmə bacarıqları inkişaf edir. [6, s 119-123]

Dinləmə vastəsilə tələbələrdə səsləri ayırd etmək bacarığı inkişaf edir. Dinləmə səslər arasındakı fərqlərin müəyyən edilməsini əhatə edir. Bu uşaqları sözlər yaratmaq üçün səslərin birlikdə qruplaşdırıldığını başa düşməyə kömək edir. Tələbələr dinləmənin dəyərini dərk edirlər. Dinləmək tələbənin həm məktəbdə, həm də məktəbdən kənar günlərinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Dinləmə ilə bağlı fikirlərini genişləndirmək və yaxşı dinləmə bacarıqlarından istifadə etmənin faydaları onların dinləmədən necə istifadə etməsinə təsir edə bilər. Məsələn, şifahi göstərişləri dəqiq dinləmək şagirdin sinifdəki uğuruna birbaşa təsir göstərir. [4,s 527-529]

Tələbələr müxtəlif məqsədlər üçün dinləməyi öyrənirlər. Dinləmənin bir çox məqsədləri var, məsələn, natiqin nəzərdə tutduğu mesajı müəyyən etmək, danışanın mesajına düşünülmüş şəkildə cavab vermək və musiqini qiymətləndirmək. Yaxşı xəbər odur ki, müəllimlər uşaqlara müxtəlif məqsədlər üçün qulaq asmağı öyrədə bilərlər ki, bu da Listenwise kurrikulumun əsas məqsədlərindən biridir. Dinləməni öyrətmək uşaqların digər dil sənətlərindən istifadə etmək bacarığını artırır. Dinləməyi öyrədəndə tələbələrə istiqamətləri izləməyə, gözləntiləri başa düşməyə və şifahi ünsiyyəti anlamağa imkan veririk. Uşaqlar dinləyici kimi təkmilləşdikcə, digər dil sənətlərinə dair biliklərini artırmaq üçün eyni strategiyalardan istifadə etməyi öyrənirlər. Məsələn, tələbə sual verdikdə (danışıq bacarığı), onlar verilən oxu və ya yazı tapşırığını yerinə yetirmək üçün nə etməli olduqlarını aydınlaşdıra biləcək cavabı dinləyirlər (dinləmə bacarığı) [3, s 90-92]

Dinləmək həyatımızın bütün sahələrində kritik əhəmiyyət kəsb edən bir bacarıqdır - şəxsi münasibətlərimizi qorumaqdan tutmuş işlərimizi yerinə yetirməyə, dərsdə qeydlər aparmağa, hava limanına hansı avtobusla getməyi tapmağa qədər. Uğurlu dinləyici olmaq üçün başa düşmək lazımdır ki, dinləmə bizə ünvanlanan sözləri eşitməkdən daha çox şey deməkdir. Dinləmə eşitdiklərimizi anlamağa, qiymətləndirməyə və onlara cavab verməyə kömək edən aktiv bir prosesdir. [7, s 35-38]

Dinləmə prosesi beş mərhələdən ibarətdir: qəbul etmək, anlamaq, qiymətləndirmək, xatırlamaq və cavab vermək. Effektiv dinləyici onlara yönəlmiş nitq səslərini eşitməli və müəyyən etməli, bu səslərin mesajını başa düşməli, bu mesajı tənqidi şəkildə qiymətləndirməli və ya qiymətləndirməli, deyilənləri xatırlamalı və qəbul etdiyi məlumatlara (şifahi və ya qeyri-şifahi) cavab verməlidir.

Dinləmə bacarıqlarının öyrədilməsi mərhələləri

Dinləmədən əvvəl, dinləyərkən və dinləmədən sonrakı məşqlər dinləmə mətnini öyrətmək üçün təsirli üsullardır. Hər səviyyənin öz məqsədləri və başa çatdırmaq üçün fəaliyyətləri var.

Dinləmədən öncə

Dinləmə öncəsi mərhələ tələbələrə dinləmə mətnini dinləmək və anlamaq üçün lazım olan hər şeyi təmin edir. Bu mərhələ kritikdir, çünki o, tələbələri dinləyəcəkləri

dinləmə parçasına yönəldir, onların marağına səbəb olur və onlara dinləmənin məqsədi haqqında məlumat verir. Pre-dinleme, dinləyərkən-dinləmədən əvvəlki addımdır. Bu mərhələdə ən vacib şey real həyatda əlçatan olanı əks etdirmək və sürücüyü ruhlandırmaq üçün kifayət qədər kontekst təmin etməkdir. Əvvəlcə mövzunu və ya üzərində işləyəcəkləri tapşırığın növünü izah etmədən onları birbaşa dinləmələrə atmaq ədalətsizlik olardı. Nəticə etibarı ilə tələbələrə dinləmədən əvvəl geniş yardım göstərilməlidir ki, bu da onlara özlərinə daha əmin və təsirli olmağa imkan verir. Dinləmədən əvvəl edilən məşqlər üzərində vurğulanır

- fəaliyyət üçün düzgün ümumi çərçivənin, eləcə də yaxşı strukturlaşdırılmış mətnlərin nümunələrinin təqdim edilməsi
- fəaliyyətin sadə, ardıcıl öyrənmə mərhələlərinə bölünməsi
- brifinq
- əvvəlki biliklərin aktivləşdirilməsi
- əvvəlki iş təcrübəsi ilə bağlı
- əvvəlki nailiyyət səviyyələri ilə bağlı
- öyrənmə məqsədlərini bölüşmək
- dinləmə davranışını izah etmək

Dinləyərkən

Bu səviyyənin məqsədi tələbələrin dinləmə bacarıqlarını təkmilləşdirmək və anlamalarını qiymətləndirməkdir. Müəllim şagirdlərə dinləyərkən yerinə yetirmək üçün fəaliyyətlər təyin edir. Bəzən tələbələr dinləmə zamanı tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün mətni bir neçə dəfə dinləməli olurlar. Tələbələrin cavablarını nəzərdən keçirdikdən sonra təlimatçı kitabın əsas aspektlərini vurğulamalı və tələbələrin dinləmə zamanı qarşılaşdıqları dil və ya strukturlarla bağlı hər hansı çətinliyi aydınlaşdırmalıdır. Müəllimlər tələbələrin dinləmə mətninin lent yazısına çıxışı olmamasını təmin etməlidir. Dinləmə zamanı tapşırıqların müvəffəqiyyəti həm də dinləmə mətninin materialı və tələbələrin maraqları ilə müəyyən edilir. Eyni tapşırıqlar təkrar-təkrar yerinə yetirilərsə, tələbələr sıxıla bilər. Nəticə etibarı ilə, müxtəlif hallarda bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir. Dinləmə zamanı məşqlər şagirdlərin müxtəlif səviyyələrinə və tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır ki, onlara daha effektiv qulaq asmağa kömək etsin.

Dinləmə fəaliyyəti ilk növbədə diqqət mərkəzindədir

- kontekstuallaşdırma
- izah edir
- anlayışı izləmək üçün müəllimin modelləşdirmə strategiyaları
- müəllimin uyğun dinləmə davranışlarının modelləşdirilməsi
- tapşırıq yerinə yetirilərkən şagirdlərin sorğu-sual edilməsi
- aydınlıq axtarır

Dinləmədən sonra

Dinləmə materialının mövzusunu və ya dilini genişləndirmək üçün dinləmədən sonrakı məşqlər planlaşdırılır. Dinləmə başa çatdıqdan sonra dinləmədən sonrakı

hərəkətlər həyata keçirilir. Yaxşı planlaşdırılmış dinləmədən sonrakı məşqlər şagirdlərə eşitdikləri məzmunu öz hissləri və təcrübələri ilə əlaqələndirməyə imkan verir, həmçinin şərhedici və tənqidi dinləmə və əks etdirən təfəkkür inkişaf etdirir. Bundan əlavə, dinləmədən sonrakı tapşırıqlar təkcə müəllimlərə tələbələrin biliyini yoxlamağa və nəzərdən keçirməyə və onların başa düşülməsini qiymətləndirməyə deyil, həm də şagirdlərə anlayışı hərfi səviyyədən kənara çıxaraq, şərh və tənqidi səviyyələrə qədər genişləndirməyə imkan verir.

Dinləmədən Sonra Fəaliyyətlərə diqqət yetirin

- əks etdirən
- qiymətləndirmək
- bacarıqların ötürülməsini təşviq etmək
- müxtəlif nailiyyət səviyyələrini qiymətləndirmək

Tələbələr dinləmək və oxumaq arasındakı əlaqəni başa düşürlər. Dinləmək də oxumaq kimi aktiv bir prosesdir. Dinləmək və oxumaq mənanın qurulması üçün ötürülən mesaja diqqət yetirmək üçün proqnozlaşdırma və özünə nəzarət kimi oxşar düşüncə proseslərindən istifadə etməyi tələb edir. Unutmayaq ki, söz ilk dəfə eşidilibsə, onu oxumaq daha asandır! [1, s 977-988]

Nəticə. Nəticə etibarı ilə, dinləmə həm gündəlik həyatda, həm də akademik kontekstdə mühüm rol oynayır, çünki insanlar üçün effektiv ünsiyyət saxlamaq çox vacibdir. Dinləmə bacarıqları nitq bacarıqları qədər vacibdir, çünki hər iki növ bacarıq birlikdə inkişaf etdirilmədikcə insanlar üz-üzə ünsiyyət qura bilməzlər. Dinləmə bacarıqları öyrənmə məqsədləri üçün də vacibdir, çünki dinləmə vasitəsilə tələbələr məlumat alır və fikirlər əldə edirlər

Ədəbiyyat

1. Abbas, P. G., & Mohammad, R. A. A Study of Factors Affecting EFL Learners' English Listening Comprehension and the Strategies for Improvement. *Journal of Language Teaching and Research*, 2011
2. Buck, G. *Assessing Listening*. Cambridge University Press. 2001
3. Burns, A. *Collaborative action research for English language teachers*. Cambridge University Press 1999
4. Hadijah, S. & Shalawati, S. A Study on Listening Skills and Perspectives to First-Year Students at English Department of Academic Year 2015/2016. *J-SHMIC Journal of English for Academic*, 2016
5. Nunan, D. *Language teaching methodology*. London: Prentice-Hall. 1998
6. Rost, M. *Introducing Listening*. Penguin, 1994
7. Zahra, R. The Role of Pre-listening Activities on EFL Learners' Listening Comprehension. *International Journal of Foreign Language Teaching & Research*, 2015

РОЛЬ НАВЫКА СЛУШАНИЯ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Аудирование – это ключевой навык, используемый в повседневном общении наряду с говорением, чтением и письмом. Это очень важно, потому что это первый навык, который люди изучают или приобретают, и наиболее используемый навык общения. Умение слушать — это важнейший навык во всех сферах нашей жизни: от поддержания личных отношений до выполнения работы, ведения заметок в классе и выяснения, на каком автобусе сесть в аэропорт. Чтобы быть успешным слушателем, нам необходимо понимать, что слушать – это больше, чем просто слышать обращенные к нам слова. Слушание — это активный процесс, который помогает нам понимать, оценивать и реагировать на то, что мы слышим.

Широко признано, что учителя заботятся о том, как их ученики умеют слушать, и что учителя прилагают усилия для улучшения своего преподавания. Поскольку уровень слушания учащихся различен, важно учитывать эти различия. Использование самых современных методов обучения аудированию является одним из наиболее важных вопросов, на который следует обратить внимание, чтобы преодолеть эти различия. Чтобы оправдать ожидания учащихся, следует использовать новый подход к преподаванию. Этот инновационный подход известен как изучение языка на основе деятельности. Когда учащимся знакомят с факторами, влияющими на слушание, скоростью слушания и аспектами процесса слушания, они с большей вероятностью осознают свои навыки слушания и участвуют в деятельности, которая поможет им стать лучшими слушателями.

Процесс слушания состоит из пяти этапов: получение, понимание, оценка, запоминание и реагирование. Эффективный слушатель должен слышать и идентифицировать направленные на него звуки речи, понимать смысл этих звуков, критически оценивать или оценивать это сообщение, помнить, что было сказано, и реагировать на информацию (вербальную или невербальную), которую он получает.

Ключевые слова: аудирование, стратегии аудирования, языковые навыки, инновационный подход, до прослушивания, во время прослушивания, после прослушивания.

THE ROLE OF LISTENING SKILLS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Summary

Listening is a key skill used in everyday communication along with speaking, reading and writing. It is very important because it is the first skill people learn or acquire and the most used communication skill. Listening is a critical skill in all areas of our lives—from maintaining our personal relationships to getting our work done, taking notes in class, to figuring out which bus to take to the airport. To be a successful listener, we need to understand that listening is more than just hearing the words addressed to us. Listening is an active process that helps us understand, evaluate and respond to what we hear.

It is widely accepted that teachers care about their students' listening skills and that teachers invest effort in improving their teaching. Since students' listening levels are different, it is important to address these differences. Using the most modern listening teaching methods is one of the most important issues that should be emphasized in order to overcome these differences. A new teaching approach should be used to meet students' expectations. This innovative approach is known as Activity-Based Language Learning. When students are taught the factors that influence listening, the rates of listening, and aspects of the listening process, they are more likely to recognize their listening skills and engage in activities that help them become better listeners.

The listening process consists of five stages: receiving, understanding, evaluating, remembering and responding. An effective listener must hear and identify the speech sounds directed at them, understand the message of those sounds, critically evaluate or evaluate that message, remember what was said, and respond to the information (verbal or nonverbal) they receive.

Keywords: listening, listening strategies, language skills, innovative approach, pre- listening, while- listening, post- listening

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: F.i.l.ü.f.d.dos Ulduz Bəşir qızı Mürşüdova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYGÜN QOCAYEVA
ADPU Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi
aygün.qocayeva31@mail.ru
ORCID ID:0000-0002-6776- 473X

FRANSIZ DİLİNİN QRAMMATİKASININ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ARTİKLİN YERİ

XÜLASƏ

Fransız dili öz qrammatik quruluşuna görə analitik (şəkilçisiz) dillər qrupuna daxildir. Bu dildə söz sırası sabitdir, hər cümlə üzvünün cümlədə öz konkret yeri vardır. Sözlər arasında qrammatik münasibətlər şəkilçilər olmadığına görə köməkçi sözlərlə həyata keçirilir. Həmin köməkçi sözlərdən biri də artikldir. Fransız dilinin qrammatikasının öyrənilməsində artikllər çox vacibdir. Qrammatika dildə düzgün və məqbul konstruksiyaların formalaşmasına cavabdeh olan qaydalar toplusudur. Fransız dilində ismin qarşısında mütləq artikl işlənir. Çünki artikl ismin qrammatik kateqoriyalarının əsas göstəricisidir.

Fransız dilində bəzi qrammatika kitabları var ki artiklə səthi yanaşır. Bir çox dilçilər onları leksik kateqoriyalardan biri kimi deyil, əksinə təyinedicilərin bir hissəsi kimi qəbul edirlər. Bəs bütün sözlər leksik sinifə aiddirsə, artikllər hansı sinfə aiddir? Bu araşdırma həm bu suala cavab vermək, həm də artikllərin çoxsaylı qaydalarını ortaya çıxarmaq və onları artikl nomenklaturası altında birlikdə öyrənilməsi üçün yaxşı təşkil olunmuş şəkildə təqdim etmək və artikləri orada düzgün və müstəqil şəkildə yerləşdirmək məqsədi daşıyır. Bu məqalədə artikllərin funksiyaları, rolları, əhəmiyyəti və istifadəsi təhlil olunub. Həmçinin artikllərin sadəcə təyinedici kimi deyil, leksik kateqoriya kimi öyrənilməsi və öyrədilməsindən bəhs olunur.

Açar sözlər: ***qrammatik kateqoriya, leksik kateqoriya, təyinedici, öyrənmə, qrammatika,***

LA PLACE DE L'ARTICLE A L'ETUDE DE LA GRAMMAIRE FRANÇAISE

RÉSUMÉ

En raison de sa structure grammaticale, la langue française est incluse dans le groupe des langues analytiques. Dans cette langue, l'ordre des mots est fixe, chaque membre de la phrase a sa place spécifique dans la phrase. Les relations grammaticales entre les mots sont réalisées par des mots auxiliaires, puisqu'il n'y a pas de suffixes. L'un de ces mots auxiliaires est article. Les articles sont très importants dans l'apprentissage de la grammaire française. La grammaire est un ensemble de règles responsables de la formation de constructions correctes et

acceptables dans une langue. En français, l'article défini s'utilise devant le nom. Parce que l'article est le principal indicateur des catégories grammaticales du nom.

Il existe des livres de grammaire française qui traitent l'article superficiellement. De nombreux linguistes ne les considèrent pas comme l'une des catégories lexicales, mais plutôt comme faisant partie des déterminants. Mais si tous les mots appartiennent à une classe lexicale, à quelle classe appartiennent les articles ? Cette étude vise à la fois à répondre à cette question et à révéler les nombreuses règles des articles et à les présenter de manière bien organisée pour une étude en commun sous la nomenclature des articles et pour y placer correctement et indépendamment les articles. Cet article analyse les fonctions, les rôles, l'importance et l'utilisation des articles. Il traite également de l'apprentissage et de l'enseignement des articles en tant que catégorie lexicale plutôt que simplement en tant que déterminant.

Mots clés : ***catégorie grammaticale, catégorie lexicale, déterminant, apprentissage, grammaire,***

МЕСТО АРКТИКЛИ В ИЗУЧЕНИИ ФРАНЦУЗСКОЙ ГРАММАТИКИ

РЕЗЮМЕ

Благодаря своему грамматическому строю французский язык входит в группу аналитических языков. В этом языке порядок слов фиксирован, каждый член предложения занимает свое определенное место в предложении. Грамматические отношения между словами осуществляются вспомогательными словами, так как суффиксы отсутствуют. Одним из таких вспомогательных слов является артикль. Артикли очень важны при изучении французской грамматики. Грамматика – это набор правил, отвечающих за формирование правильных и допустимых конструкций в языке. Во французском языке перед существительным ставится определенный артикль. Потому что артикль является основным показателем грамматической категории существительного.

Есть несколько учебников по французской грамматике, в которых артикль рассматривается поверхностно. Многие лингвисты рассматривают их не как одну из лексических категорий, а как часть определителей. Но если все слова принадлежат к лексическому классу, то к какому классу относятся артикли? Настоящее исследование направлено как на то, чтобы ответить на этот вопрос, так и на то, чтобы выявить многочисленные правила артиклей и представить их в упорядоченном виде для совместного изучения по номенклатуре артиклей и правильно и самостоятельно разместить там артикли. В данной статье анализируются функции, роли, важность и использование артиклей. В нем также обсуждается изучение и преподавание артиклей как лексической категории, а не просто как определителя.

Ключевые слова: ***грамматическая категория, лексическая категория, определитель, обучение, грамматика***

INTRODUCTION

Un article selon Dubois et Lagane **(1997:59),** est un petit mot invariable qui accompagne le nom, en indique le genre et le nombre et lui donne une détermination plus ou moins précisée. La définition montre très évidemment qu'il y a un rapport entre un nom et l'article. Dans une chaine parlée, il y a une relation grammaticale entre les mots qui se combinent pour former les phrases qui aident à réaliser le but de communication.

En terme général, l'article est un mot qui détermine le nom Garnier (**1967:183**). C'est peut-être la raison pourquoi plusieurs linguistes traitent l'article sous le sous-titre de déterminants. Bien que ce soit correct que l'article fait partie des déterminants, il faut le traiter comme la classe lexicale indépendante parce que d'autres déterminants appartiennent aux autres classes lexicales différentes.

Dans toutes les langues, chaque mot doit appartenir à une classe lexicale. L'article est une partie de ces classes lexicales. Il est indépendant et différent d'autres classes lexicales – les noms, les adjectifs, les pronoms, les verbes les adverbes les prépositions, les conjonctions et les interjections.

Qu'est-ce que c'est la grammaire

Selon Moeschler et Auchlin (2006:12), la grammaire est un ensemble abstrait de règles, une théorie dont la formation et l'explication des connaissances que les sujets parlants ont implicitement de leur langue. Ce sont ces règles qui permettent à connaître les phrases correctes et acceptables.

Qu'est-ce que c'est un article.

Les articles sont très importants dans la grammaire de la langue française même en plusieurs langues européennes comme l'anglais, l'espagnol etc. L'article est par définition selon Borcelle Garnier et al (**1967:183**), le mot qui permet à reconnaître le nom dont en indique le genre et le nombre. L'importance d'article ne se limite en montrant le nom dans une chaine parlée mais plutôt qu'il indique le genre et le nombre de nom dans un groupe nominal.

Il faut noter que comme un déterminant, l'article détermine un nom dans la façon les autres déterminants ne font pas. C'est seulement l'article qui peut résoudre le problème du nombre et du genre explicitement sans recourir au dictionnaire pour savoir le genre du nom. Par exemple le nom "enfant" peut-être masculin ou féminin même le mot "élève". Mais avec l'article nous sommes précis de quel genre le nom appartient. Par exemple :

Singulier	**Pluriel**
Un élève – masc.	des élèves
Une élève – féminin	des élèves

Un enfant masc.	des enfants
Une enfant féminin	des enfants

Maintenant que le cas du pluriel ne montre pas le genre particulier “d’élève”, quelque chose qui est un traits de la grammaire française, il faut dépasser le déterminatif en passant à la classe lexicale exacte pour spécifier le genre de tels mots. Quoi que l’article fasse partie des déterminants, il appartient à une classe comme les autres déterminants, notamment– les adjectifs non qualificatifs – parmi lesquels certains linguistes ont groupé les articles. Bescherelle (**1984:126).**

La classe lexicale

La première tâche d’un linguiste qui veut concevoir la grammaire d’une langue est d’identifier les classes lexicales auxquelles chaque mot de la langue appartient. Une classe lexicale selon Ndimele **(1999:95**) est le groupe auquel un mot appartient en vertu de sa forme, sa signification et sa fonction. C’est une classe d’expressions qui partage une série de propriétés grammaticales communes Radford (**1997:37).**

Le rôle et l’emploi d article.

Avant de traiter le rôle et l’emploie d’articles extensivement, il faut tout d’ abord voir la classification et les types d’articles. On distingue trois sortes d’articles.

Les articles indéfinis			**Les articles définis**			**L’article partitif**		
Masculin	**Féminin**	**Pluriel**	**masculin**	**féminin**	**pluriel**	**masculin**	**féminin**	**pluriel**
Un	une	des (la forme normale)	le	la	Les (La forme normale)	de	de	des (forme normale)
			L’	L’	(La forme contractée/ Élidée)	d’	d’	des (forme élidée /forme contractée)
			à + le = au	à + la = à la	à + les = aux	de+le=du	de+la=de la	de+les=des

L’article généralement nous indique qu’on parle d’un être ou d’une chose. L’article défini est un “indicateur”. Selon Garnier (1965:195), l’article nous indique quelque chose, ou quelqu’un que nous connaissons déjà. Par exemple dans la phrase ‘La fille m’a envoyé des fleurs les matins’ ‘’la’’ indique que celui qui est adressé est au courant d’une fille. Il a déjà connu cette fille avant ce moment qu’on parle ou on a déjà parlé de cette fille.

Pour le cas de l'article indéfini, l'article nous indique qu'on nous parle d'une certaine personne ou d'une certaine chose qui nous est inconnue que nous n'identifions que vaguement. Par exemple "j'ai vu une personne". "Un homme est devant la maison." Dans le premier exemple la personne qui était vu n'est pas connue par celui qui parle et peut-être a qui on parle. La nature du mot "personne complique la situation parce qu'on ne sait pas si que ce soit un homme ou une femme. Dans le deuxième exemple un indique que "l'homme'' n'est pas connu et donc vague, mais ''la maison'' est connue au moins

L'article partitif s'emploie devant les noms de catégorie, de matière, d'espèce quand on en envisageant seulement une partie comme explique Garnier et al (**1967:184**). Par exemple:

Les footballeurs ont mangé des confitures.
Marie boit du lait. Iniesta et Messi ne boivent pas de la tisane. Voulez-vous des croissants?

Dans tous les cas de l'article partitif mentionnés dessus, une partie de 'confiture', de 'lait' et de 'tisane' est prise et pas toute la quantité. La partie prise dans les cas n'est pas indéfinie c'est définie mais on peut utiliser l'article défini parce que c'est seulement une partie.

La différence entre l'article défini 'du' et l'article partitif 'du'

Il y a un problème qui confond beaucoup de débutants de la langue française concernant **du** de l'article défini et **du** de l'article partitif. Il y a aussi la confusion entre **des** (l'article indéfini pluriel) et **des** (l'article partitif pluriel).Les deux mots "du" et ''des'' posent quelques difficultés au niveau de ses emplois mais il ne faut pas confondre ses emplois. 'Du' est l'article défini par résultat de la contraction de la préposition 'de' et l'article défini masculin ''le" exemple ''du'' (l'article défini masculin) ''*Le vendeur vient du marché*.'' Ici 'de' et 'le' contractent de 'devenir 'du.' *L'Espagne est le champion du monde deux mille dix.* Ici, il ne s'agit pas d'une partie.

'Du' comme l'article partitif masculin.
Je veux du pain. Ici il s'agit d'une partie.
Michel aime du thé, moi, du café. Nous parlons ici d'une partie

'**Des,**'(L'article indéfini pluriel) indique la forme du pluriel de 'un' ou 'une'. Par exemple :

Tu as un livre (singulier.) Tu as des livres (pluriel)
Sam a une fille (singulier) Sam a des filles (pluriel)

Dans le cas de **'des'** l'article partitif pluriel, nous sommes concernés par le pluriel d'une quantité indéterminée par exemple :

Jacques a mangé des fromages.
Vous mangez des confitures d'oranges

Le problème particulier de ‘des’ l’article partitif pluriel et ‘‘des’’ l’article indéfini pluriel peut-être résolu lorsqu’on pose la question de quoi s’agit-t-il? Est-ce que c’est le pluriel de la forme singulier ou bien le pluriel d’une certaine quantité d’un produit poudre, liquide, pâte etc. qui ne constitue pas un ensemble d’objets insolubles comme Bescherelle (1984:49) a constaté.

L’article indéfini et ses emplois

L‘article indéfini introduit un nom en le présentant comme distinct des autres de la même espèce, mais sans apporter plus de précision. Au pluriel, il marque aussi un nombre indéterminé. Exemple :

Je vois une femme devant le guichet

Le fermier a des animaux (‘des’ pluriel de ‘un’)

L’article indéfini est omis devant:

• Un nom pluriel précède d‘un adjectif: ‘de grandes usines’. Pas "de grandes les usines"

• Un nom attribut (parfois) Elle veut que son fils soit médecin

• Un nom construit avec une préposition parfois exemple : ‘Nous sommes partis en voiture’ pas "en la voiture’’

• Les phrases impersonnelles: ‘c’est dommage’ pas "c’est un dommage"

• Certaines locutions verbales : ‘Faire grâce’ pas ‘’faire la grâce’’ ‘avoir pitié’ pas ‘avoir la pitié’

La nominalisation avec l’article sert un rôle très important dans le processus morphologique de création de nouveaux mots comme Borcelle-Garnier et al (1967:183) ont expliqué. L’article a le pouvoir de changer la classe lexicale d’un mot par l’addition d’un article – l’article défini ou l’article indéfini par exemple; Un verbe à l’infinitif un adjectif, un mot invariable, un groupe de mots placés après un article changent de nature: l’article en fait des noms. Par exemple :

Verbe	Nom	Adjectif	Nom	Adverbe	Nom	Prép	Nom
Déjeuner	le déjeuner	le pouvoir	le blanc	Bien	le bien	Pour	le pour
Pouvoir	le pouvoir	Risque-tout	un risque-tout	Mal	le mal	Contre	le contre

LA CONCLUSION

Les articles sont une classe lexicale indiscutablement très important à l’étude des noms et de la grammaire française. Ce fait devient très nécessaire à cause de la relation intrinsèque grammaticale qui existe entre l’article et les noms. En effet, il sera absolument difficile de compléter l’étude de la grammaire française sans traiter les plusieurs règles d’articles énumérées dans cette œuvre particulièrement ceux qui concernent la combinaison d’articles avec les autres classes lexicales comme les adjectifs et les noms dans la chaine parlée.

Il faut remarquer que la relation d'article et le nom est inextricable. La fonction de l'article dans une phrase est incomplète sans le nom. La valeur inhérente d'article est réalisée lorsqu'il est combiné avec un nom.

A cause de cette importance attachée à l'article il faudra linguistiquement incorrect d'étudier les articles comme seulement un déterminant et non pas sa classe lexicale. Tous les déterminants appartiennent aux classes grammaticales différentes comme indiquées par Dubois et Lagane (1997:57). Ils notent les suivants comme les déterminants des noms; les articles, les possessifs, les démonstratifs, les interrogatifs et les numéraux. Les articles sont une classe lexicale indépendante.

Bibliographie

1. Dubois, J. et Lagane, R. *(1997) Grammaire. Paris : Libraire Larousse* p. 59-60
2. Leroy-Miquel et Goliot-Lété (2001) Vocabulaire Progressifs du Française Paris : CLE International/VUEF p.12
3. Le Bescherelle *(1984) La Grammaire Pour Tous. Paris: Libraire Hatier p.49 ; p.126*
4. Madame Borcelle-Garnier et al (1967) *La Grammaire Française Expliquée et Appliquée*. *Paris: Licet.p.183-184*
5. Radford, A. (1997) *Syntactic Theory and the Structure of English: A Minimalist Approach. Cambridge. Cambridge University Press p.37*
6. Ndimele, O-M. (1999) First course on morphology and Syntax Port Harcourt: M & J Grand Orbit Communication Ltd p.95

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: professor Çəmən Babaxanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNEL QƏRİBOVA AYDIN QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrasının doktorantı
gunelmedia@gmail.com

PR BÖHRANININ ARADAN QALDIRILMASINDA ÜSLUBUN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə:

İctimaiyyətlə Əlaqələr (PR) həmişə təşkilatın imicinin formalaşmasında və onun nüfuzunun idarə olunmasında əsas rol oynayıb. Bununla belə, informasiyanın müxtəlif media kanalları vasitəsilə sürətlə yayıldığı rəqəmsal əsrdə böhranlar əvvəlkindən daha yüksəkdir.

Məlumdur ki, yeni medianın əsas funksiyalarından biri onun interaktivliyinin olmasıdır. Belə ki, auditoriya ilə birbaşa ünsiyyətə keçmək, fikirlərini öyrənmək və suallarına cavab vermək mümkündür. Bu da mediada dilin, üslubun düzgün şəkildə istifadə olunması məsuliyyətini daha da artırır. Çünki kənardan sadə yanlışlıq kimi görünən tək bir hərf səhvi belə ciddi problemlərə səbəb ola bilər. PR böhranının isə hər an baş vermə ehtimalı var və təşkilatın dil, üslub xüsusiyyətlərindən asılı olaraq verdiyi reaksiya onun reputasiyasını bərpa edə, yaxud da nüfuzunu itirməsi ilə nəticələnə bilər.

Bu məqalədə belə çətin dövrlərdə PR böhranlarının dinamikası və mediada dilin kritik rolu araşdırılıb. Həmçinin, dil və üslub xüsusiyyətlərinin nümunələrlə təhlilinə yer verilib. Bu mövzuda müxtəlif istiqamətlər, fərqli və müasir yanaşmalar araşdırmaya cəlb olunub.

Açar sözlər: *ictimaiyyətlə əlaqələr, üslub, dil, yeni media, media böhran, PR böhranı, sosial media.*

Gunel Garibova Aydin

The importance of style in overcoming a PR crisis

Abstract:

Public Relations (PR) has always played a key role in building an organization's image and managing its reputation. However, in the digital age where information spreads rapidly through various media channels, crises are higher than ever.

It is known that one of the main functions of new media is its interactivity. Thus, it is possible to communicate directly with the audience, learn their opinions and answer their questions. This increases the responsibility of using language and style correctly in the media. Because even a single typo, which looks like a simple mistake from the outside, can cause serious problems. A PR crisis is likely to happen at any moment, and the organization's response, depending on language and style, can restore its reputation or result in its loss.

This article examines the dynamics of PR crises in such difficult times and the critical role of language in the media. Also, the analysis of language and style features with examples was given. Various directions, different and modern approaches have been involved in this research.

Keywords: *public relations, style, language, new media, media crisis, PR crisis, social media.*

Гюнель Гарибова Айдын

Важность стиля в преодолении пиар-кризиса

Аннотация:

Связи с общественностью (PR) всегда играли ключевую роль в формировании имиджа организации и управлении ее репутацией. Однако в эпоху цифровых технологий, когда информация быстро распространяется по различным каналам СМИ, кризисы растут как никогда.

Известно, что одной из основных функций новых медиа является их интерактивность. Таким образом, можно напрямую общаться со зрителями, узнавать их мнение и отвечать на их вопросы. Это повышает ответственность за правильное использование языка и стиля в средствах массовой информации. Потому что даже одна-единственная опечатка, которая со стороны выглядит простой ошибкой, может стать причиной серьезных проблем. PR-кризис может произойти в любой момент, и реакция организации, в зависимости от языка и стиля, может восстановить ее репутацию или привести к ее потере.

В данной статье рассматривается динамика пиар-кризисов в столь сложные времена и решающая роль языка в СМИ. Также был дан анализ особенностей языка и стиля с примерами. В этом исследовании были задействованы различные направления, разные и современные подходы.

Ключевые слова: *связи с общественностью, стиль, язык, новые медиа, медиакризис, пиар-кризис, социальные сети.*

PR böhranı məhsulun geri çağırılması və məlumatların pozulmasından tutmuş şirkət rəhbərlərinin və ya işçilərinin qeyri-etik davranışlarına qədər bir çox amillərdən yarana bilər. Səbəbindən asılı olmayaraq, bütün PR böhranları ümumi mövzuya malikdir: onlar təşkilatın reputasiyasına təhlükə yarada və əhəmiyyətli maliyyə itkilərinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan təşkilatın bu böhranları necə həll etməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Böhran müddətində peşəkar PR-çılar da filmlərdə və romanlarda olduğu kimi cari vəziyyət və gələcək ssenariləri haqqında dramatik və emosional dildən istifadə edərək hədəf auditoriyaya təsir göstərirlər. Burada güc, mövzunu yaxşı bilən, bədii elementlər əlavə edən praktiklərin əlindədir. Onlar mediada təkcə həyata keçirilən fəaliyyətləri və onların mümkün nəticələrini deyil, həm də siyasi, iqtisadi, hərbi və sosial güc elitalarının hərəkətlərini təsvir etməklə onu möhkəmləndirmək üçün

fikirlərini əks etdirirlər. İctimaiyyətlə əlaqələr baxımından nəzərdən keçirildikdə, bu cür danışıq gündəmi təyin etmək, bağlı olduğu şəxs, qurum və ya təşkilat haqqında tənqidlərə cavab vermək üçün istifadə olunur. Ona görə də dildən istifadəni ictimaiyyətlə əlaqələrin fəaliyyətləri çərçivəsində müxtəlif proseslərdə aktiv rol oynayan mühüm element kimi qiymətləndirmək olar. Bu əhəmiyyət kontekstində tədqiqatın məqsədi ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyətində istifadə olunan dilin xüsusiyyətlərini və elementlərini üzə çıxarmaq, bu dili müxtəlif yanaşmalar baxımından araşdırmaq və müvafiq olaraq istifadə olunan dilin ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

İctimaiyyətlə əlaqələrin əsas məqsədlərindən biri korporativ diskursu idarə etmək və adından fəaliyyətini həyata keçirən şəxsin, qurumun və ya təşkilatın malik olduğu və ya təqdim etmək istədiyi reallığı əks etdirməkdir.

Bu prosesə cavabdeh olan ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssislər bu baxımdan özlərini təkmilləşdirir və fəaliyyətləri zamanı ekspert ünsiyyətçiyə çevrilirlər. Xüsusilə tez-tez rast gəlinən fikir ayrılıqları və münaqişələr kimi vəziyyətlərdə bir qurumun, təşkilatın və ya fərdin reaksiyasını asanlaşdıran bu təcrübə sahəsi ictimaiyyətlə əlaqələrdə ünsiyyət və danışıqla bağlı araşdırmaları dəyərli edir. Buna baxmayaraq, 20-ci əsrdən sonra inkişaf etməyə başlayan dominant ictimai əlaqələr paradiqması nəzəri tədqiqatlar və tətbiq yönümlü tədqiqat prosesi kimi məqamlara diqqət yetirmək; o, ictimai münasibətlərin diskurs, ritorika, ümumən dil kimi daimi hissələrinə daha biganə olub. İntizamın aparıcı adlarından biri olan Grunig və Hunt ictimaiyyətlə əlaqələri təşkilat və onun hədəf auditoriyası arasında ünsiyyətin idarə edilməsi kimi təyin etsələr də, bu ünsiyyət idarəçiliyinin əsasını təşkil edən dil və diskursa dair ədəbiyyatda nəzəri struktur yoxdur. Kitablarda bu sahələrə aid fəsillər; Bu, press-relizlərin necə yazılması, müsahibələrə necə hazırlaşmalı və müxtəlif media alətlərinə hansı mesajların verilməsi kimi əsas praktiki məlumatlarla məhdudlaşır və bundan kənara çıxa bilməzdi. Ancaq 21-ci əsr yaxınlaşdıqca alternativ Paradiqma ictimai münasibətlərdə diskurs və ritorika kimi məsələlərə sistemli yanaşmanı mənimsəmiş və bu istiqamətdə nəşrlər hazırlamışdır.

İctimaiyyətlə Əlaqələrdə İnandırıcı Dil və Ritorika

"Ritorika" insanın özünü yaxşı ifadə etmə qabiliyyətinin göstəricisi hesab olunur. Bu bacarıq cilalanmış diskurs yaratmaq üçün fikir və dildən istifadəyə yönəlmiş ünsiyyət idarəetmə prosesidir. Qədim Yunanıstan dövründə yaşamış Sokrat, Platon və Aristotel kimi mütəfəkkirlərin inandırmaq üzrə tədqiqatlarına əsaslanan ritorik irsin ilk müəllimləri olan sofistlər inandırma qabiliyyətini artırmaq və onlara uyğun danışmaq üçün müəllim kimi xidmət etmişlər.

Ritorika bir şey istehsal etmək üçün istifadə olunan bilik və ya bacarıq kimi təyin olunan "Technê" anlayışı ilə əlaqələndirilmiş və möhtəşəm bir nitq yaratmaq bacarığı kimi xarakterizə olunur və "technê rhêtorike" adlanır. Bu dövrdə konsepsiyaya verilən önəmin ən böyük göstəricisi odur ki, gözəl və işlək bina tikən bir memarın istedadı yaxşı natiqin istedadı ilə bərabər sayılırdı.

Bu mövzuya belə önəm verilməsinin səbəbi, şübhəsiz ki, dövrün əsas ünsiyyət anlayışının şifahi mədəniyyət ənənələri üzərində qurulmasıdır. İstər insanların gündəlik münasibətləri, istərsə də şəhər dövlətlərinin idarəsi ilə bağlı məsələlər yazılı əsaslarla deyil, şifahi ifadələrlə aparılır, müzakirə edilir və həll edilirdi. Ona görə də yaxşı münasibətlər qurmaq üçün inandırıcı idarəetmə lazım idi. Mübahisələri aradan qaldırmaqla vəziyyəti həll etmək ancaq təsirli danışıq və inandırma üsulları ilə mümkün idi.

İnandırıcı nitqi ifadə edən və bu qədər uca olan ritorika ilk dövrlərdə şifahi inandırma, sonrakı dövrlərdə isə yazılı inandırma təcrübələrinə yerləşərək Qədim Yunan cəmiyyətinin təməl daşlarından birinə çevrilmiş və bütün ictimai sistemlərin əsasını təşkil etmişdir. Hüquqi və siyasi forumlarda edilən çıxışlar vasitəsilə düşüncələrə təsir edilməsi, istifadə edilən sözlər, jestlər, mimikalar və emosiyaların çatdırılması ritorikanın təsirini müəyyənləşdirir. Bu çərçivədə inkişaf edən ritorika müasir dövrə qədər varlığını davam etdirib və ictimaiyyətlə əlaqələr intizamına keçməzdən əvvəl əsas funksiyası "inandırmaq" olub. Ritorika, reklam və siyasət kimi ritorika ilə bağlı inkişaf etdirilən yanaşmalar da burada xüsusi yer tutur.. Bəzi yanaşmalar buna yalnız inandırıcı diskurs kimi baxsa da, digərlərinə görə ritorika onu nəzəriyyəyə çevirən müxtəlif növ diskursları əhatə edir. Bu yanaşmalardan ən məşhuru Aristotel tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Aristotel cilalanmış ritorik diskursu inandırıcı danışmağın düzgün yolu kimi müəyyən edir. Bu inandırma prosesində arqumentasiyanı vurğulayan Aristotel onu üç fərqli növə ayırdı. Bunlardan birincisi Ethos; O, natiqin auditoriyada özünü pozitiv qavrayış yaratmaq qabiliyyətini təsvir etsə də, ikinci növ Patos natiqin emosiyaları cəlb etmək qabiliyyətinə aiddir. Üçüncü və sonuncu arqumentasiya Loqosdur; Natiqin nitqin daxili məntiqini auditoriyaya göstərmək bacarığıdır. Ethos natiqin etikası ilə sıx bağlıdır. Müvafiq olaraq, auditoriya tərəfindən etibar edilən və hörmət edilən natiqin etibarı daha yüksəkdir. Digər tərəfdən, natiqin səs tonu və danışıq tərzi etibarlılığın göstəriciləridir. Burada əsas anlayışlar sayıla bilən "etibar" və "hörmətlilik" intizamın qurucularından sayılan İvi Linin prinsipləri bəyanı ilə ictimai münasibətlərin peşə etikası dairəsinə daxil edib, sonralar Edvard Bernaysın öncül olduğu ikitərəfli yanaşmaların əsasına çevrilib və ideal ictimai münasibətlərin əsasını təşkil edib .

Etos kontekstində nəzərdən keçirildikdə, hədəf auditoriyaların etibarını qazanmadan onlara verilən mesajların təsirli olmasının və ictimaiyyətlə əlaqələr səylərinin etibarlı olmasının çətinləşdiyini görmək olar. Fərqli bir yanaşma ilə, ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyətindən istifadə edən şəxsin, qurumun və ya təşkilatın nüfuzunun, verilən mesajların etibarlılığını və təsirini rəqiblərindən daha yüksək səviyyədə yerləşdirməyə kömək etdiyini qiymətləndirmək olar.

İctimaiyyətlə əlaqələr mahiyyət etibarilə kommunikasiyanın idarə edilməsi funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, imic idarəetmə vəzifəsini də öz üzərinə götürür. Ona görə də hədəf auditoriya üçün mesaj hazırlamaq heç də öhdəliklərin tam

yerinə yetirilməsi demək deyil. Mesajın hədəf auditoriyaya hansı üslubda və hansı diskursla çatdırılacağının müəyyən edilməsi, etibar, hörmət, etibar və bəyənilmə kimi bir çox elementdən ibarət bağlı şəxs, qurum və təşkilatın imicinin nəzərə alınması inteqrasiya edilmiş kampaniya kommunikasiyasını həyata keçirmək mümkündür.

Böhranın başlanğıcından sonrakı ilk saatlar çox vaxt ən kritik saatlardır. Bu müddət ərzində medianın fəaliyyəti olduqca əhəmiyyətlidir və ictimai rəyə ciddi təsir edir . Burada dil güclü bir vasitəyə çevrilir. Sözlərin, tonların və mesajların seçimi böhranın ictimaiyyət və maraqlı tərəflər tərəfindən necə qəbul edildiyini formalaşdıra bilər.

Şəffaflıq və Hesabatlılıq

Böhran kommunikasiyasının əsas prinsiplərindən biri şəffaflıqdır. Təşkilatlar ictimaiyyətə düzgün və vaxtında məlumat verməlidir. Bunu etməmək etimadı sarsıda və böhranı gücləndirə bilər. Aydın və səmimi dildən istifadə şəffaflığı və hesabatlılığı çatdırmağa kömək edir. “Biz bu məsələyə görə bütün məsuliyyəti öz üzərimizə götürürük” və ya “Bütün faktları təqdim etməyə sadiqik” kimi ifadələr ictimaiyyəti arxayın etmək üçün çox şey edə bilər [1].

Empatiya

Böhran zamanı insanlar bilmək istəyirlər ki, təsirə məruz qalan təşkilat onların narahatlığını başa düşür və vurulan hər hansı bir zərərə görə həqiqətən peşmandır. “Bunun müştərilərimizə etdiyi təsirdən dərin təəssüflənirik” kimi empatiya ifadələri mərhəmət nümayiş etdirir və təşkilatı humanistləşdirməyə kömək edə bilər.

Fəaliyyət yönümlü dil

Empatiya ifadə etməklə yanaşı, təşkilatlar böhranı həll etmək və gələcəkdə oxşar hadisələrin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək öhdəliyini çatdırmalıdırlar. “Biz bu problemi həll etmək üçün yorulmadan çalışırıq” və ya “Təkrarın qarşısını almaq üçün dərhal tədbirlər həyata keçirmişik” kimi fəaliyyət yönümlü dil maraqlı tərəfləri təşkilatın problemin həllində fəal olduğuna əmin edir.

Jarqondan qaçınmaq

Böhran zamanı aydın və sadə dil vacibdir. İctimaiyyətin başa düşə bilməyəcəyi sənaye jarqonu və ya texniki terminlərdən istifadə etməkdən çəkinmək lazımdır. Effektiv ünsiyyət mesajınızın bütün auditoriya üçün əlçatan olmasını tələb edir.

Təşkilatlar tez-tez öz kanalları vasitəsilə bəyanatlar versələr də, medianın rolu danılmazdır. Media təşkilat və ictimaiyyət arasında körpü rolunu oynayır və onların dil seçimləri hekayəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər[2].

1. Jurnalist obyektivliyi

KİV-lərin faktları obyektiv şəkildə çatdırması gözlənilir. Ancaq böhran zamanı sensasiya cazibədar ola bilər. Təşkilatlar media ilə əlaqə saxlamalı, düzgün məlumat verməli, ədalətli və balanslı işıqlandırma tələb etməlidir. Jurnalistləri faktlara diqqət yetirməyə və spekulyativ və ya sensasiyalı dildən qaçmağa təşviq edin.

2. Çərçivə və Başlıqlar

Böhranın medianın başlıqlarında təsviri ictimai qavrayışa təsir edə bilər. Təşkilatlar böhranın düzgün və yersiz sensasiya olmadan təsvir olunmasını təmin etmək üçün media təmasları ilə sıx əməkdaşlıq etməlidir. Həll yollarına və ya görülən tədbirlərə diqqət yetirən alternativ başlıqların təklif edilməsi faydalı ola bilər.

3. Spiker Təlimi

Yaxşı təlim keçmiş çıxışçı hazırlamaq çox vacibdir. Onlar çətin sualların öhdəsindən gəlməkdə mahir olmalıdırlar. Onların istifadə etdikləri dil təşkilatın ünsiyyət strategiyası və dəyərlərinə uyğun olmalıdır [3].

PR böhranında dil böyük fərq yarada biləcək güclü bir vasitədir. Aydın, şəffaf və empatik ünsiyyət etimadı bərpa etməyə və təşkilatın nüfuzuna dəyən zərəri azaltmağa kömək edə bilər. Üstəlik, böhranın düzgün və ədalətli şəkildə göstərilməsini təmin etmək üçün təşkilatlar və media arasında əməkdaşlıq vacibdir. İnformasiyanın işıq sürəti ilə yayıldığı rəqəmsal əsrdə PR böhranlarında dil sənətinə yiyələnmək həmişəkindən daha vacibdir. Yalnız nə dediyiniz deyil, ən çox onu necə dediyiniz vacibdir.

Ədəbiyyat

1. https://online.maryville.edu/blog/crisis-communication-tips/
2. https://www.languageonthemove.com/language-and-communication-in-crisis/
3. https://prlab.co/blog/what-is-crisis-communication-and-why-is-it-important/

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: əməkdar jurnalist, filologiya üzrə elmlər doktoru Vüqar Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ADIGÖZƏLOVA SEVİL VAQİF QIZI,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, dissertant
Hüseyn Cavid – 115
Email: seviladigozel@mail.ru

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ TERMİNOLOGİYANIN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

İctimai-siyasi terminologiyanın ədəbi dil tarixində keçdiyi yolun araşdırılması aktual məsələlərdən biridir. Belə ki, ictimai-siyasi terminologiyanın vahidləri olan ictimai-siyasi terminlər əşyavilik xüsusiyyətinə malik olmadıqları üçün onların digər dəqiq elm sahələrinin terminologiyasından fərqlənirlər. İctimai-siyasi terminlərin formalaşması dövrü çox qədimdir. Demək olar ki, ilk dövlət quruluşlarında artıq ictimai-siyasi terminologiyanın toxumları mövcud olmuşdur. Daim inkişaf edən cəmiyyətimizdə ictimai-siyasi terminologiya monosemantiklik xüsusiyyəti çox zəif olmuşdur. Belə ki, bu sahə terminologiyası həmişə çoxmənalığa meyilli olmuşdur.

Fransız dilində isə ictimai-siyasi terminlər məsələsinə öz əsərlərində F.Bruno, J.P.Lafarq, F.Gohin, A.Mersier, P.Leru, J.Matore, J.Dübua və digərləri toxunmuşlar.

İctimai-siyasi leksikaya daxil olan terminlərin nəzəri problemlərini T.B.Deşeriyev, T.B.Kryuçkova, A.B.İsabekova, V.N.Krupnov, A.N.Şlonski, Z.N.Muradova və b. tədqiqatçıların ardıcıl olaraq bu sahə üzrə apardığı araşdırmalar cəmiyyətin inkişafı ilə milli dillərin inkişafı arasındakı münasibətlərdə öyrənilməsi baxımından dəyərlidir.

S.Xəlilova, İ.Hacıyeva, E.Alışova, S.Sadıqova və başqaları ictimai-siyasi terminologiyanın nəzəri tərəflərinin araşdırılmasında əvəzsiz tədqiqatlar aparmışlar. İctimai və siyasi anlayışları ayrılıqda təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: İctimai-siyasi termin, nəzəriyyə, çoxmənalılıq, tarixi inkişaf.

Fransız dilinin ictimai-siyasi terminologiyası sahəsində müqayisəli təhlil aparan alimlərdən biri T.B.Kryuçkova olmuşdur. O, dildə işlənən ictimai-siyasi terminlərin funksional xüsusiyyətlərini və dilin lüğət fondunda keçdiyi inkişaf dövrünün təhlilini vermişdir. Tədqiqatçı təhlilini fransız, ingilis, alman dillərinin terminləri ilə aparmışdır. T.B.Kryuçkova ictimai-siyasi terminologiyanı belə səciyyələndirir: *"İctimai-siyasi terminlərin yaranmasında subyektiv amillərin rolu əsas hesab olunur. Hər hansı ideologiyanın yaranması subyektiv amillə bağlı olduğundan ictimai-siyasi terminlərin də yaranması və cəmiyyətdə işləklik qazanması bu amillə bağlıdır"* [3, s.50]. Demək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ictimai-siyasi xarakterli vahidin yaranması üçün şəxsin, ideoloqun olması nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəkdir. İdeologiya ilə bağlı "frankizm", "kalvinizm", "sankülotlar" nümunələrini nəzərdən keçirək. Bu terminlər definisiya olunmuş və ictimai-siyasi həyatın komponentlərin-

dən birinə çevrilmişdir. Qeyd olunan terminlərin tarixi inkişaf dövrü arxaikləşsədə onlar dövürlərinin çox parlaq terminləri olmuşlar. Deməli, sosial və siyasi semantika səciyyəvi xüsusiyyətə malikdir. İnqilabi epoxanı əks etdirən şüar, ideologiya və s. əks etdirən terminlərin cəmiyyətdə mənimsənilməsi dövrü xarakter daşımışdır. Amma dilin terminoloji layının tədqiq olunmasına geniş imkanlar yaratmışdır. Termin və ümumişlək sözün sərhədini "sosial" və "siyasi" semantika təyin edir. Bu definisiyadan çıxış edərək qeyd edirik ki, termin anlayışı konkretləşdirməyə imkan verir. İctimai-siyasi terminologiyanın müəyyənləşdirilməsinə kömək edən aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlər vardır: 1. İctimai elmlərə aid olan terminlər siyasi düşüncənin formalaşmasında iştirak edir; 2. Cəmiyyət kollektivlərin ideoloji düşüncə tərzini inkişaf etdirir; 3. İctimai-siyasi terminologiyanın bazasını iqtisadi, hüquqi, beynəlxalq diplomatik, fəlsəfi-dini baxışlar sistemi təşkil edir. Bu sahə terminlərinin xüsusiləşməsi, aktuallaşması kimi fərqləri meydana çıxarır. Məsələn, "soyuq" sifəti birləşmələr tərkibində müxtəlif mənalara malik ola bilir. Diplomatiya sahəsində "soyuq müharibə", cinayət-hüququ sahəsində "soyuq silah" və s. Bu mənada T.B.Kyuçkovanın mülahizəsi kifayət qədər ictimai-siyasi terminologiya sahəsində aydın fikir formalaşdırır.

İctimai-siyasi terminologiyanın nəzəri problemlərinin təhlilində T.S.Koqotkovanın təyin etdiyi mülahizələr vardır. Onun fikrinə görə: *"İctimai şüurun çoxsaylı və rəngarəng formalarını, insan və cəmiyyətin ortaya çıxan müxtəlif hadisələrini adlandırmaq üçün istifadə olunan terminlər tematik qruplara bölünərək öyrənilir. Bu zaman anlayış-məzmun meyarları dərketmənin əsasında durur"* [4, s.117-118]. Mülahizədən göründüyü kimi, tədqiqatçı cəmiyyətin müxtəlif hadisələrini anlamaq üçün fikrində ictimai-siyasi terminologiyanın mikro sahələrinin adlarını çəkmir. Bu səbəbdən tematik qrupların bölgüsündə sahələrarası qarışıqlıq baş verəcəkdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ictimai-siyasi terminologiyanın mikro sahələrinin olması anlayışın definisiyasına kömək edəcəkdir.

Müasir fransız dilinin ictimai-siyasi terminologiyasının semantik-funksional xüsusiyyətlərini araşdıran alimlərdən biri L.A.Muradova olmuşdur. Dilçilikdə mövcud olan mülahizələrdən çıxış edərək o, ictimai-siyasi terminologiyanın özəyini "dövlət" və "siyasət" məfhumlarında görürdü. Buradan belə məlum olur ki, ictimai-siyasi terminoloji sistemin vahidləri təkmalı deyil və onlar söz birləşmələri tərkibində çoxşaxəlidirlər. Söz birləşmələrinin strukturunda sosial çalarlıq varsa, o ictimai-siyasi terminologiyaya aiddir. Məsələn, la protection juridique et administrative des réfugiés (qaçqınların hüquqi tələbi), l`intégration des jeunes gens d`origine étrangère (əcnəbi əsilli gənclərin inteqrasiyası) və s. Tədqiqatçı birləşmələrin tərkibini ayrı-ayrılıqda leksik vahidlərə bölür və onları ictimai-siyasi terminologiyaya aid edir. L.A.Muradova söz birləşmələrində komponentləri diplomatiya, iqtisadiyyat, miqrasiya, politologiya sahələrinə aid edir. Tədqiqatçı ictimai-siyasi terminologiyanın periferiyasını (sahə) çoxşaxəli hesab edir. Amma tədqiqatçı sadə leksik vahidlərin təhlilinə az yer vermişdir. Fikrimizcə araşdırmanı

struktur cəhətdən sadə terminlərdən başlayıb mürəkkəb terminlərə kimi ardıcıllıqla aparılması faydalı olardı. O, ictimai-siyasi terminologiyanın vahidlərini əsas iki qrupa bölmüşdür: neytral, ümumişlək vahidlər və neologizmlər. Bu bölgüdə siyasi çalarlı beynəlmiləl termin vahidlərin olmaması ictimai-siyasi terminologiyanın aydın başa düşülməməsinə gətirir. Bundan əlavə tədqiqatçı ictimai-siyasi terminologiyanın təhlilində tarixizimlərə ötəri yanaşmışdır. Amma onu qeyd edərdik ki, tədqiqatımızın birinci fəsli tarixi aspektdə araşdırılmışdır. Bu o deməkdir ki, terminologiyanın nüvəsinin bir hissəsi tarixizimlərdir.

Müasir ictimai-siyasi terminologiyanın oyanışı inqilabi hərəkatlar ilə başlamışdır. XVIII əsrdə isə maarifçi-filosoflar Fransada ictimai-siyasi terminologiya ətrafında böyük polemika yaratmışlar. Həmin dövrdə Fransada ictimai-siyasi terminologiya ətrafında aparılmış tədqiqatlar bütün Avropaya yayılmağa başlamışdır. XVII əsrin ortalarında Fransa mütləq monorxiyasının nümayəndələri artıq hər bir böyük xalqın öz milli lüğəti olması məsələsi ilə çıxış edirdilər. Bu səbəblə onlar yeni lüğətin "İstifadə vərdişi" (Bon usage) nəşr olunması ideyasını irəli sürmüşdülər "Dictionnaire de L'Académie française" (1694) adı akademik lüğətin giriş sözündə biz artıq belə dil normanın (fransız dilinin təmizliyi) vacibliyi haqqında fikirlərə rast gəlirik. Birinci Akademik lüğətin nəşrinin məqsədi müasir dilin vəziyyətini təsdiq etmək və onu hamı üçün "qəbul olunmuş norma"ya çevirmək idi. Bu püristik ənənə Volter, Qresse kimi filosof və qrammatiklər tərəfindən dəstəklənirdi. Məlumdur ki, Vojla məktəbi dildə hər bir neologizmə, yeni terminə o qədər də rahat baxmırdı, onlar fransız dilini "təmiz" görmürdü. Belə ki, fransız maarifçi filosofları da yeni sözlərin qarşısında bir çox səddlər qoyurdu: yeni söz o zaman dilə buraxılır ki, dildə ona uyğun məna yoxdur (vaciblik) prinsipi; o dilin morfoloji səddini keçməməli idi (analogiya prinsipi); ümumişlək söz başqa dildən alına bilərdi və nəhayət XVIII əsrdə köhnəlmiş sözlərdən (arxaizmlər) bəzi lazımi sözlər götürmək olardı. Bu prinsiplərlə demək olar ki, bütün ensiklopedistlərin fikirləri yekdil idi. Nəticə etibarilə fransız dilində ictimai-siyasi terminologiyanın inkişaf mərhələsi çox məsuliyyətli addımlarla başlamışdır. Belə ki, bu işdə maarifçi hərəkatın nümayəndələri işin özülünü qoymuşlar. Onlar yeni prinsiplər hazırlamaqla dilin terminoloji layı üçün normalar təsdiq etmişlər.

Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlılığı və terminlərin öyrənilməsi baxımından nəzəriyyələrin araşdırılması dəyərlidir. Belə ki, dillərin lüğət tərkibində özünə yer tutmuş ictimai-siyasi terminlərin araşdırılması və öyrənilməsi terminologiyanın aktual məsələlərindən biridir. Bu sahədə M.Xudiyev, H.Həsənov, N.Cəfərov, S.Xəlilova, İ.Hacıyeva, T.Quliyev,S.Sadıqova və başqaları öz əsərlərində dilinin lüğət tərkibində ictimai-siyasi terminlərin ayrıca yer tutduğunu göstərmişlər. Tədqiqatlarda ictimai-siyasi terminlərin lüğət tərkibində yeri, inkişafı və formalaşması dövrü, zənginləşməsi imkanları müəyyən mərhələlərdə aktivləşməsi səbəbləri və digər məsələlər araşdırılmışdır.

İctimai-siyasi terminlərin internasional bazasının araşdırılmasını ilk dəfə S.Xəlilova tədqiq etmişdir. O, internasional terminlərin yaranması, onların dildəki xüsusiyyətləri, terminlərin yaranma mənbələrini, sahələrarası semantik formalarını araşdırmışdır. Müəllif tədqiqatında ictimai-siyasi beynəlmiləl terminologiyanı ictimai-siyasi leksikadan fərqləndirməyə çalışmışdır. Təhlillərimizdən də aydın olur ki, leksika geniş anlayışdır. Onun müəyyən olunması üçün tərifə ehtiyac vardır. Leksikada terminin definisiyası zəruri hadisənin olması ilə bağlıdır. Buradan da məlum olur ki, tədqiqatçı beynəlmiləl fonda geniş yer vermişdir. Beynəlmiləl fondun üslubi və üsullarından istifadə edərək müxtəlif sistemli dillərdə fərqli cəhətlər müəyyən etmişdir. İctimai-siyasi terminlər üçün bir fərziyyə var ki, onlar alınmalar əsasında formalaşırlar. Amma bu belə deyil alınmalara ehtiyac olduğu halda dilə daxil edilir. Dilimizdə milli ekvivalentlərin formalaşması alınmaların fəaliyyətini azalda bilər. S.Xəlilova öz tədqiqat əsərində ictimai-siyasi terminləri bir dildən digər dilə keçməsini siyasi formasiyaların dəyişməsi, mədəniyyətin təkmilləşməsi nəticəsində görürdü. Tədqiqatçı izah etməyə çalışmışdır ki, bir cəmiyyətdə intellekt bazası güclü olanda həmin dildə ictimai-siyasi terminlərin yaranması üçün münbit şərait olur. Digər siyasi şəraitlər də terminoloji qatın zənginləşməsinə xidmət edir. Müəllif tədqiqatında özgə dil terminlərə geniş yer ayırmışdır. O, ictimai-siyasi terminlərin beynəlmiləl xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Onun tədqiqatının ən dəyərli xüsusiyyəti dilin xüsusi layını təşkil edən bu leksik vahidlərin öyrənilməsinin istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. O, ictimai-siyasi terminologiyanın vahidlərinin mübadilə prosesini 3 hissəyə bölmüşdür: 1. İbtidai cəmiyyət – burada mübadilə elmi cəhətdən araşdırılmır və fəth olunmuş torpaqlar qalib qüvvənin dilinə və mədəniyyətinə tabe olur; 2. feodalizm cəmiyyəti – dillərin bir-birinə yaxınlaşması dialektlər səviyyəsində baş verir xanlıqlar, knyazlıqlar və qraflıqlararası əlaqələrdən irəli gəlirdi. Bu formasiyada dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi müharibələr və ticarət əlaqələri nəticəsində baş tutmuşdur; 3. kapitalizm quruluşu – məsələyə diqqət yetirilməyə başlanılmışdır. Bu formasiyaların hər birinin dil sahəsində ümumi məfhumu söz və terminlərdir. Terminlərin ümumişlək formadan çıxıb terminləşməsi artıq siyasi dəyişikliyin nəticəsidir. Qədim dövrlərdə də indi də cəmiyyət faktoru mühüm olmuşdur. Tədqiqatçı ictimai-siyasi terminologiyanın vahidlərini bu formasiyalardan keçib müasir dövrə çatmasını və beynəlxalq aləmdə möhkəmlənib yeni mənalar qazanmasını demək istəyir. Amma onu qeyd edək ki, tədqiqatçı ictimai-siyasi terminologiyanı araşdırarkən təklif etdiyi leksik dairəyə qeyri-terminlər (bağlayıcılar, qoşmalar) və s. aid etmişdir. Fikrimizcə, bu fikir qarışıqlıq yaradır. Çünki, tədqiqatımızda biz bağlayıcıları mürəkkəb birləşmələr üçün köməkçi vasitələr hesab etmişik. Bu bağlayıcılar terminlərin yanaşma funksiyasını yerinə yetirir. Bağlayıcılar müstəqil vahid deyildir.

İctimai-siyasi terminologiyanın inkişafı aşağıdakı təsnif prinsipində öz əksini tapmışdır: *ümumişlək sözlər ~ situasiya ~ siyasi - ideoloji reformasiyalar ~ ictimai-siyasi terminlər.* İctimai-siyasi terminologiyanın təsnif prinsiplərinə nəzər saldıqda

aydın olur ki, ümumişlək söz və situasiya növbəti mərhələlər üçün mənbədir. Makrostruktura malik olan ictimai-siyasi terminlogiya semantik qruplar daxilində daha şəffafdır. Anlayış və işarələr ictimai-siyasi terminologiyada sistemlilik əmələ gətirir. Belə qarşılıqlı mübadilə prosesi terminin semantik xüsusiyyətləri olan (polisemiya, sinonimlik, omonimlik) xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Siyasi-ideoloji reformasiyalar özündə yaşamaq və davranış kodları olan cəmiyyətin sosial səviyyəsini, partiyalılığını, hüquqi tənzimləmə, beynəlxalq əməkdaşlıq, ticarət mübadiləsi, təşkilat və birliklər kimi sistemləri birləşdirir və bu sistemlərin vahidləri olan ictimai-siyasi terminlər genişmiqyaslı terminoloji mənbəyə malik olur. İctimai-siyasi terminologiyanın vahidlərinin səs qişasının unifikasiyaya uğramasını belə göstərmək olar: *Fransız və Azərbaycan dillərində: une pétition – petisiya, une compromise – kompromis, une résolution – rezolusiya, un boycottage – boykot, un bloc – siyasi blok, bourgeois, - e – burjua, une bombe – bomba, un capitalisme – kapitalizm, souveraineté – suverenitet.* Fransız, ingilis, latın mnşəli terminlər Azərbaycan dilində sistem yarada bilmişlər. Belə bir sistemlik ictimai-siyasi terminologiyanın zənginləşməsi üçün əhəmiyyətlidir. İdeoloji differensiasiya ictimai-siyasi terminologiyanın əsasını təşkil edir. Qeyd edək ki, ictimai-siyasi terminologiya təkcə sosial sinfi səviyyədə deyil, milli səviyyələrə də söykənir. Qəbul edilən qərar, müqavilə, memorandum, kiv - də və s. milli səviyyəli terminlərin işlədilməsi müsbət haldır. Məsələn, *genişmiqyaslı, torpaq iddiası, qoşun hissələri, cavab tədbiri, əks-hücum, təlaş və s.* İctimai-siyasi terminologiya daim yeniləşən və ənənəvi üsullarla formalaşan sahədir.

Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi bazasında türk mənşəli ictimai-siyasi terminlər vardır. Türk dillərində söz köklərinin struktur-semantik təhlilini E.Alışova araşdırmışdır. Tədqiqatçı ictimai-siyasi leksikanın formalaşması, inkişafı, struktur - semantik xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. O, qədim türk mənşəli ictimai - siyasi leksik vahidləri təhlil etməklə onların müasir dövrdəki forma və semantikasını müəyyən etmişdir. Amma tədqiqatçı ictimai-siyasi terminlərin semantik izahında tematik qrupların adlandırmasını aparmamışdır. Bu da öz növbəsində nümunələrdə qarışıqlıq yaradır. Tədqiqatda ictimai-siyasi leksik vahidin semantik izahı ümumi mənzərə yaradır.

Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminlərini dərindən öyrənilməsində onların yaranma yolları və mənbəyi, terminologiyanın zənginləşməsində sosiolinqvistik amillərin təsiri, semantik-struktur xüsusiyyətlərin, kütləvi informasiya vasitələrinin ictimai-siyasi terminologiyaya təsirinin geniş təhlilini aparan İ.Hacıyeva olmuşdur. O, ilk növbədə ictimai-siyasi termin nə deməkdir və onu hansı sahələrdə təhlil etmək olar məsələsini araşdırmış və tədqiqatını türk mənbələri əsasında aparmışdır. İ.Hacıyeva qeyd edir: *"İnsanların cəmiyyətdəki münasibətlərini, onların sosial və dini durumlarını, qarşılıqlı hüquqi anlaşmalarını, fəlsəfi-etnik baxışlarını əks etdirən leksik vahidlər, siyasi termin dedikdə insanların sinfi münasibətlərə əsaslanan mövqe və davranışları, ölkənin xarici və daxili siyasətilə bağlı fəaliyyət sahələ-*

rini ehtiva edən anlayışlar, fərd və toplum münasibətlərini bu münasibətlərin məcmuyundan doğan məzmun və mahiyyəti əks etdirən terminlər nəzərdə tutur"[2, s.9]. Fikrimizcə, ictimai-siyasi terminlərin dolğun və aydın başa düşülməsi üçün bu tərif əsasdır. Belə ki, ictimai termin özü cəmiyyətin mövcudluğunu ehtiva edir, siyasi termin isə onun canlanmasını, yəni daim inkişaf etməsini izah edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün ictimai-siyasi terminologiyanı aşağıdakı mikrosahələrə bölmək olar: tarix, diplomatiya, beynəlxalq münasibətlər, iqtisadiyyat, din, fəlsəfə, hüquq. Bu bölgünü ictimai-siyasi terminologiya üçün əsas baza hesab edirik və onlar özündə dövlət quruluşunu, dövlətlərarası müqavilələr, danışıqlar, iqtisadi fəaliyyət dairələri, vətəndaşların konstitusiya hüquqlarını, fərdlərarası münasibətləri əhatə edir. Deməli, ictimai-siyasi terminologiyanın leksik fondunu adlarını çəkdiyimiz mikrosahələr təşkil edir. Bu mikrosahələrdə işlədilən terminlər funksional üslub əhatəsində geniş imkanlar qazanırlar. Məsələn, "de-yure" beynəlxalq hüquqda dövlətlərin və digər subyektlərin qəti rəsmi tanınma formasıdır [6,s.62]. Bu termin diplomatiyaya aid olsa da, funksionallığı nəticəsində əhatə dairəsi genişlənmişdir və o yeni ictimai-siyasi terminlərin dominant komponentlərinin biri kimi geniş imkanlara malik olur. Məsələn, de-fakto, demarş, embarqo və s. Bu da dilimizim zəngin terminoloji sistemə malik olmasını təsdiq etmişdir.

T.Quliyev ədəbi dildə terminoloji yeniləşmə proseslərini tədqiqata cəlb etmişdir. O, bu proseslərin içində ictimai-siyasi hadisələrdən yan keçməmişdir. Müəllifin fikrincə:*"İctimai-siyasi hadisələrin terminologiyaya təsiri informasiya ilə müəyyən edilir"*[5, s.4]. İnformasiya məhz yeni terminin meydana çıxmasını şərtləndirir. Deməli belə bir şəraitdə informasiya terminin yaranması üçün bazadır. Kütləvi informasiya vasitələri ictimai-siyasi leksikada kommemorativ terminlərin formalaşmasına təsir edir. İctimai-siyasi terminologiyanın ən vacib funksional qruplarından birini ad və familiyalar əsasında düzəldilən terminlər təşkil edir. Məsələn, *kaxetilər, kalvinizm, lollardlar, lüteranlıq* və s.

Ü.İbrahimin ictimai-siyasi sahədə tərcümə işinin sadələşdirilməsi və effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə "Fransızca-Azərbaycanca ictimai-siyasi" lüğəti çap olunmuşdur. Lüğətdə ictimai-siyasi sahədə işlənən çoxmənalı, ümumişlək sözlərin hamısı deyil, yalnız ictimai-siyasi mənaları verilmişdir. Eyni zamanda terminlərin omonim və antonim qarşılığı da göstərilmişdir. Lüğətdə ictimai-siyasi mənaların düzgün işıqlandırılması leksik anlayış haqqında fikir formalaşdırır. Bu anlayışlar alınma və dilin xalis terminləri əsasında verilmişdir. Məsələn, *le standing (həyat səviyyəsi), le spoutnik (süni peyk), le slogan (süar) və s.* Bu dil vahidlərinin nitq hissələri əsasında statistik göstəricilərini də müəyyən etmişik:

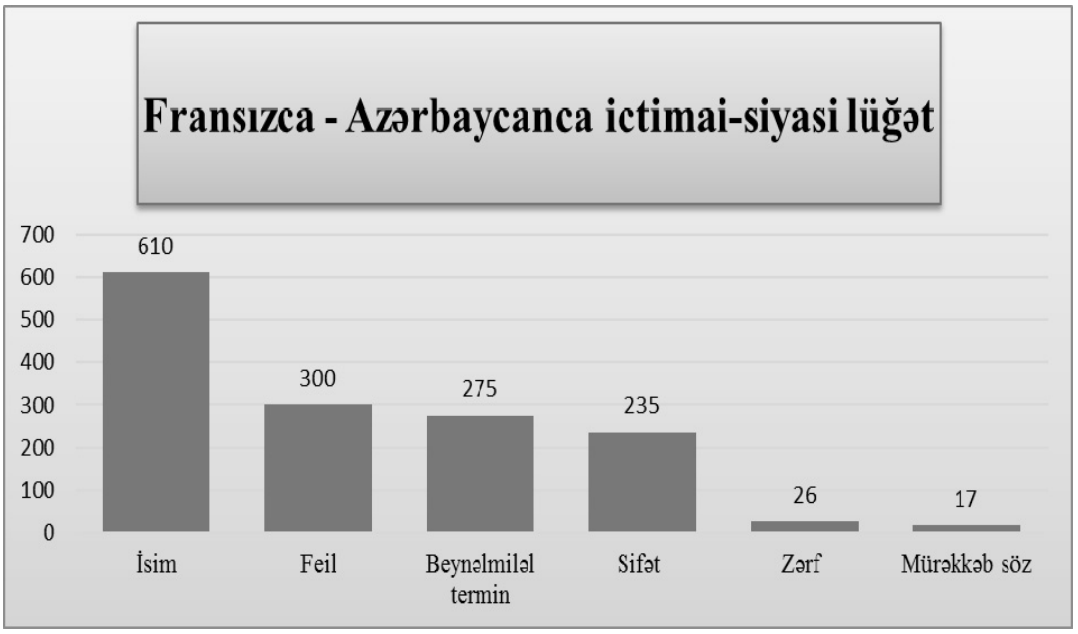

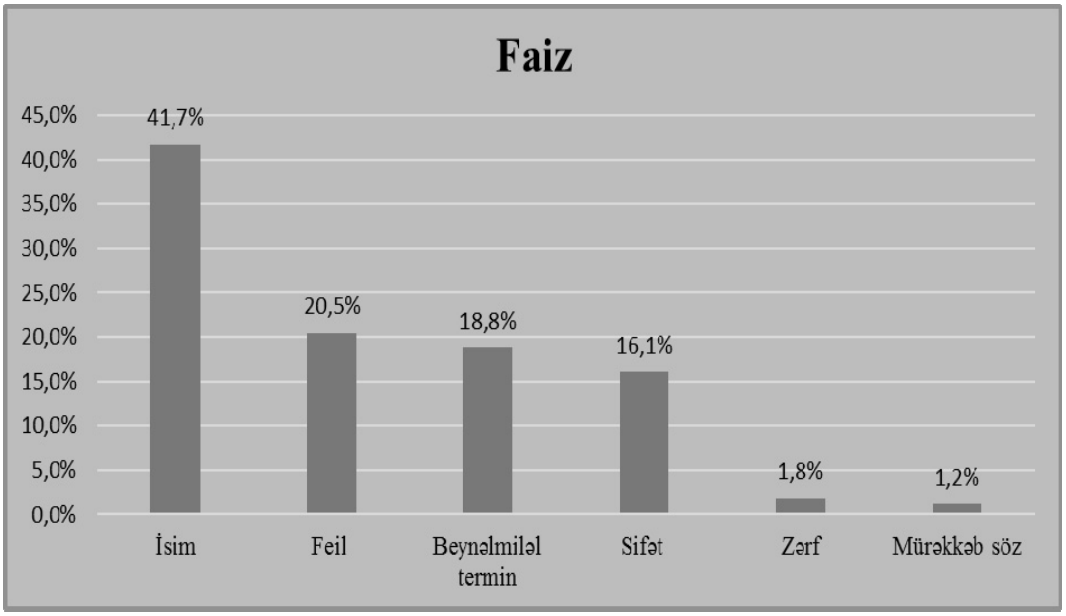

Cədvəldən də göründüyü kimi ictimai-siyasi terminologiyada substantivləşmə daha güclüdür. Nominativliyin ictimai-siyasi terminologiyada daha şaxələnməsi üçün isə digər nitq hissələri ona köməklik edir.

İctimai-siyasi terminologiya müxtəlif adlar altında tədqiq edilmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ictimai-siyasi terminologiyanın mikro sahələrindən biri diplomatiya terminləridir. Belə ki, bu sahədə müqayisəli üsul ilə Azərbaycan və fransız dillərinin diplomatik terminlərini linqvistik nöqteyi nəzərindən araşdıran İ.Akçurina olmuşdur. O, diplomatik terminlərin hər iki dildə daxili imkanlar və digər dillər hesabına zənginləşməsini əsas hesab etmişdir. Müəllif diplomatik terminlərin hər iki dildə formalaşması, semantik-struktur və etimologiyasının izah olunmasının təhlilini aparmışdır. Beləliklə, diplomatiya terminlərinin ən çox rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə kalka edilməsi nəticəsinə gəlmişdir. Dövlətlərarası qurulan diplomatik münasibətlər yeni-yeni terminlərin yaranmasına və onların sonradan elmi tədqiqata cəlb edilib araşdırılmasına zəmin yaradır.

Başqa ad altında olan terminlərin bir siyasi və yaxud ideoloji nöqteyi nəzərdən ictimai-siyasi terminologiyaya gətirilməsi bu sahədə çoxmənalığın yaranmasına şərait yaradır. İctimai-siyasi terminologiyanı məhz digər sahə terminologiyalarından fərqləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, bu sahədə çoxmənalıq mütləqdir. Bütün ictimai-siyasi terminlər ətrafında sadalanan fikirlərdən belə məlum olur ki, tədqiqatçılar onlara müharibələrin, diplomatik danışıqların, cəmiyyətin intellekt səviyyəsinin, dövlətlərarası bağlanan müqavilə və memorandumların, informasiya vasitələrinin tərkibində rast gəlmişlər.

Tədqiqat işində ictimai-siyasi terminlərə olan nəzəri fikirlərin linqvistik baxımdan araşdırılması əsas məqsədlərdən biri olmuşdur. Söylənilən yanaşmalardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, ictimai-siyasi terminologiyanın əhatə dairəsi çox genişdir və bu terminlərin funksionallığı üçün cəmiyyətin rolu vacibdir. "Siyasi" termin-sözü özündə siyasi maraqlar, təşkilat, şüur, fəaliyyət və siyasi münasibətlər kimi aspektləri birləşdirir. "İctimai" termin isə cəmiyyət, sinif, sosial qrup, vətəndaş mövqeyinin siyasi maraqlar əhatəsində formalaşmasına söykənir. Dilin lüğət tərkibində terminlərin bir mikrosahədən digər mikrosahəyə keçməsi və xüsusi vahidə çevrilməsi ictimai-siyasi terminologiyada çox geniş yayılmış haldır. Azərbaycan dilinin zəngin dil imkanlarına malik olması ictimai-siyasi terminləri formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

Nəticə

1. Fransız dilində ictimai-siyasi terminlərin formalaşması və inkişafı maarifçilik hərəkatı ilə başlamışdır. Bu hərəkatının nümayəndələri dilə tətbiq etdikləri prinsiplər (vaciblik, analogiya) əsasında dilin fundamental nəzəriyyəsini yaratmışlar. Bəzi tədqiqatçılar ictimai-siyasi terminləri ancaq subyektiv faktorlar, bəziləri isə sırf tarixi şəraitlə bağlamışlar. Azərbaycan dilində isə ictimai-siyasi terminlərin inkişaf xətti cəmiyyət hadisələri, sosial-iqtisadi həyat ilə əlaqədardır.

2. Fransız dilində ictimai-siyasi terminlərin yaranması bazasını latın və german mənşəli terminlər təşkil etmişdir. Tarixi şəraitlə bağlı olaraq dastanlarda, dövlət sənədlərində, yerli idarə orqanlarının dilində istifadə edilən ictimai-siyasi terminlər ta-

rix boyu forma və məzmun dəyişikliyinə məruz qalmışdırlar. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminləri öz köklərini IX yüzillikdən götürmüşdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fransızca-Azərbaycanca ictimai-siyasi lüğət: / tər.ed. Ü.İbrahim − Bakı –2019.− 324s
2. Hacıyeva, İ.H. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / − Bakı, 1998. − 144 s.
3. Кручкова, Т. Особенности формирования и развитие общественно-политической лексики и терминологии . Москва, − 1989. – 150 с.
4. Коготкова,Т. Из Истории формирования общественно-политической терминологии . Москва, − 1971.− 271 с.
5. Quliyev, T. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə prosesi (1920-90-cı illər) Bakı: Nurlan, − 2005. − 286 s.
6. Tarix terminləri lüğəti: / tər.ed. A. Balayev. − Altun Kitab MMC− 2017.−335 s.

С.В.Адигезалова

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Исследование пути общественно-политической терминологии в истории литературного языка является одной из актуальных задач. Итак, поскольку общественно-политические термины, являющиеся единицами общественно-политической терминологии, не обладают свойством объективности, они отличаются от терминологии других точных научных областей. Период формирования общественно-политических терминов очень давний. Можно сказать, что зачатки общественно-политической терминологии уже существовали в первых государственных структурах. В нашем постоянно развивающемся обществе общественно-политическая терминология имеет очень слабую особенность однозначности. Таким образом, терминология этой области всегда была склонна к множественности значений.

Во французском языке вопрос общественно-политических терминов в своих произведениях затрагивали Ф.Брюно, Ж.П.Лафарг, Ф.Гоэн, А.Мерсье, П.Леру, Ж.Маторе, Ж.Дюбуа и другие.

Теоретические проблемы терминов, входящих в общественно-политический лексикон, обсуждали Т. Б. Дешериев, Т. Б. Крючкова, А. Б. Исабекова, В. Н. Крупнов, А. Н. Шлонский, З. Н. Мурадова и другие. Исследования, проводимые исследователями в этой области, ценны с точки зрения изучения взаимосвязи развития общества и развития национальных

языков. С. Халилова, И. Гаджиева, Э. Алишова, С. Садыгова и другие провели неоценимые исследования по изучению теоретических аспектов общественно-политической терминологии. Социально-политические концепции анализировались отдельно.

Ключевые слова: Общественно-политический термин, теория, неоднозначность, историческое развитие.

S.V. Adigezalova

THEORETICAL PROBLEMS OF PUBLIC AND POLITICAL TERMINOLOGY IN THE FRENCH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

Resume

Researching the path of public-political terminology in the history of literary language is one of the most urgent tasks. So, since public-political terms, which are units of public-political terminology, do not have the property of objectivity, they differ from the terminology of other exact scientific areas. The period of formation of social and political terms is very old. It can be said that the rudiments of public-political terminology already existed in the first state structures. In our constantly developing society, public-political terminology has a very weak feature of unambiguity. Thus, the terminology of this area has always been prone to multiplicity of meanings. F. Brunot, J.P. Lafarge, F. Gohen, A. Mercier, P. Leroux, J. Matore, J. Dubois and others touched on the French question of public and political terms in their works.

Theoretical problems of terms included in the public-political lexicon were discussed by T. B. Desheriev, T. B. Kryuchkova, A. B. Isabekova, V. N. Krupnov, A. N. Shlonsky, Z. N. Muradova and others. The studies carried out by researchers in this area are valuable from the point of view of studying the relationship between the development of society and the development of national languages. C. Khalilova, I. Gadzhieva, E. Alishova, S. Sadygova and others conducted invaluable studies on the study of theoretical aspects of social and political terminology. Socio-political concepts were analyzed separately.

Key words: Public-political term, theory, ambiguity, historical development.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: f.e.d., professor Sayalı Sadıqov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SAMIRA ABDULLAYEVA ALI
Azerbaijan State Agrarian University
Department of Languages, Senior lecturer
akifnovruzov44@gmail.com

Ph.D. on Philology, SABINA HAJIYEVA MUBARIZ
Ganja State University
Department of Grammar and English Language Teaching

THE LEXICAL SYSTEM OF THE LANGUAGE AND ITS STRUCTURE

SUMMARY

Language is a complex system, the words in which are "cemented by grammatical and lexical-semantic relations, without which coherent speech, communication between people, knowledge and restructuring of the world are inconceivable".

Language is a cohesive system, a single whole, the elements of which are closely related to each other and are in certain relationships. Language is considered by science as a sign system, any element of which is opposed to other similar elements, occupies a very definite place in the system, characterized by its inherent significance. This is what makes it convenient for analysis and description. A system can be characterized through its structure, which is defined as a set of relationships between its elements. The set of elements of the language and the structure of their relationships constitute a certain system, and the systems themselves of different levels of the language, when interacting with each other, form a common language system.

A system is a unity of interconnected and interdependent parts, homogeneous in composition. The system is formed, firstly, by a set of elements: objects and concepts, and secondly, by the relations that exist between them. The inclusion in the system or the removal of any element from it disrupts its natural functioning - the system may continue to work, but not as efficiently as before, or it may completely collapse. Systems differ from each other in the ability to replenish their composition with new elements, the complexity of the structure or the degree of organization of the elements contained in it. [4, p.18]

Key words: lexical system, language, lexical meanings, lexico-semantic system, semantic forms

The lexical system of a language is very complex in its organization and structure; this is explained by the variety of functions inherent in the language and the diversity of the spheres of communication served by the language, speech situations, and classes of society.

Extra-linguistic reality has a direct impact on vocabulary, which determines the certainty of its belonging to an open and open system. The main feature of open

systems is their interaction with the external environment, the nature of which determines their own essence.

Another feature of open systems is their mobility. This feature determines not only the processes associated with the origin of semantic shifts within word groups, as well as the emergence of neologisms, but also much deeper processes. As a result of the origin of all these processes, the vocabulary of the language is constantly changing, which means that at each moment of the existence of the language it is impossible to determine its lexical fund with sufficient accuracy.

Another significant feature of the vocabulary is semantic uncertainty. Lexical meanings, unlike the system of grammatical meanings, do not form regular series; moreover, in an impressive number of cases it is impossible to characterize the lexical meaning of a word with complete certainty: one of the elements of the meaning may be unconditionally assigned to the word. These features of the vocabulary leave no doubt that the establishment of connections here is definitely more difficult than in phonology or grammar.

In the classical definition of the lexico-semantic system, formulated by V.V. Vinogradov, emphasizes that “words and their meanings ... cannot but be combined into a coherent system” and highlights the important features of the latter: “The lexico-semantic system <...> includes 1) words and expressions; 2) word-formation and grammatical categories, depending on which semantic groupings, semantic relations of words, their compatibility.

All elements of the lexico-semantic system are soldered inside, correlative and mutually recognized, all words and their meanings are interconnected and interact. In all parts and links of the vocabulary there are internal regular connections.

It is important to pay attention to the fact that in some cases the detection of systemic connections at the lexical level is quite difficult - this is due to the mobility, openness, openness of the lexical composition. These properties of the lexico-semantic system are also inherent in semantic fields.

Word and lexical meaning

F.P. Filin speaks of the variety of meanings that can be created by various combinations of words; interacting in speech, words are revealed into new meanings that are not embedded in them separately. Let us give an example from the novel "The Brothers Karamazov": (you) are one with them in soul, sir (Brothers, 2015: 645). This syntagma contains four words, each of which, if taken separately from the others, has a strictly defined meaning: one is a single number expressed lexically; with them - the association of several persons into a group; soul - the personal essence of a person (Dictionary, 2005: 244), unique in nature; only these words connected with each other create in the mind of the reader a general understanding of the similarity between the characters of the characters mentioned. Filin calls the universal connection of words with each other contextual.

Filin also talks about the connection between the meanings of the same word in polysemy: their meanings can have as a common semantic element: house - 1. Residential building; 2. Apartment; 3. Establishment (TSRYA, 2016: 270), and be divided into initial and portable: soap - 1. A solid piece or a thick mass of fats and alkalis, soluble in water, is used for washing; 2. Sweat from a horse, appearing in the form of white foam

Vinogradov connects the transition from the nominative function of the word to its semantic forms with the communicative function of speech, and "the word considered in the context of the language, that is, taken in the totality of its forms and meanings" designates as a lexeme. He says that a word with all its existing and possible meanings is stored in the mind of a native speaker, and regardless of the meaning in which it is used in a particular case; each of the totality of its meanings is ready to appear on the surface at any moment. The meaning of a word is determined by the context in which it is used, which means that how many separate contexts are possible for a given word, so many meanings it can have, while the word itself will not cease to be one.

Lexico-semantic variant

Novikov calls the word the basic unit in lexical semantics, and the lexico-semantic version of the word (LSV) the elementary unit. The LSV is understood as the minimum element of the lexico-semantic system, reflecting in the mental and communicative processes certain "segments of reality", "word-concept"

The term “LSV” itself was introduced into scientific use by A.I. Smirnitsky. LSV, differing in their lexical meanings, form the structure of one word, for example, think: 1) decide, 2) mentally; dig: 1) dig, 2) extract; scanty: 1) small, 2) insignificant (TSRYA, 2016: 315, 187, 537).

LSV is a set of all grammatical forms of a given word, reduced to one of its meanings (a table is a piece of furniture).

The word, as the main unit of the lexico-semantic system, unlike the LSV, is the totality of all its grammatical forms in all existing meanings. In cases where the word is unambiguous, it actually coincides meaningfully with LSV, although the rank of the word, as a unit, is higher than LSV (Moment - an instant, a short period of time). From the above, Novikov concludes that the word in one of its possible definitions is “a set of formally identical and internally interconnected LSVs, i.e. concrete, directly perceptible realizations of it in the text”, including all grammatical forms of LSV data.

LSV, from Novikov's point of view, is represented by the signifier and the signified. The signified, as a rule, is represented by a number of grammatical forms, correlated with a specific lexical meaning. N.I. Tolstoy proposed the following terminology: “In terms of expression, a word is a lexeme, in terms of content it is a sememe. Thus, under the lexeme, one must understand only the sound shell of the word, under the seme - its content”. It follows from this that LSV is a kind of unity

of a lexeme and a sememe, and the word is a unity of identical lexemes with the corresponding interconnected semes.

For P.N. Denisov LSV are elements of the lexico-semantic level, representing its lexical meaning in the language system. According to Denisov, the lexico-semantic level manifests itself in three ways: 1) in opposition to the lexical level in the summary explanatory dictionary of the general literary language; 2) in opposition to the allolexic level in terminological dictionaries, in which the functional variety of the literary language is subject to description; 3) the opposition comes to naught at the level of the text when it comes to word forms and special attention is paid to the phenomena of the realization of certain meanings of words, the influence of the context, word usage, occasional rethinking, situations, etc.

Denisov also speaks of the valence of a word as the ability to enter into a certain syntactic relationship with one or more words. The number of valences of a word can be different and is in a different ratio with the number of its LSV. Answers to questions regarding valences, their obligatory and optional nature, and their variability for different LSVs of the same word can be found in the Dictionary of Compatibility of Words in the Russian Language.

The concept of lexico-semantic field

The lexico-semantic field is a complex system, the most important properties of which are the presence of a center and periphery, the hierarchical principle of constructing a field, the absence of clear boundaries, openness, interaction with other fields, the ability of field members to attract other elements to themselves or to be attracted by elements of other groups, the presence of lacunae, asymmetric construction, specificity in different languages, independence in the lexico-semantic system. [1]

Each similar field of the conceptual sphere in the language corresponds to a lexical field, which consists of a set of individual words. As an example of such a field in the works of Trier, the conceptual sphere of intellect is proposed, which includes words with the meaning «reason», «mind», «wisdom???"

Lexical fields outline the boundaries of conceptual fields, completely covering the volume of spaces corresponding to them. The composition of the lexical field, acting as an independent unit and occupying the position of an intermediate element between the entire language system and a single word, determines the belonging of words to a particular field, that is, the ability of words to express a certain range of concepts. The independence of such a unit as the field, according to Trier, lies in the fact that words taken separately from the field are not full-fledged carriers of meaning. Each of them makes sense for the reason that words adjacent to it, also included in this field, have it. Therefore, the listener is able to understand the meaning of a single word if his mind contains the entire field of verbal signs. In other words, the word has a meaning only within the lexical field and due to this field. According to Trier, “a single word acquires certainty when relying on the numerical composition and arrangement of meanings that oppose it in the general field, and the correctness of understanding a single word depends on the mental presence of this

general field and on its specific, unique structure. In order for understanding to take place, the quantitative composition and the correct arrangement of linguistic signs of a given conceptual field must be implicitly present in the listener ” (Cited by Nielsen, 2001: 30-31).

At the same time, when a concept changes its meaning or falls out of the field, all relations between the concepts of this field are rebuilt, and therefore the content of the meanings of the concepts of this field changes, this may even lead to the death of some of them or the emergence of new ones. The vocabulary of a language, according to Trier, is divided into semantic fields, the totality of which constitutes the lexico-semantic system of the language. The semantic fields are interconnected through the hierarchy of subordination (the widest or narrowest fields). Ambiguous words appear in several fields at the same time. The structure of each field changes over time, following this, the lexical system of the language as a whole also changes.

Reference

1.Allwood J. On the semantic fields of conflict and conflict resolution in Swedish / J. Allwood. – 2002.

2.Blanc A. Words and conceptsin time / A. Blanc. – 2001.

3.Богданова Л. В. Стилистика русского языка и культура речи. М., 2011. С. 24.

4.Жданова В.И. Семантическое поле этической оценки в его историческом развитии: на материале русского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.И. Жданова. – Уфа, 2004. – 18 с.

Abdullayeva Samirə Əli qızı
Hacıyeva Səbinə Mübariz qızı

Dilin leksik sistemi və onun quruluşu

Xülasə

Dil mürəkkəb bir sistemdir, sözlər "qrammatik və leksik-semantik əlaqələrlə möhkəmlənir, onsuz ardıcıl nitq, insanlar arasında ünsiyyət, bilik və dünyanın yenidən qurulması mümkün deyil".

Dil ünsürləri bir-biri ilə sıx bağlı olan və müəyyən əlaqələrdə olan vahid bir sistemdir. Dil elm tərəfindən hər hansı elementi digər oxşar elementlərə zidd olan, sistemdə özünəməxsus əhəmiyyəti ilə səciyyələnən çox müəyyən yer tutan işarə sistemi kimi qəbul edilir. Bu onu təhlil və təsvir üçün əlverişli edir. Sistem onun elementləri arasında əlaqələr məcmusu kimi müəyyən edilən strukturu ilə xarakterizə edilə bilər. Dilin elementlər toplusu və onların münasibətlərinin strukturu müəyyən bir sistemi təşkil edir və dilin müxtəlif səviyyəli sistemlərinin özü bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda ümumi dil sistemini təşkil edir.

Sistem bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan hissələrin vəhdətidir, tərkibinə görə homojendir. Sistem, birincisi, elementlər toplusu ilə formalaşır: obyektlər və anlayışlar, ikincisi, onlar arasında mövcud olan əlaqələr. Sistemə daxil edilməsi və

ya ondan hər hansı elementin çıxarılması onun təbii fəaliyyətini pozur - sistem işləməyə davam edə bilər, lakin əvvəlki kimi səmərəli deyil və ya tamamilə çökə bilər. Sistemlər bir-birindən tərkibini yeni elementlərlə doldurmaq qabiliyyətinə, quruluşun mürəkkəbliyinə və ya tərkibində olan elementlərin təşkili dərəcəsinə görə fərqlənir.

Açar sözlər: leksik sistem, dil, leksik mənalar, leksik-semantik sistem, semantik formalar

АБДУЛЛАЕВА САМИРА АЛИ
ГАДЖИЕВА САБИНА МУБАРИЗ

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ЯЗЫКА И ЕЕ СТРУКТУРА

Язык — сложная система, слова в которой «скреплены грамматическими и лексико-семантическими отношениями, без которых немыслимы связная речь, общение между людьми, познание и переустройство мира».Язык – это целостная система, единое целое, элементы которой тесно связаны друг с другом и находятся в определенных отношениях. Язык рассматривается наукой как знаковая система, любой элемент которой, противостоящий другим подобным элементам, занимает в системе вполне определенное место, характеризующееся присущей ей значимостью. Именно это делает его удобным для анализа и описания. Систему можно охарактеризовать через ее структуру, которая определяется как совокупность отношений между ее элементами. Совокупность элементов языка и структура их взаимоотношений составляют определенную систему, а сами системы разных уровней языка при взаимодействии друг с другом образуют общую языковую систему. Система – это единство взаимосвязанных и взаимозависимых частей, однородных по составу. Система формируется, во-первых, совокупностью элементов: объектов и понятий, во-вторых, отношениями, существующими между ними. Включение в систему или удаление из нее любого элемента нарушает ее естественное функционирование – система может продолжать работать, но уже не так эффективно, как раньше, или же полностью рухнуть. Системы отличаются друг от друга способностью пополнять свой состав новыми элементами, сложностью структуры или степенью организации содержащихся в ней элементов.

Ключевые слова: лексическая система, язык, лексические значения, лексико-семантическая система, семантические формы

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: f.f.d., dos. A. M. Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏFƏNDİYEVA MEHRİBAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
Unvan: Rəşhid Behbudov küç 134
Mehriban.afandiyeva72@mail.ru

ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN YAZILI ABİDƏLƏRİN DİLİNDƏ ALINMA LEKSİKA

XÜLASƏ

Məqalədə müasir dövrdə insan məişətinə daxil olan və kommunikasiya prosesində istifadə olunan yeni vasitələrin dilə təsirinin yalnız bəzi vacib məsələləri qismən də olsa əhatə olunmuşdur. Araşdırma və təhlildən aydın olur ki, slenq sözlərin üzə çıxarılması, onların yaradılmasında dilin normalarının nəzərə alınmasının diqqət mərkəzinə çəkilməsi vacibdir. Rus və ingilis dilindəki slenq sözlərdən, eləcə də müasir informasiya texnologiyalarına aid terminlərdən formalaşdırılan, düzəldilən slenq sözlərin yaradıcılığının müəyyən məcraya yönəldilməsi zərurəti Azərbaycan dilində ingilis və rus dillərindəki slenq sözlərinin, eləcə də internet terminlərinin lüğətlərinin hazırlanmasının sürətləndirilməsi tələbini ortaya atır.

Dil üçün onun qrammatikasinin sabitliyi dilin müxtəlif dövürlərə xas ictimai siyasi iqtisadi sosial şəraitde eləcədə elmin tərəqqiyə reksiyaları haqında geniş məlumatlandırılmışdir

Açar sözlər: dil, leksik sistem, dil əlaqələri, təlim texnologiyaları, slenq, kompüter dil.

Ключевые слова: язык, техническая система, языковые связи, сленг, язык компютера.

Key words: language, exical system, language relations, slang, computer language.

"XX əsr bütün dünyada ictimai-siyasi həyatda baş verən böyük dəyişmələrlə yadda qalacaqdır. Dünyanın sosialist və kapitalist düşərgələrinə ayrılması, yenidən vahid istiqamətdə inkişafa qayıdış, informasiya texnologiyasının sıçrayışlı irəliləyişi nəticəsində informasiyanın qəbulu və ötürülməsinin yeni yollarını əmələ gəlməsi, dilə xüsusi təsir göstərmişdir. Bu təsirlər Azərbaycan dilindən yan keçməmiş, bir sıra başqa dillərlə yanası, onda da dərin izlər buraxmış və buraxmaqdadır.

Bu məsələ ilə bağlı, ilk növbədə, dil əlaqələri sistemindəki dəyişmələrin təsirini qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın öz müstəqilliyin bərpa etməsi ilə ölkənin iqtisadı, siyasi, sosial həyatında əhəmiyyətli dəşişmələr baş verdir. Bu proses bır sıra keçmiş iqtisadi-siyasi əlaqələrin qırılması, yeni əlaqələrin formalaşmasına gətirib çıxartdı. Müəyyən dil kollektivinin iqtisadi-siyasi həyatında baş verən dəyişmələr təbii ki, bu kollektivin dilinə bilavasitə təsir edir, dildə müxtəlif şəkil və formalarda təzahürünü tapır. Sovet dövründə çox güclü olan Azərbaycan-rus dil əlaqlərinin zəifləməsi

fonunda, Azərbaycan-türk və Azərbaycan-ingilis dil əlaqlərinin genişlənməsi özünü ilk növbədə göstərdi. Müstəqillik şəraitində dilin alınmalardan təmizlənməsi istiqamətində əsaslı və əsassız cəhdlərə də yol açdı. Müstəqillik həm də yeni siyasi-iqtisadi bazanın yaradılması tələbini ortaya atdı. Bazar iqtisadiyyatına keçid, sosial sahədə dəyişmələr, müstəqil siyasət iqtisadiyat, siyasi və sosial sahələrdə yeni vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxartdı ki, bu da dilin leksik sisteminə yeni sözlərin sürətlə daxil olmasına gətirib çıxartdır.

«Yeni ictimai quruluş, siyasi mühit, iqtisadi şərait 70 ildə vərdiş etdiyimiz ictimai-sivasi-iqtisadi şəraitdən fərqləndiyinə görə dilimizin ictimai funksiyasında da bir sıra yeniliklər yarandı, dəyişikliklər baş verdi. 60 il dilimizin yazı vasitəsi olan kiril qrafikalı əlifba latın qrafikalı yeni əlifba ilə əvəz edildi. Ədəbi dilin yazılı və şifahi növləri əvvəlki dövrlə müqayisədə sayca olduqca çox olan kütləvi informasiya vasitələrində-qəzet və jurnallarda, dövlət və özəl televiziya kanallarında, radioda, yeni dövrün təşkilat və müəssisələrin adlarında təzə xüsusiyyətlər qazanmağa başladı»(1,34)

XX əsrin sonuna yaxın informasiya səviyyəsi dövlətin siyasi və təsərrüfat statusunu təyin edir. Müstəqil dövlət qurulucuğu ruhunu özündə əks etdirən yeni təhsil sistemində strateji fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri də pedaqoji prosesdə informasiya - komunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə etmək, təhsil müəssisələrini kompüter və digər təlim texnologiyaları ilə təchiz etməkdir. Cəmiyyətin informatizasiyası öz növbəsində, təhsil sisteminin kompüterləşməsi olmadan, mümkün olmadığından ali təhsildə bu problem əhəmiyyətliliyinə görə birinci yerdədir.

Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beyinin fəaliyyəti ilə bağlı olan təfəkkürlə sıx əlaqədədir. Dil ilə təfəkkür eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Lakin çox oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq, dil ilə təfəkkür heç də eyniyyət yaratmır. Bunların hər birinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu fərqlərin ən başlıcası odur ki, dil lüğəvi və qrammatik vasitələrdən istifadə edir. Lakin təfəkkür üçün istifadə mənbəyi sözlər və cümlələr deyil, məfhumlar və hökmlərdir. Təfəkkürün ifadə vasitəsi olan dil ictimai hadisədir.Bu, digər ictimai hadisələrlə də əlaqədədir. Lakin dil heç də bütün cəhətləri ilə başqa ictimai hadisələrə oxşamır. Bunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, bir çox əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçirərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Həmçinin, dil yarandığı zamandan etibarən xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi olur. Buna görə də dil ictimai xarakterə malikdir. Dil xalqın tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olub, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində təşəkkül tapır. Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Hər bir xalq ünsiyyət üçün öz

dilini yaratdıqdan sonra onu qoruyub və inkişaf etdirir. Azərbaycan xalqı da hələ uzaq keçmişdə öz ana dilini yaratmışdır. Xalqımızın yaratdığı həmin dilə hal-hazırda Azərbaycan dili deyilir.

Respublikanın yeni təhsil sistemində təlim texnologiyalarının hərtərəfli və geniş yayılması və inkişafı üçün bu sahəyə müasir təlim texnologiyaları avadanlıqlarının gətirilməsi problemi müəyyən dərəcədə öz həllini tapmaqdadır. Təlim texnologiyaları avadanlıqlarının sürətli inkişafi daim nəzərə alınmalıdır. Çünki təlim texnologiyaları üzrə hazırlanan modellər və onların quruluşu, metodları bu inkişafa uyğun tərtib edilib tətbiq olunmalıdır. Məhz bu halda hazırlanan təlim texnologiyaları pedaqoji prosesdə özünə uğur qazana bilər. Təhsildə istifadə olunan texniki və-saitlərin inkişaf tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, onlar tanxən daim inkişaf etmiş və etməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya və Avropa təhsil sisteminin ümum-təhsil məktəblərində səmərəli təlimə imkan verən və pedaqoji sahədə daha dərin tədqiqatlar aparmağa şərait yaradan ən yeni təlim vasitələri də mövcuddur. Bu vasitələrdən ən müasir kompüter, interaktiv video, telekommunikasiya, CD-ROM texnologiyası və süni intellekt proqramını və s. göstərmək olar. Belə növ texnologiyaların, son illərdə təhsilimizə gətirilməsinə başlanılmışdır. Təhsildə tətbiq edilən təlim texnologiyaları vasitələri elmi-pedaqoji, metodik, estetik, iqtisadi və s. tələblərə cavab verməlidir. Təlim texnologiyalarının texniki vasitələri elmlənn əsaslarının mənimsənilməsinə, qazanılan biliklərin möhkəmləndirilməsinə, şüurlu başa düşülməsinə, təfəkkürün inkişafına, dünyagörüşünün genişlənməsinə, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına geniş imkan yaradır. Müasir təlim texnologiyaları avadanlığın seçilməsi, təkmilləşdirilməsi və tətbiq olunması problemini lıəll etmək iiçün müəyyən tədbirlərin görülməsi və bunların sadə səviyyədən ən yüksək səviyyəyə, təhsilimizə gətirilməsinə dəğru sürətli, həm də iqtisadi cəhətdən səmərəli işlər həyata keçirilir. Müasir təlimin səmərəliliyi və intensivliyinin, dünya standartlarına müvafiq səviyyəyə qaldırılmasının faktorlarından və vasitələrindən biri məhz əyaniliyin kompleks təmin olunması, yeni təlim texnologiyasının yeni-yeni təhsil avadanlıqlarına uyğun yaradılması və kompüterləşmənin təhsilimizdə həyata keçirilməsidir (3, 6).

Kompüter texnologiyası müasir təlim texnologiyarı içərisində, şübhəsiz, ən yüksək reytinqə malikdir. Buna səbəb onların aydın, maraqlı, əyləncəli və istifadəsinin sadəliyi, eləcə də hazırlanmış proqramların yüksək keyfiyyətli olmasıdır. Təhsilin kompüterləşməsi probleminin digər tərəfi dərs prosesinin kompüterləşdirilməsi aspektlərinin dərindən elmi tədqiqat ehtiyacıdır. Kompüterin yaranması yeni əmək prosesinin fiziologiyasının əsaslı tədqiqi, kompüter informasiyasını qavrama və mənimsəmə prosesinin özünəməxsusluğu, yaddaşın iş mexaıizmindəki dəyişikliklər (nmemotexmka), məktəb şəraitində kompüterlə iş zamanı yeni sani-tar-gigıyena normalarının tətbiqi və s. ehtiyaclarını yaratdı. Bundan əlavə kompü-ter materialları, öz spesifikliyi səbəbindən çoxlu sayda müxtəlif metodik yeniliklər yaratdı.Əldə olan bütün işlərin təhlili, onların prinsipial əsaslannm üp çıxarılması və iyirmi birinci əsr

pedaqogikası haqqında bütöv elmi təsəvvürlər sisteminə bir-ləşməsi təhsilin kompüterləşmə probleminin ikinci - müqayisəedilməz dərəcədə əhəmiyyətli və iri həcmli tərəfidir.

Dərs prosesinə kompüterlərin daxil olması ənənəvi üsullar zamanı qeyri-mümkün yə ağlasığmaz hesab olunan çoxlu sayda yeni iş üsullarım yaratdı. Hipermətn əsaslı xüsusi dərs vəsaitlərinin, multimedia məlumat kitabçaları və ensiklopediyalann yaranması, sinifdən internetə qədər şəbəkə əlaqəsinin müxtəlif miqyaslı təşkili imkanları, interaktiv dərs proqramı və trenajorların yaradılması -- bütün bunlar,_müraciəti zamanı tələbələrin qarşısında dərs prosesi şəkluıi tamamilə dəyişdiyi fəaliyyət spektrini açır. Müəllimin də ış formasmdakı dəyişikliklər eyni əhəmiyyət daşıyır - kompüter onun dərsdən kənar və bilavasitə dərsdə şəxsi işinin quruluş və metodlarım dəyişməyə qadirdir. Bundan əlavə, iş şərtləri və üsullarının dəyişməsi kompüterin rolunu, müəllim və tələbələrin funksiyasını, onların iş münasibətlərinin xarakterini, gələcəkdə isə təhsilin təşkili formalarını əhəmiyyətli dərəcədə dərk etməvə məcbur edir. Bütün bunlar hamımızın hazırkı dövrdə müntəzəm və hərtərəfli kompüter texnologiyası istifadəsinə əsaslanan tamamilə yeni təhsil sisteminin meydana çıxmasında iştirak etdiyimizi iddia etməyə əsas verir. Təbii ki, bütün bunlar dərsin yaxşı texniki, proqram və metodiki təminatı zamanı həyata keçirilir, müəllim özü isə kompüterlə iş təcrübəsinə sərbəst yiyələnməli və öz dəyişmiş rolunun düzgün anlamalı olur. Aparılan tədqiqat işləri nəticəsində ay'dın olmuşdu.' kh tədris prosesində fəal təlim metodlan və pedaqoji texnologiya ilə başlı təhsil işçilərinin və müəllimlərin bilgilərinin daha da artırılmasına ehtiyac vardır. Sadəcə təlim texnologiyası üzrə avadanlıqlardan istifadə etmək texnologiyaların tətbiqi demək deyildir. Bu nə təlim texnologiyasının keyfiyyətinə təminat verir, nə də təlim və tədrisiıı səmərəliliyim artırır. Müəllim pedaqoji texnologiyadan istifadə edərək öz professional imkanların artırmalı, ənənəvi tematik planlaşdnmaclan imtina edərək tədris prosesinə yeni strateji layihə və konstruksiya gətirməlidir. Təhsil o zaınaıı keyfiyyətli hesab edilir ki, tədris prosesinə istiqamət verən və onu inkişaf etdir müəllimlərin bilikləri kifayət qədər təkmilləşdirilmiş və yeniləşdiribmiş olsun, müasir tələblərə cavab versin(2, 16).

Son texniki nailiyyədər tədris prosesində tez-tez tətbiq olunur və bu mənada fərdi kompüterlər (FK) ^ istisna deyildir. Fərdi kompüterlərdən istifadə ilə dərs prosesində müəllimin əsas funksiyası: dərs matenaJi. və tapşırıqlarının seçilməsi, dərs prosesinin planlaşdırılması, tələbələrə informasiyanı təqdimetmə formaların hazırlanması, məlumatın hazırlanması, məlumatın öyrənilməsinə nəzarət, tədris prosesinin korreksiyasıdır.

Hazırda kompüterlər özünün bütün imkanlan ilə məktəbdə iki rolda çıxış edir: öyrənilən fənn və texniki təhsil vasitəsi kimi

Kompüter texnologiyalarının köməyi ilə xüsusi tədris proqramalan, məşğələlər yaratmaq, video materiallar nümayiş etdirmək olar. Belə ki, məsələn, PowerPoint proqramı tələbələr üçün paylama vəsaitlərinin hazırlanmasında, müha-zirələrdə

seminarlarda, yaxud konfranslarda çıxış etməyə kömək olur. Dərslərdə multimedia texnologiyalarının istifadə edilmə imkanlarından biri inteqrasiya olun-muş dərslərin hazırlanması və keçilməsidir. Ədəbiyyat dərsini, məsələn, bunun üçün rəngli video silsilələrlə (şəkillər, videokliplər, səslərlə) multimedia prezenta-siyalan hazırlayaraq kompüter sinfində keçiımək olar. Belə prezentasiyam internetdən tapılmış materiallardan, kitab və ensiklopediyalardan skanerə edilmiş şəkillərdən, həmçinin də elektron ensiklopediya materiallarından istifadə etməklə müəllim özü hazırlaya, yaxud da prezentasiyam təşkil etməyi tələbənin özünə həvalə edə bilər (1,27).

Məruzə və məlumatlar ədəbiyyat məşğələləri seminarlarında tələbələrin işlərinin ən geniş yayılmış növüdür.Tələbələr məşğələlərdə yazıçının tərcümeyi-halına həsr olunmuş xülasə mövzuların tədqiqi, yekun- ümumiləşdirici məşğələlərdə bədii əsərlərin təhlili zamanı məruzələrlə çıxış edirlər. Belə çıxışları hazırlaya bilmək ba-canqlannm təkmilləşdirilməsi ədəbiyyatın öyrənilməsinin təcrübi istiqamətlərinin, məktəblilərin intellektual-nitq bacanqlan təxəyyülünün, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafının, kommunikativ fəaliyyətdə fəal iştiraka hazniığınm artınlmasma kömək eair.Lakin məlum olur ki, çıxış zamanı hər tələbə auditoriya ilə əlaqə yaratmaq, dinləyicilərin diqqətini yönləndirmək iqtidarında deyil Əgər tələbəyə infonnatika dərslərində öyrənilmiş müxtəlif proqram mühitlərində informasiyanın işlənməsi və təqdim olunması imkanlarından istifadə etməklə, öz şəxsi multimedia layihəsini yaratmaq təklif olunarsa, bütün bunlardan yaxa qurtarmaq olar.

Kompüterləşmənin gələcək nəsillərin davranışı, əxlaq nonnalan, psixikasına nə kimi təsir göstərəcəyi hələ ki, tam olaraq aydın deyildir. Lakin tələbələrin ıərdi kompüterlərə müxtəlif cür yanaşması artıq indidən aydındır. Kompüterlərdən təh-sildə düzgün istifadə olunması gözlənilən nəticənin — həyatda məhsuldar və yaradıcı yaşamaq və işləmək üçün lazımi bilik, bacanq və vərdişlərə, qabiliyyətlərə, müasir dünyagörüşünə malik olan yüksəK təhsilli insanın fomıalaşmasına imkan yaradacaq. Kompüterləşmə sahəsində ixtisaslaşmış pedaqoq və psixoloqlar tələbələrdə kompüterlərə qarşı müsbət münasibətin yaradılmasının vacibliyini qeyd edirlər

Ədəbiyyat

Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı//<<Dirçəliş-XXI ası» jurnalı. Bakı, 2001 ,№41
Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı, Gənclik, 2003
Adilov M.İ, Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989.
Axmanova O.S. Slovarğ linqvistçilik terminləri. Moskva izd-vo «Sov. gnsiklopediə», 1966
Rozcntalğ D.G., Telenkova M.A. Slovarğ-spravoçnik Iinqvistiçeskix terminov.Moskva, Prosvehenie. 1976.
Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985.

Лексика взятая на языке средневоковых азербайджанских письменных памят ников .

РЕЗЮМЕ

.

В статье говорится о политическом дискурсе и о существующих проблемах его параметров в лингвистике. Политический дискурс является текстом и в его формировании играет важную роль “игра слов”, т.е. контекстуальное значение некоторых лексических единиц. Это связано с коммуникативной характеристикой политического дискурса, речевой целью оратора, речевым актом между адресата и адресанта.

В статье иследуется разные измения в лексической системе языка и в результате использования новых технологий, в особенности интернет услуг для передачи и получении и информации. Осуществление коммуникативных актов посредством новых средств вызывает основание для нарушения языковых норм и правил. Привлекаются иследованно компьюторный и интернет сленги, атакже влияние этого сленга на разговорный и литературный язык. К лексическим средствам выражения императивной семантики относятся и наречия. Характерны случаи выражения волеизьявления говорящего с помощью наречия в дискурсе с прямой речью, как правило, в словах автора. Императивная семантика может быть выражена наречием и в определенной речевой ситуации

Lexicon taken in the language of medieval Azerbaidjan written monuments

SUMMARY

A. The article **lexicon taken in the language of medieval Azerbaidjan written monuments** . The political discourse is regarded political discourse is regarded as a text and “the play of words”, i. e. contextual meaning of some lexical units plays the key role in its formation. It is connected with the communicative characteristics of SHIRIYEV SUMMARY the political discourse, with the speech aim of the orator as well as the speech act between the addressee and the addressant. Key words: political discourse, language, speech, connotation, word

In the paper some problems of teacing lexicology due to modern requirements are learned: methods of teaching words, meanings of the words, homonyms, synonyms and antonyms are shown, the ways of use the educational technologies are demonstrated

N Ə T İ C Ə

Nəticə olaraq məqalədə müasir dövürdə dilin leksik sistemdə baş verən dəyişikliklərin xüsusiyyətləri göstərilimişdi. Dil üçün onun qrammatikasinin sabitliyi dilin müxtəlif dövürlərə xas ictimai siyasi iqtisadi sosial şəraitde eləcədə elmin tərəqqiyə reksiyaları haqında geniş məlumatlandırılmışdir. XX ci əsrdə bütün dünyada ictimai siyasi həyatda baş verən dəyişmələr haqqında ilk növbədə dil əlaqələri sistemindəki dəyişmələrin təsiri geniş təsvir olunmuşdur Qeyd meyllə yanaşı bir çox sahələrdə yeni sözlərin yaradılması düzgün prizmadan yanaşması geniş izah olunmuş və misallarla göstərilmişdir. Dilçilikdə slenq anlayışından son dövürlərə qədər geniş istifadə olunmasından bəhs edilmişdir o cümlədən leksikalogiyaya dair monogrfiyalarda slinq termini haqqında muasir dövürdə slenqin hadisəsi kimi danişiq və ədəbi dilə təsirini sürətlə artmasının geniş təsviri verilmişdir.

Məqalədə müasir dövrdə insan məişətinə daxil olan və kommunikasiya prosesində istifadə olunan yeni vasitələrin dilə təsirinin yalnız bəzi vacib məsələləri qismən də olsa əhatə olunmuşdur. Araşdırma və təhlildən aydın olur ki, slenq sözlərin üzə çıxarılması, onların yaradılmasında dilin normalarının nəzərə alınmasının diqqət mərkəzinə çəkilməsi vacibdir. Rus və ingilis dilindəki slenq sözlərdən, eləcə də müasir informasiya texnologiyalarına aid terminlərdən formalaşdırılan, düzəldilən slenq sözlərin yaradıcılığının müəyyən məcraya yönəldilməsi zərurəti Azərbaycan dilində ingilis və rus dillərindəki slenq sözlərinin, eləcə də internet terminlərinin lüğətlərinin hazırlanmasının sürətləndirilməsi tələbini ortaya atır.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: dos Yeganə Orucova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

СВЕТА НУРИЕВА
Старший преподаватель
кафедры педагогической
психологии АГПУ

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЫШЛЕНИЯ И РЕЧИ

Ключевые слова: речь, связь мышление, логика,умственная операция, эгоцентризм, суждение

Açar sözlər: çar sözlər: nitq, əlaqə, təfəkkür məntq, fikiri əməliyyat, eqosentrizm, hökm,

Key words:creech, connection,thinking, Iogic, thougt operation, egocentric, judgment

Человек постоянно получает огромное количество информации из окружающего мира. Он обрабатывает эту информацию в процессе мышления. Мыслительная деятельность человека характеризуется её взаимосвязью не только с чувственным познанием, наблюдается также связь между мышлением и речью. Именно эта связь обусловила принципиальное различие между психическим развитием человека и животных. Мышление-это познавательная деятельность человека. Она является опосредственным и обобщённым способом отражения действительности. Результатом мышления является мысль(понятие, смысл,идея гипотеза).Мышление неразрывно связана с речью. Речь-форма, в которой проявляется сознание человека, когда он контактирует с другими людьми, а также форма мышления. Связанная с сознанием в целом , речь человека включается в определённые взаимоотношения со всеми психическими процессами, но основным и определяющим для речи является её отношение к мышлению. Однако не все виды мышления обязательно осуществляются на речевой основе. Существует такие виды мышления которые напрямую с речью не связаны. Это наглядно-действенное и наглядно-образное мышление.

В генетической психологии выделяются следующие типы мышления:

•наглядно-действенное;

•наглядно-образное

•словесно-логическое

Наглядное действенное мышление-это решение задач с помощью реального, физического преобразования ситуации, манипулирования с объектами. Данной формой мышления обладают до 3 лет. Ребёнок сравнивает предметы,накладывая или приставляя их друг к другу; синтезирует, складывая из кубиков или палочек «дом; классифицирует и обобщает, раскладывая

кубики по цвету и т.д. Так ребёнк мыслит с помощью действий. Движение рук опережает мышление,поэтому его называют ручным.

Наглядно-образное мышление обладает следующими характеристиками:

• помогает анализировать ,сравнивать и обобщать различные образы, представления о явлениях и предметах;

• воссоздает все многообразие различных характеристик предмета;

• практически неотделимо от воображения.

Наглядно-образное мышление проявляется у детей дошкольного возраста от четырёх до семи лет. Действие в данном типе мышления отходит на второй план, ребёнку необязательно трогать предмет руками, ему необходимо отчётливо воспринимать и наглядно представлять этот объект. Характерная особенность мышления ребёнка – наглядность

Словесно-логическое мышление-это абстрактное мышление, для которого характерно использование понятий, логических конструкций, которые иногда не имеют прямого образного выражения. С помощью данного вида мышления индивид устанавливает общие закономерности развития процессов в природе и обществе, обобщает наглядный материал.

Имеются также разновидности речи, которая человеком исключительно в коммуникативной функции (язык телодвижений- мимика, жесты, пантомимика). Из сказанного следует, что речь и мышление в психике человека могуть сушествовать как вместе, так и отдельно друг от друга. Вопрос о проявлении органического соединения речи и мышления в словесно-логическом мышлении в отечественной психологии впервые поставил и детально обсудил Л.С.Выготский, его идеи оказались признанными мировой психологической наукой.

Мышление высшая ступень познавательной деятельности человека. В процессе мышления человек исползует язык и речь,чтобы выражать мысли, формулировать понятия, выводить суждения и умозаключения, активно отражать усвоенные знания об окружающем мире, преобразовывая их в суждения,гипотезы,теорию. Процесс мышления осуществляется при помощи ряда мыслительных операций:анализа и синтеза,абстракции и конкретизации, классификации, систематизации, сравнения, обобщения.

Анализ и синтез являются основными операциями мышления.

•Сравнение – сопоставление предметов и явлений , при этом обнаруживается их сходства и различия.

•Классификация-группировка предметов по общим признакам

•Обобщение- объединение предметов по общим (существенным) признакам.

•Конкретизация -выделение частного из общего.

•Абстрагирование-выделение какой-либо одной стороны (аспекта, свойства,качества) предмета или явления с игнорированием других.

Закономерности рассмотреных операций мышления и есть суть основных внутренних , специфических закономерностей мышления. На их основе только и могут получить объяснение все внешние проявления мыслительной деятельности.

Человеческое мышление невозможно без языка.Чем лучше продумана мысль, тем более четко и ясно она выражается в словах, в речи. Многие философы называли мышление сущностным свойством человека. Так Декарт утвеждал:» Я мыслю, следовательно , я существую». Паскаль называл человека мыслящим тростником

Мысль и слово в словесно-логическом мышлении, по Выготскому, настолько связаны друг с другом , что разделить их практчески невозможно. Следуя сложившейся в многих развитых науках традиции разделять сложные явления не на элементы, а на единицы, Выготский выделил единицу, характеризующую словесно-логическое мышление, и обозначил её как значение слова. В своей известной книге “Мышление и речь” Выготский писал о том, что значение слова принадлежит как царствау для мышления, так и царству речи. Это надо понимать следующим образом. Значение слова включает в себя содержание, которое в слово как понятие вкладывается людьми, говорящими на языке к которому относится это слово. Значения слов обычно отражены в толковых словарях соответствующего языка. Когда люди общаются друг с другом на соответствующем языке они в первую очередь обмениваются друг с другом значениями слов и добиваются взаимопонимания по той причине, что одинаково понимают значения соответствующих слов. Следовательно, значение слова-это то, что неразрывно связано с речью, то есть “принадлежит царству речи”,по выражению Выготского. Однако значение слова -это также понятие, относится к мышлению. По этому значение слова, является единицей и мышления, и вследствие этого-единицей того единства, которое представляет словесно-логическое мышление. Правда, как справедливо признает Выготский, слово не сразу и не полностью обретает значение , которое характеризует речь и мышление взрослых людей.Процесс достаточно длительный, он занимает в онтогенезе человека не менее десятка лет,и,прослеживая его , мы можем установить законы, по которым идёт в онтогенезе соединение мышления и речи.Формулируя и размышляя вслух для других, человек формирует их и для себя. Такое формулирование, закрепление и фиксирование мысли способствует более глубокое понимание.Благодаря формированию и закреплению в слове мысль не исчезает и не угасает, едва успев возникнуть.Это даёт возможность вернуться к этой мысли, более глубокому её осмыслению, сравнивать одну мысль с другой.

Важную роль здесь играет внутренняя речь. Речь является материальной (словесной) оболочкой мышления.

Мышление в отличие от других процессов совершается в соответствии с определённой логикой. Основными формами логического мышления являются:

•понятие;

•суждения;

•умозаключкния.

Понятие-форма мышления, отражающая существенные свойства, связи и отношения предметов и явлений, выраженная словом или группой слов. Понятие могут быть конкретными и абстрактными.

Суждение -форма мышления, отражающая связи между предметами и явлениями в форме утверждения или отрицания.Суждения могут быть истинными или ложными.

Умозаключение- форма мышления, при которой на основе нескольких суждений делается определённый вывод.

Различаются умозаключкния:

• индуктивные;

• дедуктивные;

• по аналогии

Индукция-логический вывод в процессе мышления от частного к общему.

Дедукция-логический вывод в процессе мышления от общего к частному.

Аналогия- логический вывод в процессе мышления от общего к частному на основе некоторых элементов сходства.

Мышление- наиболее обобщенная и опосредованная форма психического отражения, устанавливающая связи и отношения между познавательными объектами.Оно связано с непосредственно воспринимаемым предметом. Только с появлением речи становится возможным отвлечь от познаваемого предмета свойство и закрепить, зафиксировать представление или понятие о нем в специальном слове.Мысль обретает в слове материальную оболочку.Мысль возникает и развивается в неразрывной связи с речью: чем глубже и основательнее продумана, тем более четко и ясно выражена.

Мышление проходит 2 стадии.

1.Допонятийное (начальная стадия развития мышления у ребенка). Суждения одиночные, о данном предмете. Особенность допонятийного мышления-эгоцентризм, поэтому ребенк до 5 лет не может посмотреть на себя со стороны, воспринимать чужую позицию.

Эгоцентризм обусловлен:

• нечувствительностью к противоречиям;

• синкретизм (стремление связывать все со всем);

• переход от частного к частному минуя общее;

• отсутствие представлений о сохранении вещества.

2.понятийное мышление.

Выготский, 5 этапов формирования понятий:

1.2-3 года Ребенк складывает вместе похожие предметы (синкретизм)

2. 4-6 лет Дети используют элементы объективного сходства, но 3-й предмет похож только на 1.

3.7-10 лет.Могут объединять группы предметов по сходству,но не могут осознать и назвать общие признаки.

4.11-14 лет. Появляется понятийное мышление.Первые понятие формируются на основе житейского опыта,

не подкрепленного научно.

5.Юношеский возраст. Использование теоретических положений позволяет выйти за пределы собственного опыта.

Этапы соединения мышления и речи

1.Первый этап-Этот процесс начинается, когда взрослые люди, общались с ребёнком, сами начинают использовать речь как средство обмена с ребёнком информацией,необходимой для совместного решения задач. Ребёнок, который начинает овладевать речью к 2-3 годам, подражая взрослым людям, уже использует собственную речь при совместном решении задач.Таким представляется первый, начальный этап соединения мышления и речи.

2.Второй этап -соединения мышления и речи проявляется в следующем. Наблюдая, как взрослые решают свои задачи, замечая, что иногда они в процессе решения задач как бы разговаривают сами с собой, ребёнк, подражая,начинает действовать таким же образом. Этот этап примечателен тем что у детей в данном возрасте (примерно от 3 до 4 лет) появляется так называемая эгоцентрическая речь. Впервые на неё обратил внимание и дал ей развёрнутую характеристику Ж.Пиаже. Ребёнок из аутистического младенческого мышления переходит, этап за этапом, через эгоцентрическую речь и эгоцентрическое мышление к социализированной речи и логическому мышлению подростка. Этому феномену развития детского мышления и посвящена книга выдающегося швейцарского психолога Жана Пиаже. Впервые он на неё обратил внимание и дал ей развёрнутую характеристику.

Ж.Пиаже определил эгоцентрическую речь как речь, которая сопровождает процесс мышления ребёнка, возникая, когда ребёнок , играя, сталкивается с какими -либо затруднениями. Пытаясь их преодолеть, ребёнк помогает себе с помощью эгоцентрической речи.

Эгоцентрическая речь во многом напоминает внутреннюю речь. Она, так же как и внутренняя речь , обслуживает процесс мышления и не применяется для общения с окружающими людьми. Эта речь обладает такими качествами,как предикативность (в речи имеются только и выражения

относящиеся к предикату высказываний, и практически нет слов и выражений, относящихся к субъекту высказываний) и агглютинированность (сокращение слова с сохранением его смысла). Способом агглютинации образуются сложно сокращенные слова в языке. При этом происходит сокращение буквенного(звукового) состава и сохранение, слияние во вновь образуемом слове значений прежних слов.Пример-„электростанция”).Она насыщена смыслом, понятным для ребёнка и связанным с решаемой им задачей. Эти мысли по поводу природы эгоцентрической речи сформулировал Л.С.Выготский в заочном споре с Ж.Пиаже, который считал эгоцентрическую речь преходящей , отмирющей формой речи, выражающей собой недостатки так называемого диологического мышления ребёнка. Сокращение эгоцентрической речи к 6-летнему возрасту Пиаже рассматривал как признак освоения детьми логики мышления.

Л.С.Выготский возражал Пиаже,справедливо пологая,что эгоцентрическая речь не сокращается, а переходит внутреннюю речь и поэтому перестает активно проявляться вовне. Эгоцентрическая речь по мысли Выготского, выступает как промежуточная форма речи между внешней, диологической речью, обслуживающей процесс собственного, словесно-логического мышления ребёнка.В этом, то есть в постепенном переходе от внешней речи к внутренней через эгоцентрическую речь, и заключается суть второго этапа процесса соединения мышления и речи

3. Третий этап-соединения мышления и речи приходится уже на возраст, когда ребёнок готовится к поступлению в школу и приступает к систематическому, целенаправленному учению. Наибольшая нагрузка в это время в интеллектуальной деятельности детей приходится уже на словесно-логическое мышление,и поэтому оно начинает развиваться быстрее, чем другие виды мышления, Та связь, которая ранее образовалась между мышлением и речью, в начальный и последующий периоды обучения получает дальнейшее развитие и закрепляется.

В подростковом возрасте в основном завершается процесс развития понятий, формируется внутренний план умственных действий, и это способствует окончательному укреплению связи между мышлением и речью. Подросток, абстрагируясь от конкретного, наглядного материала, рассуждает предположительно , исследовать и сравнивать между собой различные альтернативы при решении одних и тех же задач. Развиваются такие операции , как классификация , аналогия, обобщение и др.Подростки уже могут анализировать абстрактные идеи, искать ошибки и логическое противоречия в суждения. Они рассуждают об идеалах, о будущем, иногда создают собственные теории, приобретают новый, более глубокий и обобщенный взгляд на мир.Становление основ моровоззрения, начинающееся в этот период, тесно связано с интеллектуальным развитием.

Благодаря соединению речи мышления в психологическом развитии человека происходят важные прогрессивные изменения.Они сводятся к следующему.

Во-первых, перестраиваются и приобретают произвольность все психические процессы.С помощью речи, контролируемой и произвольно регулируемой человеком, становится возможным управление восприятием, вниманием, памятью, воображением и мышлением.

Во- вторых, человек приобретает возможность в гораздо больших объемах и течение гораздо большего времени хранить запоминаемую информацию. Это делается с помощью речевого, смыслового обобщения, то есть компактного сокращаения этой информации,а также при помощи записи идей, к которым впоследствии,по соответствующим записям, можно будет в любой момент вернуться. Например, чтобы запомнить длинный письменный текст, вовсе не обязательно запоминать его буквально. Достаточно понять, о чем идёт речь в данном тексте, и его смысл надолго останется в памяти. Затем, чтобы припомнить этот текст, достаточно вспомнить его смысл и правильно передать своими словами.Чтобы надолго сохранить информфцию, сделав ее доступной, в любой момент времени, достаточно кратко записать ее,представить в виде некоторого плана, схемы.

В-третьих, соединение мышления и речи даёт возможность людям обмениваться мыслями друг с другом, любую идею, родившуюся в голове, человек с помощью слов может передать другим людям. От этого выигрывают все: и те, кто делится своими мыслями с людьми, и те кто их получает. Первые, благодаря общению, получают возможность проверять свои мысли , уточнять их, соотнося с мнениями других людей. Вторые -получатели обогащаются в информационном и интеллектуальном планах. Они, в свою очередь, получают возможность владеть информацией , которой обладает другие люди, и начнутся мыслить так, как мыслят другие люди.

В-четвёртых благодаря интеллектуализации речи и сочинению мышления с речью происходит включение в мышление познавательных процессов, в которых используется речь . Например восприятие превращается в интеллектуальный процесс решения перцептивных задач построения образа , и в результате этого образ начинает строиться быстрее, нести в себе более глубокую информацию об отображаемом в нем предмете. Интеллектуализация мнемических процессов и их соединение с осмысленной речью существенно улучшают память человека.Вследствие этого память становится более быстрой и более ёмкой по содержанию запоминаемой информациями. Легче запомнить и припомнить слово и его смысл, выражающие содержание некоторой обьемной информации, чем запоминать всю эту информацию механически и буквально.

Наконец, в-пятых, соединение речи и мышления ускоряет общее интеллектуальное и культурное развитие человека. Словесно-логическое или речевое мышление представляет собой его высшую форму, и по данному виду мышления оценивается уровень общего интеллектуального развития человека.Почти вся информация, составляющая культуру людей, представлена в интеллектуальной или речевой форме, и чем выше уровень развития у человека мышления и речи, тем выше уровень его культуры.

Литература:

1.Л.С.Выготский. Мышление и речь.М.,1988
2.П.Я.Галперин.Введение в психологию.М.1996.
3.А.А.Леонтьев Деятельность. Сознание.Личность.М., 1975.
4.Р.И.Айзман. Подготовка ребёнка к школе. М.,1991.
5.В.А. Крутецкий. Психология.М.,1986.

СВЕТА НУРИЕВА

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЫШЛЕНИЯ И РЕЧИ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о единстве речи и мышления и их важной роли в психическом развитии детей.Мышление неразрывно связана с речью. Мысль обретает в слове необходимую материальную оболочку.Чем лучше продумана мысль,тем более чётко и ясно она выражается в словах, речи.Развитие речи и мышления ребёнка, понимание окружающего мира тесно связано с всесторонним формированием его личности. Мышление ребёнка быстро развивается ,поэтому для приобретения нового опыта ребёнку требуется целенаправленное участие взрослых,особенно родителей. Развитие речи и мышления ребёнка состоит в приобретении умения ясно, последовательно, систематически и коммуникативно выражать свои мысли и чувства.

Развитие мышления ребёнка зависит от опыта.Поэтому очень важно дать ребёнку возможность видеть мир как можно шире, тренировать его мыслительные способности.Мозговой штурм может быть весёлым и увлекательным, если он проводится проводится в разной форме

SVETA NURIYEVA

NITQ VƏ TƏFƏKKÜRUN QARŞILIQLI ƏLAQƏSI

XÜLASƏ

Məqalədə nitq və təfəkkürun vəhdətindən, onların uşağın psixi inkişafında mühüm rol oynamasından bəhs edilir. Təfəkkür nitqlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.Fikir nə qədər yaxşı düşünülsə, sözdə,nitqdə bir o qədər aydın ifadə olunur. Uşağın nitq və düşüncəsinin inkişaf etdirilməsi, ətraf aləmi dərk etməsi, şəxsiyyətinin hərtərəfli

formalaşması ilə sıx sürətdə bağlıdır.Təfəkkür uşqlarda kiçik yaşlardan sürətlə inkişaf edir və bu səbəbdən uşağın yeni təcrübə qazanması üçün böyüklərin , xüsusən də valideynlərin məqsədyönlü iştirakı tələb olunur.Uşağın nitqinin və təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi onun öz fikir və hisslərini aydın,ardıcıl , sistemli, rabitəli şəkildə ifadə etmək bacarığına yiyələnməsidir.Uşağın təfəkkürünün inkişafı təcrübədən asılıdır.Buna görə uşağa dünyanı mümkün qədər geniş görmək, düşüncə qabiliyyətini məşq etdirmək imkanı vermək çox vacibdir.

SVETA NURIYEVA

THE RELATIONSHIP BETWEEN CREECH AND THINKING

SUMMARY

The article talks about the inity of speech and thinking and their important role in the child's development .Thinking is inextricably linked with speech.The better the idea is thought, the more clearlu it is ekpressed in words and speech.The development of the child's speech and thinking, understanding of the surrounding vorld,is closely related to the comprehensive formation of his personality. Thinking in children develops rapidly from a young age, and for this reason, the purposeful participation of adults, especially parents, is required for the child to gain new experiences.

The development of the child's speech and thinking is his acquisition of the ability to express his thoughts and parts in a clear consistent, and coherent way. The development of a child's thinking depends on experience. Therefore, it is very important to give the child the opportunity to see the vorld as wide as possible, to train his thinkind ability.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru İcmayılova Mehriban tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SALMANOVA ŞƏFA MƏCİD QIZI
ADU
shafa.salmanova@mail.ru

AFFIKSLƏRİN KÖKLƏ BİRLƏŞMƏ XÜSUSİYYƏTİNƏ GÖRƏ NÖVLƏRİ

Xülasə

Kök - sözün həqiqi, leksik mənasının daşıyıcısı, morfoloji törəmə prosesində dəyişməz qalan mərkəzi hissəsi leksema anlayışı ilə əlaqələndirilir, bütün sözdüzəldici və (və ya) sözdəyişdirici elementlər aradan qaldırıldıqdan sonra qalan sözün sadə və ya törəmə olmayan əsası.

Köklər - əsasən leksik mənaları ifadə edir, orta hesabla affikslərdən daha uzun işarələrə malikdir; bəzən ayrı-ayrılıqda istifadə oluna bilər (potensial sərbəst vahidlərdir), açıq çoxluq təşkil edir; universaldır: hər hansı bir söz formasında ən azı bir kök var, köklər bütün dillərdə mövcuddur.

Affikslər (köməkçi morfemlər) - yalnız qrammatik mənaları ifadə edir, orta hesabla köklərdən daha qısa işarələrə malikdir; ayrı-ayrılıqda istifadə oluna bilməz, qapalı çoxluq təşkil edir; universal deyil: affiks olmayan söz formaları var, affiks olmayan dillər var. Bu meyarlar müəyyənedici deyil. Affikslərin köklə müxtəlif cür birləşmə xüsusiyyətləri mövcuddur.

Açar sözlər: affiks, kök, işarələyənin tipi, işarələnin tipi, leksem, qramem

"Affiks söz tərkibində işlənib, onun qalan hissəsinə məna, forma və funksiyasını dəyişdirən morfem. Ümumi dilçilikdə bunlara formant və ya formal morfemlər də deyirlər" [2, s.80].

Affikslərin təsnifatını qurmaq üçün aşağıdakı 3 parametr istifadə olunur (İ. A. Melçuk-un təsnifatıdır [8, c. 33-34]:

- işarələnin tipi,
- işarələyənin tipi,
- sintaktikanın tipi,

İşarələnin tipi baxımından:

1) eyni leksemanın qrammatik formalarını ayırd etməyə xidmət edən sözdəyişdirici affikslər. Aşağıdakı funksiyalardan birini yerinə yetirir:

- *qrammem* və qrammem birləşməsini ifadə edir,
- sintaktika əlamətini və ya sintaktika əlamətlərinin birləşməsini ifadə edir,
- boşdur, yəni heç bir şey ifadə etmir, lakin onun varlığı digər sözdəyişdirici affikslərə məcburi tətbiq olunur.

2) Sözdüzəldici affikslər, yeni leksemlərin formalaşmasına xidmət edir. Bu affikslərə *derivatem* deyilir.

İşarələyənin tipinə görə affikslər köklərə birləşmə üsuluna görə qruplaşdırılır. Onları aşağıdakı 2 xüsusiyyətə əsasən təsnif edilir:

- affiks qoşulduğu kökü parçalamır (parçalayır),

- affiks özü qoşulduğu köklə parçalanır (parçalanmır).

Konfiks: parçalamır və parçalanmır. Konfiks ümumi termindir; ona aiddir: *prefiks, suffiks (şəkilçi), interfiks*. Konfiks termini bir sıra alimlər tərəfindən V.M.Markov,E.A.Zemskaya, Nikolayev tərəfindən araşdırılmışdır.

Prefikslər və şəkilçilər qoşulduqları kökü parçalamır və özləri də bu köklə parçalanmırlar. Affikslər arasında ən çox yayılmış və ən çox istifadə edilənlən növüdür.

Prefiks kökdən əvvəl gələn, başqa bir kökdən sonra olmayan bir affiksdir. Prefiks (önşəkilçi) bəzən sözün mənasını tam dəyişə bilər. Demək olar ki, bütün hind-Avropa dillərində mövcuddur, məsələn, rus dilində: *уходить, приходить, выходить*. Boş adlanan prefikslər (yəni leksik mənadan məhrum olan prefikslər) əsasən feillərin növ kateqoriyaları ilə əlaqədar işlənir. Məs., *научить, сдавать* və s.

Prefiksləri ilə fərqlənən yeganə dillər alman və holland dilləridir. Onlarda feillərin prefiksləri bəzən müxtəlif amillərdən asılı olaraq ayrıla və tək dura bilər. Alman dilində prefikslər kökdən ayrılıb onun sonuna da qoşula bilir. Başqa sözlə, alman dilindəki prefikslər ayrılan (tranbaze) və ayrılmayan (untrenbaze) olaraq iki qrupa bölünür. Məs., *ab* prefiksi *abgeben* və *gebenab* şəklində feilə birləşə bilir [1,s.471].

Prefikslər bəzi dillərdə yoxdur (məs., türk, fin-uqor dillərində bütün qrammatik münasibətlər əsasən postfikslərlə ifadə olunur. Postfikslər - kökdən sonra gələn affikslərdir. Bəzi dillərdə demək olar ki, istifadə edilmir (məs., bantu ailəsinə aid suahili dilində (mərkəzi Afrika) - prefikslərdən istifadə olunur). Aqqlütinativ dillərdə prefiks yoxdur. Vaxtilə dilimizə ərəb və fars mənşəli bir çox sözlə birlikdə onların prefiksləri də keçmişdir: *bivəfa, bisavad, nainsaf, naümid, naməlum, natamam, naxoş, nasaz.*

İstifadədə açıq bir üstünlük (postfikslərlə müqayisədə) hind-Avropa dillərindədir (məs., rus dilində).

Suffiks (Şəkilçi) kökdən sonra gələn, başqa bir kökdən əvvəl olmayan bir affiksdir. Kökdən sonra gələn bütün morfemlər, sözdüzəldici və ya sözdəyişdirici olmasından asılı olmayaraq, suffiksdir (şəkilçilərdir). Azərbaycan dilində bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər söz kökündən sonra işlənir: *məhsul-dar-lıq, məktəb-in direktor-u; красивее – daha gözəl* (sifətin üstünlük dərəcəsi).

İnterfiks (lat. *interfixus* – arasına qoyulmuş) konfikslərin III növüdür. İki kök arasında, çox hallarda təkrarlanan köklərin arasında işlənən şəkilçilərdir. Nə kök parçalanır, nə şəkilçi: -a-, -ba-, -ha- şəkilçilərini göstərmək olar. Onları səciyyələndirən cəhət sözün ortasında gəlmələridir: *qaç-a-qaç, vur-ha-vur, tut-ha-tut, gün-bə-gün, gor-ba-gor, il-bə-il, bər-a-bər* (fars dilində *bər – sinə).*

İ. A. Melçuk *interfikslərə* "kökdən sonra və eyni zamanda başqa bir kökdən əvvəl dayanan bir konfiks" daxildir [8,s.170] . N. A. Nikolina və onun tərəfdarları [11, s.23] funksiyası görə iki fərqli element sinifini ayırmağı məqsədəuyğun hesab edirlər. Alimlər *interfiks 1* - i mürəkkəb sözlərin struktur elementinə, *interfiks 2* isə

sözün tələffüzünün rahatlığı üçün morfemlərin qarşılıqlı uyğunlaşması nəticəsində yaranan və sözün quruluşunda asemantik element adlandırmağı təklif edirlər.

Biz E. A. Zemskayanın nöqteyi-nəzərini qəbul edirik [5,s.63], buna görə *лес(о)воз* mürəkkəb sözündəki *о* tipli birləşdirici elementlər və *америк(ан)ец* sözündəki *-ан-* tipli asemantik aralıq elementlər funksional baxımdan əsaslı şəkildə fərqlənmir. Morfları birləşdirmək funksiyasını yerinə yetirirlər.

İnterfiks 2 kökün birləşməsinə xidmət edir və heç bir semantik yük daşımır. Buna görə bir sıra tədqiqatçılar onu morfemlər sırasına daxil etmirlər. Onlar ya köklərdən birinə (*дв-ух-метровый*) aid olan affikslərdir, ya da birləşdirici sait və ya samitdir (*водонос; рукомойник; лесозаготовки; плодово-ягодный; лоботряс*) - interfiks morfem deyil. Rus dilində iki interfiks var: - *о*- və - *е* -. Alman dilində bir dənədir: - *s* -. İnterfiks iki kökü bir sözə birləşdirən morfemdir. "*Самолет*" və ya "*сталевар*" sözlərindəki kimi.

Sirkumfiks - parçalamır, lakin köklə parçalanır. Mənşəyinə görə, onlar adətən prefiks və suffiksin (şəkilçinin) idiomatik birləşməsidir (*Заволжье, Зауралье; говорить-разговориться*). Alimlərin fikrincə, sirkumfikslər poliaffiksin xüsusi bir halıdır, yəni bir neçə affiksin birləşməsidir. Poliaffiksal birləşmələr çukot-Kamçatka dilləri, avtroneziya, bantu dilləri üçün xarakterikdir.

Sirkumfiks bir hissəsi kökdən əvvəl, bir hissəsi kökdən sonra gələn bir morfemdir. Niyə prefiks + şəkilçi deyil? Çünki bu hissələr yalnız birlikdə işləyir və ayrı-ayrılıqda istifadə edilə bilməz. Hind-Avropa dillərində sirkumfikslər, alman dilləri istisna olmaqla, xüsusilə yayilmamışdır. Məsələn, alman dilində feilin üçüncü forması məhz sirkumfiksin köməyi ilə formalaşır: *machen - gemacht, spielen – gespielt; ge-lob-t- "təriflənmiş".*

Sirkumfiksi əvvəl konfiks adlandırmışdılar. 1947 - ci ildə A. A. Reformatski "konfiksləri" iki affiksin: prefiks və postfiksin birləşməsi kimi qeyd edirdi (A. A. Reformatskinin təsnifatına görə postfikslər - kökdən sonra dayanan morfemlərdir). "Konfikslər" iki morfemdən ibarət olsa da, birlikdə fəaliyyət göstərir; məsələn, alman feil formalarında: *loben* (tərifləmək) və *ge-lob-t* (təriflənmiş), burada *ge-* prefiksi və postfiks - *t* kökü "əhatə edir" və sözü birlikdə təşkil edir; alman dilində *ge-* prefiksinin və *-en* postfiksinin feili sifət tərkiblərində birləşməsi də belədir: *gefunden* (tapılmış) və s., mürəkkəb keçmiş zamanın formalaşmasında istifadə olunur. *Ge - + - t* və *ge- + -en-* mütləq iki morfem olduğunu və köklə bölünüb bir morfem olmadığını postfiks-*en ge*-prefiksi olmadan istifadə edildiyi formalar göstərir, məsələn, *loban* məsdərində. Əksinə də ola bilər: *ge-* prefiksi *-en* postfiksi olmadan və ya *-t* postfiksi ilə: *gelobt*; postfiks *-t ge-* prefiksi olmadan da istifadə edilə bilər: məsələn, *lost* (tərifləyir). Bununla belə, bütün bunlar *ge-lob-t* və *ge-fund-en* formalarında *ge-* prefiksi və *-t ,-en* postfiksləri birlikdə fəaliyyət göstərərək "konfiks"lərə birləşdiyini inkar etmir" [12, s.267-268].

1963 -cü ildə İ.A. Melçuk, kökü hər iki tərəfdən - həm öndən, həm də arxadan əhatə edən arasıkəsilən affiksləri konfiks deyil (dilçi arası kəsilməyən affiksləri -

prefiksləri və suffiksləri konfikslərə aid edir), sirkumfikslər adlandırmağı təklif etdi (latın dilində circum-fixus-dairəyə bərkidilmiş deməkdir). Bu cür elementlər özləri "parçalanır", lakin kökü parçalamır, yəni parçalamayan və arasıkəsilməz affikslərdir [8,s. 34]. Bu təsnifat xassəsi İ.A. Melçuk tərəfindən *parçalamayan və arası kəsilməyən* (bunların arasında prefikslər, suffikslər, postfikslər və interfikslər fərqləndirilir), *parçalayan və arası kəsilməyən* (infikslər) və *parçalayan və arası kəsilən* affiksləri (transfikslər) morfem növləri ilə əlaqəli olaraq təklif olunur.

Sirkumfiks nümunələri kimi İ.A. Melçuk aşağıdakıları nəzərdən keçirir: alman dilində *ge-* + *-t* və *ge* - + - *en* feili sifətin keçmiş zamanını təşkil edir (*ge-sag-t* "deyilmiş": *sag-en* "danışmaq", *ge-fund-en* "tapılmış": *find-en* "tapmaq"); gürcü dilində: *me-* + *-e* sıra saylarını əmələ gətirir (*me-or-e* "ikinci"; *or-ı* "iki"), yer adlarında *sa-* + *-o* (*sa-kartvel-o* "Gürcüstan"; *kartveli* sözündən"gürcü"); rus dilində *в-* + *-ом/-ём (в-дво-ём, в- двенадцатер-ом*); indonez. *pen* - + *-an* təsirli feildən əmələ gələn adları təşkil edir (*pen-djaga-an* "mühafizə"; djaga "qorumaq" və s.) .

Rus dilçiliyində sirkumfikslər geniş araşdırılıb [13,c. 41]; [14, c. 67], arası kəsilən affiksal seqmentləri "*distant bimorfem*", "*çərçivə quruluşu*" [14,s.256], "*bifiks*" [10,s.208] adlandırırlar.

Bəzən bir elmi iş daxilində bu terminlər eyni vaxtda istifadə olunur, bax: "arası kəsilən affiksal seqment hər iki tərəfdən kökü əhatə edirsə, qarşımızda konfiks və ya, daha yaxşı desək, sirkumfiks var" [6, s.137]; "konfiksasiya (birləşmə) və ya sirkumfiks hadisəsi - vahid, lakin parçalanmış morfemin fəaliyyətidir" [9, s.43].

Hər iki termin - "konfiks" və "sirkumfiks" - mövcud olmaq hüququna malikdir, çünki hər birinin daxili forması təhlil olunan fenomeni kifayət qədər tam xarakterizə edir (bax: "birlikdə götürülmüş" və "dairəyə yapışdırılmış"). Digər tərəfdən, iki aktiv anlayışın olması, konseptual və terminoloji aparatı əsassız olaraq yüklədiyi görünür. Bildiyimiz kimi, dildə sinonim anlayışlar ya iki müstəqil terminə - kvazi sinonimə ayrılır, ya da onlardan biri zamanla itir, istifadədən çıxır. Son on ildə rus morfemikası və sözün formalaşması ilə bağlı işlərin təhlili göstərir ki, "konfiks" termini morfoloqlar arasında daha populyardır (baxmayaraq ki, "sirkumfiks" termini də mövcuddur).

V. M. Markov *sirkumfiksi konfiksi adlandırır* və konfiksi şəkilçi və prefiks ilə eyni funksiyaları yerinə yetirən, yəni morfoloji söz istehsalına materialı kimi xidmət edən ikiaffiksli morfem kimi qəbul edir [7, s.60]. Konfiks, V. M. Markov və onun tərəfdarlarının terminologiyasına görə, vahid ikielementli söz əmələ gətirən morfemdir. Söz istehsalı prosesində törədici əsasını eyni vaxtda ön və postpozisiyada çətinləşdirir: *снег* - *под-снеж-ник* (sirkumfiks под-...-ник), дом - *бездомный* (sirkumfiks без-...-н(ый)), весенний - *по-весенн-ему* (sirkumfiks по-...-ему), левый - *с-лев-а* (sirkumfiks с-...-а) и т. п. [3, с. 117].

V. M. Markov sirkumfiksi konfiksi adlandırır və konfiksi şəkilçi və prefiks ilə eyni funksiyaları yerinə yetirən, yəni morfoloji söz istehsalına materialı kimi xidmət edən ikiaffiksli morfem kimi qəbul edir [7,s.60]. Konfiks, V. M. Markov və onun

tərəfdarların terminologiyasına görə, vahid ikielementli söz əmələ gətirən morfemdir. Söz istehsalı prosesində törədici əsasını eyni vaxtda ön və postpozisiyada çətinləşdirir: снег - под-снеж-ник (sirkumfiks под-...-ник), дом - бездомный (sirkumfiks без-...-н(ый)), весенний - по-весенн-ему (sirkumfiks по-...-ему), левый - с-лев-а (sirkumfiks с-...-а) и т. п. [3, с. 117].

"Konfiks"ə (yəni *sirkumfiksə*) göstərilən baxışın tərəfdarları eyni zamanda söz əmələ gəlməsinin morfoloji üsulunun yeni bir növü - konfiksal və sözdə konfiksal formasiyaları haqqında danışırlar.

Yuxarıda göstərilənlərin hamısı təsdiqləyir ki, distant yerləşən elementlərin funksional və semantik birliyi onların ayrı-ayrı komponentlərə ayrılmadıqlarının əsas sübutu kimi istifadə olunur. Söz yaradıcılığı prosesində müstəqil bir söz əmələ gətirən vasitə kimi iştirak edirlər, forma baxımından mürəkkəb və məzmunca vahiddirlər.

Rus dilində prefiks, suffiks və postfikslərin birgə istifadəsinin üç affiksli növləri də mövcuddur. Məsələn: *банкрот - о-банкрот-и(ть)-ся, слеза - про-слез-и(ть)-ся, говорить - пе- ре-говар-ива(ть)-ся, счастливый - по-счастлив-и(ть)-ся, щедрый - рас-щедр-и(ть)-ся* (A. N. Tixonovun nümunələri).

A. N. Tixonovun fikrincə, bu əlamətlər konfiksin (yəni sirkumfiksin) morfem statusunun müstəqilliyini tanımaq və konfiksi xüsusi bir morfem növünə ayırmaq üçün kifayət deyil. Əsas maneə bu vahidlərin tərkibində prefikslərin və suffikslərin, postfikslərin mənalarının tam semantik birləşməsinin baş verməməsidir. Konfiksin komponentləri semantik muxtariyyətlərini qoruyur. Belə ki, *антинакипин* isimində *анти-* prefiks "qarşı" mənasında görünür və *-ин* şəkilçisi maddə mənasına malikdir.

E. A. Zemskaya, rus dilində konfikslərin (yəni sirkumfikslərin) xüsusi morfem kimi ayrılmasının məqsədəuyğunluğundan danışarkən eyni nöqteyi-nəzərdən çıxış edir. "Parçalanan morfemlərin olması rus dilinin quruluşu üçün xarakterik deyil. Bundan əlavə, konfikslərin postfiks və prefiks hissələri, bir qayda olaraq, müvafiq prefiks və şəkilçilərlə eyni mənadadır" [5, s.32-33].

Morfem səviyyəsində sirkumfiksin hər bir elementinin müstəqilliyi mövcuddur. Sirkumfikslər morfemlərdən ibarət olan morfemik birləşmələrdir.

Başqa məsələ söz yaradıcılığı səviyyəsindədir. Burada sirkumfikslər törədici əsasa və ya sözə qoşulan vahid kompleksdir. Bu səviyyədə sirkumfiks söz əmələ gətirən formantdır - söz yaradan vasitədir və buna görə də derivatologiyaya aiddir.

İnfiks - parçalayır, amma özü parçalanmır. Avstroasiya, avtroneziya dilləri üçün səciyyəvidir.

İNFİKSLƏR (lat. *infixsus* – əlavə edilmiş) – kökün ortasında işlənir, kök hissələrə parçalanır, şəkilçi bütöv qalır.

İnfiks kökün içərisində işlənən və onu iki hissəyə ayıran morfemdir. Hind-Avropa dilində infikslər çox güman ki, var idi. Latın dilində onlar var, məsələn, *fidıt* — "parçaladı", *fi<u>n</u>dıt* — "parçalayır"; *vici* – qalib gəldi və *vi<u>n</u>co* – qalib gəlirəm, *fidi* – doğramışam və *fi<u>n</u>di* – doğrayıram *(n* indiki zaman infiksidir); rus dilində: *нumь*

(içmək) – поить (içizdirmək), понять (bitmiş zaman) – понимать (bitməmiş zaman) – başa düşmək. Ancaq müasir hind-Avropa dillərində demək olar ki, yoxdur.

A. Babayev *infiksləri transfiks* (onun izahı bir qədər aşağıda verilib) və *interfikslərlə* qarışdırır: "*İnfiks* sözün ortasında – kök tərkibində işlənən elə morfonemlərdir ki, kökün mənasını dəyişir. Bu, həm yeni mənayaratma, həm də formayaratma istiqamətində olur. İnfikslər, əsasən, flektiv dillərdə mövcuddur. Bu, həmin dillərdə kökün dəyişə bilməsi ilə əlaqədardır. Aqqlütinativ dillərdə kök dəyişməz olduğu üçün onun tərkibinə əlavə heç bir vahid – fonem, morfem daxil edilə bilməz. Bu mövqedən yanaşdıqda ərəb dilindəki feil bablarını yaradan saitlər, alman dilində güclü feillərin kökündə dəyişiklik yaradan elementlər *infiks* adlana bilər. Məs., ərəb dilində *z. k, r* üç samitli: kökdə saitlər artırıldıqda *zakir, zikr, məzkur* və s. mənalar alınır. Bu, yeni məna yaratmaq üçün sait əlavəsidir. İsimlərin cəmliyini əmələ gətirmək üçün də belə flektiv kök dəyişməsindən istifadə olunur. Məs., *şair – şüəra, rizq-ərzaq, türk-ətrak* və s.

Alman dilində də feilin kökündə dəyişiklik getməsilə yeni (zamanla və növlə bağlı) mənalar yaranır. Məs., *werden, wurde, geworden.*

Rus dilində də infikslər vardır. Məs., *паровоз, самолет, пароход* və s. sözlərindəki o ünsürü infiks vəzifəsi daşıyır" [1, s.471-472].

Transfiks - parçalayır və özü də parçalanır (semit dilləri üçün xarakterikdir).

Transfiks infikslə çox oxşardır. Kökü bir neçə hissəyə ayırır və eyni zamanda özü də bir neçə hissəyə bölünür. Transfikslər semit dillərinin formalaşmasının əsasını təşkil edir, burada kök üç samitlidir və sözün mənası və forması samitlərin aralarındakı saitlərdən asılıdır. Bu saitlər transfiksdir. Ərəb dilindən bir nümunə: *kayaba*-yazırdı, *katib*-yazıçı, *katb*-məktub; *Akbar* - ən böyüyü, *Kabir* - böyük, *Kibar* - böyük (cəm forması); *dars (dərs) – durus (dərslər).* Samitlər ardıcıllığı kök, saitlər ardıcıllığı şəkilçi kimi qiymətləndirilməlidir.

Transfiksi də *konfiks* adlandırmışdılar. Morfemika və söz yaradıcılığı ilə bağlı əsərlərdə morfem anlayışı səslənmə ardıcıllığında arasıkəsilməyən bir vahid kimi təqdim olunur. Halbuki, dilçilikdə hələ 1928-ci ildə N. V. Yuşmanov semit dillərinə aid arasıkəsilən fleksiya morfemini istinad etmək üçün "*konfisks*" termini yaratdı.

V tip şəkilçilər – AMBİFİKSLƏR – həm kökdən əvvəl, həm də sonra gələ bilər: *outcome – come-out* (ingilis dilində: *nəticə, yekun* mənasında) [4,c.48].

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. M. Dilçiliyə giriş. Bakı, Mütərcim, 2017. -560 səh.
2. Dilçilik ensiklopediyası. Prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. 2 cilddə, I cild, Bakı, "Mütərcim", 2006, 514 s. II cild, Bakı, "Mütərcim", 2008, 528 s.
3. Балалыкина Э. А., Николаев Г.А. Русское словообразование. - Казань: Казан. ун-т, 1985, 184 с.
4. Варпахович Л.В. Лингвистика в таблицах и схемах. Минск, Новое знание, 2003, 128 с.

5. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование: Учеб, пособие. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Флинта: Наука, 2011, 323 с.

6. Маслов Ю. С. Введение в языкознание: Учеб, для филол. спец, вузов. - 3-е изд., испр. - М.: Высш. шк., 1997, 272с.

7. Марков В. М. Замечания о конфиксальных образованиях в языке поэтических произведений М. В. Ломоносова // Очерки по истории русского языка и литературы XVIII века. - Казань: Изд-во Казан, ун-та, 1967. Вып. 1., с.60-72.

8. Мельчук И. А. О внутренней флексии в индоевропейских и семитских языках // Вопросы языкознания. - 1963. - № 4. - С. 27-40.

9. Моисеев А. И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. - Л.: ЛГУ, 1987, 206 с.

10. Немченко В. Н. Основные понятия словообразования в терминах: краткий словарь-справочник. - Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985, 208 с.

11. Николина Н. А., Фролова Е. А., Литвинова М. М. Словообразование современного русского языка: Учеб, пособие для студ. высш. пед. учеб, заведений. - М.: Академия, 2005, 160 с.

12. Реформатский А. А. Введение в языковедение. - М.: Аспект Пресс, 1996.- 536с.

13. Циганенко Г. П. Состав слова и словообразование в русском языке. - Киев: Радянська школа, 1978, 152 с.

14. Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Современный русский язык. В 3 ч. Ч. 2. Словообразование, монография. - М.: Просвещение, 1987, 256с.

Salmanova Shafa

TYPES OF AFFIXES ACCORDING TO THE FEATURE OF COMBINATION WITH THE ROOT

Morphemes can be of many different types and have different forms. Some morphemes are affixes: they cannot protect themselves and have to be attached to a base.

We use the term "affix" when we want to refer to all of these together, but we usually specify which type of affix we are talking about. A prefix is an affix attached to its base, like an international interjection. A suffix is an affix that follows its root . A circumfix is an affix that attaches around its base .An infix is an affix attached to the inside of its base. A simultaneous affix is an affix that occurs at the same time as its base. Prefixes and suffixes are very common, not only in English but also in other languages. Circumfixes, infixes are less common.

Keywords: affix, root, type of signifier, type of signified, lexeme, grammeme.

Салманова Шафа

ВИДЫ АФФИКСОВ ПО ОСОБЕННОСТИ СОЧЕТАНИЯ С КОРНЕМ

Морфемы могут быть самых разных типов и иметь разные формы. Некоторые морфемы являются аффиксами: они не могут употребляется самостоятельно и должны быть прикреплены к основе. Мы используем термин “аффикс”, когда хотим обозначить все это вместе, но обычно уточняем, о каком типе аффикса мы говорим. Префикс — это аффикс, прикрепленный к его основе. Суффикс – это аффикс, следующий за корнем. Циркумфикс — это аффикс, который прикрепляется вокруг его основания. Инфикс — это аффикс, прикрепленный к внутренней части его основания. Синхронный аффикс — это аффикс, который встречается одновременно с его основой.

Префиксы и суффиксы очень распространены не только в английском, но и в других языках. Циркумфиксы, инфиксы встречаются реже.

Ключевые слова: аффикс, корень, тип означающего, тип означаемого, лексема, граммемы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. A.Əbdülova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA ELNARƏ TELMAN QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
elnarememmedova1973@gmail.com

DANIŞIQ AKTI TİPLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yazılmış məqalə dilçilikdə maraq doğuran aktual problemlərdən sayılan danışıq aktlarından bəhs olunur.

Danışıq aktı normal danışıq şəraitində danışığı, eyni zamanda eşidilməni və eşidilənin dərk olunmasını əhatə edən ikitərəfli prosesdir.

Dil vahidinin ifadə etdiyi mənanı bilmək onun düzgün tətbiqi ilə bağlı məlumata malik olmaq deməkdir. Müəyyən baxış və müddəaların əksi olan nəzəriyyələr dilin başlıca vəzifəsinin müəyyən olunması baxımından da fərqlənir. Nitq aktı nəzəriyyəsinə görə, dilin tətbiqi ilə bağlı başlıca təyinatı mövcud obyektlərin təsviri yox, məqsədyönlü hərəkətlərin həyata keçirilməsi təşkil edir. Məhz bu yanaşma dil vahidlərinin təhlilinə fərqli çərçivədən baxmağa, onları funksional baxımdan dəyərləndirməyə şərait yaratdı.

Nitq aktı nəzəriyyəsi tədqiqat obyektinin dar sahəni əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir: danışanın dinləyənlə birbaşa ünsiyyəti şəraitində istifadə etdiyi dil vahidləri, onların reallaşma modeli — ilkin niyyətdən doğurduğu təsirədək bütün psixolinqvistik məqamlar araşdırılır. Tədqiqat sahəsinin dar olması danışıq aktını incəliklərinə qədər təhlil etmək imkanı verir, yalnız danışan, dinləyən, söyləm, ünsiyyət şəraiti yox, həmçinin onun məqsədi və nəticəsi də diqqət mərkəzində saxlanılır.

Açar sözlər: kommunikasiya, danışıq aktı, ekspressivlik, kontekst , linqvistik forma

Bildiyimiz kimi, danışıq aktı insanın danışıq zamanı hər hansı bir məqsədinə çatmaq faktı deməkdir. Danışanlar öz niyyətlərinə eşidənləri inandırmağa, qəbul etdirməyə əsaslanan ifadə üsulları seçirlər.

N.Xomskiyə görə, dil sistemində iki anlayış əsas götürülməlidir: dil səriştəsi (competence) və dilin işlənməsi (performance). Dil səriştəsi potensial bilgidir, dilin işlənməsi isə dil bacarığının reallaşmasıdır. N.Xomski beə hesab edir ki, dil bacarığı birincidir, o, dil fəaliyyətinin aktivliyini təmin edir. Dil fəaliyyəti, aktivliyi və ya performanslığı danışıq aktının məğzini təşkil edir. "Kompetens" və ya "Səriştə" geniş məfhumdur. Dil səriştəsi dedikdə, hər bir normal dil daşıyıcısının malik olduğu dil bilgisi, danışan və dinləyənin həmin bilgidən istifadə etmə üsulları nəzərdə tutulur. Kommunikativ kompetensiya və ya dil səriştəsi termini "səriştə" və "performans" terminləri ilə sıx bağlıdır. Dil bilgisi qrammatik qaydalarla məhdudlaşdırılmış səriştədir, dildən istifadə etmək isə "performans" adlanır. Dilin öyrənilməsində kompetensiya və performanslıq vəhdət təşkil edir. Kompetensiya

dilçiliyin obyekti olsa da, performanslıq əsasən psixolinqvistikada hərtərəfli araşdırılır.Qeyd edək ki, N.Xomskinin həm linqvistik, həm də fəlsəfi görüşlərinin əsasını dil, onun qavranılması və sintezi təşkil edir.

Bir sıra dilçilər və filosoflar nitq aktları arasında fərqi bildirən növlər təklif etmişlər. Con Ostinin məqsədə və təsirə görə söyləmlər arasındakı fərqi göstərən strukturu geniş yayılmışdır: [2, 86].

1. Lokutiv (neytral) akt nəyisə demək aktıdır. Neytral akt kimi o, danışanın verbalizə olunmuş mesajından ibarətdir.

2. İllokutiv akt danışanın istifadə etdiyi məlumatı necə dediyini xüsusiləşdirən nəyisə deməkdə məqsədini bildirir. Bəzi illokutiv aktlar sual soruşmaq və ya ona cavab vermək, məlumat, əminlik və ya xəbərdarlıq etmək, nəyisə aydınlaşdırmaq, elan etmək və tənqid etməkdən ibarətdir. Buna görə də illokutiv aktlar vadaredici aktlar hesab olunur.

3. Perlokutiv akt eşidənin hisslərinə, fikirlərinə və ya hərəkətlərinə təsir edən ardıcıl effektlərdən ibarətdir. Bu baxımdan perlokutiv aktlar ekspressiv aktlar hesab olunur. Aşağıdakılar hər bir akt növünün fərqli təbiətini göstərir:

Lokutiv (neytral) akt: *Javid said to Serkan, "You can not take the pictures on the sofa".*

İllokutiv (vadaredici) akt: *Jane protested against my asking the fact.*

Perlokutiv akt (ekspressiv) akt: *He pulled me up, checked me. He stopped me, brought me to my senses. He annoyed me.*

Nitq aktı nəzəriyyəçiləri illokutiv (vadaredici) aktın təsvirinə diqqət yetirmişlər. Onlar arasında ən görkəmlisi aşağıdakı təsnifat və tərifləri irəli sürmüş Con Serldir. Dilçi aşağıdakı təsnifatı irəli sürmüşdür:

1. Reprezentativlər (göstəricilər) : danışanı müəyyən dərəcədə hər hansı bir hadisəyə, ifadə olunmuş fikrin düzgünlüyünə inandırmaq. Məsələn, state (ərz etmək, bəyan etmək), conclude (nəticəyə gəlmək), represent (təmsil etmək).

2. Direktivlər (tapşırıqlar) : danışanın eşidəni müəyyən dərəcədə nəyisə etməyə məcbur etmək. Məsələn, command (əmr etmək), offer (təklif etmək), invite (dəvət etmək), ask (soruşmaq), request (xahiş etmək), beg (yalvarmaq).

3. Komissivlər (inamlar) : danışanı yenə də müəyyən dərəcədə gələcək addıma vadar etmək: promise (söz vermək), pledge (zamin olmaq), threaten (hədələmək).

4. Ekspressivlər: danışanın xüsusi bir hadisəyə olan psixoloji vəziyyətini ifadə edir: thank (təşəkkür etmək), congratulate (təbrik etmək), apologize (üzr istəmək), condole (başsağlığı vermək).

5. Deklarativlər (bəyannamələr): irəli sürülən məzmun və reallıq arasında uzlaşma yaradır; appoint (təyin etmək), nominate (namizədliyi irəli sürmək), sentence (ifadə etmək, hökm vermək), pronounce (tələffüz etmək).

Aşağıdakı ifadələrdə göstərildiyi kimi danışanlar sual soruşur, qabaqcadan təxmin edir, əmr verir, istək bildirir və hipotetik şərti niyyətlərini əsaslandırırlar:

1.Will Kamran visit his granny?

2. Kamran will visit his granny.
3. Kamran, visit your granny!
4. Would Kamran visit his granny?
5. If Kamran visit his granny, Anar will visit also.

İllokutiv, başqa sözlə vadaredici akt anlayışı müəyyən şərtlərdir, daha vacibi isə mühasiblər öz niyyətlərini ifadə etməkdə danışanın səmimiliyinə dair inamları bölüşürlər. İştirakçılar həmçinin bir-birilə fəaliyyət göstərdiyi və birgə fəaliyyəti güman edilən əsas anlayışları qəbul edirlər. Çünki kimin fikrində nə olduğunu güman etmək qeyri-mümkündür, danışanlar linqvistik formanın necə daxili fikirlərlə bağlılığı haqda fikirləri bölüşdürməli olurlar. Onlar niyyətləri və danışanın bu məqsədi linqvistik ifadə etmək yolu haqda eyni və ya ən azı oxşar fərziyyələrə əsaslanmalı olurlar.

Məlumdur ki, dilin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Ona görə də dilin kommuikativ konsepsiyasının fokus nöqtəsində nitq fəaliyyətinin subyekti kimi insan durur. İnsan daxili və xarici nitq fəaliyyəti prosesində real gerçəkliyi qavrayır, onu dərk edir.

Danışıq fəaliyyəti ilə bağlı digər nəzəriyyələr kimi, nitq aktı nəzəriyyəsi də ünsiyyət prosesinin incəliklərinə özünəməxsus yanaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarına görə, dildə elə söz qrupları mövcuddur ki, onların mənası istinad olunan obyektdən asılıdır. Dil vahidinin ifadə etdiyi mənanı bilmək onun düzgün tətbiqi ilə bağlı məlumata malik olmaq deməkdir.

Müəyyən baxış və müddəaların əksi olan nəzəriyyələr dilin başlıca vəzifəsinin müəyyən olunması baxımından da fərqlənir. Nitq aktı nəzəriyyəsinə görə, dilin tətbiqi ilə bağlı başlıca təyinatı mövcud obyektlərin təsviri yox, məqsədyönlü hərəkətlərin həyata keçirilməsi təşkil edir. Məhz bu yanaşma dil vahidlərinin təhlilinə fərqli çərçivədən baxmağa, onları funksional baxımdan dəyərləndirməyə şərait yaratdı.

Nitq aktı nəzəriyyəsi tədqiqat obyektinin dar sahəni əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir: danışanın dinləyənlə birbaşa ünsiyyəti şəraitində istifadə etdiyi dil vahidləri, onların reallaşma modeli — ilkin niyyətdən doğurduğu təsirədək bütün psixolinqvistik məqamlar araşdırılır. Tədqiqat sahəsinin dar olması danışıq aktını incəliklərinə qədər təhlil etmək imkanı verir, yalnız danışan, dinləyən, söyləm, ünsiyyət şəraiti yox, həmçinin onun məqsədi və nəticəsi də diqqət mərkəzində saxlanılır.

Məlum olduğu kimi, ifadə vasitəsi kimi nitq həmişə emosionaldır. İllokutiv nitq aktında emosional mənanın müxtəlif formalarına rast gəlinir. Kommunikasiya prosesində söyləmin illokutiv gücünü əsasən adresant təyin edir. Adresat isə sosial-ictimai mühitin tələbinə uyğun olaraq emosionallıq göstərərək fəaliyyətdə olur. Nitq fəaliyyətində danışan qarşısına ilk növbədə məlumatı vermək, dinləyicini inandırmaq və ona emosional olaraq təsir etmək məqsədlərini qoyur. Düzgün şəkildə qurulmuş nitq aktında adresant qarşısına qoyduğu linqvistik məqsədlərə nail ola bilir. Linqvistik məqsəd illokutiv aktın strateji nəticəsi hesab olunur. Aydındır ki, illokutiv

akt hökmün düzgün formada tələffüzünə əsaslanıb linqvistik məqsədlərin reallaşdığı nitq prosesidir.

Baxmayaraq ki, C.Serl və başqaları nitq aktları haqqında yazarkən qeyd edirlər ki, onların təklif etdiyi taksonomiya və qeyd olunan gümanlar ümumi mövzunu əks etdirir, bu iddia mədəniyyətlərarası empirik tədqiqat üçün açıqdır. Mişel Rozaldo qeyd edirdi ki, nitq aktlarının fərqli cəhətləri üçün bir meyar kimi qəbul olunan danışanın daxili vəziyyətini qərb nəzəriyyəçilərinin xüsusi vurğulanması öz-özlüyündə dünyanı təmsil edə biləcək "dilə" bir resurs kimi yanaşan qərb fəlsəfi meyllikdən yaranan mədəni yanaşmadır. Mişel Rozaldonun Fillippində yaşayan İlonqot tayfası arasında apardığı tədqiqat müxtəlif mənada onların dillərinin qiymətləndirilməsinin dürüst ifadəsinə gətirib çıxardı. İlonqotlara görə, "sözlər obyektiv gerçəkliyi əks etdirmək üçün yaranmayıb, çünki bütün gerçəkliklər əlaqələrə görə və təcrübəyə iddia edənlər üçün nisbidir". Biz düşünə bilərik ki, məna şəxsin nə demək niyyətindən əmələ gəlir. İlonqotlara görə, əvvəl əlaqələr, sonra isə niyyət gəlir.

Qeyd edək ki, C.Serl kimi digər nitq aktı nəzəriyyəçiləri də danışanların inamları haqqında düzgün şərtləri, yəni gümanların vacibliyini vurğulayırlar. Buna baxmayaraq, qərblilər üçün bu şərtlər nə qədər rasional olsa da, onlar digər adamalara eyni münasibət bəsləyə bilməzlər. Mişel Rozaldo təsdiq edir ki, İlonqotlardakı səmimilik və gerçəklik kimi məsələlərdə bizim marağımız yoxdur. M. Rozaldo İlonqotların nitq aktlarını iki qrupa bölür:

A) Deklarativlər
B) Direktivlər

Deklarativlər danışanların inam, fikir və hisslərini ifadə edən təsdiq və qeydlər aktından ibarətdir. Direktivlər daha tipik göstəriş formasında eşidənlərin növbəti hərəkətinə gətirib çıxaran əmr və xahiş aktlarından ibarətdir. İlonqotlar göstərişlərə daha çox üstünlük verirlər, çünki bu nitq aktları sosial sistemin əsası hesab olunan insanlar arasında müştərək bağlılığa gətirib çıxarır. Buna əlavə olaraq, gender və yaş qeyri-bərabərliyinə əsaslanan İlonqotların insanların hüquq və öhdəçilik haqda inamları direktivlərin istifadəsinə təsir edir, yəni kişilər qadınlara, böyüklər isə kiçiklərə daha çox əmr edə bilərlər.

Bu faktlarlardan açıq-aydın blə bir nəticəyə gəlirik ki, mədəni bilik və gümanlar iştirakçıların bir-birinə mesaj ötürməsində böyük rol oynayır. Müəyyən dildə danışmaq və başa düşmək çox vacibdir, lakin hər iki tərəfin anlaması üçün lazımi şərt deyil. İnsanlar həmçinin danışıqda və bir kəsin mədəniyyətində ictimailəşərək öyrənilən məqsədlər haqqında eyni normaları bölüşürlər.

Nitq fəaliyəti zamanı söyləmin düzgün başa düşülməsinin ən güclü ifadə forması atalar sözləri və idiomlar hesab olunur [1, 38]. Buna görə də, kommunikativ frazeoloji vahidlər hesab olunan atalar sözləri və idiomlar danışıq aktları daxilində şərh edilməlidir. Nitq aktı nəzəriyyəsinə görə, dilin tətbiqi ilə bağlı əsas təyinat mövcud obyektlərin təsviri yox, məqsədyönlü hərəkətlərin həyata keçirilməsidir.

Məlumdur ki, niyyətin sözə çevrilməsində illokutiv akt mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir nümunəni nəzərdən keçirək:

"Rainbow in the morning gives you fair warning" ("Qaranquş alçaqdan uçanda yağıntı olar")

Nümunəyə əsasən bu atalar sözü müəyyən şəraitdəki hava haqqında məlumatı deyil, məhz danışan və ya dinləyənə yumşaq formada xəbərdarlığın çatdırılması üsuludur. Verilmiş atalar sözünü təhlil edərkən biz bir-biri ilə əlaqəli üç aktın (lokutiv, illokutiv, perlokutiv) eyni vaxtda iştirak etməsinin şahidi oluruq. Belə ki, Verşaurenə görə ilk növbədə biz bu frazeoloji vahidi lokutiv aktın nümunəsi kimi verə bilərik. Lokutiv akt dil strukturlarının məna baxımından düzgün qavranılmasına nəzarət edir. Lokutiv akt zamanı aşağıdakılar icra edilir; --sual veririk və cavab alırıq; müəyyən informasiya veririk, belə ki, xəbərdarlıq edir və hökm elan edirik; hər hansı bir cümləni tələffüz edirik, çağırış edirik və s.

Dolayı yolla edilən xəbərdarlıq isə bu söyləmdə illokutiv nitq aktının mövcudluğunu sübut edir. Adresatın söyləmdən düzgün nəticə çıxarması perlokutiv aktın vacibliyini tələb edir. İllokutiv akt iki şəkildə özünü göstərir: konvensional və şərti illokutiv akt.

Şərti illokutiv akta voting (səs vermək), resigning (istefa vermək), arresting (həbs etmək), acquitting (bəraət qazanmaq), marrying (evlənmək), christening (xaçlamaq), dedicating (həsr etmək), abolishing (ləğv etmək) daxil edilir.

Konvensional illokutiv akt iki ümumi kateqoriyaya bölünür: effektivlər və verdiktivlər. Effektivlər qarşılıqlı inam əsasında formalaşan söyləmlərdir, verdiktivlər isə təbii baş verən faktlara söykənir.

Kommunikativ frazeoloji vahidlərlə sözün illokutiv mənası arasında əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün hökmün sintaktik təhlili zəruri şərtdir [3, 123]. Belə ki məna əlaqəsi cəhətdən kommunikativ frazeoloji vahidlər daxilində illokutivlik üç formada özünü göstərir:

1. Neqativ illokutivlik
2. Şərti illokutivlik
3. Əlaqəli illokutivlik

Kommunikativ frazeoloji vahidlərdə işlənən şərti illokutivlik anlayışı danışanın hökmə qoyduğu müəyyən şərtlərə əsaslanan bir məfhumdur. Bu növdə olan atalar sözləri adətən mürəkkəb cümlə quruluşuna görə seçilirlər.

Məlumdur ki, dilin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Ona görə də dilin kommuikativ konsepsiyasının fokus nöqtəsində nitq fəaliyyətinin subyekti kimi insan durur. İnsan daxili və xarici nitq fəaliyyəti prosesində real gerçəkliyi qavrayır, onu dərk edir.

Danışıq fəaliyyəti ilə bağlı digər nəzəriyyələr kimi, nitq aktı nəzəriyyəsi də ünsiyyət prosesinin incəliklərinə özünəməxsus yanaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarına görə, dildə elə söz qrupları mövcuddur ki, onların mənası istinad olunan obyektdən asılıdır. Dil vahidinin ifadə etdiyi mənanı bilmək onun düzgün tətbiqi ilə bağlı məlumata malik olmaq deməkdir. Müəyyən

baxış və müddəaların əksi olan nəzəriyyələr dilin başlıca vəzifəsinin müəyyən olunması baxımından da fərqlənir. Nitq aktı nəzəriyyəsinə görə, dilin tətbiqi ilə bağlı başlıca təyinatı mövcud obyektlərin təsviri yox, məqsədyönlü hərəkətlərin həyata keçirilməsi təşkil edir. Məhz bu yanaşma dil vahidlərinin təhlilinə fərqli çərçivədən baxmağa, onları funksional baxımdan dəyərləndirməyə şərait yaratdı.

Nitq aktı nəzəriyyəsi tədqiqat obyektinin dar sahəni əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir: danışanın dinləyənlə birbaşa ünsiyyəti şəraitində istifadə etdiyi dil vahidləri, onların reallaşma modeli — ilkin niyyətdən doğurduğu təsirədək bütün psixolinqvistik məqamlar araşdırılır. Tədqiqat sahəsinin dar olması danışıq aktını incəliklərinə qədər təhlil etmək imkanı verir, yalnız danışan, dinləyən, söyləm, ünsiyyət şəraiti yox, həmçinin onun məqsədi və nəticəsi də diqqət mərkəzində saxlanılır.

Məlum olduğu kimi, ifadə vasitəsi kimi nitq həmişə emosionaldır. İllokutiv nitq aktında emosional mənanın müxtəlif formalarına rast gəlinir. Kommunikasiya prosesində söyləmin illokutiv gücünü əsasən adresant təyin edir. Adresat isə sosial-ictimai mühitin tələbinə uyğun olaraq emosionallıq göstərərək fəaliyyətdə olur. Nitq fəaliyyətində danışan qarşısına ilk növbədə məlumatı vermək, dinləyicini inandırmaq və ona emosional olaraq təsir etmək məqsədlərini qoyur. Düzgün şəkildə qurulmuş nitq aktında adresant qarşısına qoyduğu linqvistik məqsədlərə nail ola bilir. Linqvistik məqsəd illokutiv aktın strateji nəticəsi hesab olunur. Aydındır ki, illokutiv akt hökmün düzgün formada tələffüzünə əsaslanıb linqvistik məqsədlərin reallaşdığı nitq prosesidir.

Kommunikasiya tərəflərin nitq fəaliyyəti ilə reallaşır və bu prosesdə ötürülən və qəbul edilən məlumatlar mövzu ilə yanaşı, tərəflərin mövzuya münasibətindən asılı olur. Ən sadə ünsiyyət prosesinin iki tərəfinin mövcudluğu vacib şərtdir. Nitq fəaliyyətinin minimal vahidi nitq aktı adlandırılır.

Nitq aktı nəzəriyyəsi dil fəlsəfəsi daxilində təşəkkül tapmıdır və onun məqsədi bizim dildən necə istifadə etməyimizin üsullarını izah etmək olmuşdur. Nitq aktları nəzəriyyəsinin əsasını C.Ostin qoymuş, bu istiqaməti C.Serl davam və inkişaf etdirmişdir. C.Ostinin əsasını qoyduğu nitq aktları nəzəriyyəsi dilin və nitqin funksiyalarına yeni baxış bucağından nəzər salmağa əlavə imkanlar yaratmışdır. Nitq aktı danışıq fəaliyyəti vahididir. Nitq aktı —məqsədyönlü danışıq fəaliyyətidir ki, o da cəmiyyətdə qəbul edilmiş danışıq davranışı prinsip və qaydalarına müvafiq olaraq baş verir. Konkret nitq aktı anlayışı müəyyən kommunikativ şəraitdə baş verir və bu aktı danışan həyata keçirir, onu adresata ünvanlandırır. Hər bir nitq aktının illokutiv məqsədi olur. Kommunikativ frazeoloji vahidlər dil sisteminin ayrılmaz hissəsi hesab olunub, digər sadə söz və ifadələr kimi dilin tam təsvirini yaratmağa xidmət edirlər. Atalar sözləri elə hökmlərdir ki, onların vasitəsilə danışan şəxs linqvistik hərəkətlərin icrasını reallaşdıra bilir. Buna görə də, bəzən kiçik həcmli ifadələr nitq aktlarının funksiyalarını icra etmiş olurlar. Atalar sözləri bəzi universal həqiqətləri və fəlsəfi düşüncələri özündə əks etdirməklə adresanta nitq fəaliyyətində danışıq aktını düzgün

qurmağa köməklik göstərir. Frazeologiyanın əsas obyektlərindən biri sayılan atalar sözlərində danışıq aktlarının müxtəlif tiplərinə rast gəlinir. Belə ki, linqvistik məqsədlərin oxşarlığı atalar sözlərində xüsusilə illokutiv nitq aktının mövcudluğunu zəruri edir.

Aydındır ki, illokutiv nitq aktı hökmün düzgün formada tələffüzünə əsaslanıb linqvistik məqsədlərin reallaşdığı nitq prosesidir. Bu səbəbdən, adresant atalar sözlərindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməklə illokutiv məqsədin (illocutionary point) həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Atalar sözlərində rast gəldiyimiz illokutiv aktın hər bir tipi dil iştirakçıları tərəfindən kommunikativ funksiyaların yerinə yetirilməsinə yönəlir. İllokutiv nitq aktı söz və hökmün sətiraltı mənasını özündə əks etdirməklə ünsiyyət prosesinin tamlığını təmin edir. Danışıq aktlarının tipləri müxtəlif hərəkətlərin dil vasitəsilə çatdırılmasına xidmət edən kommunikativ prosesdir. Bu nitq aktlarında emosional mənanın müxtəlif formaları təzahür olunur. Kommunikasiya prosesində atalar sözlərindən istifadə danışıq aktlarının reallaşmasında böyük rol oynayır.

Danışıq aktlarının istənilən növü beyin aktivliyinin məhsulu hesab olunur. Onların qurulması aktiv dil sisteminin vasitəsilə reallaşır. Danışıq aktının hər bir tipi kommunikativ aktın həyata keçirilməsində iştirak edir. C.Ostinin təklif etdiyi nitq aktları nəzəriyyəsinin yeganə çatışmayan cəhətlərindən biri bu idi ki, o, illokutiv aktı digər aktlara əks olaraq tədqiq edirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, kommunikasiya prosesində danışan hər üç nitq aktının (perlokutiv, illokutiv və lokutiv) ünsürlərindən istifadə edir. Danışıq aktının hər üç tipi eyni müddət ərzində bir-birinin davamı olaraq yerinə yetirilir. Belə ki, biz fikrimizi ifadə edərkən lokutiv aktı icra etmiş oluruq. Danışan zaman isə niyyətimizdən asılı olaraq söyləmə illokutivlik əlavə edirik. Bunlardan sonra perlokutiv aktın icrası reallaşır. Belə ki, bu akta görə nəyisə deməklə nəyəsə nail oluruq, kimisə nəyəsə inandıra və ya təəccübləndirə bilirik.

Lokutivlik dilçilikdə bütün semantik nəzəriyyələrin tədqiqat obyekti idi. Perlokutivlik auditoriyanın fikir və hisslərinə danışıq təsiri idi. Ritorika onunla çoxdan məşğul idi. Yalnız illokutivlik anlayışı nə formal semantika, nə də ənənəvi anlamda ritorikanın izah etmədiyi danışıq aktı və söyləmin məzmununu izah etmirdi. Ona görə də nitq aktı nəzəriyyəsində illokutivlik anlayışına əsas fikir yönəldilirdi.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Elm nəşriyyatı, Bakı 1970
2. Austin J. How to do things with words. Oxford University Press/London 2014.
3. Cruse A. An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford/ Oxford University Press, 2001.
4. Smith E. Categories and Concepts. Cambridge / Harward University Press 1986.

MAMMADOVA ELNARA TELMAN

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТИПОВ РЕЧЕВЫХ АКТОВ

РЕЗЮМЕ

Написанная статья посвящена истории изучения теории речевых актов, которая считается одной из самых интересных проблем языкознания. Как и другие теории, связанные с речевой деятельностью, теория речевого акта возникла в результате своеобразного подхода к тонкостям коммуникативного процесса. По мнению сторонников этого подхода, в языке существуют группы слов, значение которых зависит от предмета, о котором идет речь. Знание значения языковой единицы означает знание её правильного применения. Теории, являющиеся отражением тех или иных взглядов и положений, различаются и по определению основной задачи языка. Согласно теории речевых актов, основной целью применения языка является не описание существующих объектов, а осуществление целенаправленных действий. Такой подход позволил взглянуть на анализ языковых единиц с другой точки зрения и оценить их с функциональной точки зрения. Языковые единицы, используемые говорящим при непосредственном общении со слушателем в речевом акте, модель их реализации—исследуются все психолингвистические моменты от исходного намерения до вызываемого им эффекта. Узость исследовательского поля дат возможность детально проанализировать речевой акт, в центре внимания находятся не только говорение, слушание, условия общения, но и его цель и результат.

Ключевые слова: коммуникация, акт речи, выразительность, контекст, языковая форма

MAMMADOVA ELNARA TELMAN

CHARACTERISTIC FEATURES OF TYPES OF SPEECH ACTS

SUMMARY

The written article is dedicated to the history of the study of the speech act theory, which is considered one of the most interesting problems in linguistics. Like other theories related to speech activity, the speech act theory emerged as a result of a unique approach to the intricacies of the communication process. According to the supporters of this approach, there are groups of words in the language whose meaning depends on the object referred to. Knowing the meaning of a linguistic unit means having knowledge of its correct application. The theories, which are the

refection of certain views and propositions, also differ in terms of defining the main task of language. According to the speech act theory, the main purpose of language application is not the description of existing objects, but the implementation of purposeful actions. This approach made it possible to look at the analysis of language units from a different framework and evaluate them from a functional point of view. Language units used by the speaker in direct communication with the listener in the speech act, their realization model—all psycholinguistic points from the initial intention to the effect caused by it are investigated. The narrowness of the research field gives the opportunity to analyze the speech act in its details, not only the speaking, listening, communication conditions, but also its purpose and result are in focus.

Key words: communication, speech act, expressiveness, context, linguistic form

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: professor Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZEYNƏB ƏSGƏROVA
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Bakı
GÜLŞƏN ŞAMXALOVA
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Bakı

İNGİLİS DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏ FİTONİMLƏRİN İŞLƏNMƏSİ

Xülasə

Məqalə ingilis dilində atalar sözlərində, bəzi idiom və kəlamlarda fitonimlərin işlənməsindən bəhs edir. Fitonimlər bitki aləminin dilçilik dünyasındakı adıdır. Fitonimlər digər sahələrdə olduğu kimi atalar sözlərində də geniş və rəngarəng şəkildə işlənmişdir. İngilislər üçün hər bir gülün, ağacın. meyvənin simvolik mənası vardır. Fitonimlər xalq botanika nomenklaturasının vahidləri kimi müəyyən edilir və fitoterminlərə – bitkilərin elmi təyinatlarına qarşı qoyulur. Bu leksik qrupa aid sözlərin, onları öyrənərkən nəzərə alınması lazım olan bəzi vacib xüsusiyyətləri vardır. Dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında bitki adlarının rolu böyükdür. İngilis dilinin bitkilər aləminin leksikası zəngin söz ehtiyatına malikdir. İngilis dilində də bitkilərin - o cümlədən güllərin, ağacların, meyvələrin və s. adlarına hər sahədə rast gəlmək olur. Bitkilər ətraf mühitə dair mifoloji inancları təcəssüm etdirə bilir. Fitonim termini qədim yunan dilində “phytonim"– bitki və "onyma"– ad sözlərindən götürülüb, bitki adları mənasını ifadə edir. Bitki adları dilçilikdə “fitonim” kimi tanınır. Fitonim termini XX əsrin 70-ci illərində yaranmış neologizmdir.

Açar sözlər: atalar sözü, gül adları, bitki, fitonim, idiom, frazeoloji birləşmə, meyvə, məna

ZEYNAB ASGAROVA
GULSHAN SHAMKHALOVA

USING PHYTONYMS IN ENGLISH PROVERBS

Abstract

The article deals with the use of phytonyms in English proverbs, some idioms and sayings. Phytonyms are the name of the plant kingdom in the linguistic world. Phytonyms are widely and colorfully used in proverbs, as in other areas. Every rose and tree is for the English. the fruit has a symbolic meaning. Phytonyms are defined as units of folk botanical nomenclature and are opposed to phytotherms - the scientific designations of plants. The words included in this lexical group have a

number of important features that should be taken into account when studying them. The role of plant names in the formation of the linguistic landscape of the world is great. The vocabulary of plants in English has a rich vocabulary. In English, plants - including flowers, trees, fruits, etc. - names can be found in each field. Plants can embody mythological ideas about the environment. The term phytonym is derived from the ancient Greek words "phytonym" - a plant and "onym" - the names of plants. The names of plants are known in linguistics as "phytonyms". The term phytonym is a neologism that appeared in the 70s of the XX century.

Key words: proverb, flower names, plant, phytonym, idiom, phraseological unit, fruit, meaning

ЗЕЙНАБ АСКЕРОВА
ГУЛЬШАН ШАМХАЛОВА

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФИТОНИМОВ В АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация

В статье рассматривается употребление фитонимов в английских пословицах, некоторых идиомах и поговорках. Фитонимы – это название царства растений в языковом мире. Фитонимы широко и красочно используются в пословицах, как и в других областях. Каждая роза и дерево для англичан. плод имеет символическое значение. Фитонимы определяются как единицы народной ботанической номенклатуры и противопоставляются фитотермам - научным обозначениям растений. Слова, входящие в эту лексическую группу, обладают рядом важных особенностей, которые следует учитывать при их изучении. Велика роль названий растений в формировании языкового ландшафта мира. Словарный запас растений в английском языке имеет богатый словарный запас. В английском языке названия растений, включая цветы, деревья, фрукты и т. д., можно найти в каждом поле. Растения могут воплощать мифологические представления об окружающей среде. Термин фитоним образован от древнегреческих слов «фитоним» — растение и «оним» — названия растений. Названия растений известны в языкознании как «фитонимы». Термин фитоним – неологизм, появившийся в 70-х годах XX века.

Ключевые слова: пословица, названия цветов, растение, фитоним, фразеологизм, плод, значение

"God Almighty first planted a garden; and indeed, it is the purest of all human pleasures". Sir Francis Bacon. - "Uca Allah ilk öncə bir bağ yaratdı; və həqiqətən də bu bağ bəşər övladına xas olan bütün həyat ləzzətinin ən xası, ən alisidir". Ser Fransis Bekonun bu kəlamı ilə başlasaq görərik ki, o, uca Allahın

yaratdığı bitki dünyasını nəhəng bir bağa bənzədir və insanların həyatda nail olduğu ən qüdrətli varlığı hesab edir.

İngiltərə kraliçası Viktoriyanın hökmdarlığı dövründə bir çox bitki İngiltərənin simvolları olmuşdur. Bu simvollar xalqın mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini, onun dəyərlərini, ənənələrini və həqiqətlərini araşdırmağa imkan verir. Rəmz, başqa, daha mədəni baxımdan dəyərli bir məzmunun subyektiv olaraq məcazi mənasını daşıyan öz fəaliyyət əlamətidir. Bitkilər ətraf mühitlə bağlı mifoloji fikirləri özündə təcəssüm etdirir və milli arxetiplər ifadə edir.

Məqalədə bəhs edilən fitonimlərin müxtəlif səpkili atalar sözlərində, idiomlarda, xalq deyimlərində işlənməsi göstərilir. İngilis atalar sözləri gözəllik, sevgi, öyüd-nəsihət haqqında, eləcə də ağaclar, güllər, bitkilər və heyvanlara həsr edilmiş dəyərli ifadələrdir. Bizi əhatə edən əsrarəngiz təbiətin gözəlliklərindən biri də bitki dünyasıdır ki, ona aid saysız-hesabsız deyimlər, atalar sözləri, idiomlar, dahi insanların kəlmələri vardır.

Buna misal olaraq bir ingilis atalar sözünü göstərmək olar: “He that plants trees loves others besides himself" - "Ağac əkən insan təkcə özünü deyil, başqalarını da sevir” kimi tərcümə olunur. Yəni ağac əkən insanın bu ağacın həm meyvəsindən, həm də kölgəsindən insanların faydalandığını göstərərək, onun xeyirxah birisi olduğuna işarə edir. Bu fitonimin təsviri və simvolu frazeologiyada əks olunur. Aşağıda bir neçə idiomlarda fitonimlərin işlənməsinə nəzər salsaq görürük ki, meyvələrin aşagıdakı idiomlarda işlənməsi simvolik məna daşıyır.

the cherry on the cake – tortun üstündəki albalı - xoş bir şey

a bowl of cherries – bir kasa albalı - qayğısız varlıq

a bite of (at) the cherry - bir loxma albalı - şans, fürsət

cherry picking – albalı yığmaq - ən yaxşısını və ya ən arzuolunanını seçmək

Apples and Oranges means of two different classes, not comparable - müqayisəyə gəlməz iki fərqli şey.

Bad apple - means a discontented, troublemaking, or dishonest person - narazı, narahat və ya vicdansız bir insan, Apple of someone’s eye - göz bəbəyi, gözünün işığı və s. https://7esl.com/idioms-about-fruits/ [1.]

Bir insanın yaşayış mühiti yaradan və varlığı üçün ona lazım olan hər şeyi təmin edən bitki səltənəti, dünyanın dil mənzərəsinin də bir parçasıdır. Təbiətin insana bəxş etdiyi bu rəngarəng bitki aləmi dilçilik dünyasına fitonim termini kimi daxil olmuşdur. Fitonimlərin dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında iştirakı çoxşaxəlidir və həm də bir tədqiqat obyekti kimi də çox zəngin və maraqlıdır.

Leksikologiya sahəsinin bir qolu olan botasemiya – botanika (bitkilər haqqında elm)və sema isə məna məfhumlarından törəmişdir və bitki adları ilə bağlı məna çalarları ifadə edir. "Botasemiya" termini hərfi və məcazi mənada "bitki adları" deməkdir və geniş mənada bitki aləmini əhatə edir.

Fitonim termini qədim yunan dilində “phytonim"– bitki və "onyma"– ad sözlərindən götürülüb, bitki adları mənasını ifadə edir. Bitki adları “botasemiya”

termini altında ümumiləşdirilir və dilçilikdə “fitonim” kimi tanınır. Fitonim termini XX əsrin 70-ci illərində yaranmış neologizmdir.

Fitonimlər xalq botanika nomenklaturasının vahidləri kimi müəyyən edilir və fitoterminlərə – bitkilərin elmi təyinatlarına qarşı qoyulur. Bu leksik qrupa aid sözlərin, onları öyrənərkən nəzərə alınması lazım olan bəzi vacib xüsusiyyətləri vardır. U. Krişki qeyd edir ki, fitonimlərin təhlili üç elmin – dilçilik, fəlsəfə və botanikanın vəhdətində aparılmalıdır. Fəlsəfi baxımdan bitkilər insan tərəfindən hər hansı bir funksiyanı yerinə yetirmək üçün deyil, təbii növlər, yəni təbii şəkildə qruplaşdırılmış obyektlər kimi başa düşülür. Buna görə fitonimlər–təbii növləri ifadə edən terminlər təbiətdə həqiqətən mövcud olan xüsusiyyətləri əks etdirir və digər leksik qruplardan fərqli olaraq bu adlar təsadüfi deyildir. Bu cəhətdən fitonimlər antroponimlərə və toponimlərə yaxındır ki, bunlar da mövcud insanların və mövcud əşyaların adlarıdır. Ancaq bu leksik qruplardan fərqli olaraq fitonimlər müəyyən insanları və ayrı-ayrı yerləri deyil, müəyyən xüsusiyyətlərə malik oln bütün bitkilər sinfini göstərir. Bitkinin hansı diqqətəlayiq xüsusiyyətlərinin fitonimin yaranmasına səbəb olduğunu başa düşmək üçün başqa bir elm–botanikaya müraciət etmək lazımdır. Bu elm bitkilərin adlarının meydana gəlməsinə səbəb olan xüsusiyyətləri– quruluşu, rəngi, forması, böyümə yerləri və s. haqqında məlumat verir. [2; 34–37] https://moluch.ru/archive/90/18098/

Fitonimlər – bitkilərin adları və meyvələri – linqvistik tədqiqat obyekti olaraq, bir çox atalar sözləri və deyimlərinin əsasını təşkil edir. Bitkilər hər bir xalqın həyatında qədim dövrlərdən bəri mövcuddur və həmişə insan həyatında mühüm rol oynamışdır. İnsanlar,meyvə, tərəvəz, taxıl yığmaq və yemək üçün bitki yetişdirirlər. Bitkilər təsərrüfat heyvanları üçün də qida rolunu oynayır, əlavə olaraq vəhşi faunanın bir çox nümayəndəsi bitkilərin tərkibində olan hazır üzvi maddələrlə qidalanır. [2; 34–35].

Bitkilər və onlardan alınan məhsullar insan həyatının digər sahələrində mühüm rol oynayır. Taxta, pambıq və digər liflər, həmşinin kauçuk, bitki mənşəli kərə yağları və duru yağlar, boyalar və taninlər hələ də əvəzolunmazdır. İnsanların uzun zamandır istifadə etdikləri ağac ilk yanacaq və ilk tikinti materialı olmuşdur. Bundan əlavə, bitkilərin dərman vasitəsi kimi istifadəsini də unutmaq olmaz.

Dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında bitki adlarının rolu böyükdür. İngilis dilinin bitkilər aləminin leksikası zəngin söz ehtiyatına malikdir. İngilis dilində də bitkilərin - o cümlədən güllərin, ağacların, meyvələrin və s. adlarına hər sahədə rast gəlmək olur. Fitonimlərlə təmsil olunan xalq botanika nomenklaturası elmi cəhətdən fərqlənir. Ən vacib fərqlərdən biri də bitkilərin adlarının xalq adları sistemində birmənalı olmamasıdır. Çox vaxt bir söz müxtəlif növ bitkiləri ifadə edir və bir neçə fitonim bir bitkiyə uyğun gəlir. Buna qədim ingilis dilindəki fitonimlərdə rast gəlmək olar. Beləliklə, bānwyrt fitoniminin dörd mənası var, yəni bu söz dörd ayrı-ayrı güllərin adıdır: "qızçiçəyi", "bənövşə", "xəndəkotu" və "peyğəmbərçiçəyi".

Qızçiçəyinin latınca adı (Bellis perennis) qədim ingilis dilində üç sözə uyğundur: bānwyrt, brȳsewyrt və dægesēage. [3; 75-77]

Müasir ingilis dilində də bu müxtəlifliyə rast gəlinir, belə ki, lily fitoniminin iki mənası var: "zanbaq", "inciçiçəyi" (lily of the valley). Fitonimlərin simvolizmi haqqında fərdi biliklər, əsasən miflərin, əfsanələrin təsiri altında şüraltı səviyyədə mahnılar, ədəbi əsərlər, adətlər, mərasimlər, ayinlər və s. formalaşır. Bitki simvolları ən qədim mifologiyadan qaynaqlanır, kainat haqqında fikirlər, ümumbəşəri və milli arxetiplər (milli mənəvi mədəniyyətin qalıcı nümunələrini müəyyənləşdirən, yaradan mədəniyyətin əsas elementləri) ifadə edir.

Fitonimlər haqqında bir qədər məlumat verdikdən sonra indi isə onların atalar sözlərində, idiomlarda və bəzi məşhurların sitatlarında işlənməsini nəzərdən keçirək.

Məşhur bir İspan yazıçısı atalar sözlərini "uzun təcrübədən irəli gələn qısa cümlələr" olaraq təyin etmişdir . Başqa sözlə, atalar sözü məna və sağlam məsləhətlərlə dolu qısa bir cümlədir. Bu kiçik ifadələr nitqimizə zənginlik qatır və yeni söz ehtiyatlarını araşdırmağa və öyrənməyə imkan verir.

Məsəl ümumiyyətlə xalq tərəfindən bilinən və məsləhət və ya təklif olaraq təkrarlanan qısa bir kəlamdır . Atalar sözü adətən ümumi həqiqəti ifadə edir.

İngilis atalar sözləri həqiqəti ifadə edən və ya məsləhət verən cəlbedici sözlərdir. Bunlar ümumiyyətlə danışıqda geniş istifadə olunur və bir çoxu qədim ədəbiyyatdan, mahnılardan, tarixin xüsusi anlarından və ya böyük filosoflardan, ulu babalardan qalma söz mirasıdır. Atalar sözünün hərfi mənası və məcazi mənası var. Məcazi məna, həqiqətən onu atalar sözünə çevirən sözdür.

İngilis atalar sözləri gözəllik, sevgi, öyüd-nəsihət haqqında, eləcə də ağaclar, güllər, bitkilər və heyvanlara həsr edilmiş dəyərli ifadələrdir. Bizi əhatə edən əsrarəngiz təbiətin gözəlliklərindən biri də bitki dünyasıdır ki, ona aid saysız-hesabsız deyimlər, atalar sözləri, idiomlar, dahi insanların kəlmələri vardır. Фитонимы и зоонимы в немецких и английских пословицах ...https://elib.pnzgu.ru › files › doc › skGhpiXNeq7z [4..22]

Buna misal olaraq bir ingilis atalar sözünü göstərmək olar: "He that plants trees loves others besides himself" - "Ağac əkən insan təkcə özünü deyil, başqalarını da sevir" kimi tərcümə olunur. Yəni ağac əkən insanın bu ağacın həm meyvəsindən, həm də kölgəsindən insanların faydalandığını göstərərək, onun xeyirxah birisi olduğuna işarə edir.

Ən çox yerli ingilis dilində danışanlar ən azı bir neçə atalar sözü bilir. Bunlardan bir neçəsinin bizim leksikonumuzda olması bizim də dilimizin zəngin olmasına dəlalət edir və əsl ingilis dilində danışan bir mütəxəssis kimi təəssürat yaradır.

Lakin atalar sözləri, deyimlər, idiomlar və ifadələr arasında fərq vardır. Atalar sözləri dolğun fikir ifadə edərkən, idiomlar söz birləşməsi şəklində olur. Məsələn, belə bir idioma diqqət yetirək: "A bite at the cherry". Mənası: "A good opportunity that isn't available to everyone". Məsələn, you only get a bite at the cherry in life. -

Sənin əlinə hər insanın əlinə düşməyən bir fürsət düşüb. Digər bir misalda: "A second bite at the cherry" - "A second chance to do something" yəni həyat sənə ikinci şans verdi mənasını ifadə edir.

Sitatlar isə məşhur şəxslərin təfəkküründən süzülüb gələn ibrətamiz kəlamlardır, onların müdrik düşüncələridir. “Never cut a tree down in the wintertime.” - Robert H. Schuller. Heç vaxt qışda ağac kəsməyin.

Yeni dil öyrənərkən deyimlər atalar sözləri ilə qarışdırıla bilər, çünki hər ikisi danışıqda istifadə olunan qısa və nisbətən məşhur sözlərdir. Bununla birlikdə, ingilis deyimləri tam cümlələr olmadığı və hərfi mənasının çox məna vermədiyi ilə fərqlənir.

Yerli məzmunu olan ifadələri, deyimləri və atalar sözlərini öyrənmək, ingilis dilində danışanların təbii olaraq onlardan necə istifadə etdiyini anlamaq üçün əla bir strategiyadır. Buna görə də ingilis dilində bəzi maraqlı, ibrətamiz atalar sözlərini, qılıncdan da iti ibarələri, dahi mütəfəkkirlərin əvəzedilməz kəlamlarını öyrənmək həm millətin bəzi xüsusiyyətlərini, mədəniyyətini bilməklə yanaşı, ingilis dilində səlis danışığa da bir zəmin yaradır.

Əvvəlcə bitki adları olan fitonimləri nəzərdən keçirək:

A rolling stone gathers no moss –Yuvarlanan daş yosun yığmır.

a person who does not settle in one place will not accumulate wealth or status, or responsibilities or commitments.– Mənası: bir yerə yerləşməyən şəxs sərvət və ya status, məsuliyyət və ya öhdəlik sahibi ola bilməz.

Bunun bir neçə mənası var. Bir mənası budur ki, heç vaxt bir yerə yerləşməyən insan müvəffəq olmayacaq. Başqa bir mənası, daim hərəkət edən, kökləri bir yerdə olmayan birinin məsuliyyətdən yayınmasıdır. Bu atalar sözünün ilk dəfə 1500-cü illərdə işlədildiyi deyilir.

- it is difficult for a wanderer to be able to flourish – bir sərgərdanın çiçəklənə bilməsi çətindir
- in this context moss is used as something good because it takes time to grow – bu kontekstdə mamır yaxşı bir şey kimi istifadə olunur, çünki onun böyüməsi üçün zaman lazımdır.
- when in constant motion and wandering, a person is considered neither productive nor reliable – daim hərəkətdə olan və davamlı gəzən bir insan nə məhsuldar, nə də etibarlı sayılmır.

Məsələn, You should find a place that you like and build a home there because a rolling stone gathers no moss. İstədiyin bir yer tapıb orada bir ev tikməlisən, çünki yuvarlanan daş mamır yığmır.

Bu ifadə ilk dəfə latın və yunan dillərində bir atalar sözü olaraq ortaya çıxdı. 1508-ci ildə Erasmus tərəfindən latın atalar sözlərinin məcmuələrində bu atalar sözündən istifadə edilmişdir. Ondan əvvəl atalar sözləri toplusunda da bu cümlə var, amma tam sitat kimi deyil. Yuvarlanan daşlar 1962-ci ildə yaradılan bir rok qrupu idi

və o vaxtdan bəri bu ifadə populyarlaşdı. 17-ci əsrdə ‘yuvarlanan daş’ sözləri boşa çıxacaq bir şey olaraq istifadə edildi.

Large streams from little fountains flow, tall oaks from little acorns grow -

Kiçik fəvvarələrdən böyük çaylar axır, balaca palıdlardan hündür palıdlar böyüyür -

The proverb 'great oaks from little acorns grow' puts forward the idea that great enterprises may have modest beginnings.- Kiçik meşə palçığında böyük palıd böyüyür' atalar sözü böyük müəssisələrin kiçik başlanğıcı olduğu fikrini irəli sürür. "Kiçik meşə palçığında böyük palıdlar böyüyür" ilk dəfə 19-cu əsrin əvvəllərində bu formada istifadə edilmişdir.

Azərbaycan dilində qarşılığı belədir: dama -dama göl olar, yağa - yağa sel olar. Bir buğda bir zəmi yaradır. Bu atalar sözünün bildiyimiz indiki formada ilk istifadəsi Filadelfiyada çıxan "The Examiner" qəzetinin 1833-cü ilin sentyabr ayında nəşr olunmuşdur.

Little strokes fell great oaks – Kiçik zərbələr böyük palıdları yıxar.

Meaning: even though something may seem impossible, if you break it up into small parts and take one step at a time, you will succeed.

Mənası: bir şey qeyri-mümkün görünsə də, onu hissə-hissə addım atmaqla, uğur qazanacaqsınız.

Big or great things start very small. - Böyük və ya nəhəng şeylər çox kiçik işlərdən başlayır.

Hər kiçik başlanğıcın böyük sonu var.

A tree is known by its fruit a man by his deeds – Ağac meyvəsi ilə, insan əməlləri ilə tanınır."

People judge your character by what you do. – İnsanlar sənin xarakterini əməllərinə görə mühakimə edir.

e.g. The politician may say she believes in more spending on child care, but the tree is known by its fruit; she hasn't voted for a single measure that would help - Siyasətçi uşaq baxımı üçün daha çox xərc olduğuna inandığını söyləyə bilər, ancaq ağac meyvəsi ilə tanınır; kömək üçün bir tədbirə belə səs vermədi.

The rotten apple injures its neighbours – Çürümüş alma yanındakıları da yaralayır.

A warning that people of bad character corrupt all those with whom they come into contact.- Pis xasiyyətli insanların təmasda olduğu bütün insanları pozduğuna dair xəbərdarlıqdır.

Azərbaycan dilində qarşılığı belədir – Bir qotur dana bütöv bir naxırı korlayır".

There is no rose without a thorn. – Tikansız gül olmaz.

Meaning: To enjoy a pleasant subject or thing, one must take trouble and hardship.

Xoş bir mövzudan və ya bir şeydən həzz almaq üçün əziyyət və çətinlik çəkmək lazımdır.

Every apparently desirable situation has its share of trouble or difficulty. – Görünən hər bir situasiyanın əziyyət və ya çətinlik çəkən payı vardır.[5]

Məşhur fitonimlərdən biri də qızılgüldür (ingilis dilində: rose) hansı ki, onu çiçəklərin kraliçası hesab edirlər. Onu sevirlər, onun qarşısında baş əyirlər. Qızılgülü zəriflik, xoşbəxtlik, gözəllik, sevgi rəmzi hesab edirlər və məhz bu kövrək çiçək 1455-1485-ci illərdə Qırmızı və Ağ Qızılgüllərin feodal vətəndaş müharibəsi (The War of the Roses) dövründən bəri İngiltərənin simvoluna çevrilmişdir.

Qızılgül müharibələri, XIX əsrdə Ser Uolter Skot tərəfindən 1829-cu ildə Anna Geyerşteyn əsərinin nəşrindən sonra yayqın bir şəkildə istifadə edildi. Qırmızı və Ağ Qızılgüllər və ya Qızılgüllər müharibəsi, 1455-1485-ci illərdə Plantagenet sülaləsinin iki qolu – Lankaster və York tərəfdarları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizədə İngilis zadəgan qrupları arasında bir sıra silahlı sülalə qarşıdurmalarıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Uilyam Şekspir ingilis atalar sözləri kimi istifadə olunan sitat sayına görə hamını üstələyir. Ancaq şübhəsiz ki, heç kim atalar sözlərindən hansının Şekspir yaradıcılığına və yaxud hansıların şifahi ənənələrə aid olduğunu əminliklə söyləyə bilməz.

Şekspirin əsərlərinin sətirlərinə çevrilmiş atalar sözlərini tədqiqatçı alimlər hələ də araşdırmaqda davam edirlər.

An apple a day keeps the doctor away. – Gündə bir alma yesən, həkim nədir bilməzsən.

You will not get sick if you eat fruit, healthy food every day. – Hər gün meyvə, yəni sağlam qida yesəniz xəstələnməyəcəksiniz.

Money doesn't grow on trees. – Pul ağacda yetişmir.

Those who spend a lot of money often have to be reminded that money is not easy to get, it is not like the leaves on a tree which grows in abundance. – Çox vaxt pul xərcləyənlərə pul qazanmağın asan olmadığını, böyüyən bir ağacın bol yarpaqları kimi olmadığını xatırlatmaq lazımdır.

Money takes time and effort to obtain so we should use it wisely. – Pul qazanmaq üçün vaxt və səy tələb olunur, buna görə puldan ağıllı istifadə etməliyik.

Where there is no wood, the fire goes out. - Odun olmayan yerdə atəş sönər. Yəni biri od olarsa, digəri su olmalıdır. Bizə kömək edən daha bir metafora bizə başa salır ki, iki nəfər və ya tərəflər mübahisə edir, əgər onlardan biri mübarizəni dayandırsa, mübahisə bitəcək. You reap what you sow. - Nə əkərsən onu da biçərsən. Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına. If a farmer plants potatoes, he will get potatoes, not another thing like tomatoes. - Əgər bir fermer kartof əkərsə, pomidor deyil, kartof yığacaq. Buna görə də, əgər biz yaxşı işlər görsək, yaxşı nəticələr gözləyə bilərik, lakin əgər pis işlər görsək pis nəticələr gözləməyimiz lazımdır.

Just as the twig is bent, the tree is inclined —Ağac budaq əyildiyi tərəfə əyilir. Yəni ağac əyildiyi tərəfə yıxılır. Mənası: ot kökü üstə bitər.

Life is not a bed of roses — Həyat qızılgül yatağı deyil. Mənası: Həyat göründüyü kimi asan deyil, hər kəsin öz çətinliyi var.

Little strokes fell great oaks — Kiçik zərbələr böyük palıdları yıxır. Dama - dama göl olar.

There are more ways to the wood than one — Meşəyə gedən yol bir deyil, çoxdur.

To beat about the bush — Sözü birbaşa deyil, dolayısı ilə demək.

"Just living is not enough" said the butterfly fairy, "one must have sunshine, freedom and a little flower."Sadəcə yaşamaq kifayət etməz" kəpənək pərisi dedi , "günəş işığı, azadlıq və kiçik bir çiçək olmalıdır."

"You are my garden of beautiful roses, My own rose, my one rose, that's you!" - "Sən mənim gözəl qızılgül bağımsan, mənim öz gülüm, tək gülüm, sənsən!"

A flower blooms more than once. - Bir çiçək bir dəfədən çox çiçək açır.

A fruit-bearing tree is known by its flowers.- Meyvə verən ağac çiçəkləri ilə tanınır.

A thorn defends the rose, harming only those who would steal the blossom. - Bir tikan gülü qoruyur, yalnız çiçəyi oğurlayanlara zərər verir.[7]

A new year is unfolding - like a blossom with petals curled tightly concealing the beauty within. - Yeni il gəlir - içindəki gözəlliyi gizlədən möhkəm bükülmüş ləçəkləri olan bir çiçək kimi.

A rose has thorns, a cat has claws; certainly both are worth the risk.- Gülün tikanı var, pişiyin caynaqları var; hər ikisinə toxunmaq şübhəsiz riskə dəyər.

An old man loved is a winter with flowers. - Bir qocanın sevməsi qışda çiçəyin açmasına bərabərdir.

April showers bring May flowers. - Aprel yağışları May çiçəklərini gətirir.

Around a flowering tree, there are many insects. - Çiçəkli bir ağacın ətrafında bir çox həşərat var.

As the sun colors flowers, so does art colour life. - Günəş çiçəkləri necə rəngləndirirsə, incəsənət də həyatı belə rəngləndirir.

Bless the flowers and the weeds, my birds and bees. - Çiçəklərə və alaq otlarına xeyir-dua verin, onlar quşları və arıları qoruyur. Break open a cherry tree and there are no flowers, but the spring breeze brings forth myriad blossoms. - Bir albalı ağacını çırpın, üzərində bir çiçək belə qalmaz, ancaq yaz küləyi saysız-hesabsız çiçək gətirir.

Butterflies come to pretty flowers. - Kəpənəklər gözəl çiçəklərə qonur.

By plucking her petals you do not gather the beauty of the flower.- Ləçəklərini qoparmaqla çiçəyin gözəlliyini toplamırsınız.

Do not linger to gather flowers to keep them, but walk on, for flowers will keep themselves blooming all your way. - Çiçəkləri saxlamaq üçün toplamaqda gecikməyin, əksinə gəzin, çünki çiçəklər bütün yolunuzda çiçək açacaqlar.

Each day you can admire the moon, the snow and the flowers. - Hər gün aya, qara və çiçəklərə heyran ola bilərsiniz.

Even the white lily casts a shadow. - Ağ zanbaq belə kölgə salır.

Every flower of the field, every fiber of a plant, every particle of an insect carries with it the impress of its Maker and can—if duly considered—read us lectures of ethics or divinity. - Hər tarla çiçəyi, bir bitkinin hər lifi, bir böcəyin hər parçası Yaradanının təəssüratını özü ilə aparır və lazımi qaydada düşünülsə - bizə etik və ya ilahi mühazirələr oxuya bilər.

Every rose has its thorn. Hər gülün tikanı var.

Friends are flowers that never fade. - Dostlar heç vaxt solmayan çiçəklərdir.

İngilislərin palıd haqqında da çox maraqlı baxışları var. Onlar palıd ağacına bir şərəf, vüqar mənbəyi kimi baxmışlar.

İngilislər arasında hörmətli ağac palıd idi. Qədim dövrlərdən bəri, palıd yüksək hörmətə malik idi və yer üzündə bütün həyatın başladığı bir ağac sayılırdı. Üstəlik, palıd İngiltərə tarixində böyük rol oynamışdır. Beləliklə, Holly Kralı və Palıd Kralı müasir Avropa folklor tədqiqatçıları tərəfindən vurğulanan spekulyativ obrazlardır və neopaqanlar, hər birinin yarım ili olan əbədi rəqiblər idi: Holly King qaranlıq, Palıd Kralı isə işıqdır. Onların müxalifət fikri İlin Təkəri ilə yaxından əlaqəlidir. [5; 22]

Buna görə palıd dünyanın böyük ağacının, həyat ağacının bir simvolu, günəş; qürur və gücün, uzunömürlülüyün, bütövlüyün, sağlamlığın simvoludur. Kiçik fəvvarələrdən böyük sellər, balaca palıdlar meşə palıdları böyüməsi palıdın gücünü vurğulayır. İngilislər deyirlər: Oak is not felled at (with) one stroke. - Palıd bir zərbə ilə kəsilmir. Eyni zamanda, Böyük Britaniyanın sakinləri bunların olduğunu fərq etdilər ki, ağaclar təbii elementlərə qarşı ən həssas bir ağacdır, buna görə deyirlər: qamışlar fırtına qarşısıda dayanarkən palıd yıxıla bilər.Beləliklə, fitonimlərin ingilis atalar sözlərində geniş yer aldığının və onların xalq arasında, bədii əsərlərdə geniş işləndiyinin şahidi olduq.

Ədəbiyyat

1. Fruit Idioms: 25 Useful Idioms about Fruits in English https://7esl.com/idioms-about-fruits/

2. Галицына, Е. Г. Особенности изучения лексической группы фитонимов (на материале фитонимов древнеанглийского языка) / Е. Г. Галицына. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 10.5 (90.5). — С. 36-37. URL: https://moluch.ru/archive/90/18098/ (дата обращения: 06.06.2023). Особенности английских фразеологизмов с ...http://sjes.esrae.ru

a) Алешина Е. К. Исследование наименований растений и национальная языковая картина мира: к постановке проблемы / Е. К. Алешина // Вестник

НГУ. Серия: История, филология. — 2009. — Том 8, выпуск 2: Филология. — С. 34–37.

b) Krischke U. The Old English complex plant names: a linguistic survey and a catalogue / U. Krischke. — Frankfurt am Main: Peter Lang, 2013. — 488 p.

3. Древнеанглийские сложные фитонимы с компонентом wyrt ...http://elar.urfu.ru › bitstream

c.75-77

4. Фитонимы и зоонимы в немецких и английских пословицах ...https://elib.pnzgu.ru › files › doc › skGhpiXNeq7z pdf [p.22]

5. What are Famous Proverbs? 65 Famous Proverbs, Katherine Davies https: //www.my englishteacher.eu/ blog/famous-proverbs-and-common-sayings/

6. Plants & Flowers Idioms; List of Plants & FlowersIdiomshttps:// www.usingenglish.com/ reference/ idioms/cat/24.html

7. Fruit Idioms: 25 Useful Idioms about Fruits in English Fruit Idioms with Meaning and Examples https://7esl.com/idioms-about-fruits/

8. Tree Idioms for When You're Feeling "Out of Your Tree" This Winter https://www.mrtreeservices. com/blog/9-tree-idioms-for-when-youre-feeling-out-of-your-tree-this-winter/#:~:text=
To%20say%20that%20you're,can%20be%20a%20difficult%20task.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təvəkgül Cavadova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLIZADƏ
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
alizadetamara@yahoo.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Açar sözlər: söz, dil, nitq, norma, elmi üslub, bədii üslub
Keywords: word, language, speech, norm, scientific style, artistic style
Ключевые слова: слово, язык, речь, норма, научный стиль, художественный стиль

Mədəni nitqə yiyələnmək üçün dilin yalnız leksik-qrammatik normalarını gözləmək kifayət etmir. Bunun üçün nitq, üslubi cəhətdən də düzgün qurulmalıdır. Yəni danışarkən elə sözlər seçilməli, cümlələr elə qurulmalıdır ki, fikir dəqiq və aydın ifadə oluna bilsin. Dilin üslubi imkanlarından danışarkən Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, üslub dedikdə biz sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsədəuyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük.

Nitq üslubu danışanın (eləcə də yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə edə bilmə tərzidir, sistemidir. Bu istifadə bir sıra amillərlə, şərtlərlə (ünsiyyətin şəraiti, məqsədi, müsahibin marağı, anlama səviyyəsi və s.) bağlı olur və müxtəlif formalar kəsb edir. Danışan və ya yazan işlətdiyi hər bir sözün əhəmiyyətini, onun nəzərdə tutulan fikrin ifadəsi üçün nə dərəcədə yararlı, dəqiq olmasını nəzərə almalıdır.

Həm danışıq, həm də yazıda hər hansı bir söz öz həqiqi mənasından başqa, digər mənalarda da işlənilir. Mənadan doğan forma rəngarəngliyi, ifadə vasitələrinin müxtəlif üslublarda işlənilmə üsulları dilin üslubi imkanları əsasında yaranır ki, bütün bunlar üslubiyyat bəhsində geniş şəkildə öyrənilir.

Üslub nədir? Üslub fərdidir, danışanların hər birinin özünəməxsus nitq üslubu vardır. Bir halda danışan qarşısına müsahibindən nəyisə öyrənmək və ya ona hər hansı əşya, hadisə barədəsə məlumat vermək, başqa bir halda təbiət və cəmiyyətdəki hadisələr, qanunauyğunluqlarla bağlı biliklərini şərh etmək, digər bir məqamda əşya və hadisənin təsvirində müsahibin hisslərinə, duyğularına təsir göstərmək və sair məqsədlər qoyur.

Dilin üslubu dedikdə ümumi üslublar nəzərdə tutulur. Dilin üslubları müxtəlif səbəblər nəticəsində əmələ gəlir. Bu, hər şeydən əvvəl, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə olunması üçün dil vasitələrindən istifadə edilərkən yaranır.

Hər bir üslub dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bunların yaranmasında həm yazıçıların, həm də alim, müəllim və digər qrup ziyalıların böyük xidməti olur.

Ədəbi dilin xarakterik cəhətlərindən biri də onun müxtəlif üslublara malik olmasıdır. Azərbaycan ədəbi dilində, qədim dövrlərdən başlayaraq, zəngin üslubi sistem yaranmışdır. Ədəbi dilimizin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində müxtəlif üslublar olmuşdur. Zaman keçdikcə bu üslublar daha da artmış, zənginləşmiş və təkmilləşmişdir.

Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin aşağıdakı üslubları vardır. Bədii üslub, elmi üslub, ictimai-publisistik üslub, rəsmi-işgüzar üslub. Bu üslubların həm ümumi, həm də hər birinin özünəməxsus fərqli xarakterik cəhətləri vardır.

1. Ədəbi dilin bədii üslubu. Fikrin bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə ifadə olunmasına bədii üslub deyilir. Ədəbi dilin bədii üslubu tarixi boyu aparıcı olmuşdur. Bədii üslub bədii əsərlərin (poeziya, nəsr, dramaturgiya) dilidir. Əsas əlamətləri obrazlılıq və emosionallıqdır.

Azərbaycan dili yüzilliklər boyu poeziya dili kimi inkişaf etmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində bədii üslub xüsusi yer tutur. Bu üslub tarixən qədim, mahiyyətinə görə isə çox kütləvidir. Bədii üslub ədəbi dilimizin ilk formalaşdığı dövrdən onun əsasını təşkil etmişdir. Bədii üslubun iki forması vardır: nəzm üslubu və nəsr üslubu. Bədii üslubun bu formaları bir sıra cəhətlərinə və əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, şeirlə yazılan əsərlərdə müəyyən ölçü olur; belə ki, şeirdə hecalara fikir verilir, qafiyə nəzərə alınır və s. Lakin nəsr əsərlərində isə bu ölçülər hazırkı dövrdə nəzərə alınmır. Bədii üslubun hər iki formasında janrlarla əlaqədar bir sıra üslublar da olur; məsələn, qəzəl üslubu; qoşma üslubu; hekayə üslubu; dram üslubu; satira üslubu və s.

Ədəbi dilin bədii üslubunun özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar onu başqalarından fərqləndirir. Həmin fərqlər, əsasən, aşağıdakı sahələrdə özünü göstərir:

Söz seçməkdə. Bədii üslubda yazılan əsərlərdə müxtəlif söz qruplarına müraciət olunur və oradan rəngarəng sözlər seçilib işlədilir. Dildə elə bir söz qrupu ola bilməz ki, bədii üslub oradan istifadə etməsin. Dildə hər nə varsa bədii üslubun ixtiyarındadır.

Sözlərin işlədilməsində. Bədii ədəbiyyatda ayrı-ayrı sözlərdən yeni mənalarda istifadə olunması, onların məcazi məna kəsb etməsi imkanları ilə bağlıdır. Hər bir sözün məcazi mənası dildə müəyyən obrazlılıq əmələ gətirir.

Qrammatik vasitələrin istifadəsində. Bədii üslubda bəzi dil vasitələrinə bədii meyarla yanaşılır. Bu və ya başqa bir vasitə bədii qanunlara müvafiq olaraq bədii zərurət əsasında işlənilir. Bədii üslubda sintaktik fiqurlar – ritorik suallar, bədii nidalar və xitablar çox işlənir. Bu da öz növbəsində onu başqa üslublardan fərqləndirir.

Fonetik materialın istifadəsində. Bədii üslubda dilin səs sistemi bir növ estetik təsir vasitəsinə çevrilir. Xüsusən poeziyada gözəl ahəng, musiqilik səslərlə yaradılır. Eyni zamanda, səslərin fonetik sıralanması vasitəsi ilə bəzən ifadənin təsiri də qüvvətləndirilir. Belə bir vəziyyət, əsasən, bədii üslub üçün xarakterikdir.

Sitatlardan istifadə. Bədii üslubda sitatlardan geniş istifadə olunur. Burada işlənilən hər bir poetik sitat öz vəzifəsinə görə elmi sitatdan fərqlənir. Poetik sitatlar bədii surətlərin nitqini fərdiləşdirmək və s. kimi üslubi cəhətlər üçün işlənilir.

Epiqrafların verilməsində. Bədii üslubda epiqraflara tez-tez müraciət olunur. Hər bir epiqraf mətnin əvvəlində verilərək həmin mətnin məzmunu ilə uyğun gəlir. Bunların vasitəsilə müəllif ifadə olunan fikrin təsirini daha da artırır.

Bədii üslub bütün öz xüsusiyyətləri ilə olduqca obrazlı, emosional və ekspressivdir. Bu üslub başqa üslublara nisbətən xalq danışıq dilinə daha yaxındır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu çox inkişaf etmişdir. Bu üslub ədəbi dilin və xalq danışıq dilinin xüsusiyyətləri əsasında get-gedə daha da təkmilləşir.

2.Ədəbi dilin elmi üslubu. Fikrin elmi şəkildə ifadə olunması elmi üslub adlanır. Elmi üsluba eyni zamanda elmi dil də deyilir. Buraya bütün elmi əsərlərin, dərsliklərin, metodik göstəricilərin, monoqrafiyaların dili daxildir. Elmi üslubda obrazlılıq, emosionallıq olmur. Əsas əlaməti məntiqilik, ardıcıllıq, terminlərin olmasıdır. Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub bədii üslubdan sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu üslub tarix boyu geniş təkmilləşmə və inkişaf yolu keçirmişdir. Hazırda elmin bütün sahələrinə dair bu üslubda mükəmməl elmi əsərlər yaradılır. Elmi üslubu digər üslublardan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Həmin xüsusiyyətlər, əsasən, aşağıdakılarla müəyyənləşir.

Fikrin elmi izahı. Elm – təbiət və cəmiyyət qanunlarını aydınlaşdırır. Buna görə də elm mövcud anlayışlara dair dəqiq izahat tələb edir; müəyyən məsələ şərh olunarkən elmi təfəkkür əsas götürülür. Bu xüsusiyyət elmi üslubu digər üslublardan fərqləndirir.

Terminlərin çox işlənməsi. Məlum olduğu kimi termin elmin əlifbasıdır. Elə buna görə də elmi üslubda elmin müxtəlif sahələrinə dair aparılan tədqiqatla əlaqədar terminlərdən geniş istifadə olunur.

Sözün həqiqi mənada işlənməsi. Elmi üslub üçün əsas əlamətlərdən biri sözü ilk mənasında işlətməkdir. Bu üslubda sözlərin məcazi, yaxud bir neçə mənada işlədilməsinə əsasən yol verilmir. Çünki elmi üslubda sözlərin çoxmənalılığı bəzən dolaşıqlığa, anlaşılmazlığa səbəb ola bilir.

Xüsusi ifadələrin işlənilməsi. Elmi üslubda bu və ya digər məsələ şərh olunarkən "tədqiqat göstərir ki," "belə nəticəyə gəlmək olur ki," "bu nöqteyi-nəzərdən" və s. kimi xüsusi ifadələrdən tez-tez istifadə olunur. Bunlar elmi üslubun xüsusiyyətləri ilə bağlı ifadələrdir.

Mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların tələb olunması. Elmi üslubda bu və ya digər anlayışı dəqiq və düzgün ifadə etmək üçün dilin bütün qrammatik vasitələrindən, o cümlədən mürəkkəb sintaktik quruluşlu cümlələrdən istifadə edilir.

Müxtəlif işarələrin işlədilməsi. Ayrı-ayrı elm sahələri ilə əlaqədar olaraq elmi üslubda yazılan əsərlərdə müxtəlif işarələr sistemindən istifadə edilir. Dialektlərə aid yazılmış əsərlərdə transkripsiya ilə əlaqədar işarələr buna misal ola bilər.

Qədim yunan və latın əlifbalarından istifadə olunması. Bəzi elm sahələrində yunan və latın hərflərinə müraciət olunur. Məsələn, iks (x), iqrik (y) və s. Bu və ya digər tədqiqat işi elmi üslubda şərh olunarkən hər bir müəllifin fərdi üslubu yaranır. Lakin bu fərdi üslub bədii üslubda yaranan fərdi üslub kimi xüsusi mahiyyətə malik olmur. Elmi üslub bədii üslub qədər kütləvi xarakter daşımır. Belə ki, bədii üslubda yazılan hər bir parçanı hamı oxuyanda və ya eşidəndə başa düşür, lakin elmi üslubda müxtəlif sahələrə aid yazılan əsərləri hamı dərk edə bilmir.

3. **Ədəbi dilin ictimai - publisistik üslubu.** İctimai və siyasi məsələlərin geniş xalq kütləsinin anlayacağı şəkildə izah edilməsi ictimai-publisistik üslub adlanır. Publisistik üslub qəzet, jurnal, radio, televiziya, mitinq dili, müxtəlif yığıncaqlarda istifadə olunan dildir. Əsas əlaməti kütləvi anlaşıqlılıq, aydın olmasıdır. Bu üsluba eyni zamanda kütləvi üslub, kütləvi dil də deyilir. Buraya təbliğat, təşviqat məzmunlu, adi məlumat xarakterli və tənqidi məqalələrin, yazılı məruzələrin, qəzet xülasələrinin və s. dili daxildir. İctimai-publisistik üslubun əmələ gəlməsində mətbuatın xüsusi rolu vardır. Buna görə də bu üslubu çox zaman mətbuat üslubu da adlandırırlar. Lakin qeyd etməliyik ki, qəzet və jurnallardakı məqalələrin hamısı publisistik üslubda yazılmır; orada müxtəlif üslubda yazılan materiallar olur. Elə buna görə də bütün məqalələri mətbuat üslubu adı altında başa düşmək düzgün deyildir: mətbuat üslubu başqa anlayışdır. Bunun özü iki yerə bölünür: a) qəzet üslubu b) jurnal üslubu. Bunların isə fərqli cəhətləri vardır. Bu fərqlər hər şeydən əvvəl ondadır ki, qəzetdə mənası gec başa düşülən sözlərə, tərkiblərə yer verilmir. Ancaq jurnalda yeni terminlər, tərkiblər, qısaltmalar və sairə çox işlədilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin ictimai-publisistik üslubu əsasən XIX əsrdə milli mətbuatın meydana çıxdığı dövrdən formalaşmağa başlamışdır. Publisistik üslubun yaranması "Əkinçi" ilə (milli mətbuatın əsasının qoyulması ilə) başlamış və inkişaf etmişdir. İctimai-publisistik üslubun janrlara görə müxtəlif qolları olmasına baxmayaraq, bunların hamısının ümumi və digər üslublardan fərqli xüsusiyyətləri vardır. İctimai publisistik üslubun səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Sözün istehza ilə işlədilməsi;
2) Sarkazmlar yaradılması;
3) Frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunması;
4) Bədii ədəbiyyatdan sitatlar verilməsi;
5) İfşa və tənqid üçün ən kəskin sözlər işlədilməsi.

İctimai-publisistik üslub, ümumiyyətlə, aydın üslubdur. Burada xalq danışıq ünsürləri yox olur. Məsələn, "Kirpi" jurnalındakı məqalələrin əksəriyyətində istənilən qədər xalq ifadə və tərkibləri, adi danışıq dilinə məxsus cümlələr və s. vardır. İctimai-publisistik üslubda yazılan oçerklər bunu bədii üsluba, xülasə və tənqidi məqalələr elmi üsluba, bəzi materiallar isə rəsmi üsluba yaxınlaşdırılır.

4. Ədəbi dilin rəsmi - işgüzar üslubu. Cəmiyyətdə rəsmi münasibətləri bildirmək üçün yazılan dövlət sənədlərinin üslubu rəsmi- işgüzar üslub adlanır. Buraya bütün dövlət sənədlərinin – protokol, akt, nota, əmr, qərar, bəyanat, qətnamə və s. sənədlərin dili daxildir. Rəsmi-işgüzar üslubun inkişafı digər üslublardan nisbətən geri qalmışdı. Bu da həmin üslubun dövlətçilik ənənələrindən asılı olması ilə bağlıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu əsasən milli ədəbi dilin sabitləşməsi dövründə formalaşmağa başlamışdır. Sovet dönəmində isə sənədləşmə daha çox rus dilində aparıldığı üçün rəsmi-işgüzar üslub inkişafdan qalmışdı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması bu üslubun sürətli inkişafına və möhkəmlənməsinə şərait yaratdı.

Rəsmi üslubda yazılan sənədlərdə fikrin konkret şəkildə izahı tələb olunur. Buna görə həmin üslub üçün aşağıdakı cəhətlər xarakterikdir:

a) hər bir məsələ aydın və olduqca qısa izah edilir;

b) artıq və lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii vasitələrə yer verilmir;

c) ikimənalılığa, dolaşıqlığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair dəqiq terminlər seçilir;

d) hər hansı bir məfhumun izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün riayət olunur;

e) ştamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə olunur.

Ədəbi dilin üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişir və inkişaf edir. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları hər cəhətdən geniş inkişaf etmişdir və indi də bu iş davam edir.

Xülasə

Artıq qeyd edildiyi kimi, ədəbi dil istənilən ünsiyyət şəraitində istifadə edilə bilər: rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə, elm sahəsində, ofis işində, mediada, bədii ədəbiyyatda, gündəlik həyatda. Ədəbi dilin xüsusiyyətlərindən biri də onun müxtəlif üslublara malik olmasıdır. Azərbaycan ədəbi dilində qədim zamanlardan zəngin üslublar sistemi yaradılmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin aşağıdakı üslubları var: bədii üslub, elmi üslub, qəzet-publisistik üslub, rəsmi işgüzar üslub. Bütün bu ədəbi üslubların özünəməxsus xüsusiyyətləri və hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Təbii ki, hər bir üslubun özünəməxsusluğu təkcə lüğətdə deyil, həm də qrammatikada, mətn quruluşunun xüsusiyyətlərində və s. təzahür edir. Bütün bu dil xüsusiyyətləri hər bir üslubun yerinə yetirdiyi funksiyalarla, həm də həmin üslub sahələri ilə dəqiq müəyyən edilir.

Alizadeh T.

STYLE OPPORTUNITIES OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

As already noted, the literary language can be used in any communication situation: in an official and informal setting, in the field of science, office work, in the media, in fiction, in everyday life. One of the features of the literary language is

that it has different styles. A rich system of styles has been created in the literary language of Azerbaijan since ancient times. There are the following styles of the Azerbaijani literary language: artistic style, scientific style, newspaper-journalistic style, official business style. All these literary styles have their own specific features and each of them has its own unique characteristics. Of course, the specificity of each style is manifested not only in vocabulary, but also in grammar, in the features of text construction, etc. But all these linguistic features are determined precisely by the functions that each style performs, and by those areas of communication in which this style is used.

Ализаде Т.

СТИЛОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Как уже отмечалось, литературный язык может использоваться в любой ситуации общения: в официальной и неофициальной обстановке, в сфере науки, делопроизводства, в средствах массовой информации, в художественной литературе, в повседневной жизни. Одной из особенностей литературного языка является то, что он имеет разные стили. На литературном языке Азербайджана с древних времен была создана богатая система стилей. Существуют следующие стили азербайджанского литературного языка: художественный стиль, научный стиль, газетно- публицистический стиль, официально - деловой стиль. Все эти литературные стили имеют, свои специфические особенности и каждый из них имеет свои уникальные характеристики. Разумеется, специфика каждого стиля проявляется не только в лексике, но и в грамматике, в особенностях построения текста и др. Но все эти языковые черты обусловлены именно теми функциями, которые выполняет каждый стиль, и теми сферами общения, в которых этот стиль употребляется.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013
2. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti // Dərs vəsaiti. Bakı, 2015
3. Həmzəyev M.Ə., Əviraslanova S.F. Ünsiyyətin psixologiyası. Bakı, 2007

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SADIXOVA SARIGÜL ORUC
ASPU
Üzeyir Hacıbəyli 68
sarigulsadixova1960@gmail.com

MAIN DIRECTIONS IN MODERN COGNITIVE LINGUISTICS

A B S T R A C T

Key words: **psycholinguistics, text, text perception, cognitive**

Cognitive linguistics has firmly taken its place in the paradigm of the concepts of modern world linguistics. It is its emergence and rapid development at the present stage that is a characteristic feature of linguistics at the turn of the century. According to the definition of V.Z. Demyankov and E.S. Kubryakova, cognitive linguistics studies language as a cognitive mechanism that plays a role in encoding and transforming information (A Brief Dictionary of Cognitive Terms, pp. 53-55). In cognitive linguistics, we see a new stage in the study of complex relations between language and thinking, a problem that is largely characteristic of Russian theoretical linguistics. Cognitive research has gained recognition in Russia, as E.S. Kubryakova rightly emphasizes, primarily because they address "the topics that have always worried Russian linguistics: language and thinking, the main functions of language, the role of man in language and the role of language for man" (Kubryakova 2004, p.11). This study was initiated by neurophysiologists, doctors, psychologists P. Broca, K. Vernicke, I.M. Sechenov, V.M. Bekhterev, I.P. Pavlov, and etc.

On the basis of neurophysiology, neurolinguistics arose (L.S. Vygotsky, A.R. Luria). It became clear that language activity takes place in the human brain, that's why different types of language activity (learning a language, listening, speaking, reading, writing, etc.) are associated with different parts of the brain. The next stage in the development of the problem of the relationship between language and thinking was psycholinguistics, which studied the processes of generating and perceiving speech, the processes of learning a language as a system of signs stored in the human mind, the relationship between the language system and its use, functioning (American psycholinguists C. Osgood, T. Sebeok, J. Grinberg, J. Carroll and others, Russian linguists A.A. Leontiev, I.N. Gorelov, A.A. Zalevskaya, Yu.N. Karaulov and others).

A.A. Potebnya understands that in mental activity there are the strongest concepts that are put forward, and concepts that remain far away (Potebnya 1993, p. 83). It is the strongest representations that participate in the formation of new thoughts (Herbart's law of apperception). A.A. Potebnya clearly sees the role of association and merging of associations in the formation of series of representations. Heterogeneous ideas, perceived simultaneously, without losing their integrity, can be

combined into one whole. When merging, two different representations are perceived as one (Potebnya 1993, p. 91).

Introduction.

A.A. Potebnya perfectly understood the role of language in the processes of cognition of the new, in the processes of formation and development of human knowledge about the world on the basis of the psychological processes of apperception and association, on the basis of different human ideas about phenomena that have names in the language. Cognitive linguistics takes shape in the last two decades of the 20th century, but its subject - the features of assimilation and processing of information, ways of mental representation of knowledge using language, which was already outlined in the first theoretical works on linguistics in the 19th century. So, considering W. Humboldt's theory of the folk spirit, A.A. Potebnya recognizes the question of the origin of language as a question about the phenomena of mental life that precedes language, about the laws of its formation and development, about its influence on subsequent mental activity, that is, a purely psychological question

The subject of cognitive linguistics is even more obvious in the following statement by I.A. Baudouin de Courtenay: "... From linguistic thinking, one can reveal a whole peculiar linguistic knowledge of all areas of being and non-being, all manifestations of the world, both material and individual-psychological and social (public)". (Baudouin de Courtenay 1963, p. 312).

Modern cognitive linguistics belongs to a number of sciences, with their specific methods, study one common subject - cognition. In this regard, now we can talk about the existence of cognitive science, which, according to E.S. Kubryakova, is interdisciplinary and is an umbrella term (Kubryakova 2004, p. 7) for a number of sciences - cognitive psychology, cognitive linguistics, philosophical theory of cognition , logical analysis of language, theory of artificial intelligence, neurophysiology; "disciplines such as cognitive anthropology, cognitive sociology, and even cognitive literary criticism have already taken shape, i.e. in almost every humanitarian science, a special area has been identified related to the application of the cognitive approach and cognitive analysis to the relevant objects of this science" (Kubryakova 2004, p.10-11). Cognitive linguistics explores the mental processes that occur during perception, comprehension and, consequently, cognition of reality by consciousness, as well as the types and forms of their mental representations. The material of linguo-cognitive analysis is language, and the goals of such research in different specific areas (schools) of cognitive linguistics may differ from an in depth study of the language using a cognitive categorical-terminological apparatus to specific modeling of the content and structure of individual concepts as units of national consciousness (conceptosphere). Thus, cognitive linguistics, as an independent area of modern linguistic science, has emerged from cognitive science. The ultimate goal of cognitive linguistics, as well as cognitive science in general, is

"obtaining data on the activity of the mind" (Kubryakova 2004, p.13). Modern cognitive linguistics is heterogeneous, “different directions in cognitive research are presented and 10 leaders and leading figures in different schools of cognitive linguistics have been identified” (Kubryakova 2004, p. 11).

The linguoculturological direction in cognitive linguistics is also distinguished by A.V. Kostin. According to him, the linguoculturological approach is based on the idea of the cumulative (accumulative) function of the language, thanks to which it imprints, stores and transmits the experience of the people, their worldview and attitude. Language, according to this 11th concept, is a universal form of primary conceptualization of the world and rationalization of human experience, an exponent and custodian of unconscious spontaneous knowledge about the world, a historical memory of socially significant events in human life. A.V. Kostin refers the works of S. G. Vorkachev, V. V. Vorobyov, V. N. Teliya, G. V. Tokarev, F. F. Farkhutdinova, A. T. Khrolenko, V. M. Shaklein and others. This also includes the studies of V.G. Kostomarov and E.M. Vereshchagin, V.A. Maslova, V.V. Vorobyov. A.V. Kostin singles out a number of approaches in modern cognitive linguistics: “mental-activity S.A. Askoldov, individual-speech D.S. Likhachev, semantic (N. F. Alefirenko, A. Vezhbitskaya, V. V. Kolesov, I. P. Mikhalchuk, V. P. Neroznak), culturological (Yu. S. Stepanov, V. I. Karasik), logical (N. D. Arutyunova, T. V. Bulygina, A. D. Shmelev, G. V. Makovich, R. I. Pavilenis, M. R. Proskuryakov, I. G. Proskuryakova), cognitive (A. P. Babushkin , E. S. Kubryakova, 3. D. Popova, I. A. Sternin, G. V. Tokarev, J. F. Richard, S. Kh. Lyapin, A. V. Kravchenko, G. A. Volokhina, G. V. Bykova), linguoculturological (S. G. Vorkachev, V. N. Teliya, F. F. Farkhutdinova)” (Kostin 2002, p. 6).

S.V.Kuzlyakin distinguishes in cognitive linguistics the psychological approach (D.S. Likhachev), logical (N.D. Arutyunova and the school "Logical analysis of language"), philosophical (V.V. Kolesov), cultural (Yu.S. Stepanov), an integrative approach (S.Kh. Lyapin, G.G. Slyshkin) (Kuzlyakin 2005).

V.V.Kolesov distinguishes between cognitive linguistics (exploring the relationship between a word and a thing), contensive linguistics (studying semantic "prototypes" - modality, pledge, temporality, etc.) and conceptual linguistics, which studies the concepts themselves (Kolesov 2005, p. 16).

E.S. Kubryakova distinguishes between classical cognitivism - the study of knowledge structures and their types mainly by logical methods and the cognitive-discursive direction, which is the logical development of all modern linguistics as a whole: “each linguistic phenomenon can be considered adequately described and explained only in those cases if it is considered at the crossroads of cognition and communication”; the goal of cognitive linguistics is “not only to match each language form with its cognitive counterpart, its conceptual or cognitive structure (thus explaining the meaning or content of the form through a certain cognitive

structure, structure of opinion or knowledge), but also to explain the reasons for choosing or creating this “packaging” "for this content" (Kubryakova 2004, p.16).

N.N. Boldyrev rightly notes that we can speak of two stages in the development of cognitivism - "early - logical, or objectivist, and modern - experimental, based on experience" (Boldyrev 2004, p. 20). From our point of view, we can speak at least about the following directions in cognitive linguistics, which have been determined today (we name the typical representatives of these directions): culturological - the study of concepts as elements of culture based on data from different sciences (Yu.S. Stepanov).

Such studies are usually de facto interdisciplinary, not exclusively related to linguistics, although they can be carried out by linguists (which allows us to consider this approach within the framework of cognitive linguistics); language in this case acts only as one of the sources of knowledge about concepts (for example, to describe a concept, data on the etymology of the word naming this concept is used); linguoculturological - the study of concepts named by linguistic units as elements of national linguoculture in their connection with national values and national characteristics of this culture: the direction "from language to culture" (V.I. Karasik, S.G. Vorkachev, G.G. Slyshkin, G .V.Tokarev); logical - analysis of concepts by logical methods without direct dependence on their linguistic form (N. D. Arutyunova, R. I. Pavilionis); semantic-cognitive - the study of the lexical and grammatical semantics of the language as a means of access to the content of concepts, as a means of modeling them from the semantics of the language to the concept sphere (E.S. Kubryakova, N.N. Boldyrev, E.V. Rakhilina, E.V. Lukashevich , A.P. Babushkin, Z.D. Popova, I.A. Sternin, G.V. Bykova); philosophical and semiotic - the cognitive foundations of signs are studied (A.V. Kravchenko). Each of these areas can be considered already sufficiently formed in modern linguistics, they all have their own methodological principles (all of them are united primarily by the theoretical idea of the concept as a unit of consciousness) and they all have their supporters among cognitive linguists, they are represented by fairly well-known scientific schools .

We point out the presence of a fairly large number of works that combine the actual identification of the concepts of the concept and the meaning of the word: the traditional analysis of the semantics of the word is called the analysis of the concept, and semantic studies are called cognitive. V.Ya.Myrkin begins his very interesting and informative article on the types of meaning of a word with the following phrase: “The concept assigned to a certain word is the (lexical) meaning of the word” (Myrkin 2005, p. 102).

Literature

1. Bloom L. Language Development. Cambridge (Mass.), 1970.
2. Braine M.D.S. The insufficiency of a finite state model for verbal reconstructive memory // Psychonomic Science. 1965. V. 2
3.Carroll J.B. Language and thought. Englewood Cliffs, 1964.
4. Chomsky N. A Review of Verbal Behavior, by B.F. Skinner // Language. V35.1959. № 1.
5. Dijk, T.A. van Models for text Grammar [Text] / T.A. van Dijk. Lnguistics, 1975. № 105. p.33-68.
6. Garrett M.F. Production of speech // Observations from normal and pathological language use // Normality and pathology cognitive functions. London 1982.
7. Osgood C.E. On understanding and creating sentences// American Psychologist. V. 8. 1963. № 12.
9. Osgood C.E. Psychlinguistics // Psychology: a Study of a Science/ S. Koch (Ed.). V.
10. Ахутина Т.В., Наумова Т.Н. Смысловой и семантический синтаксис: Детская речь и концепция Л.С. Выготского // Психолингвистические проблемы семантики. М., 1983.
11. Баринова Е.А. Лингвистические основы методики развития связной речи // Развитие речи учащихся: Учен. зап. ЛГПИ им. А.И.Герцена. Л., 1971. Т. 453.
12. Белянин В.П. Психолингвистика. – М., 2003.
13. Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М., 1976.
14. Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitunun elmi toplusu. Bakı, “Elm”, 2004, № 2, s. 60-64.

SADIXOVA SARIGÜL ORUC

KOQNITIV LINGVISTIKADA ƏSAS ISTIQAMƏTLƏR

XÜLASƏ

Son bir neçə onillikdə dilçiliyin tədqiqat sahələrində, onun obyektlərinin yanaşmasında və təsvirində əsaslı və əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Belə ki, 50-ci illərin ortalarından başlayaraq dilçilikdə yeni istiqamətlər, yeni məktəblər, xüsusi fənn kimi yeni sahələr yaranır, dili və onun istifadə xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək üçün yeni termin və anlayışlar təklif olunur. Məhz bu dövrdə müasir dilçiliyin əsas anlayışlarından biri mətnin formalaşması mexanizmidir. Mətni başa düşmək prosesində biz dilin necə işləndiyini və bu mətni yaradanlar tərəfindən necə istifadə edildiyini görürük.Koqnitiv dilçilik müasir dünya dilçiliyinin konsepsiyalar paradiqmasında öz yerini möhkəm tutmuşdur. Məhz onun müasir mərhələdə meydana çıxması və sürətli inkişafı əsrin əvvəllərində dilçiliyin

xarakterik xüsusiyyətidir. V.Z-nin tərifinə görə. Demyankov və E.S. Kubryakova, koqnitiv dilçilik dili informasiyanın kodlaşdırılmasında və transformasiyasında rol oynayan idrak mexanizmi kimi öyrənir (A Brief Dictionary of Cognitive Terms, s. 53-55).

Koqnitiv dilçilikdə biz dil və təfəkkür arasında mürəkkəb münasibətlərin öyrənilməsində yeni mərhələni görürük ki, bu problem rus nəzəri dilçiliyinə daha çox səciyyəvidir. Koqnitiv tədqiqatlar Rusiyada tanınıb, E.S. Kubryakova haqlı olaraq vurğulayır, ilk növbədə, "rus dilçiliyini həmişə narahat edən mövzulara: dil və təfəkkürə, dilin əsas funksiyalarına, dildə insanın roluna və dilin insan üçün roluna" toxunduğuna görə (Kubryakova 2004, s.11) . Bu tədqiqatın təşəbbüskarı neyrofizioloqlar, həkimlər, psixoloqlar P. Broca, K. Vernicke, I.M.Sechenov, V.M. Bekhterev, I.P. Pavlov və s.

Açar sözlər: psixolinqvistika, mətn, mətn qavrayışı, idrak

Сарыгюл Садыхова

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

РЕЗЮМЕ

За последние несколько десятилетий произошли крупные и фундаментальные изменения в исследовательских областях лингвистики, а также в подходе и описании ее объектов.

Таким образом, с середины 50-х годов в лингвистике появляются новые направления, новые школы, новые области, такие как специальный предмет, а также предлагаются новые термины и понятия, характеризующие язык и особенности его употребления. Именно в этот период одной из основных концепций современного языкознания является механизм образования текста. В процессе понимания текста мы видим, как обрабатывается язык и как его используют создатели этого текста. Когнитивная лингвистика прочно заняла свое место в парадигме концепций современного мирового языкознания. Именно его возникновение и бурное развитие на современном этапе является характерной чертой языкознания рубежа веков. По определению В.З. Демьянков и Е.С. Кубрякова, когнитивная лингвистика изучает язык как когнитивный механизм, играющий роль в кодировании и преобразовании информации («Краткий словарь когнитивных терминов», с. 53-55). В когнитивной лингвистике мы видим новый этап изучения сложных отношений языка и мышления — проблемы, во многом характерной для отечественной теоретической лингвистики. Когнитивные исследования получили признание в России, поскольку Е.С.Кубрякова справедливо подчеркивает, прежде всего, что

они затрагивают «темы, которые всегда волновали русское языкознание: язык и мышление, основные функции языка, роль человека в языке и роль языка для человека» (Кубрякова 2004, с.11). Инициаторами данного исследования выступили нейрофизиологи, врачи, психологи П. Брока, К. Вернике, И.М. Сеченов, В.М. Бехтерев, И.П. Павлов и др.

Ключевые слова: психолингвистика, текст, восприятие текста, когнитивный

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Filologiya üzrə f. D ADU-nun Dosenti, b.m
Əliyeva Elmira Əyyub q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

УДК 81

МИРЗАЕВА АИДА АКИФ Г.,
доктор философии в области филологии
Бакинская Высшая Школа Нефти,
проспект Ходжалы, 30
a_mirzoyeva@yahoo.com

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЭТНОНИМОВ УЭЛЬСА

Данная статья посвящена изучению исторического развития этнонимов Уэльса, выявляя исконное значение и причины их возникновения. Исследование включает этнонимы с древнего периода до современного времени. Если в начале истории валлийцев воспринимали как «иностранцев», о чем свидетельствует значение самого названия *Welsh,* то этнонимы современности представлены прозвищными этнонимами, основанными на стереотипах валлийцев, многие из которых ссылаются на деревенский образ недалекого человека с пристрастием к алкоголю или преступника. Региональные этнонимы имеют исторические корни, которые со временем интерпретировались по-разному. Данная статья рассматривает различные версии, касающиеся их происхождения.

Методами, использованными в ходе исследования, являются сравнительный, описательный и диахронический. Научная новизна состоит в исследовании ранее не изученных этнонимов Уэльса с анализом их происхождения и употребления.

Ключевые слова: Уэльс, национальная идентичность, этноним, стереотип, прозвища

Национальная идентичность Уэльса появилась после ухода римлян из Британии в 5 веке. Уэльс считается страной одной из современных кельтских наций. Смерть Ллиуэлина ап Грифита в 1282 году ознаменовала завершение завоевания Уэльса англичанином Эдуардом I , хотя в начале 15-го века Оуайн Глиндер ненадолго восстановил независимость Уэльса. Весь Уэльс был присоединен к Англии и включен в английскую правовую систему в соответствии с законами Уэльса 1535 и 1542 гг. Отличительная валлийская политика развивалась в 19 веке. Валлийский либерализм, примером которого в начале 20-го века был Ллойд Джордж, был вытеснен ростом социализма и лейбористской партии. Валлийское национальное чувство росло в течение столетия.

В результате промышленной революции развитие горнодобывающей и металлургической промышленности превратило страну из

сельскохозяйственного общества в индустриальную нацию. Эксплуатация угольного месторождения Южного Уэльса вызвала быстрое увеличение населения Уэльса. Две трети населения живут в Южном Уэльсе, включая Кардифф, Суонси, Ньюпорт и близлежащие долины. В настоящее время традиционные добывающие и тяжелые отрасли промышленности страны пошли или находятся в упадке и экономика Уэльса зависит от государственного сектора, легкой промышленности и сферы услуг и туризма.

Несмотря на то, что Уэльс тесно делит политическую и социальную историю с остальной частью Великобритании и большинство населения во многих районах говорит на английском как на родном языке, страна сохранила своеобразную культурную самобытность. Валлийский и английский являются официальными языками; в Уэльсе проживает более 560 000 говорящих на валлийском языке, и на этом языке говорит большинство населения в северных и западных районах. С конца 19-го века Уэльс начал славиться, как «страна песен», в основном благодаря традиции Eisteddfod. На многих международных спортивных мероприятиях, таких как Кубок мира ФИФА, Кубок мира по регби и Игры Содружества, Уэльс имеет свои национальные сборные, хотя на Олимпийских играх уэльские спортсмены соревнуются в составе сборной Великобритании. Регби-союз считается символом валлийской идентичности и выражением национального самосознания. Британия в раннем средневековье сильно отличалась от нынешней страны. Остров состоял из множества королевств, судьба и состояние которых менялись, поскольку одни короли получали господство над другими, некоторые меньшие королевства были поглощены их более крупными соседями, а другие пали от иностранных захватчиков, включая викингов, в девятом и десятом веках. Сегодня многие жители Британии идентифицируют себя в первую очередь как шотландцы, англичане или валлийцы. Но так было не всегда. В Уэльсе, например, нет единого определяющего момента, когда можно было бы сказать, что люди стали «валлийцами». В раннем средневековье Уэльс был разделен на разные королевства - например, Гвинед, Дифед и Кередигион - чьи отношения друг с другом составляли центральную опору местной политики. В девятом и десятом веках Мерфинион, династия, названная в честь своего основателя Мерфина Фрича, получила власть во многих из этих областей, их власть распространилась как на север, так и на юг Уэльса. Несмотря на то, что сейчас мы называем средневековую страну Уэльсом, тогда она не существовала как политически единое образование. Возникает вопрос - считали ли себя жители Уэльса «валлийцами»? Название народа Welsh произошло от древнеанглийского Welisc, Wælisc, от германского слова, означающего «иностранец», от латинского Volcae, имени кельтского народа. Слова «Wales» и «Welsh» происходят от англосаксонского использования термина «wealas» для описания (среди прочего) людей Британии, которые говорили на

бриттонском языке - кельтском языке, который использовался по всей Великобритании, который позже превратился в валлийский, корнуоллский , Бретонский и другие языки. Английские писатели считали жителей Уэльса непохожими на самих себя, но в то же время слово «wealas» не использовалось исключительно для обозначения жителей Уэльса. Та же самая терминология иногда применялась к корнуоллскому, например, с «wealas», отраженным в последней части Корнуолла, как «стена». [8, с.1]

Мы видим похожую ситуацию, когда смотрим на слова валлийского языка. В десятом веке «Кимри» впервые было использовано в «Arms Pridein Wavre» (Великое пророчество Британии), валлийском стихотворении, призывающем кимри восстать против англичан и изгнать их из Британии раз и навсегда. В современном валлийском языке Kymry превратилось в Cymru и Cymry, первое относится к территории Уэльса, второе - к его жителям. Однако в Armes Prydein Vawr кимри относится не только к жителям Уэльса, но и ко множеству народов, говорящих на британском языке. Поэтому, когда поэт обращается к кимри, а также к жителям Уэльса, поэт также обращается к корнуоллским, бретонцам и жителям бриттоязычных королевств северной Англии и южной Шотландии, обычно называемых тогда как «Старый Север».

Чтобы объяснить связь между народами, говорящими на британском языке того времени, раннесредневековые писатели обратились к истории. Historia Brittonum, история бриттов, составленная на севере Уэльса в 829–830 годах, утверждает, что бритты изначально были троянцами, которые отправились в Британию и стали первыми людьми, поселившимися на острове. В тексте также утверждается, что в римский период группа бриттов покинула остров и поселилась на континенте, став арморикaнскими британцами или бретонцами Бретани на севере Франции. Жители Уэльса, как и жители Корнуолла и Старого Севера, изображаются как потомки коренных британцев, оставшихся в Британии. Но последовательные нападения пиктов, ирландцев и - особенно - саксов совершались на их территорию. Они больше не управляли всей Британией, только небольшими ее уголками. Идентичность, основанная на этом повествовании, представляет жителей Уэльса как бриттов, тесно связанных с жителями Корнуолла, Старого Севера и Бретани. Идеи идентичности были и остаются сложными и многослойными. Поэт, написавший «Armes Pridein Voor», возможно, рассматривал все бриттоязычные народы как кимри, но корнишмены также упоминаются как «Корниу», а жители Стратклайда - как «Клудви». Между жителями Корнуолла и Стратклайда существовала разница, хотя они и были сгруппированы как Кимри.

Подобное мнение есть и в «Жизни короля Альфреда», биографии Альфреда Великого, составленной в 893 году. Писатель, Ассер, ссылается на Оффа из Мерсии, строящего дамбу - земляное сооружение, обозначающее границу -

между его королевством и Британией. Здесь Британия явно относится к Уэльсу и представляет его в отличие от других бриттоязычных регионов. Точно так же Корнуолл называют «Корнубией», а не частью единой Британии. Нигде сложная природа идентичности не проявляется более очевидной, чем в раннесредневековом Уэльсе. Источники рассматривают валлийцев как бриттов, которые когда-то правили всей Британией. Мы не можем точно указать, когда жители Уэльса стали валлийцами, но работы писателей и историков того времени дают соблазнительные проблески смены и развития идентичностей в период раннего средневековья. [7, с.16]

Рассмотрим легенды, происхождение и значения некоторых из самых популярных прозвищ в Уэльсе. *Turk*- Существует много предположений о происхождении этого прозвища. Жители Суонси часто называют своих соседей в Лланелли турками. Лин Джон, председатель Llanelli Community Heritage, объяснил, что существует несколько теорий, связанных с прозвищем местных жителей Лланелли. Во время трудового спора 1920-х годов с участием докеров Суонси турецкому судну не разрешили выгрузить или погрузить свой груз. В результате корабль отправился на запад в Лланелли, и там работы были выполнены. Утверждают, что из-за этого докеры Лланелли были названы турками. Другая теория связана с прежней репутацией Llanelli как мирового лидера в производстве белой жести. Поскольку большая часть производства белой жести была трудоемкой, роллеры оборачивали голову полотенцами, чтобы впитать пот, что выглядело как тюрбан, что привело к созданию прозвищного этнонима *Turk* на основе ассоциации с турками. По третьей версии, во время Первой мировой войны солдаты 4-го полка участвовали в боях на Ближнем Востоке против турецкой армии. Многие солдаты были выходцами из Лланелли, и позже их стали называть «мальчиками, которые воевали с турками». *Jack*- Людей из Суонси часто называют Джеком. Термин часто ассоциируется с городской футбольной командой, фанаты которой придумали термин «армия Джека», а также часто используется в различных песнопениях. Также есть связь с героическим псом Джеком, который спас 27 жизней в доках и на берегах реки Суонси в 1930-х годах. Профессор Мартин Джонс, преподающий историю в Университете Суонси, исследовал множество разных историй, связанных с этим названием. «Джеком часто называют моряков, - сказал мистер Джонс. «Моряки передвигались, и их часто называли названием местности, откуда они пришли, например, Суонси Джек, Кардифф Джек, Ньюпорт Джек и так далее. [3, с.15]

Cofi- Считается, что название жителей Карнарфона происходит от английского слова Covey, означающего «друг». Кофи - также известный региональный диалект в Уэльсе.

Hwntw- Так люди из Северного Уэльса называют жителей южных регионов. Также говорят, что «hwntw» происходит от «tu hwnt», что переводится с валлийского на английский как «за пределами» или «там».

Mush- Помимо слова «каша», это могло быть прозвище, которое чаще всего ассоциируется с валлийцами. Большинство из нас знают это как проявление нежности или как то, что людей в определенных частях страны, обычно в Суонси или в долинах, называют «знакомыми». Однако по данным Historical Society of Rondda, оказывается, что классический валлийский этноним даже не родом из Уэльса. Общество пояснило: «Это слово по-цыгански означает« мой хороший друг », поэтому оно, вероятно, появилось, когда цыгане пришли в Уэльс».

Cardi- Термин «карди» происходит от названия города Кардигана или Кардиганшира. [1, с.14]

Рассмотрим прозвищные этнонимы, характеризующие жителей Уэльса по данным The Racial Slur Database:

Taffy- Тафф- это название реки, которая протекает через Кардиф, столицу Уэльса. Данный этноним был употреблен в стихотворении, которое начинается «Таффи был валлийцем, Таффи был вором». Другое объяснение состоит в том, что Таффи основан на английское произношение распространенного уэльского имени Daffyd (Девид).

Welsher- Предположительно датируется 19 в., когда правительство Англии приняло решение, что все уэльские дети должны говорить по-английски в школе. У любого ребенка, пойманного говорящим на уэльском языке, была доска, прикрепленная к его/ее шее, и он мог избавиться от нее, выдав другого ребенка, говорящего на валлийском. В конце дня ребенок, застрявший с доской, получал удары тростью.

Wollyback- в Уэльс много овец [5http://www.rsdb.org/]

Валлийцы чаще бывают представлены как деревенщины, которые не могут приспособиться к городской жизни. Несмотря на на то, что их легко можно обмануть, они хороши в бизнесе. Они не отличаются особым умом, но могут предсказывать будущее. Эта ассоциация валлийца с волшебством упомянуто, как the Welsh Fortune-Teller в произведении Шекспира King Henry IV. [6]

Стереотип о глупости валлийца широко распространён в произведениях. В начале 17 века в образе Welsh Ambassador (Валлийского посла) выступала кукушка. Thomas Middleton

Welsh Rabbit - Бедность валлийца подразумевается в выражении, “предлагали кролика, а дали сыр с хлебом, ссылаясь на еду без мяса, состоящую из хлеба с маслом, покрытым расплавленным сыром. [2, с.1]

To give your horse “Welsh bait”- распространенное в 17 в. высказывание, означающее- взобраться на вершину холма, но дать вместо еды лишь дать передохнуть.

The Unfortunate Welch-man- поездка в Англию заканчивается дракой на улице.

На западе Англии валлийца называли *Taffy* и часто обвиняли в похищении скота в приграничной зоне. *Taffy was a Welshman, Taffy was a cheat. Taffy came to my house and stole a piece of meat.*

The Welch Wedding- свадьба, которая начинается с раздачи еды Welsh Pudding и заканчивается пьянством и дракой. [4, с.14-17]

Приведенные выше этнонимы связаны, по-видимому, с успешным доминированием Англией в данной стране, и как результат, принимать уэльсцев за своих и не привязывать им какие-либо оскорбительные прозвища. В Великобритании Уэльс является страной с наименьшим количеством негативных этнонимов, в отличие от Шотландии и Северной Ирландии, где борьба за независимость породила большое количество этнонимов, стереотипов и негативных прозвищ.

Таким образом, нация *Welsh* с самого начала своего формирования воспринималась англичанами как «чужие», о чем свидетельствует значение данного названия «иностранец», относящееся к англо-саксонскому периоду, однако в современную эпоху нет острой вражды между народами и валлийцев упоминают более насмешливо, чем оскорбительно.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Bannon C. The real meanings behind the Welsh nicknames we all use// Wales online. URL: https://www.walesonline.co.uk/lifestyle/fun-stuff/real-meanings-behind-welsh-nicknames-15481156] (Accessed 13.02.2021)

2. Cunningham J. Welsh rabbit, anyone? URL: http://universitypublishingonline.org/cambridge/jonson/blogs/blog/welsh-rabbit-anyone/] (Accessed 11.02.2021)

3. Johnes M. Wales since 1939. Manchester University Press; Illustrated edition . 2012, 480 p.

4. Porter G. "'Who Talks of My Nation?': The Role of Wales, Scotland, and Ireland in Constructing 'Englishness.'" Imagined States, edited by Gerald Porter and Luisa Del Giudice, University Press of Colorado, Logan, Utah, 2001, pp. 101–135.

5. Racial Slur Database. URL: http://www.rsdb.org/. (Accessed 11.02.2021)

6. Shakespeare, King Henry IV, Part 1, 1598.

7. Thomas R. How the people of Wales became Welsh. URL: https://theconversation.com/how-the-people-of-wales-became-welsh-82192. (Accessed 10.02.2021)

8. US Dictionary. Electronic Resource: https://www.lexico.com/en/ definition/ welsh. (Accessed 15.02.2021)

MIRZƏYEVA AIDƏ AKIF Q.,

UELS ETNONİMLƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAFI

Bu məqalə, ilkin mənaları və yaranma səbəblərini müəyyənləşdirərək, Uels etnonimlərinin tarixi inkişafına həsr edilmişdir. Tədqiqat qədim dövrdən müasir vaxta qədər olan etnonimləri əhatə edir. Əgər tarixin əvvəlində Uelslilər "xaricilər" kimi qəbul edilirdilərsə, Uels adının özünün mənası ilə sübut olununduğu kimi, müasir dövrün etnonimləri Uelsli stereotiplərinə əsaslanan ləqəblərlə təmsil olunur və onların çoxu dar düşüncəli kəndli obrazı və ya alkoqol aludəçisi, yaxud cinayətkar kimi təqdim olunur. Tarixi kökləri olan regional etnonimlərin mənaları, zaman keçdikcə, fərqli şərh olunur. Bu məqalə onların mənşəyi ilə bağlı müxtəlif versiyaları araşdırır.

Tədqiqatda istifadə olunan metodlar- müqayisəli, təsviri və diaxronikdir. Məqalənin elmi yeniliyi bundan qabaq araşdırılmamış Uels etnonimlərinin mənşəyi və istifadəsinin təhlilinindən ibarətdir.

MIRZAYEVA AIDA AKIF, PHD,

HISTORICAL DEVELOPMENT OF ETHNONYMS OF WALES

This article is devoted to the study of the historical development the ethnonyms of Wales, revealing the primary meaning and causes of occurrence. During the study, ethnonyms were analyzed from the ancient period to the modern time. If at the beginning of history the Welsh were perceived as "foreigners", as evidenced by the meaning of the name Welsh itself, ethnonyms of modern times are represented by ethnonymous nicknames based on Welsh stereotypes, many of which refer to the village image of a narrow-minded person with an addiction to alcohol or a criminal.

Regional ethnonyms have historical roots, which have been interpreted in different ways over time. This scientific work considers various versions regarding their origin.

The methods used in the study are comparative, descriptive and diachronic. Scientific novelty consists in the study of previously unexplored ethnonyms of Wales with an analysis of their origin and use.

Key words: Wales, national identity, ethnonym, stereotype, nicknames

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Rəyçi f.e.d., prof.Ç. Qaraşarlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ИРАДА АЗИЗ гызы МИКАИЛОВА
старший преподаватель
Бакинский славянский университет
qasimova_1982@list.ru

ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности употребления отрицательных предложений на занятиях по русскому языку как иностранному. В отрицательных предложениях особое внимание уделяется функциям форм совершенного и несовершенного вида глагола. Объясняется механизм появления новых функций у видовых форм при отрицании. На конкретных примерах описываются общие и различительные признаки форм совершенного и несовершенного вида глагола при выражении определенного значения в отрицательных предложениях. Функции форм совершенного и несовершенного вида в отрицательных предложениях сопоставляются с соответствующими формами утвердительных предложений. Отмечаются особенности употребления функций абсолютного и модального (относительного) отрицания действия форм совершенного и несовершенного вида. Форма несовершенного вида объединяет отдельные значения как совершенного, так и несовершенного вида при отрицании. При отрицании мы имеем дело в определенном смысле с нейтрализацией видов, а выражение отрицания действия непосредственно регулируется коммуникативной задачей. Нейтрализация форм совершенного и незавершенного вида снимает их противостояние. Их усвоение создает благоприятные условия для развития русской речи студентов-азербайджанцев.

Ключевые слова: *русский язык как иностранный, отрицательное предложение, формы видов глагола, функции, модальность*

Как известно, употребление видовых форм глагола в русском языке для студентов-азербайджанцев представляет определенные трудности. Это связано с тем, что в зависимости от коммуникативного задания употребляется форма совершенного вида либо же форма несовершенного вида [2; 4]. Формы видов глагола имеют особое значение при отрицании действия.

Употребление видовых форм при отрицании действия имеет свою специфику и особые закономерности. Это связано с тем, что «при отрицании формы вида выбираются с учетом того семантического потенциала, которые они содержат вследствие влияния отрицания на значения целостности /

нецелостности» [1, с. 46] и нейтральную функцию формы несовершенного вида.

«Механизм» появления новых функций у видовых форм при отрицании имеет свои особенности. Наличие отрицания при глаголе не превращает значение целостности (несовершенного вида) действия в значение нецелостности (совершенного вида) и наоборот: Однако в связи с тем, что «значение целостности в известном смысле предполагает «процессную» часть (правда, не для всех глаголов), оно при отрицании может имплицитно содержать указание на «нецелостность» в проявлении действия» [5, с. 24]: ср. *он так и не решил задачу*. Вместе с тем это не значит, что при отрицании глаголы совершенного вида выражают отсутствие признаков совершенного вида: отрицается достижение тех пределов, которые обозначаются тем или иным глаголом совершенного вида, а не сами пределы. На основании такого влияния отрицания на значение целостности действия у формы совершенного вида возникают различные модальные созначения, указывающие на причины недостижения пределов целостного действия: ср. *он так и не решил задачу = не смог решить.* Этих модальных созначений форма совершенного вида в утвердительных высказываниях может иметь и может и не иметь, но в условиях отрицания действия они становятся одним из релевантных признаков совершенного вида, который учитывается в определенных речевых и предметных ситуациях: ср. *здесь не пройти = нельзя пройти; его не понять = невозможно понять*.

Так как значение нецелостности действия сводится к обозначению его в самом осуществлении, как имеющего временную перспективу в развитии или течении и непосредственно связанное с субъектом, то отрицание данного значения − это отрицание реализации действия. Значение отрицания реализации действия может быть связано с выражением а) реализации другого действия (ср. *я не пишу, не писал, не буду писать, а читаю, читал, буду читать книгу*), б) возможной, ожидаемой реализации (ср. *почему ты не уходишь? дрова долго не разгорались*), в) реализации действия в других условиях или в другом характере проявления (ср. *Волга не течет на север, она течет на юг; Я не хожу каждый день к нему, как ты*), г) отсутствия умения привычки или каких-либо обстоятельств для осуществления отрицаемого действия (ср. *Я не курю, не играю в шахматы, не спал всю ночь из-за шума машин*). Такое значение отрицания реализации действия можно назвать значением обусловленного отрицания реализации действия (в дальнейшем – отрицания реализации действия).

Однако в русском языке наблюдается и другое значение отрицания, связанное с формой несовершенного вида, когда отрицается обобщенно-фактическое и частно-фактическое значения несовершенного вида, которые мы считаем аспектуально нехарактеризованными (нейтрализованными): ср. *Я*

никогда не читал этой книги; ты покупал / купил эту книгу? − Нет, я не покупал этой книги. Здесь уже подчеркивается несколько другой характер отрицания − полная непричастность субъекта к действию, отсутствие даже намерения его совершать, т. е. значение необусловленного отрицания реализации действия. Это значение называется значением эмфатического отрицания. Становится понятной природа эмфатического отрицания: оно основывается на отрицании действия, не осложненного аспектуально-видовой характеристикой: выражение полной непричастности субъекта к действию безразлично к аспектуальному способу его проявления.

Таким образом, в отрицательных высказываниях мы имеем дело с новыми, дополнительными функциями видовых форм: с функцией абсолютного отрицания действия несовершенного вида (с вариантами: отрицания реализации действия и эмфатического отрицания) и с функцией модального (относительного) отрицания действия совершенного вида. Их особый функциональный статус или аспектуальная релевантность подтверждается противопоставлением одной видовой формы с отрицанием двум видовым формам в утвердительных высказываниях: ср. *об этом надо рассказать / рассказывать – об этом не надо рассказывать* (*об этом надо рассказать ему – об этом не надо рассказывает ему, об этом надо рассказывать всем – об этом не надо рассказывать всем*), ср. также: *Ты возьмешь сейчас эту книгу? − Нет, я сейчас не буду брать эту книгу,* возможно и употребление совершенного вида *нет, я не возьму сейчас эту книгу*, но он подчеркивает модальность отрицания (*не могу, нет портфеля* и т. д.). Под функцией абсолютного отрицания действия мы понимаем выражение отсутствия связи субъекта с действием, отсутствия действия как реального факта. Под функцией модального (относительного) отрицания − отрицание достижения пределов вследствие каких-то, главным образом модальных причин.

В связи с тем, что «при отрицании форма несовершенного вида «покрывает» как частные значения совершенного вида, так и частные значения несовершенного вида» [6, с. 27], встает вопрос об отношении функции абсолютного отрицания к видовой аспектуальности. Можно подумать, что здесь совмещаются в одной форме частные значения несовершенного и совершенного вида, и, следовательно, форма несовершенного вида предстает как сложная форма. Представляется, однако, более правильным другое решение вопроса. «При выражении отрицания реализации действия происходит совмещение (омонимия) частных значений несовершенного вида, так как при этом имеются в виду соответствующие аспектуальные ситуации» [1, с. 87]. При выражении отрицания формой несовершенного вида мы имеем дело с нейтрализацией видов, т. е. с переходом говорящего на эмфатическое отрицание: при выборе формы вида в таких случаях он руководствуется не

формой вида в утвердительных предложениях, а коммуникативной задачей выразить эмфатическое отрицание действия. Нейтрализация видов при эмфатическом отрицании снимает не только противопоставление несовершенного / совершенного вида, но и противопоставление частных значений несовершенного вида в утвердительных предложениях: ср. *Не входить!* (применимо к любому аспектуальному проявлению действия), но: *Входить по одному* (только кратное значение); *Не встречаться бы тебе с ним* и *Встречаться бы тебе с ним, Не встречайся с ним* и *Встречайся с ним; Не ходи туда* и *Ходи туда* (каждый день). Напротив, при выражении отрицания реализации действия говорящий руководствуется аспектуальными ситуациями утвердительных предложений: ср. отрицание конкретно-процессного действия*: Фаюнин намеренно молчит, а Таланов все не уходит* (Леонов); конативного действия: *Я не давал ему денег: он бы их не взял;* неограниченно-кратного действия: *Он больше не встречается с ней;* потенциально-постоянного действия: *Он не избегает встреч со мной*.

Функция модального отрицания совершенного вида, как и функция абсолютного отрицания несовершенного вида, несколько шире частных значений совершенного вида, обнаруживающих себя в утвердительных высказываниях [3, с. 108]. Для функции модального отрицания совершенного вида характерны три типа модальности:

1. Модальность субъективной невозможности совершить действие: *я здесь не пройду, ты не переведешь текст, он не прошел дистанции, не уснул всю ночь*, *нам пешком туда не добраться, ему не решить этот вопрос, вас не понять, похвалить его не за что, она могла не сдать экзамена, не успел прочитать книгу* и под.;

2. Модальность опасения в возможном осуществлении действия: *как бы он не простудился, я очень сомневаюсь, чтобы они выполнили работу в срок, я не думаю, что он вернется* и под.

3. Модальность невозможности ожидаемого действия: *я ничего не узнал о нем, это лекарство тоже не помогло больному, тропинка нам не попалась* и под.

Особый функциональный статус абсолютного отрицания несовершенного вида и модального (относительного) отрицания совершенного вида подтверждается также тем, что они «могут нейтрализоваться при условии, если контекст или лексическое значение глагола содержат показатели той или иной функции отрицания» [4, с. 70]. Следовательно, мы опять сталкивается с явлением нейтрализации видов, но уже на новой основе. Например: *Он живо, без малейшей раскачки вскочил на ноги, начал звонить одному секретарю, другому, третьему. Никто* (показатель абсолютного отрицания) *не отозвался* (Ф.Абрамов), возможна замена *не отзывался; Я был уверен, что именно здесь,*

в этом парке, встречу свою незнакомку. Но она не приходила (К.Паустовский), возможна замена *не пришла* – модальность ожидания.

Отмеченные условия нейтрализации абсолютного и модального отрицания действия могут встречаться и в отвлеченно-потенциальных высказываниях, являющихся позициями нейтрализации видов в утвердительных предложениях: ср. *Он никогда ничего никому не делал / не сделал плохого; Она никогда не говорит / не скажет неправды.*

Следует отметить, что во всех случаях указанной нейтрализации отрицательных функций видовых форм несовершенный вид подчеркивает более категорический характер отрицания, а совершенный вид – оттенок отрицания потенциального действия, т. е. формы видов сохраняют свои коннотации.

Правильное употребление видовых форм глагола в отрицательных предложениях способствует развитию и формированию русской речи студентов-азербайджанцев.

ЛИТЕРАТУРА

1.Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. Москва: Наука, 1983.

2.Гиясбейли М.А., Магеррамова Т. Д., Шахбазова А.Э. Учимся говорить по-русски. Русский язык как иностранный. В 2-х частях. Подготовительная часть. Баку, 2008.

3.Иевлева З.Н. Методика обучения русскому языку как иностранному. Москва, 2003.

4.Кожанова Н.И. Структурно-семантические особенности современной устной разговорной речи в практике обучения русскому языку как иностранному // Современные проблемы лингвистики и методики преподавания русского языка в вузе и школе. Воронеж, 2008. Вып. 5. с. 65-72.

5.Орлова М.Н. О лингвистической сущности отрицания и типах отрицательных предложений в русском языке // Синтаксис и интонация. Уфа, Баш ГУ, 1973, Вып. II, с.19-37.

6.Спагис А. Почему так трудно научить нерусских учащихся видам глагола // Русский язык в национальной школе, 1970, № 5, с. 25-32.

RUS DİLİ XARİCİ DİL KİMİ MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ FEİLİN TƏRZ FORMALARININ ÖYRƏNİLMƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə rus dili xarici dil kimi məşğələlərində rus dilində inkar cümlələrin işlənilmə xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. İnkar cümlələrdə feilin bitmiş və bitməmiş tərz formalarının funksiyalarına xüsusi diqqət edilir. İnkar zamanı tərz formalarının yeni funksiyalarının yaranma mexanizmi şərh edilir. İnkar cümlələrdə müəyyən mənanın ifadə edilməsində feilin bitmiş və bitməmiş tərz formalarının oxşar və fərqli əlamətləri konkret nümunələr əsasında təsvir edilir. İnkar cümlələrdə bitmiş və bitməmiş tərz formalarının funksiyaları təsdiq cümlələrin müvafiq formaları ilə müqayisə edilir. Bitmiş və bitməmiş tərz formalarının hərəkətinin qəti inkar və modal (nisbi) inkar funksiyalarının işlənilmə xüsusiyyətləri qeyd edilir. Bitməmiş tərz forması inkar zamanı həm bitmiş tərzin, həm də bitməmiş tərzin ayrı-ayrı mənalarını birləşdirir. İnkar zamanı tərzlərin müəyyən mənada neytrallaşması ilə üzləşirik və hərəkətin inkarının ifadə edilməsi bilavasitə kommunikativ tapşırıqla nizamlanır. Bitmiş və bitməmiş tərz formalarının neytrallaşması onların qarşılaşdırılmasını aradan qaldırır. Bunların mənimsənilməsi azərbaycanlı tələbələrin rus dilində nitqinin inkişafına əlverişli şərait yaradır.

Açar sözlər: *rus dili xarici dil kimi, inkar cümlə, feilin tərz formaları, funksiyaları, modallıq*

STUDYING VERB ASPECTS IN RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE CLASSES

SUMMARY

The article discusses the features of the use of negative sentences in Russian at the lessons of Russian as a foreign language. A «mechanism» of the appearance of new functions of verb types in the case of negation is explained. On the basis of specific examples, similar and different features of the verb types of the perfective and imperfective forms of the verb are described when expressing a certain meaning in negative sentences. The functions of the perfective and imperfective forms in negative sentences are compared with the corresponding forms of affirmative sentences. The features of the use of the functions of absolute negation and modal (relative) negation of the action of the perfective and imperfective forms are noted. When negated, the imperfective form «covers» both the partial meanings of the perfective aspect and the partial meanings of the imperfective aspect. In negation, we are dealing in a certain sense with the neutralization of verb types, and the expression

of the negation of an action is directly regulated by the communicative task. Neutralization of perfective and imperfective forms eliminates their opposition. Mastering these creates favorable conditions for the development of the speech of Azerbaijani students in Russian.

Key words: *Russian as a foreign language, negative sentence, aspect of verbs, functions, modality*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mehriban Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA ZENFİRA ƏLƏKBƏR QIZI
Azərbaycan Tibb Unversiteti
”Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi
S.Vurğun küç.167
zenfiramamadova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLOGİZMLƏRİN TUTDUĞU YER MÖVQEİ VƏ DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU

Xülasə

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi, sözlərin qanunauyğun şəkildə işlədilməsindən asılıdır. Biz nitqimizi müəyyən qrammatik qaydalar əsasında qururuq. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bir çox hallarda müəyyən mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə olunur.

Амосова Н. Н. “Основы английской фразеологии.” Л.,1963 frazeologiyaya belə qiymət verir:” Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcazi mənada işlədilməsinə **frazeologiya** deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və.s. tədqiq edir**.” (1.c.8-10)**

Məqalədə ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığından bəhs edilir.

Atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa, dolğun və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Onlar istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışıq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Əsrlər boyu xalqın süzgəcindən keçmiş xalqın hikmətli sözlərinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı və tutarlı nitq məhsuludur. Onlar xalqların obrazlı təfəkküründün məhsulu olmaqla, onun milli ruhunu təcəssüm edir. Məna dərinliyi, forma dolğunluğu belə ifadələrin başlıca xüsusiyyətidir.

Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərzi, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək kzımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır.

Odur ki, onların izləri folklora, xalq deyimlərinə, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır. İngilis dilində atalar sözləri və zərb-məsəllərin çox az hissəsi mənaca və ya strukturca dəyişdirilərək dil vahidi səviyyəsinə salınmışdır və onlar dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində əsas mənbə rolunu oynayırlar.

Hər dövr, hər nəsil üçün onların təlim-tərbiyəsində olduqca mühüm rol oynayan atalar sözləri və zərb-məsəllər və müdrik kəlamlar həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində çox zəngindir. Lakin onu da qeyd etmədən keçmək olmaz ki, bu Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Atalar sözlərində xalqın öz mənəvi aləmi, milliliyi, tarixi, elmə, təhsilə, əməyə münasibəti əks olunur və onları kitablarda yığılan ağıl, zəka da adlandırmaq olar.Həmçinin, təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində ilk fəlsəfi görüşlərin inkişaf pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai şüurun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözü və zərb məsəllərə müraciət etmək daha əlverişli sayılır. Atalar sözü və zərb məsəllərin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, çətinlik törədir. Onlardakı mühakimələr nə qədər maraqlı görünsə də, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitini semantik cəhətdən daha da gücləndirir. Bir sözlə xalqın aynası kimi orada öz əksini tapır.

"Frazeologiya" terminini dilçilikdə ilk dəfə Şarl Balli işlətmişdir. O, söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prossesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Birləşmələrin digəri isə frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur.

Açar sözlər:frazeologiya,inkişaf,termin,İngilis dili,lüğət

Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi, frazeologiya da iki hissəyə ayrılır: 1) ümumi frazeologiya; 2) xüsusi frazeologiya.

1. **Ümumi frazeologiyada** bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problemləri müəyyənləşdirilir.

2. **Xüsusi frazeologiyada** isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik strukturu və.s. cəhətləri təsvir olunur.

Arnold İ. V. The engilish word. M-L., 1966.Arnold fikirlərini belə izah edir: "Frazeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiqat obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün vahid konkret termin yaranmamışdır. Odur ki, bu sabit söz birləşmələri bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adlar altında verilmişdir.

Onlar sabit söz birləşmələrini frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, idiomlar, frazemlər, frazeologizmlər və.s. kimi çoxlu terminlər vasitəsi ilə adlandırmışlar. Belə müxtəliflik frazeoloji məsələləri dəqiq anlamağa maneçilik törədir və fikri yayındırır.

Dildəki belə sabit söz birləşmələrinin "frazeologizm" termini ilə verilməsi daha məqsədə uyğundur." **(2.p.165-179,199)**

Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və ya daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, dildə hazır şəkildə mövcüd olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən **konstruksiyalara frazeologizmlər** deyilir.

Frazeologizmi təşkil edən sözlər onun tərəfləri, yaxud komponetləri hesab olunur. Onlar frazeologizmlərdə üzvi surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq və hər bir sözü müstəqil mənada düşünmək qeyri-mümkündür. Frazeologizmi təşkil edən sözlərin hamısı ümumilikdə bir məna ifadə edirlər.

Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir. Onların həm məzmun, həm də forma etibarılə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevrilmişdir.

Frazeologizmlərin daxili məna quruluşunun və xarici strukturnun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhi, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallıq kəsb edir.

Frazeologizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir. Onlar məfhumu dolayı olsa da, konkret ifadə edir.

Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeologizmlər dilin ekspressivliyində onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Bayramov H. "Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları." Bakı, 1978. kitabında yazır:" Frazeologizmlərdən həm bədii, həm publisist, həm də digər üslublarda istifadə olunur. Onlar ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusi üslubi rola malikdir. Frazeoloji birləşmələr yazıçı fikrinin tutumunu böyüdür, bədii əsərin emosionallığını, üslubi keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə xidmət eləyir.

Yazıçı frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədərkən mətnlə frazeoloji birləşmənin qarşılıqlı münasibətini əsas götürür, yəni mətn frazeologizmlərin semantik çalarlarını dəqiqləşdirir, frazeologizmlər isə mətnin. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeologizmlər bu və ya başqa surətin danışığını fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir"**.(3.s.4-67)**

Frazeologizmlər möhkəm milli xüsusiyyətə malikdir. Hər hansı bir xalqın frazeologizmlərini öyrənməklə, biz həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi, həyat və

yaşayış tərzi ilə yaxından tanış oluruq.Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir.

İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışıq prossesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

Uzun zamandır ki, dünya ölkələrində ingilis dilini öyrənilməsinə geniş yer verilir. Bizim ölkəmizdə də həmçini bu dilin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir.

Hər hansı bir dilin mükəmməl formada öyrənilməsi, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsi onun frazeologizmlərini bilmədən mükün deyildir. İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün onun frazeologiya sahəsi böyük çətinlik törədir.

Onlar əsasən bu dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Frazeologizmləri əksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız, gülünc alınır.

Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən S. İ. Abakumov, A. A. Reformadski, L. A. Bulaxovski, E. İ. Levintova, Y. M. Volf, M. Ruzikulova, A. Arnold, S. İ. Ojeqov və başqaları frazeologizmlərin bir dildən başqa bir dilə hərfən tərcüməsinin mümkün olmamasını qeyd edir və bunun səbəbini həmin dillərin milli səciyyəsi ilə əlaqələndirmirlər. Bəzi dilçilər isə bu əlaməti frazeoloji vahidlərin dilin milli xüsusiyyətini əks etdirməsi ilə izah edir.

Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərb.frazeoloji lüğət Bakı, 2006. Müəlliflər lüğət kitabında belə düşünürlər:" Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ müxtəlif şəkildə şərh edilmişdir. Onlar frazeologizmlərin başqa dillərə eynilə tərcümə olunma bilməməsini qeyd edir. İngilis dili frazeologizmlərinin tərcüməsi prossesində nəinki təcrübəsiz tərcüməçilər, həmçinin təcrübəli tərcüməçilər də çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar çox zaman bu frazeologizmlərin yalnış tərcüməsini verirlər**."(4.s.21)**

Tədqiqatçılar frazeologizmlərin tərcümə problemlərini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər və müxtəlif tərcümə metodları təqdim etmişlər. Bizim də əsas məqsədimiz ingilis dili frazeologizmlərinin azərbaycan dilinə tərcüməsi yollarını öyrənməkdən və tərcümə prossesində ortaya çıxan problemləri aydınlaşdırmaqdan, aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Məlum olduğu üzrə dil tarixi, ictimai hadisədir. Onun bu cəhəti dilin başqa sahələri kimi, onun frazeologiyasına da aiddir.

Belə ki, hər bir konkret dilin frazeoloji vahidləri də zəruri ehtiyat nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prossesi keçirib və sistem halına düşmüşdür. Frazeologizmlər hər bir xalqın həyat və yaşayış tərzi, sənəti-peşəsi, mifik rəvayətləri, dini və mövhümi təsəvvürləri, adət-ənənəsi, dünyagörüşü ilə əlaqədar yaranmış və indi də yaranmaqdadır.

Həm dildəki frazeoloji materialın məcmusu və həm də bunlar haqqında elm şöbəsi frazeologiya adlanır. Frazeologiyanın belə iki məna ifadə etməsi dilçilikdə qüsurdur. Dilin leksik tərkibi leksika, leksikadan bəhs edən şöbə leksikologiya adlandırıldığı kimi, frazeoloji tərkibi bildirmək üçün frazika, frazika haqqinda biliyi isə frazeologiya adlandırmaq lazimdır.

Dilçilikdə az işlənilmiş nəzəri problemlər hələ də çoxdur; məsələn, leksem və frazemlərin qarşılıqlı münasibəti, frazemlərin nitq hissələrinə olan münasibəti və s. Bütün bu məsələlərin həm xüsusi, həm umumi dilçilik planında həll edilməsi frazeologiya şöbəsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Həsənəv H. "Azərbaycan dilinin frazeologiyası." Bakı,1979.O,öz fikirlərini belə izah edir:"Hər bir konkret dilin frazeologiyası iki planda tədqiq edilir: diaxronik və sinxronik.

1. **Diaxronik planda** dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə doğru semantik və struktur cəhətdən inkişafı öyrənilir.

2**. Sinxronik planda** isə dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik və struktur təsviri verilir.

Frazeologiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi hələ çox gəncdir. Lakin, bu heç də o demək deyildir ki, frazeologiya məsələləri ilə əvvəllər məşğul olunmamışdır. Bu məsələ alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmiş və frazeologiya "gizli" inkişaf yolu keçmişdir**".(5.s.2-9)**

Frazeolji vahidlərin birinci müşahidəçiləri – lüğət tərtib edənlər – leksikoqraflar olmuşlar. Lüğət tərtib edənlər bəzi sözlərin mənalarını itirdiyini müşahidə etmişlər.

Belə vəziyyət, adətən, bu və ya başqa söz bölünməz birləşmə tərkibində olduqda nəzərə çarpmışdır.

Filoloqların diqqətini cəlb edən frazeoloji material ilk dəfə məcmuə şəklində toplanmaqla kifayətlənmiş, bunların xüsusiyyətlərinə, məna və quruluşlarına, müxtəlif tipə malik olduqlarına fikir verilməmişdir. "Rusiyada belə məcmuələr üç yüz il bundan əvvəl meydana gəlmişdir" .

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər:

1. Ümumiyyətlə hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər.

2. Dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri məna və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar.

Dilçilikdə bunlardan birincisi "geniş mənada frazelogiya", ikincisi "dar mənada frazeologiya" adlandırılır.

Dildə hazır şəkildə işlədilən söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər:

Кунин А. В. "Английская фразеология." М., 1970. Rus dilçilərindən A. B.Kuninin fikrincə frazeologiyaya hazır şəkildə işlədilən sitat materialı kimi baxaraq, ümumiyyətlə fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələrinin hamsını frazeologiyanın tədqiqat obyekti hesab edib, ona belə tərif vermişdir.

Frazeologiyaya, adətən, dildə məna cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların "qanadlı sözlər" şəklinə düşmüş ifadələr və bunun kimiləri daxildir. Onlar müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir**". (6.c.190-206)**

B. N. Qolovinin fikirincə isə frazeologizmlər danışan tərəfindən hazırlanmır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. Hamı onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edir.

A. İ. Yemifovun tərifində frazeologiyanın tədqiqat obyekti daha genişləndirilərək frazeoloji birləşmələrin sırasına idarə ştampları, istehsal-texniki ifadələr və.s. daxil edilmişdir.

Rus dili lüğətində frazeologiyaya verilmiş tərifdə dildəki sabit söz birləşmələrin və ifadələrin məcmusu ilə yanaşı, ədəbi cərəyanlara, müəyyən dövrdəki ictimai təbəqələrə və ya qruplara məxsus üslubi ifadələr də frazeoloji vahid hesab olunur.

Rus dilçiliyində N. M. Şanski frazeologiya üzərində əhəmiyyətli araşdırma aparmışdır. N. M. Şanski "frazeoloji ifadə" adı ilə dildəki iki və ya daha artıq çox vurğulu sözdən ibarət mənaca tam, söz tərkibi və quruluşca sabit şəkildə işlənən vahidləri nəzərdə tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963 səh 8-10.
2. Arnold İ. V. The engilish word. M-L., 1966 səh 165-179;199.
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. səh 4-67.
4. Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərb.frazeoloji lüğət Bakı, 2006.s.21
5. Həsənəv H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı,1979 səh 2-9
6. Кунин А. В. "Английская фразеология." М., 1970 с.190-206.

Z.Mammadova

THE PLACE OF PHRASEOLOGISMS IN THE ENGLISH LANGUAGE THE ROLE OF POSITION AND LANGUAGE IN ENRICHMENT OF VOCABULARY CONTENT

Summary

Phraseologisms are the folk physiognomy of the language, its original means, wealth of existence and intelligence. Their richness in terms of both content and form and their excessive use in language have attracted the attention of scholars.

Therefore, phraseology has become a special branch of lexicology, which is a branch of linguistic science. Clarification of the internal meaning structure and external structure of phraseologisms, their place and position in different languages, the study of translation possibilities, the interpretation of their national and international essence, the analysis of their processing characteristics and fields of use are both theoretically and practically relevant.

Lexicographers were the first observers of phraseology — compilers of dictionaries. Dictionaries have noticed that some words have lost their meaning.
Such a situation is usually noticed when this or that word is part of an indivisible compound word.

Phraseologisms are the folk physiognomy of the language, its original means, wealth of existence and intelligence. Their richness in terms of both content and form and their excessive use in language have attracted the attention of scholars. Therefore, phraseology has become a special branch of

Key words: phraseology, development, term, English language, dictionary

З.Маммадова

МЕСТО ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ РОЛЬ ПОЗИЦИИ И ЯЗЫКА В ОБОГЕНЕНИИ СЛОВАРНОГО СОДЕРЖАНИЯ

Резюме

Фразеологизмы – это народная физиономия языка, его исконные средства, богатство бытия и интеллигентность. Их богатство как по содержанию, так и по форме, а также их чрезмерное использование в языке привлекли внимание ученых.

Поэтому фразеология стала особой отраслью лексикологии, являющейся отраслью лингвистической науки. Выяснение внутренней

смысловой структуры и внешней структуры фразеологизмов, их места и положения в разных языках, изучение переводческих возможностей, истолкование их национальной и интернациональной сущности, анализ особенностей их обработки и областей употребления являются как теоретическими, так и практическими. соответствующий.

Первыми наблюдателями фразеологизмов — составителями словарей — были лексикографы. Словари заметили, что некоторые слова утратили свое значение.

Такую ситуацию обычно замечают, когда то или иное слово входит в состав неделимого Фразеологизмы – это народная физиономика языка, его первоначальные значения, богатство существования и интеллекта. Их богатство как по содержанию, так и по форме, а также чрезмерное использование языка привлекли внимание ученых. Поэтому фразеология стала особой отраслью языка.

сложного слова.

Ключевые слова: фразеология, развития, термин, английский язык, словарь.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LƏTİFƏ MƏMMƏDOVA
ADU

ALMAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB (OMONİM) SÖZLƏR VƏ TƏTBİQİ

Açar sözlər: Forma və məzmun, mürəkkəb sözlər, sözdüzəltmə, komponentlərin məna xüsusiyyətləri, sözdüzəldici vasitə, lügət tərkibi və zənginləşməsi.

Keywords: complex words, semantic features of components, word correction, means of word correction, vocabulary enrichment, form and content.

Ключевые слова: сложные слова, семантические особенности компонентов, словокоррекция, средство словокоррекции, обогащение словарного запаса, форма и содержание.

Dildə işlədilən mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində bir çox cəhətlər özünü göstərir: maddi əsas, komponentlərin məna xüsusiyyətləri; komponentlərin tipləri; forma və məzmun münasibətləri; komponentlər arasında əlaqə. Dildə olan mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində rol oynayan belə maddi əsasın bir çox xüsusiyyətinə təsadüf edilir: funksiyaya görə; əlamətə görə; bənzətməyə görə; qüvvətləndirməyə görə; mənsubiyyətə görə; ənənəyə görə; hərfi tərcüməyə görə.(7.1)

Dildə işlənən mürəkkəb sözlər öz- özünə və ya ayrı- ayrı şəxslərin istəyinə görə əmələ gəlmir. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi, əsasən, bizim xarici aləmlə olan əlaqəmiz və ona münasibətimiz nəticəsində baş verir ki, bu da onların maddi əsasını təşkil edir.

Alman dilində sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayan maddi əsasın xüsusiyyətləri bir – birindən fərqənir. Alman dili üçün sözdüzəltmə aşağıdakı əlamətlərlə xarakterikdir.:

Mürəkkəb sözlər sözdüzəltmənin bir növü kimi alman dilinin qədim inkişaf dövründə böyük rol oynamışdır. 17- ci əsrdən başlayaraq mürəkkəb sözlər sözdüzəldici vasitə kimi çox məhsuldar olmuşdur .Elə də olur ki, mürəkkəb sözlərin ayrı-ayrı elementləri söz mənasının qüvvətləndirilməsinə xidmət edir: -*stockfinster, sehr finster.(7.2)*

Söz mənasının qüvvətləndirməsi yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər öz məna xüsusiyyətinə görə 2 qismə ayrılır.

a) mürəkkəb sözlərdə mənanın qüvvətləndirilməsi əsas yer tutur və sadə söz hansı nitq hissəsinə mənsubsa ondan düzələn mürəkkəb söz də eyni nitq hissəsinə aid olur.

b) Mənanin qüvvətlənməsi ilə bərabər keyfiyyətin dəyişməsi xüsusiyyəti də rol oynayır.

-Məsələn:- *Mordsskandal*, *Heidenlärm* (*Höllenlärm*).

Alman dilində söz mənasının tutqunlaşması.*Ohrfeige*- ikinci-*feige* elementi müasir alman dilində ,Hieb- müstəqil məna bildirmir.

Orta əsrlər alman dilində "Hieb ins Ohr"deməkdir. Nachtigall-die Sängerin der Nacht.

Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rollardan birini də sözlərin çoxmənalılığı oynayır. Bundan başqa dildə iki-üç müstəqil sözdən əmələ gəlmiş sözlər də(mürəkkəb sözlər) fəaliyyət göstərir.Mürəkkəb sözlərin "zahiri görkəmi", ifadə üsulu söz birləşməsi ilə çox yaxınlıq təşkil edir, bəzən ən incə cəhətlərini nəzərdən keçirmədən onları bir –birindən ayırmaq çox çətin olur(7.3).Sözlə söz birləşməsinin fərqləndirilməsi bir qədər asandırsa da, mürəkkəb sözlərlə söz birləşməsinin münasibətini müəyyənləşdirmək, onları fərqləndirmək nisbətən çətindir.

Mürəkkəb sözlər də, əsasən, hətta birləşmələrin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqələr mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və söz birləşmələrində olduğu kimi, mürəkkəb sözlər də bu cəhətdən qruplaşır. Lakin bəzi ümumu oxşarlığa baxmayaraq, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında bir sıra fərqlər də var; söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər leksik- semantik müstəqilliyini tamamilə saxlayır,ayrılıqda olduğu kimi ,birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarla bağlı olur. Mürəkkəb sözləri əmələ gətirən sözlərdə isə bu müstəqillik,adətən, qalmır və onlar ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla bu və ya başqa şəkildə əlaqəni kəsir ya da çox zəifləyir.

Bir neçə predikativ kök olan mürəkkəb cümlələrdə tabelikli cümlələrin tabeliyi də ola bilər. Bağlı cümlələr bir baş cümlədən asılı olan tabe cümlələrdir. Ardıcıl tabelik tabeliyindən fərqlidir. Məsələ burasındadır ki, ardıcıl tabeli mürəkkəb cümlələrdə tabeli cümlələrin heç də hamısı baş cümlədən asılı deyil, yəni tabelikdə olmur.

Xüsusən ardıcıl tabeli cümlələrdə tabe cümlələrin növlərini müəyyən etmək asan iş deyil. Məsələ tabe cümlələrin ardıcıl tabeliyini necə tapmaqdır. Əsas odur ki, sualın cavabını, tabeli cümlələrin ardıcıl tabeliyini bilməkdir - bu nədir? Bu mürəkkəb cümlədir ki, belə bir tabeli cümlə başqa tabelikli cümlə üçün əsas olan baş cümlədən asılıdır.

Yazılanlardan bu nəticəyə gəlmək olarki, alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mürəkkəb sözlərin rolu böyükdür. Bu günkü alman dili daha çox neologizmlərlə zənginləşir.

Söz yaradıcılığı prosesinin ən qədim növlərindən biri olan bu qayda ədəbi dilin leksikasının inkişafında böyük rol oynayır. Müasir dildə sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi öz qədim dövrlərindən fərqli olaraq, bir sıra yeni xüsusiyyətlərə malik olmuş və yeni qaydalar yaratmışdır. Ona görə də sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin tədqiq obyekti mürəkkəb sözlərdir. Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən elemetlərin ayrılıqda müstəqil məfhum ifadə edən sözlərdən ibarət olduğuna baxmayaraq, mürəkkəb söz problemi düzəltmə söz problemindən

daha qarışıq, daha mürəkkəbdir. Cünki mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri həm sərbəst şəkildə, həm də başqa sərbəst söz tərkiblərində-daxilində iştirak edə bilirki, bu da həmin tərkiblərin öz forması etibarı ilə mürəkkəb sözlərə oxşarlığını meydana gətirir.Məsələn:

-*Goldschmied*- mürəkkəb sözünün tərkibində olan *Gold* və *Schmied* sözləri ayriliqda hərəsi müəyyən bir məfhum ifadə etdiyi kimi, sənət bildirən zərgər(adam) mürəkkəb sözündə və - Goldschmied feli sifət tərkibində də iştirak edir.

Mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün ancaq mənani və ya ancaq formanı nəzərə almaq olmaz.

Sözlərin birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirilməsində məzmun rol oynadığı kimi, forma da mühüm yer tutur, cünki formasiz heç bir məzmun yoxdur və bunu təsəvvür etmək qeyri- mümkündür.(7,4)

Ümumiyyətlə, hər hansı bir mürəkkəb söz tərkibinə girən leksik vahidlər özlərinin ayrılıqda ifadə etdiyi məna xüsusiyyətlərini az və ya çox dərəcədə itirir və birlikdə yeni vahid bir məfhum ifadə etməyə xidmət edir. Bu məsələ yenə də mürəkkəb sözlərin etimologiyası ilə əlaqədar bir məsələ olub formalaşması üçün də əsas təşkil edir.

Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi, əsasən bizim xarici aləmlə olan əlaqəmiz nəticəsində baş verir. Qeyd etdiyimiz kimi, dildə olan mürəkkəb sözlərin belə maddi əsasları bu xüsusiyyətdə birləşir.

-Funksiyaya, əlamətə, bənzətməyə, qüvvətləndirməyə, mənsubiyyətə və hərfi tərcüməyə görə.

Funksiyaya görə bir sıra mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində əşyanın daşıdığı funksiya mühüm yer tutur.

Mürəkkəb sözləri müxtəlif prinsiplər üzrə təsnif etmək olur. Əvvəlcə morfoloji baxımdan təsnif etmək lazımdır. Mürəkkəb sözlər istənilən söz növünə aid ola bilərki, bu da birləşmənin qrammatik xarakterini təsvir edən ikinci elementdən asılıdır. İstənilən söz ilk element kimi çıxış edə bilər.

Semantik –sintaktik baxımdan mürəkkəb sözləri dörd növə ayırmaq olar:

1. Attributive Zusammensetzungen-bu növ mürəkkəb sözlər komponentlərin atrubutiv əlaqəsilə xarakterikdir; yəni,1-ci komponent 2-cini təyin edir.Təyini sözbirləşməsi, nəinki ismi, həm də təyini ola bilər: Schwarzbrot, Tischlampe, dunkelrot.u.a

Buraya xüsusi bir növ kimi *Bahuvrihi*-lər də daxildir.

Graukopf, Rotkäppchen u.a kimi.Bahuvrihiləri digər hind- avropa dillərində də görmək olar: yunan, rus, qotik və s. Yunan mifologiyasında bahuvirihilər çox geniş yayılmışdır. Rus dilində isə bahuvrihilər yalnız mürəkkəb söz-(krasnoqrudka) - kimi deyil, sabit söz birləşməsi-(krasnaya şapoçka, siniy çulok)- kimi də formalaşıb, bu isə rus dilinə xas səciyyəvi bir xüsusiyyətdir.

Mürəkkəb sözlərin bir qismi də başqa dillərdən *hərfi tərcümə* (*kalka*) yolu ilə düzəlir. Hərfi tərcümə yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər, bir qayda olaraq, hər hansı bir dilin əlaqədə oldugu dil materialına əsaslanır.

Komponentlərin tipləri etibarı ilə mürəkkəb sözləri iki cəhətdən nəzərdən keçirmək olar: komponentlərin məzmun və forma etibarı ilə münasibətləri; komponentlərin nitq hissələrinə görə münasibətləri.

Bəzi mürəkkəb sözlər sinonim sözlərin qoşulması ilə düzəlir:

- an Ort und Stelle , Tritt und Schritt və s.

Mürəkkəb sözlərin bir qismi də antonim sözlərin birləşməsindən düzəlir:

- Tag und Nacht

Mürəkkəb sözlər komponentlər arasındakı əlaqəyə görə iki yerə ayrılır: tabesizlik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sözlər.

Bu iki əlaqənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir kiç bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri məna etibarı ilə öz müstəqilliyini mühafizə etdiyi və biri digərindən asılı olmadığı halda, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri məna etibarı ilə biri digərindən asılı olur və birinci komponent ikincisini bu və ya digər cəhətdən tamamlamaga xidmət edir.

Ədəbiyyat

1.. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Baki-1970

2. A.İskos.A. Lenkova. Deutsche Lexikologie.Uçpedqiz-1963

3. K.A. Levkovskaya. Leksikoloqiya nemetskoqo yazıka.Uçpedqiz.1956.

4. Grammatik der Deutschen Sprache.Veb Bibliographisches İnstitut Leipzig.1967.

5. P.A . Очерки по языкознанию,изд.AH CCCP, 1953.

6. https://language.az/az/07211951.html

7. https://en.wikipedia.org/wiki/Homonyme

Xülasə

Alman dilində mürəkkəb (omonim) sözlər və tətbiqi.

Dilin lüğət tərkibinin dəyişməsində təkcə mürəkkəb sözlər rol oynamır, burada omonimlərin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və ya məna əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edən eyni səs tərkibinə malik sözlərə omonim deyilir.

Omonim sözü yunanca olub,dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir.Omonim yunanca homos oxşar və onoma-ad deməkdir.

Omonim problemi hələ kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. L. Schüttelin omonimləri bir tərəfdən səslənməsinə görə, digər tərəfdən isə səs oxşarlığına, formasına görə eyni sözlər adlandırmışdır. H. Paul isə özünün " Dil tarixinin prinsipləri" əsərində omonimlərdən bəhs etsə də məsələnin qaneedici həllini verməmişdir.E. Öhmann isə öz kitabında omonimləri izah edərək təsnifatını verməyə çalışmışdır. V,W. Winogradov, R. A. Budagow, O. Axmanov isə omonimləri söz və

sözbirləşmələrinə şamil etmişdir. Abayev isə yalnız fonetik səslənməsinə görə eyni olan sözləri omonim hesab etmişdir.(**7.5**)

İstər çoxmənalı sözlərdə, istər omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənalar ifadə edir. Çoxmənalı olmaq üçün söz, söz birləşmələrində və cümlələrdə əlavə mənalar kəsb edir. Çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalar,əsasən, bir məfhum ətrafında toplaşaraq onu müxtəlif məna çalarlıqları ilə ifadə edir.

Omonimlər isə başqa sözlərlə əlaqədə müstəqil leksik vahid kimi çıxış edir və sözdüzəltmənin əsasi rolunu oynayır.Omonim sıranın hər bir sözü bir sözdüzəldici mərkəz olur.

Məs:*dichten*-feli poetik söz kimi bir sira sözlərin tərkibində işlənir.

Dichter, Gedicht, Dichtung, erdichten, Dichtergabe, Dichterberuf u.a. "dicht machen"sözündən- das Dichten,Dichtigkeit, abdichten -sozləri törəmişdir.

Deməli, omonimlər çox sayda sözləri əhatə edir və əhəmiyyətli semantik qrup yaradır.

Omonimlərin yaranmasi yollarından biri də semantik vasitədir. Omonimlərin coxmənalılığı inkişaf edir və polisemiyanin düşdüyü hiss olunur.(**7.6**)

Məs: Pfeife- odundan yaxud da metaldan düzəlmiş sadə,qədim bir musiqi alətidir. Forma eyniliyinə görə söz dildə siqar cəkmək ücün işlədilən əşyaya gətirilmişdir.Bu yolla 2 omonim yaranmışdır.1-cisi Pfeife- musiqi aləti, 2- si tənbəki cəkmək üçün.

Metanomik əlamətlərin adlra köçürülməsi bir çox sözlərdə baş vermişdir.

Schloss- Wohn,oder Vervaltungsbau und Schloss- Vorrichtung zum Abschliessen von Türen.

Schild, Kugel, Flügel, Bank ,Fuss, scheinen ,lassen u.a,

Deməli, söhbət burada məna dəyişməsindən və fonetik inkişafdan, sözdüzəltmədən gedir.

Omonimlər düzəlişinə görə fonetik,fonetik- sözdüzəldici və semantik qollara ayrılır.3-cüsü isə semantik yoldur.

Yazilanlara yekun vuraraq bu qənaətə gəlmək olar ki,omonimlər həm bir,həm də müxtəlif sözlərdən düzələ bilir. Lakin daim forma, yaxud mənasına görə inkişaf edir. Bu da onu göstərir ki, omonimlər dilə məxsus olan hər şey kimi tarixi hadisədir(**7.7**). Buradan bir fakt da irəli gəlir ki, dilin inkişaf prosesində bəzi omonimlər yoxa cixir.

Məs: Mund- Maul və Mund- Schutz sözsırası düzəlmişdir.

Eyni dilin inkişaf prosesi ilə birgə və əlaqəli olaraq digər başqa omonim sırası da bu yolu keçmişdir.

SUMMARY
MAMEDOVA LƏTIFƏ
COMPOUND (HOMONYMY) WORDS AND THEIR APPLICATION IN GERMAN.

This rule, which is one of the oldest types of word-formation process, plays an important role in the development of the lexicon of literary language. The process of syntactic word formation in the modern language, in contrast to its ancient times, had a number of new features and created new rules. Therefore, the object of study of the process of word formation in a syntactic way are complex words. Although the elements involved in a compound word consist of words that express independent concepts, the compound word problem is more complex than the word correction problem. This is because the components of compound words can be present both freely and within other free word structures, which makes these components similar in form to compound words. For example: The words Gold and Schmied, which are part of the compound word -Goldschmied-, are also present in the compound word jeweler (man), which expresses art, as well as in the adjective - Goldschmied. Meaning or form alone cannot be used to define compound words. Just as content plays a role in the formation of complex words by combining words, form also plays an important role, because without form there is no content and it is impossible to imagine. In general, lexical units that are part of any compound word more or less lose the semantic features they express separately, and together serve to express a new single concept. This issue is still a matter of etymology of complex words and is the basis for its formation. The formation of complex words occurs mainly as a result of our interaction with the outside world. As we have noted, such material bases of complex words in language are united in this feature. -For function, sign, analogy, reinforcement, affiliation and literal translation. According to the function, the function of the object plays an important role in the formation of a number of compound words.

РЕЗЮМЕ
МАМЕДОВА ЛАТИФА

РОЛЬ СЛОЖНЫХ (ОМОНИМОВ) СЛОВ И В ОБОГАЩЕНИИ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ЯЗЫКА.

Это правило, являющееся одним из древнейших типов словообразовательного процесса, играет важную роль в развитии лексики литературного языка. Процесс синтаксического словообразования в современном языке, в отличие от его древних времен, имел ряд новых особенностей и создал новые правила. Следовательно, объектом изучения процесса словообразования синтаксическим способом являются сложные

слова. Хотя элементы, входящие в составное слово, состоят из слов, которые выражают независимые концепции, проблема составного слова более сложна, чем проблема исправления слов. Это связано с тем, что компоненты составных слов могут присутствовать как свободно, так и внутри других свободных структур слов, что делает эти компоненты похожими по форме на составные слова. Например: Слова Gold и Schmied, которые являются частью составного слова -Goldschmied-, также присутствуют в составном слове jeweler (человек), которое выражает искусство, а также в прилагательном - Goldschmied. Сами по себе значение или форма не могут использоваться для определения составных слов. Подобно тому, как содержание играет роль в образовании сложных слов путем комбинирования слов, форма также играет важную роль, потому что без формы нет содержания и его невозможно представить. В общем, лексические единицы, входящие в состав любого составного слова, более или менее теряют семантические характеристики, которые они выражают по отдельности, и вместе служат для выражения нового единого понятия. (**7.5**)Этот вопрос до сих пор остается вопросом этимологии сложных слов и является основой для его образования. Образование сложных слов происходит в основном в результате нашего взаимодействия с внешним миром. Как мы уже отмечали, такие материальные базы сложных слов языка объединяет это свойство. -Для функции, знака, аналогии, подкрепления, принадлежности и дословного перевода. Согласно функции, функция объекта играет важную роль в образовании ряда сложных слов.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: fil.e. n; dos: H.Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI
Xarici dillər kafedrası
Azərbaycan Tibb Universiteti, Mərdanov qardaşları 58
İmanova.kamala@outlook.com

DIFFERENCE BETWEEN ORAL AND WRITTEN COMMUNICATION

Summary

Communication is the process of sending and receiving messages between two people, a person and a group or a group to a group. People communicate using different methods such as sending an email, talking on the phone and placing print advertisements in specific places. Written and oral communication is used daily in meetings, lecture halls and exams. Words play a crucial role in communication process, to transmit the message in the way it is intended to be conveyed. When words are used in the process of communication, it is known as verbal commnication.

Oral and written forms of communication are the most common and frequently used forms of communication. Verbal transfer of information can be performed, orally or in written form. Oral Communication is the oldest means of communication, which is most commonly used as a medium for the exchange of information. It involves gathering or disseminating information through spoken words.

Written communication, on the other hand, is a formal means of communication, wherein message is carefully drafted and formulated in written form. It is kept as a source of reference or legal record.

Oral and written forms of communication are similar in many ways. They both rely on the basic communication process, which consists of eight essential elements: source, receiver, message, channel, feedback, environment, context, and interference. However, it's apparent that as new technologies provide more ways for us to communicate, many of our traditional rules for using both speech and writing will continue to blur as we try to determine the "most appropriate" uses of these new communication technologies. Practical problems of the day will continue to guide the directions our field takes as we continue to study the ways technology changes our communication.

Key words: communication, role, word, form, message.

In business and everyday life, communication is key. But when is it best to speak face-to-face, and when is it better to put things in writing?

The act of using spoken words to transmit messages or information is known as oral communication. This type of communication can take place in various forms

such as face-to-face interactions, telephone conversations, and video or audio recordings.

Spoken language is the language we speak. It is often spontaneous and transient. Spoken language is used for interactions; the two speakers or the listener and the speaker are often in the same place. Thus, they can correct any mistake they make and change their utterances as they go along.

With the exception of scripted speeches, spoken language tends to be full of incomplete sentences, repetitions, interruptions, and corrections. Speakers also use gestures, tone, pitch, volume, etc., to create additional meaning in spoken language. These features of oral communication can impact the effectiveness of the communication and its interpretation.

Moreover, oral communication can be formal, such as a business presentation or a speech, or informal, such as a conversation between friends.

Some forms and informal grammatical structures are also specific to spoken language. For example, words and phrases like ‘my bad,’ ‘y’know,’ ‘busted,’ ’ain’t’ etc., which are sometimes used in spoken language, are rarely used in written language.

Written language is the language we use to write. The main two language skills used in written language is reading and writing skills. Written language is not transient like spoken language; it tends to be permanent since there are written records. Once you have written something, it is not very easy to change it. Another exciting thing about written language is that the reader and writer are usually communicating across time and space, unlike in spoken language.

Written language is typically more formal, complex, and intricate than spoken language. It may contain longer sentences in complex tenses. However, some forms of written language, like instant messages and informal letters, are closer to spoken language. Written language can use features like punctuation, headings, layouts, colors, etc., to make a message clearer. Since written language does not receive immediate feedback, it should be evident and unambiguous.

There are several forms in which it can be presented, such as emails, letters, reports, memos, text messages, social media posts, and other similar methods.

Written communication allows for a more precise and structured expression of ideas, as the writer has the opportunity to carefully choose their words and arrange them in a clear and organized manner.

Unlike oral communication, written communication does not involve nonverbal cues, and therefore relies solely on the words themselves to convey meaning.

Key differences between oral and written communication

Communication may take many forms, but two of the most common are oral and written communication. Both forms of communication have their own strengths and

weaknesses, and understanding these differences can help you choose the right approach for a given situation.

1. Feedback: In oral communication, feedback is immediate as the speaker can see and hear the reaction of the audience in real-time. This allows the speaker to adjust their message, tone, and style to better engage the audience. In contrast, written communication typically has a delayed feedback loop, as it may take some time for the audience to read the message and respond.

2. Channel: Oral communication is spoken, while written communication is written. Oral communication can be face-to-face, over the phone, or through video conferencing, while written communication can be in the form of emails, text messages, or formal and informal letters.

3. Cues: Nonverbal cues like tone, pitch, body language, and facial expressions play a significant role in oral communication. These cues can add meaning to the message and help convey emotions and attitudes. In contrast, written communication lacks these cues, and relies solely on the words themselves.

4. Structure: Oral communication can be less structured than written communication, as it may involve more improvisation or free-flowing conversation. Written communication, on the other hand, tends to follow a more formal structure, such as a letter or a report, with a clear beginning, middle, and end.

5. Editing: Oral communication does not allow for much editing, as the speaker must deliver the message in real-time. The words once uttered cannot be reversed in the case of Oral Communication. Written communication, on the other hand, can be edited and revised before being sent, allowing the writer to refine their message and ensure clarity.

6. Audience: Oral communication typically involves direct interaction with an audience, such as in a meeting or presentation, while written communication can reach a wider audience, such as through email or social media.

7. Formality: Oral communication is generally more informal than written communication, as it often involves conversational language and may not follow strict grammatical rules. Written communication tends to be more formal, using proper grammar and punctuation, and following established formats.

8. Tone: Tone in oral communication can vary depending on the situation and context. For example, a speaker may use a different tone when giving a serious speech versus a lighthearted one. In written communication, tone can be more controlled and deliberate, as the writer can choose their words carefully to convey a particular message or emotion.

9. Time: Oral communication can be faster and more efficient for simple messages, such as asking a question or giving an answer. However, for more complex or detailed messages, written communication can be more effective, as it allows the writer to carefully consider their words and ensure clarity.

10. Clarity: Oral communication can be subject to interpretation and misunderstandings, as nonverbal cues and tone can sometimes be unclear or misinterpreted. Written communication can be more precise and unambiguous, as the writer has more time to carefully consider their message and choose their words.

11. Memory: Oral communication relies on memory, as the speaker must remember what they want to say and deliver it in real-time. Written communication, on the other hand, can be referred to multiple times, allowing the reader to go back and review the message.

12. Engagement: Oral communication can be more engaging and interactive, as the speaker can use nonverbal cues and engage in a back-and-forth dialogue with the audience. Written communication can be less engaging and interactive, as the reader may not have the opportunity to respond in real time.

13. Preparation: Oral communication requires less preparation time, as the speaker can often rely on their own knowledge and experience. Written communication, on the other hand, requires more preparation time, as the writer must carefully consider their message and choose their words carefully.

14. Impression: The impression created by oral communication is based on personal interaction, such as the speaker's tone, body language, and facial expressions. This can create a more personal connection between the speaker and the audience and can help to build trust and rapport.

Written communication, on the other hand, may lack this personal touch, and may create a more formal or distant impression. However, written communication can also be more permanent, as the message can be saved and referred to later.

15. Convenience: Oral communication can be more convenient for informal or casual conversations, as it can happen on the spot and doesn't require much preparation or setup. Written communication, on the other hand, can be more convenient for formal communication or important messages, as it allows the writer to carefully consider their message and ensure clarity.

16. Emotion retention: In oral communication, emotions can be conveyed through tone of voice, facial expressions, and body language. This makes it easier to express and understand the emotional context of the message. In contrast, written communication lacks these immediate emotional cues, and it can be challenging to express and understand emotions effectively.

17. Interruptions: Oral communication can be interrupted by external factors such as noise, distractions, or other people. Written communication, on the other hand, can be read and processed at the reader's own pace, without external interruptions.

18. Accessibility: Written communication can be more accessible to people with disabilities, as it can be converted into different formats such as large print, or audio. Oral communication, on the other hand, may not be accessible to people with hearing or speech impairments.

19. Permanence: Written language, because of its form, can be stored for analysis to be made in order for one to get a better understanding of the message it contains. Oral communication, on the other hand, is more transient and ephemeral, as it is delivered in real time and cannot be revisited later.

20. Context: The context of oral communication can be more important, as nonverbal cues and tone can add meaning and significance to the message. Written communication, on the other hand, can be more context-independent, as the message is conveyed solely through the words themselves.

21. Written communication also encourages using formal language and precise grammar, which can help prevent ambiguity and increase clarity. When writing, individuals are frequently more aware of their language usage and may avoid vernacular and colloquialisms that can lead to misunderstandings. In contrast, spoken communication can be less formal and include colloquialisms or imprecise language, which can result in inaccuracies or misinterpretations.

Factors to consider while choosing oral or written communication

1) Audience: Take into account the identity of your audience and their preferred mode of communication. Some people may prefer face-to-face conversation, while others may prefer written communication.

2) Message: Consider the nature and complexity of the message. Some messages may be better conveyed through oral communication, while others may require the clarity and precision of written communication.

3) Purpose: The benefits of written communication might be more suitable if the aim is to inform or convince. If the purpose is to build relationships or establish trust, oral communication may be more effective.

4) Time: Consider the time available for communication. Oral communication may be more appropriate when time is limited, while written communication may be better when there is more time to carefully craft the message.

5) Confidentiality: Consider the level of confidentiality required for the message. Written communication can be more secure and confidential, while oral communication can be more prone to leaks or misunderstandings.

Importance of written language:

1. Writing can work as your best friend

You must have noticed that many people love to maintain a personal diary. They write daily about their day, what they didn't like, how they felt etc., the reason people write is that writing makes them feel relaxed and while writing, their thoughts and feelings become clear, and they start thinking in a different perspective.

2. Writing is really important in this digital world

Regular writing makes you good at writing, writing improves your written skill and vocabulary, and writing helps you become a good writer. Writing is a potent

skill. Today, you can become successful if you are good at writing skills; the digital world requires writing skills.

3. Writing gives you a different perspective

When you write for an audience, you need to think as per the audience's perspective the moment you get into the reader's mindset. You begin to understand readers, customers, your colleagues, and friends better. You will have more empathy, and also you will start understanding this world more appropriately and nicely.

4. Writing helps you to persuade people

It helps you influence other people about your point of view, and writing can change people's mindsets. Writing is a skill that has the power to change the world and has the power to change negative mindset to positive. It has helped our country and this world for a long time and played an essential role in our Country's Independence.

In conclusion, both oral and written communication have their own unique advantages and disadvantages. Oral communication is suitable for small groups and informal settings, is faster and provides immediate feedback, but may be less accurate and clear. Written communication is suitable for large groups and formal settings, is more accurate and clear, but maybe slower and provides delayed feedback. Choosing the right form of communication depends on the context, the audience, and the purpose of the message. Communication is the key to maintaining successful relations. By improving oral and written communication skills, one can perform better in their career.

Иманова Кямаля Халид кызы

Разница между устным и письменным общением

Резюме

Коммуникация — это процесс отправки и получения сообщений между двумя людьми: человеком и группой или группой с группой. Люди общаются, используя разные методы, такие как отправка электронной почты, разговор по телефону и размещение печатной рекламы в определенных местах. Письменное и устное общение используется ежедневно на собраниях, лекционных аудиториях и экзаменах. Слова играют решающую роль в процессе общения, передавая сообщение так, как оно предназначено. Когда слова используются в процессе общения, это называется вербальным общением.

Устная и письменная формы общения являются наиболее распространенными и часто используемыми формами общения. Устная передача информации может осуществляться как в устной, так и в письменной форме. Устное общение – старейшее средство общения, которое чаще всего

используется в качестве средства обмена информацией. Он предполагает сбор или распространение информации посредством устной речи.

Письменное общение, с другой стороны, является формальным средством общения, при котором сообщение тщательно составляется и формулируется в письменной форме. Он хранится в качестве справочного источника или юридической документации.

Устная и письменная формы общения во многом схожи. Оба они полагаются на базовый процесс коммуникации, который состоит из восьми основных элементов: источник, получатель, сообщение, канал, обратная связь, среда, контекст и помехи. Однако очевидно, что по мере того, как новые технологии предоставляют нам больше способов общения, многие из наших традиционных правил использования речи и письма будут продолжать размываться, поскольку мы пытаемся определить «наиболее подходящие» способы использования этих новых коммуникационных технологий. Практические проблемы сегодняшнего дня будут и дальше определять направления развития нашей области, поскольку мы продолжаем изучать, как технологии меняют наше общение.

Ключевые слова: общение, роль, слово, форма, сообщение.

İmanova Kəmalə Xalid qızı

Şifahi və yazılı ünsiyyət arasındakı fərq

Xülasə

Ünsiyyət iki şəxs arasında mesajların göndərilməsi və qəbul edilməsi prosesidir: bir şəxs və bir qrup və ya bir qrup və bir qrup. İnsanlar e-poçt göndərmək, telefonla danışmaq və müəyyən yerlərdə çap reklamları yerləşdirmək kimi müxtəlif üsullarla ünsiyyət qururlar. Yazılı və şifahi ünsiyyətdən gündəlik iclaslarda, auditoriyalarda və imtahanlarda istifadə olunur. Sözlər ünsiyyət prosesində həlledici rol oynayır, mesajı nəzərdə tutulduğu kimi çatdırır. Ünsiyyət prosesində sözlərdən istifadə olunduqda buna şifahi ünsiyyət deyilir.

Şifahi və yazılı ünsiyyət formaları ən çox yayılmış və tez-tez istifadə olunan ünsiyyət formalarıdır. Məlumatın şifahi ötürülməsi həm şifahi, həm də yazılı şəkildə həyata keçirilə bilər. Şifahi ünsiyyət ən qədim ünsiyyət vasitəsidir və ən çox məlumat mübadiləsi vasitəsi kimi istifadə olunur. Bu, şifahi söz vasitəsilə məlumatın toplanması və ya yayılmasını əhatə edir.

Yazılı ünsiyyət isə mesajın diqqətlə tərtib edildiyi və yazılı şəkildə ifadə edildiyi rəsmi ünsiyyət vasitəsidir. O, istinad mənbəyi və ya hüquqi sənəd kimi saxlanılır.

Şifahi və yazılı ünsiyyət formaları bir çox cəhətdən oxşardır. Onların hər ikisi səkkiz əsas elementdən ibarət olan əsas ünsiyyət prosesinə əsaslanır: mənbə, qəbuledici, mesaj, kanal, əks əlaqə, ətraf mühit, kontekst və müdaxilə. Bununla belə, aydındır ki, yeni texnologiyalar bizə daha çox ünsiyyət yolları təqdim etdikcə, biz bu yeni kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin "ən uyğun" yollarını

müəyyənləşdirməyə çalışdıqca, ənənəvi nitq və yazı qaydalarımızın bir çoxu köhnəlməyə davam edəcək. Texnologiyanın ünsiyyət tərzimizi necə dəyişdirdiyini tədqiq etməyə davam etdikcə günümüzün praktiki problemləri sahəmizin istiqamətini formalaşdırmağa davam edəcək.

Açar sözlər: ünsiyyət, rol, söz, forma, mesaj.

References:

1. https://medium.com/@fathianf5/why-is-written-communication-more-precise-than-spoken-one-35dc6f5470
2. https://www.multibhashi.com/why-is-written-language-more-precise-than-spoken-one/
3. https://keydifferences.com/difference-between-oral-communication-and-written-communication.html
4. https://www.ilovelanguages.com/why-spoken-language-is-better-than-written-language/
5. https://www.managementstudyguide.com/oral-communication.htm
6. https://clearinfo.in/blog/difference-between-oral-and-written-communication/
7. https://www.coursesidekick.com/communications/study-guides/introductiontocommunication/spoken-versus-written-communication
8. https://www.javatpoint.com/difference-between-oral-and-written-communication
9. https://open.lib.umn.edu/businesscommunication/chapter/4-1-oral-versus-written-communication/
10. https://www.digitalclassworld.com/blog/difference-between-oral-and-written-communication

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİL NƏCƏFOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq, 20
sevilnecefova99@gmail.com

KÜTLƏVİ İNFORMASİYA VASİTƏLƏRİ VƏ ƏDƏBİ DİL

Xülasə

Bu məqalədə günümüzün geniş yayılmış vasitələrindən olan KİV -nin ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində və nitq mədəniyyətinin inkişafında oynadığı roldan bəhs edilir. Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısını almaq, ana dilimizin qorunması və gələcək nəsillərə saf bir şəkildə ötürülməsi, ədəbi dilin düzgün tətbiqi, əhali arasında nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi bizim əsas məqsədimiz olmalıdır. Sosial məkanların bəzilərinə diqqət etdiyimiz zaman ciddi dil pozuntularına yol verildiyinin şahidi oluruq. Belə ki, sosial məkanlarda ədəbi dilin norma pozuntuları müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Bir çox hallarda leksik, üslubi və qrammatik norma pozuntularına rast gəlinir. Durğu işarələrini hətta düzgün, yerində işlətmirlər. Bəzənsə ədəbi dilimizin təmizliyini pozan sözlər işlədilir. Və ya sosial şəbəkələrdə sözlərin qısaldılması, fonetik normanın pozulması halları da var, yəni saitlərin ləğvi prosesi gedir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nda ana dilimizin dövlət dili kimi inkişafı, ədəbi dil normalarına əməl olunması üçün ciddi vəzifələr müəyyənləşdirilib.

Bu amilləri nəzərə alaraq, Prezident İlham Əliyev 2012-ci ilin mayında "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" haqqında Sərəncam imzalayıb. Sərəncamda bu gün dilimizin müxtəlif səviyyələrdə, xüsusilə KİV-lərdə işlənməsində fonetik, sintaktik və semantik normalardan ciddi yayınmaların olduğu vurğulanır. Göstərilir ki, dövlət dilinin bütün imkanlarından hər zaman lazımınca istifadə edilmir, yerli-yersiz yad sözlər dilimizə gətirilir. Aidiyyəti qurumlar bu təsirlərə qarşı ciddi mübarizə aparmırlar. Mətbuat orqanlarında geniş yayılmış ədəbi dil normalarından yayınmalar əksər hallarda təhlil olunub konkret nəticələr ümumiləşdirilmir, filmlərin dublyajında və xarici dillərdən edilən bədii və elmi tərcümələrdə nöqsanlar müşahidə olunur, küçə və meydanlardakı reklamlarda adi qrammatik qaydalar gözlənilmir. Azərbaycan dilinin internet sahəsində tətbiqinə diqqətin artırılmasının vacibliyi və s. məsələlər Sərəncamda xüsusi qeyd olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ümumişlək söz, televiziya ,termin, dialekt, alınma söz, beynəlmiləl termin,

СЕВИЛ НАДЖАФОВА

РЕЗЮМЕ
СМИ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

Данная статья посвящена роли средств массовой информации, являющихся в настоящее время распространенным средством коммуникации, в определении норм литературного языка и в развитии речевой культуры. Нашей главной целью должно быть предотвращение нарушения норм азербайджанского литературного языка, защита нашего родного языка и передача его будущим поколениям в чистом виде, правильное применение литературного языка, повышение речевой культуры среди населения. Когда мы обращаем внимание на некоторые социальные пространства, мы становимся свидетелями серьезных языковых нарушений. Таким образом, нарушения норм литературного языка в социальных пространствах проявляются на разных уровнях. Во многих случаях обнаруживаются нарушения лексических, стилистических и грамматических норм. Они даже не правильно расставляют знаки препинания. Иногда употребляются слова, нарушающие чистоту нашего литературного языка. Либо в соцсетях есть случаи сокращения слов и нарушений фонетической нормы, то есть идет процесс отмены гласных. Серьезные задачи по развитию нашего родного языка как государственного и соблюдению норм литературного языка в «Государственной программе по использованию азербайджанского языка в соответствии с требованиями времени и развитию языкознания в стране», утвержденной Определено Указом Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева от 9 апреля 2013 года. Учитывая эти факторы, В мае 2012 года президент Ильхам Алиев подписал Указ о «Государственной программе по использованию азербайджанского языка в соответствии с требованиями времени и развитию языкознания в стране в условиях глобализации». В приказе подчеркивается, что сегодня в развитии нашего языка на различных уровнях, особенно в средствах массовой информации, наблюдаются серьезные отклонения от фонетических, синтаксических и семантических норм. Показано, что не всегда все возможности государственного языка используются должным образом, иностранные слова вводятся в наш язык неуместно. Соответствующие учреждения не борются серьезно с этими последствиями. В большинстве случаев анализируются отклонения от норм литературного языка, которые распространены в средствах массовой информации, конкретные результаты не обобщаются, наблюдаются недостатки в дублировании фильмов и художественных и научных переводах с иностранных языков. В уличной и площадной рекламе не предполагается соблюдение

Ключевые слова: азербайджанский язык, общие слова, телевидение, термин, диалект, иноязычные слова ,интер национальный термин,

Sevil Nacafova

SUMMARY
MEDIA AND LITERARY LANGUAGE

This article is devoted to the role played by mass media, which is a widespread means of communication nowadays, in determining the norms of literary language and in the development of speech culture. Our main goal should be to prevent the violation of Azerbaijani literary language norms, protect our mother tongue and pass it on to future generations in a pure manner, properly apply the literary language, and improve speech culture among the population. When we pay attention to some of the social spaces, we witness serious language violations. Thus, violations of the norms of the literary language in social spaces are manifested at different levels. In many cases, violations of lexical, stylistic and grammatical norms are found. They don't even use punctuation correctly. Sometimes words are used that violate the purity of our literary language. Or there are cases of shortening of words and violations of the phonetic norm in social networks, that is, the process of canceling vowels is underway.

Serious tasks for the development of our mother tongue as a state language and compliance with literary language norms in the "State Program on the use of the Azerbaijani language in accordance with the requirements of the time and the development of linguistics in the country" approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev dated April 9, 2013 defined.

Considering these factors, In May 2012, President Ilham Aliyev signed the Decree on the "State Program on the use of the Azerbaijani language in accordance with the requirements of the time and the development of linguistics in the country under the conditions of globalization." In the order, it is emphasized that today there are serious deviations from phonetic, syntactic and semantic norms in the development of our language at various levels, especially in mass media. It is shown that all the possibilities of the state language are not always used properly, foreign words are introduced into our language out of place. The relevant institutions do not seriously fight against these effects. Deviations from literary language norms, which are widespread in the media, have been analyzed in most cases, concrete results are not generalized, shortcomings are observed in the dubbing of films and artistic and scientific translations from foreign languages. ordinary grammatical rules are not expected in street and square advertisements. The importance of increasing attention to the application of the Azerbaijani language in the Internet field, etc. issues are specifically mentioned in the Decree.

Key words: the Azerbaijani language, common word, television, term, dialect, adopted word, international term.

Müasir dövrdə infomasiyanın insanlara çatdırılmasında kütləvi informasiya vasitələri üçüncü məktəb sayılır.İnformasiya və mədəniyyət vasitəsi hesab etdiyimiz KİV –in dili Azərbaycan ədəbi dilinin güzgüsü kimi əks olunur. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən və Dövlət dili haqqında‖ qanundan sonra bütün rəsmi sənədlər,mətbuat, radio və televiziya verilişləri və s. doğma ana dilində aparılır. Bu gün isə əsas məsələlərdən biri qloballaşan dünyada dilin saflığını qorumaqdır. kütləvi informasiya vasitələri əhatə dairəsinin genişliyi yanaşı, qarşısına qoyulan məqsədin həyata keçirilməsində məzmun dolğunluğu ilə də fərqlənməlidir. Eyni zamanda, KİV-də materialların düzgün ,inandırıcı şəkildə oxucuya təqdim olunması da əsas şərtlərdəndir. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili əgər bir tərəfdən, ədəbi dili zənginləşdirirsə, digər tərəfdən ədəbi dil normalarından kənara çıxma halları ilə, ona mənfi təsir göstərir. Dilimizin saflığı uğrunda mübarizədə demokrat ədiblərimiz: Mirzə Cəlil, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, Mir Cəlal, S.Vurğun və s. nəinki yaradıcılıqlarında, publisistik-mətbu fəaliyyətlərində də mühüm işlər görmüşlər.Məlumdur ki, ədəbi dilin söz ehtiyatının zənginləşməsi, alınma sözlərin dilə yerləşməsi publisistik üslub vasitəsilə gerçəkləşir. Buna görə də publisistik üslub ədəbi dilin ən kütləvi üslubu hesab edilir. Bu bir həqiqətdir ki ,Azərbaycan Respublikasının ərazisində kütləvi informasiya vasitələri üçün dil məhdudiyyəti yoxdur. Lakin bu gün ölkəmizdə televiziya, radio kanallarının, internet istifadəçilərinin sayı artdıqca, daha da kütləviləşən belə halların Azərbaycan xalqının milli varlığı olan ana dilimiz üçün yaratdığı təhlükələri nəzərə alaraq, dilin təmizliyinin təmin olunması istiqamətində bəzi tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Qloballaşmadan doğan və milli dil üçün təhlükə yaradan təsirlər dilə daha çox KİV ilə daxil olur. Bu proses qloballaşmanın mənfi təsirinin qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməsini zəruri edir ki, 2013-cü il aprelin 9-da Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiqlənmiş ―Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair‖ Dövlət Proqramı da məhz bu məqsədi daşıyır. Dövlət Proqramında kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan dilinin təbliği ilə bağlı xüsusi bəndin olması bu məsələnin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. Bu zərurəti nəzərə alaraq 1 noyabr 2018-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Fərman imzalamışdır. (1)

KİV-in dil məsələləri həmişə öz aktuallığını saxlayır və özündə, əsasən, qəzetləri, jurnalları, radio və televiziyanı cəmləşdirir.

Bu gün mətbuatda düzgün olmayan söz və ifadələrə, hətta etik normaların pozulması hallarına rast gəlinir. Məsələn, bir sıra hallarda "kanserogen" sözü əvəzinə " karsirogen", mobil telefon əvəzinə "mobol" telefon işlənir. Ədəbi dilin inkişafında, xüsusən də lüğət tərkibinin zənginləşməsində mətbuatın rolu olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan kütləvi informasiya vasitələrindən olan mətbuat ədəbi dilin inkişafına, yazının cilalanmasına, yeni sözlərin yaranmasına çox

böyük təsir göstərir. Cünki, qəzet gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri öz əksini tapır.

Mətbuatda baş verən hər hansı dəyişikliklər və inkişaf təbii ki, ilk növbədə dil normalarına təsir edir. Qəzet və jurnallarda dil normalarının pozulması isə nitq mədəniyyətinin yüksəlişinə mənfi təsir göstərir Belə ki, son zamanlar mətbuatda dialekt sözlərinin işlədilməsi aktivləşir. Mətbuat dilində ərəb və fars, o cümlədən rus və Avropa mənşəli terminlərlə türk mənşəli terminlər paralel şəkildə uzun müddət işləndikdən sonra işləklik qazanır. Yəni, türk dilindən alınan terminlər dilimizdə vaxtilə işlənmiş terminlərlə uzun müddət dublet (ikili) şəkildə işlənsə də işləklik qazanır, digər terminlər dilin passiv fonduna daxil olur. İ.Mirtalıblı yazır: «Cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər, sosial-iqtisadi vəziyyət siyasi proseslər cəmiyyət üzvlərini ətrafda gedən prosesləri qavramağa məcbur edir. İctimai-siyasi terminlərlə kütləvi əlaqə də bu səbəbdən baş verir. Digər sahə terminlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlər daha çox kütləviliyə meyllidir. Burada obyektiv və subyektiv amillər sosiolinqvistik amillərlə birgə çıxış edir (2,75)

Qəzet səhifələrində orfoqrafik səhvlərlə yanaşı üslubi xətalar, qeyri-peşəkar, jurnalistika səviyyəsində olmayan yazılar çoxluq təşkil edir.

KİV-in dilinin həyat və fəaliyyətimizlə bağlı daima dəyişməkdə olan reallıqlara daha tez uyğunlaşması, insanların şüuruna və davranışlarına təsiri ilə xarakterizə olunur. Sosial şərait və mühitin dəyişməsi isə insanların özünün dəyişməsinə, nəticədə isə dilin dəyişməsinə səbəb olur. Lakin KİV-ə nitq fəaliyyətinin yeni sistemi kimi yanaşdıqda, bu dili kommunikativ, informativ, koqnitiv, praqmatik aspektlərdən öyrəndikdə müxtəlif mətbuat vasitələrinin dilini bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Mətbuata aid olan bu KİV vasitələri bir-birindən fərqlənir. Fərqlənmə format, tiraj, dizayn və s. bu kimi amillər üzrə aparılır. Ən popyular və ən geniş yayılan dil normalarının təbliğatçısı KİV vasitələri arasında televiziya və radiodur. Televiziya cəmiyyətdə baş verən hadisələri, dövrümüzün aktual problemlərini dərhal kütləyə çatdırır və ictimai rəyin formalaşmasında misilsiz rol oynayır.

Azərbaycan mətbuatında, internet media məkanında dil xüsusiyyətlərinə, həmçinin müasir televiziya və radiolarda ana dilinin işlənməsi məsələlərinə diqqət yetirilir. Bununla belə, təəssüf hissiylə qeyd etmək olar ki, hal-hazırda televiziyada ədəbi normalara yetərincə əməl olunmur. Televiziya və radio verilişlərinin əksər aparıcılarının nitqində dilimizin orfoepik qaydaları demək olar ki, tez –tez pozulur. Televiziya dilində diqqəti cəlb edən problemlərdən biri də aparıcıların nitqində ekran nitqinə uyğun olmayan loru, vulqar söz və ifadələrin işlədilməsidir . Televiziya estetik məkan olduğu üçün aparıcının aydın,səlis nitqi ilə bərabər, xoş siması da olmalıdır . Əvvəllər televiziyada Azərbaycan dili ilə yanaşı, digər dillərdə də verilişlər aparılırsa da ,sonra teleradio efirində dövlət dilinin həcminin 75% həddində olması tələbi qoyuldu . Milli televiziyanı cəmiyyətin müasir tələbləri səviyyəsinə yüksəltmək ən vacib məsələlərdəndir. “Azərbaycan Respublikasinda dövlət dili

haqqmda" Azarbaycan Respublikasi qanununun tatbiq edilmasi barədə Azarbaycan Respublikasi prezidentinin 2 yanvar 2003-cii il tarixli fərmanında gostarilir ki, zəruri hallarda reklam va elanlarda (lövhələdə , tablolarda, plakatlarda və s.) dövlət dili ila yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onlann tutdugu sahə Azarbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra galməlidir.Şəhərimizin reklam örtüyündə qanunun bu tələbinə lazimi dərəcadə əməl olunmaması millətin ən böyük sərvətinə göstərilən bu sayğısızliq, biganəlik har bir kəsi ciddi şəkildə düşündürməlidir. Hansı səbəbdən olur-olsun dilimizda eyni mənani verən söziün əvəzində alınmanin işlədilməsi dili korlamaqdir, onun gözəlliyini pozmaqdır, ümumiyyətlə dilimizə biganəlikdir, hörmətsizlikdir»

Radio da musiqi, xəbərlər, radio- tədris kimi və s.yayınlarla şifahi nitqin inkişafında əlverişli sayılır. Burada əsasən gündəlik baş verən və tez-tez dəyişən hadisələr işıqlandırılır. Bu bütün hallarda ədəbi dilin inkişafına mənfi təsir göstərir, insanların nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnməsinə əngəl törədir. Bəzi televiziya kanallarında olduğu kimi, mətndəki sözlər, ifadələr, bütövlükdə mətnin oxu qaydalarınitq prosesində tez-tez müxtəlif qüsurlarla səslənir. Çünki ədəbi dil normaları haqqında müfəssəl biliklərə malik olmayan hansısa əksər aparıcılar nitqlərində mənsub olduqları dialektin xüsusiyyətlərinə yer verirlər, bu isə ədəbi dilin leksik normasının – nitqin təmizliyinin pozulmasına səbəb olur. Radio yayınlarında və bəzi özəl televiziya kanallarında jurnalistlərinin və aparıcılarının nitqi daha qüsurlu olması jurnalist üçün böyük məsuliyyətsizlik və yolverilməzdir. Bununla bağlı akademik A.Axundov yazır: "Bizim radio və televiziya işçilərinin, birinci növbədə diktorların fəaliyyətində müəyyən nöqsanlar var: onları öz səciyyəsinə görə üç qismə ayırmaq olar: 1)Tələffüz nöqsanları və yaxud fonetik nöqsanlar; 2)İfadə nöqsanları və yaxud leksik-qrammatik nöqsanlar; 3)Üslubi nöqsanlar.(3.s.4)

Çünki ədəbi dilin orfoqrafik, qrammatik, leksik normalarının inkişafı bir çox hallarda mətbuatdan asılı olur .

Ümumiyyətləç KİV sistemində radionun öz yeri vardır. "Radioda dilin işlənməsi iki prosesi özündə birləşdirir: bir tərəfdən ədəbi dilin (və onun müxtəlif üslublarının) müstəqil şəkildə efirə gətirilməsi, digər tərəfdən isə onun radionun ifadə vasitələri ilə birləşərək spesifik xüsusiyyətlər əks etməsidir. Məhz ikinci pillədə dilin də, nitqin də (nitq şəraitinin də) mahiyyəti dəyişir və nəticədə radio dili anlayışı meydana çıxır". 1 Dilin işlədilməsi baxımından radio dilini fərqləndirən xüsusiyyətləri ayırmaq lazım gəlir. Bu fərqləri, əsasən, belə qruplaşdırmaq olar: 1) dinləyici yalnız səslənən nitqi mənimsəyir; 2) televiziyadan fərqli olaraq, radioverilişdə səslənən nitqi müşayiət edən başqa vasitələr yoxdur; 3) dinləyici radio-efirdə eşidilənləri yenidən səsləndirib təkrar etmək imkanına malik deyil. Qeyd olunan xüsusiyyətlər dilin işlədilməsinin özünəməxsusluğunu səciyyələndirmək və radioyayım sahəsində struktur, qrafik, yazılı, normativ əlamətlərin nümayiş etdirilməsi baxımından maraq doğurur.(4.s.154)

Kütləvi informasiya materialları vasitəsilə nitq mədəniyyətinin öyrədilməsində sosial şəbəkə saytlarının rolu əvəzsizdir. Hazırda televiziya, qəzet, jurnalı qabaqlayan internetdir. Müasir həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş internet daha geniş imkanlara malik kütləvi informasiya vasitəsidir. İnternetdə kitab, qəzet, jurnal və s. oxumaq mümkün olduğu kimi, internetdə radioya, televiziyaya baxmaq olur. Bu isə internetdə radio, qəzet, televiziya, kino və s. dillərin olmasını gerçəkləşdirir. Bununla yanaşı, bilavasitə internetin imkanları ilə bağlı olaraq internet dili də formalaşmışdır. İnternet dilini fərqləndirən cəhətlərdən biri də yazılı dildən danışıq dili kimi istifadə edilməsidir.

Hazırda KİV-lərin, müxtəlif xarici agentlik, mətbuat orqanlarının geniş vüsət alması, xarici telekanalların, peyklərin dünyaya yayımlanması nəticəsində dilə alınma, beynəlmiləl söz, terminlərin birbaşa daxil olmasını müşahidə etmək olar. Məs: teleanons, moratorium, imic, inaqurasiya, pik-taym, eks-skiper, embarqo, aparteid və s.

Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələri sisteminin əsasında verbal və qeyri-verbal işarələr sistemi ilə informasiyanın ötürülməsi durur. Burada dil həlledicidir. Dövri mətbuatda yazılı dildən istifadə olunur. İnternet xidməti hər üç vasitənin imkanlarından bəhrələnir. Burada həm yazılı, həm də danışıq dilindən istifadə etmək olur. Kütləvi informasiya vasitələrində gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz dil əsasdır. Lakin KİV dili çoxcəhətlidir. Onun kommunikativ, informativ, praqmatik, koqnitiv funksiyaları vardır. Bütün bu funksiyalar KİV-də nitq fəaliyyətinin xüsusi bir kompleks şəklində həyata keçməsini zəruriləşdirir. KİV-də nitq fəaliyyətində paralinqvistik vasitələrdən geniş istifadə edilir. Paralinqvistik vasitələrin özləri kifayət qədər çoxdur. Ona görə də, hazırda KİV dilinin müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilməsi tələbi meydana çıxmışdır.

Mətbuat nümayəndələri yaxşı bilirlər ki, Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Avropaya, dünyaya inteqrasiyasında beynəlxalq münasibətlərin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsində, müxtəlif dövlətlərlə mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələrin yaradılmasında KİV –in müstəsna rolu vardır. Hazırda dilin, xüsusən də kütləvi informasiya vasitələrinin dilinin, bu dilin başqa semiotik sistemlərlə çoxşaxəli əlaqələri zəminində araşdırılmasına diqqət artmışdır.

Azərbaycan dilinin gözəlliyini duymaq, mənimsəmək və bu gözəlliyi hər zaman, hər yerdə təbliğ etmək, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmaq hər bir vətəndaşın başlıca vəzifələrindəndir .

Ədəbiyyat

1.“Azərbayjan dilinin saflığının gorunması va dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilmasi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbayjan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 1 noyabr 2018-ci il, http://www.president. az/articles/30563

2. İlhamə Mirtalıblı. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. B., 2003
3. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985,
4. Məhərrəmli Q. Kütləvi kommunikasiya və dil. Bakı: Çaşıoğlu, 2004, s. 154

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dos Qasımova Yeganə Nəriman q tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ИРАДА ИБРАГИМОВА
АМУ

ПРАКТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье говорится о создании и развитии лексикографии английского языка. Этот период начинается с 15 века. В период развития нашло полное отражение создание лексикографических словарей и создание словарей разных типов. В этой статье обсуждаются заслуги в этой области таких выдающихся ученых, как С. Джонсон, Кенрик, Шеридан, Уорнер и Р. Френч.

Осуществление этой громадной работы оказалось возможным благодаря общему прогрессу языкознания в конце XIX веке и разви тию этимологии. Этимологические исследования получили подлинно научную базу только с развитием сравнительно - исторического метода, хотя попытки определить происхождение слов и их первоначальное значение делались и раньше и как мы видели на примере Бейли, не всегда были неудачны.

Клюю: трудных слов, нормативного типа, произ

Практическая лексикография английского языка является одной из самых развитых в мире и представляет поэтому большой интерес.

Новоанглийская лексикография развивается с XV века в виде двуязычных англо-французских, англо-латинских, англонемецких и др. словарей. С начало XVII века появляются словари, назначение которых толкование трудных слов, уже вошедших в язык. Такие словари называются толковыми. Первый толковый словарь английского языка составлен Робертом Кодри.

Это был толковый словарь нормативного типа, т.е. составитель его стремился рекомендовать читателю как лучше употреблять, произ- носить и писать те или иные слова.

В 1721 году вышел первый английский этимологический словарь, т.е. словарь, показывающий происхождение и генические связи слов. Словарь выдержал свыше 50 изданий. Его автор отмечает изменчивость языка и дает этимологии почти к каждому слову, приводя древне английские слова и параллели из немецкого, датского и исландского.

Для слов романского происхождения сначала даются соответст вующие французские или итальянские, а затем латинские слова. Для иллюстрации значения слов используются пословицы.

Будучи первым, словарь этот не мог быть полным. Вышел он до возникновения сравнительно исторического метода, поэтому этимологии его

основываются только на чисто внешнем сходстве слов. Тем не менее, многие из них оказались правильными и в дальнейшем выдержали проверку научными методами.

Целую эпоху в английской лексикографии составил вышедший в 1775 году толковый нормативный словарь английского писателя, критика и языковеда, Самуэля Джонсона.

Джонсону то обстоятельство, что язык непрерывно меняется, ка залось весьма прискорбным; он считал, что для того, чтобы упорядо чить язык, его необходимо раз и навсегда зафиксировать, но в предва рительно очищенным виде. «Всякое изменение нежелательно», сочувственно цитирует он какогото другого автора, даже изменение от худшего к лучшему».

В процессе работы над словарем Джонсон понял ошибочность подобных взглядов и отказался от идеи фиксации языка. Об этом он говорит в предисловии к своему словарю, где признает, что язык из- менчив, поскольку изменчив и сам человек.

Тем не менее словарь Джосна задуман, прежде всего как нормативный.

Задачей лексикографа Джонсон считает очищение словаря языка: «.....каждый язык имеет.... свои недостатки и нелепости, долг лексиколога исправить или запретить их», пишет он в том же предисловии. Нормализовать он стремиться как словоупотребление, так и орфографию и произношение. В частности, он был противником слабох разговорных форм и считал нежелательными такие сокращения как I'm, I've и т.п.

Словарь Джонсона первый словарь, в котором значения иллюстрируются примерами из авторов, правда не очень точными, так как Джонсон позволял себе их несколько видоизменять, и указывал он только автора, не делая ссылки на источник. Поскольку Джонсон полагал, что английский язык достиг своего наивысшего расцвета в XVI-XVII вв., то и примеры свои он черпал именно у авторов этого периода. В результате язык словаря оказался несколько архаичным даже для своего времени.

При всем словарь значительно превосходит своих предшественников тонкостью разграничения значений, иногда даже чрезмерно дробных. Джонсон выделяет основные значения, метафорические зна чения и случаи употребления. Имеются стилистические пометы.

Слабым местом словаря оказываются этимологии, в этом отношении он значительно уступает вышедшему раньше словарю Бейли. Обьясняется это тем, что Джонсон не знал ни одного германского языка, за исключением анлийского.

Появление словаря было встречено с большим энтузиазмом, так как Джонсон был признан всеми как лучший знаток английского языка. Словарь читали не только для справок, но и просто ради развле чения. Он пользовался огромным авторитетом, который сохранялся за ним более ста лет. Словарь

много раз переиздавался как в Англии, так и в Америке, вплоть до начала XX века, и оказал большое влияние на Дальнейшее развитее английской лексикографии.

Влияние Джонсона на стиль и язык современников было также очень велико, в частности он значительной степени способствовал закреплению консервативной английской орфографии.

После Джонсона в конце XVIII века появилось несколько словарей (Кенрика, Шеридана, Уонера), в которых было обращено особое внимание на орфоэпию, представлявшую значительные трудности, так как произношение и орфография в английском языке сильно расходятся. Для обозначения произношения каждый из этих авторов приме нял собственную систему условных значков, поскольку научно разра ботанной системы фонетической транскрипции тогда не существова ло. Непререкаемый авторитет Джонсона продержался больше столе тия. Во второй половине XIX века сильное развитие языкознания и в частности, развитие сравнительно исторического метода дало новый толчок лексикографии.

В истории создания толковых словарей всегда боролись две тенденции: представители одного направления считали, что словарь дол жен быть прежде всего нормативным, т.е. должен упорядочивать лека сику, определять конкретные формы совершенствования и пополнения словарного состава и отмечать формы, почему-либо нежелательные или отмирающие; другими словами: словарь должен служить практическим руководством к правильному употреблению, произношению и написанию слов. Представители другого направлени, напротив, полагали, что словарь не должен ничего предписывать языку, а лишь ре гистрировать возможно полнее и точнее то, что в языке уже есть все вообще слова языка. Такой тип словаря получил в литературе название «словаря- сокровищницы» (thesaurus).

Именно к этому второму типу и следует отнести важнейший словарь английского языка, получивший название Оксфордского (БОС)- Большой оксфордский словарь или по названию более ранних изданий NED, т.е. New English Dictionary). На создание этого словаря ушло 70 лет работы очень большое коллектива людей. История этого труда очень интересна.

В середине XIX века, в 1958 году в английском филологическом обществе одним из членов этого общества, известным английским лексикологом Р.Тренчем, был поднят вопрос о том, что необходим толковый словарь, который отражал бы все богатство языка, служил бы его инвентарем. Задача составителей толкового словаря состоит не в том, чтобы отобрать «хорошие» слова и запретить «дурные», говорит Тренч, а в том, чтобы собрать и истолковать все вообще слова языка.

Для того, чтобы словарь показывал историю каждого слова, примеры, иллюстрирующие значения, должны быть даны в хронологическом порядке.

Нормативную задачу Тренч считал второстепенной. В своем докладе он подробно разработал принципы нового словаря и требования, которым он должен удовлетворять. Филологическое общество приняло решение о создании такого словаря и немедленно приступило к работе.

Первый том словаря вышел в 1884 году, но полностью работа была закончена только в 1928 г., т.е. через 70 лет после принятия филологическим обществом решения об его издании. Издание состояло из 10 томов и называлось: A New English Dictionary (NED) on historical principles founded mainly on the materials collected by the Philological Society

Словарь создан трудом огромного числа добровольных выборщиков цитат, т.е. с широким привлечением общественности. Цитаты для этого словаря подбирали свыше 800 выборщиков добровольцев.

Ни инициатор словаря Тренч, ни основной редактор Джеймс Меррей, по имени которого словарь часто называют, не дожили до его окончания.

До своего участия в работе над словарем Дж. Меррей был простым школьным учителем, но именно его большой организаторский талант, неутомимая энергия и исключительная работоспособность помогли обеспечить успех этого грандиозного предприятия. Помимо практической словарной работы, Меррей немало сделал и по теории лексикографии. Его теоретические соображения изложены в его докладах о ходе работы над словарем, помещенных в Transactions of Philological Society за 1877-1884 гг.

Словарь выходил отдельными выпусками в период 1884-1928 гг. В 1933 г. словарь был переиздан под названием "The Oxford English Dictionary". Новое издание содержит 12 томов и дополнительный 13-й том, в котором помещены слова, возникшие за последние 50 лет, и некоторые дополнения. В подзаголовке указывается, что словарь является переизданием NED исправленным и дополненным. Существуют также сокращенные издания: The Shorter Oxford English Dictionary (в двух томах) - здесь дается тот же материал, но с меньшим количеством примеров и The Concise Oxford Dictionary (один том), содержащий только современный материал.

Оксфордский словарь является своего рода энциклопедией английского языка и дает обширный материал не только для справок, но и для теоретических исследований в области лексикологии современного английского языка и исторической лексикологии.

Нельзя, однако, не указать и на некоторые отрицательные стороны его популярности. При все своей основательности словарь этот не свободен от некоторых ошибок, но авторитет его в Англии настолько велик, что он иногда даже становится тормозом для развития новых лексикологических и лексикографических изысканий, поскольку все те вновь найденные факты, которые противоречат данным БОСа, в ученых кругах Англии и в редакциях

английских журналов считаются ненаучными и не получают признания и добиться их опубликования чрезвычайно трудно.

Которой слово относится, и указания его произношения; для слов с ограниченным употреблением указывается область или характеристика употребления, например, отмечается, что слова относится к морской или сельскохозяйственной лексике, что она редко или устарело, что это диалектальное слово. Приводится история звуковой формы слова и его этимология, указываются параллели в других языках. Затем дается Характеристика различных значений, начиная с основного, и подзначе ний слова, которая связывается с его грамматической характеристи кой. Чрезмерная дробность значений и смешение значений и употреб лений являются основным недостатком словаря. К каждому значению даются в хронологическом порядке иллюстрирующие его примеры. Такое расположение позволяет судить о том, когда слово впервые за свидетельствовано в языке в данном значении. Последний пример показывает наиболее позднюю дату, т. е. может показать, сто слово в данном значении выпало из употребления. Всего словарь содержит около двух миллионов цитат из древнеанглийских, среднеанглийских и новоанглийских авторов. Словарь дает и поясняет также фразеологию, производные слова и сложные слова. Значения поясняются не только примерами, но и определениями, синонимами, антонимами.

Так как составители стремились возможно плотнее отразить все богатство английского языка, словарь содержит и много единичных образований отдельных авторов, так называемых.

Осуществление этой громадной работы оказалось возможным благодаря общему прогрессу языкознания в конце XIX веке и разви тию этимологии. Этимологические исследования получили подлинно научную базу только с развитием сравнительно - исторического метода, хотя попытки определить происхождение слов и их первоначальное значение делались и раньше и как мы видели на примере Бейли, не всегда были неудачны.

В наше время этимология определяется как наука, занимающаяся происхождением слов. Правда, до происхождения в собственном смысле слова, т.е. до первоначального возникновения слов, этимологические исследования не доводятся. Они могут указывать только генетические связи лексики, т.е. доходят до определенного предшест вующего этапа. На основе сравнительно-исторического метода слова того или иного языка сопоставляются со словами родственных языков и прослеживаются до языка основы, что осуществляется с помощью фонетических, морфологических и семантических критериев.

Фонетический критерий состоит в том, что предлагаемые эти мологии опираются на установленные для данного языка или группы языков звуковые законы.

Морфологический критерий требует соответствия не только корней, но и словообразовательных формантов.

Что касается семантического критерия, то чисто лингвистические закономерности семантических изменений разработаны пока еще совершенно недостаточно, хотя существование этих закономерностей и не отрицается. Поэтому с точки зрения семантической, критерии пока ограничиваются внелингвистическими факторами, т.е. связью и зави симостью между историей словарного состава и историей народа и его материальной культурой.

Литература:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов М., 1969.
2. Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикологии. М.,1973.
3. Денисов П.Н. Принципы отбора лексики для учебных словарей М., 1969
4.Ожегов С.И. О три типах словарей русского языка. 1952.
5. Актуальные проблемы учебной лексикографии. М.,1977.
6. Проблематика определенный терминов в словарях разных типов Л., 1979.
7. Уваров В.Д. Переводная и учебная лексикография. М.,1979.
8. Мюллер. В.К. Англо-русской словарь М.,1970.
9. А.А. Оруджев. Русской азербайджанский словарь. Б.,1978.
10. Oxford Elementary Learner's Dictionary 1997.
11. "Webster's New International Dictionary of the English Language". 1958.
12. Смирницкий А.И. Русско-английский словарь. М.,1959.

SUMMARY
THE HISTORICAL ORIGIN OF ENGLISH LEXICOGRAPHY

The article deals with the origin and development of English lexicography. This period begins from the 15 century. In the period of development of lexicography, the origin of vocablaries dealing with lexicogprahy besides, the creation of various types of vocablaries are reflected in its full form. The famous scientists such as S. Jhonson, Kenrik, Sheridon, Woner, R. French and their service due to this sphere is dealt in this article.

The implementation of this enormous work was made possible thanks to the general progress of linguistics at the end of the 19th century and the development of etymology. Etymological research received a truly scientific basis only with the development of the comparative historical method, although attempts to determine

the origin of words and their original meaning were made before and, as we saw in the example of Bailey, were not always unsuccessful.

Key vords: difficult words, standard type, manufactured

XÜLASƏ
İNGILIS LEKSIKOQRAFIYASININ YARANMA TARIXI

Məqalədə ingilis dilinin leksikoqrafiyasının yaranması və inkişafından bəhs olunur. Bu dövr XV əsrdən başlayır. İnkişaf dövründə leksikoqrafiyaya dair lüğətlərin yaranması, müxtəlif tip lüğətlərin meydana gəlməsi dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu məqalədə S. Conson, Kenrik, Şeridan, Uoner, R. Frenc kimi görkəmli alimlərin bu sahədə olan xidmətlərindən bəhs olunur.

Bu nəhəng işin həyata keçirilməsi 19-cu əsrin sonlarında dilçiliyin ümumi tərəqqisi və etimologiyanın inkişafı sayəsində mümkün olmuşdur. Etimoloji tədqiqatlar həqiqi elmi əsası yalnız müqayisəli tarixi metodun inkişafı ilə əldə etdi, baxmayaraq ki, sözlərin mənşəyini və onların ilkin mənasını müəyyən etmək cəhdləri əvvəllər də edilib və Beylinin timsalında gördüyümüz kimi, həmişə uğursuz olmayıb.

Açar sözlər: çətin sözlər standart tip, istehsal

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəsə doktoru, dosent Məlahət Gərəyzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

UOT: 930.85.

MƏMMƏDOV SABİR RÜSTƏM OĞLU,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru.,dosent
ADPU-nun Ağcabədi filialı,
vilayetmemmedov1980@mail.ru
CƏFƏROV FAZİL TATARXAN OĞLU,
kənd təsərrüfatı üzrə fəlsəfə doktoru, dosent vəzifəsini icra edən,
ADPU-nun Ağcabədi filialı,
faziljafarov@yahoo.com

AVŞAR ELİNİN DÜNƏNİ VƏ BU GÜNÜ

Xülasə:

Məqalədə Avşarların Avşarlar Oğuz Türkləridir və Turk tarixində xüsusi iz qoymuş tayfa olması, qədim tarixə malik bir tayfa olduqları, onların Azərbaycan ərazisinə gəlişi tarixi çox uzaq keçmiş olduğu göstərilirilir...

Oğuz türkləri olan avşarlar türk tarixində silinməz izlər buraxmışlar. Milli, eyni zamanda çox səciyyəvi olan, həmişə qorxmazlıqları, qoçaqlıqları, döyüşkənlikləri ilə ad çıxaran avşarlar hazırda Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə, Əfqanıstanda əsasən icma şəklində yaşayar özəl xüsusiyyətlərini bu günə qədər qoruyub saxlaya bilmişlər. Onlar yaşadıqları məkanda daima ictimai, siyasi aləmdə yaxından iştirak edir, öz haqq, ədalət səslərini hər zaman ucadan deməyi bacarırlar.

Avşar döyüşə gedəndə baş, mətbəxə gedəndə aş gətirən bir tayfadır. Oğuzlar içərisində adlarına görə mənzil başına tez çatdıqları üçün atları ilə seçiliblər.

Bildiyiniz kimi, avşarlar Azərbaycan xalqının etnogenezisinin formalaşması prosesində iştirak etmiş qədim oğuz boylarındandır. Avşarlar tarixboyu yaranmış dövlətlərdə qulluq etmiş nümayəndələrilə, mədəniyyətilə, qabiliyyətilə və s. böyük rol oynayıblar.

Harada yaşamalarına baxmayaraq öz nilli adət və ənələrini qoruyub saxlamışlar. Bu da Avşarların ən keyfiyyətli cəhətləridir **Acar sözlər:** Oğuzlar, Türk xalqları, Avşarlar, Xalqların Milli adət və ənənələri, Avşar tayfası

Giriş

Avşarlar Azərbaycan və Şərq ölkələrində qurulan dövlətlərin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayıblar

Azərbaycan xalqının söykökündə iştirak edən başı papaqlı, əli yaraqlı ellərdən biri də avşarlardır. Professor Faruq Sumer “Oğuzlar” kitabında yazır: “Türk tarixində avşarlar ən davamlı rol oynamış böyük bir oğuz boyudur. Bu baxımdan, heç bir oğuz boyu onunla müqayisə edilməz. Bu səbəblə adlarını zamanımıza qədər yaşatmış yeganə oğuz boyudur”.

Avşarlar dünyanın bir çox ölkələrinə yayılıb. Xüsusilə, Türkiyədə, İranda, İraqda, Əfqanıstanda və Azərbaycanda məskunlaşıblar.

Tarixi dönəmlərə nəzər saldıqda Avşar tayfalarının adları ta qədim mənbələrdə geniş şəkildə yad edilmişdir

Ulu Öndər Heydər Əliyev milli adət və ənələrin hər biri xalqın həyatında oynadığı müstəsna rolundan danışarkən demişdir: "Milli adət və ənənələr hər bir xalqın milli mədəniyyətinin zənginliyindən, qədim tarixi kökə malik olmasından xəbər verir". Bəli Avşarlar da Ulu Öndərin dediyi yolu mübariz şəkildə davam etdirən bir millətdir.

Böyük alimlər Mahmud Kaşğari, Fəzlullah Rəşidəddin, Əli bəy Yazıçıoğlu, Əbülqazi Bahadır xan Xivəli və başqaları Avşar tayfasının adlarını əsərlərində dönə-dönə xatırlatmışlar. Tarixçilər Avşar tayfasının Azərbaycana gəlişini Orta Asiyadan olduğunu söyləyirlər. Bəziləri isə Avşarların Əmir Teymur və Miranşah Mirzə tərəfindən Azərbaycana köçürüldüyü deyilir.Ancaq əsilində Avşarların Azərbaycana taqədim dövürlərdən gəldiyi tarixçilər tərəfindən təsdiqlənmişdir. Məlumdur ki, Nadir Şah Avşar (1736-1747) İran dövlətinin böyük hökmüdarlarından biri olmuşdur.

Bütün xalqları tanıdan və fərqləndirən biri də onların özünə məxsus adət və ənələrinin olmasıdır. Bu adət və ənələlər min illər böyu formalaşmış və inkişaf edərək xalqları gələcəyə doğru inamla aparmışdır. Xalq da öz adət və ənələrini ulularından gələn yadigar kimi daimi yaşadır və qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürür. Bu da Azərbaycan xalqının, o cümlədən Avşarların yüksək mənəvi dəyərlərin olduğunun bariz göstəricisi kimi özünü təsdiqləyir.

Tədqiqatın material və metodikası.

İş ADPU--nun Ağcabədi filialının pedaqoji fakultəsinin pedaqogika, pisxologiya və onların tədrisi texnologiyası və dil- ədəbiyyar və onların tədrisi texnologiyası kaferdarsında yerinə yetirilmiş, elmi-tədqiqat təcrübələrinin materiallarından və ədəbiyyat məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Təhlil və müzakirələr

Avşar tayfasının özünə məxsus xüsusiyyətləri və müdrik deyinləri vardır. Məsələn:

- " Avşarın içi cənnətdir, mölü cəhənnəm", "dostluğunmin yolu var, onun ən yaxşısı yaxşılıq və mülayimlikdir" və s.
- Avşar oğlu çay çevirib, dağ devirərdi. Hirsi tutanda sözündən dönməz, dediyini etməyincə sönməzdi.
- Yoldan gələnə çörək, eldən gələnə kömək, beldən gələnə dəstək verərdilər.
- Qol ucuyla, qılınc gücüylə özlərinə ad, süfrələrinə dad qazanardılar.
- Vurduğunu yıxar, verdiyini doyurardılar. Sultana vermədiyini mehmana verərdi afşarlar.
- Qılıncı əlində, atının belində ömür sürərdi. Yatağa yan, yağıya can verməzdi. Gecə başının altına nəzir qoyardı ki, sabah dava olsun. Hücumuna səngər, həmləsinə sipər dayanmazdı.

- Avşar ataları qızlarını otaqlıya yox, papaqlıya veriblər. Biliblər ki, ərdirsə kol dibində arvad saxlayacaq.
- Çomağını daşa yavaş, başa bərk vurardı avşar oğlu. Qonşusuna bəlgəmi basma, başın yarılmasın, qolun qırılmasın – deyərdi.
- Avşar oğlu heç zaman dayıya arxalanmayıb. Güvənci göydə Tanrı, yerdə özü olub. Kürəyini elinə söykəyib, biləyinə, diləyinə güvənib.

Avşar elinin görkəmli çəxsiyyətlərindən olan Aşıq Dadaloğlu özündən sonar gələcək nəsillərə Avşar tayfasının milli adət-ənələlər və folklorla bağlı olduqca zəngin bir irs qoyub getmişdir. Aşıq Dadaloğlu Avşarlar haqqında demişdir:

- Qalxdı, köç eylədi Avşar elləri,
- Ağır-ağır gedən ellər bizimdir.
- Ərəb atı yaxın edər iraqı,
- Uca dağlar, aşan yollar bizimdir

Avşar döyüşə gedəndə baş, mətbəxə gedəndə aş gətirən bir tayfadır. Oğuzlar içərisində adlarına görə mənzil başına tez çatdıqları üçün atları ilə seçiliblər.

Oğuz türkləri olan avşarlar türk tarixində silinməz izlər buraxmışlar. Milli, eyni zamanda çox səciyyəvi olan, həmişə qorxmazlıqları, qoçaqlıqları, döyüşkənlikləri ilə ad çıxaran avşarlar hazırda Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə, Əfqanıstanda əsasən icma şəklində yaşayar özəl xüsusiyyətlərini bu günə qədər qoruyub saxlaya bilmişlər. Onlar yaşadıqları məkanda daima ictimai, siyasi aləmdə yaxından iştirak edir, öz haqq, ədalət səslərini hər zaman ucadan deməyi bacarırlar.

Bildiyiniz kimi, avşarlar Azərbaycan xalqının etnogenezisinin formalaşması prosesində iştirak etmiş qədim oğuz boylarındandır. Avşarlar tarixboyu yaranmış dövlətlərdə qulluq etmiş nümayəndələrilə, mədəniyyətilə, qabiliyyətilə və s. böyük rol oynayıblar...

Avşar eli meydana gedəndə baş, mətbəxə gedəndə aş gətirən bir el olub. Oğuz boyları içində adıyla, mənzilə çatanda atıyla tanınıb. Avşar oğulları savaş günü yağı üstünə gedəndə bağlı qapılar açardılar, qalalara, qüllələrə bayraqlar sancardılar. Bir sözlə, avşarların şücaəti, mərdliyi tarixin bütün mərhələlərində özünü əyani şəkildə sübut edib.

Ümumiyyətlə, avşar adı yerlərə, yörələrə görə müxtəlif cür səslənir. Avşar, ovşar, əfşar kimi deyiliş və yazılış biçimləri mövcuddur. Bu elin ilkin və dəqiq adı avşardır. Bu adın Avşar adlı türk-Azərbaycan mənşəli etnonimdən törəməsi şübhə doğurmur. Bir daha xatırladım ki, avşarlar Azərbaycan xalqı və dilinin formalaşmasında əsas rol oynayan və Azərbaycan ərazisində onlarca eyni adlı toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edən etnos olublar. Türk xalqlarının abidələrində bu tayfanın adı dönə-dönə çəkilir. Bəzi tarixçilər qeyd edirlər ki, türk tayfaları olan qacar və avşarlar monqol istilaçıları ilə birlikdə Orta Asiyadan gəliblər. Azərbaycanda bu tayfanın yerləşməsi isə Əmir Teymur və Miranşahın gəlişilə bağlıdır...

Avşarların İranda da böyük qrupları var. Avşar etnonimi İran toponimində çox yayılıb: Əfşar, Əfşarcıq, Əfşaran, Təppəəfşar, Əfşarlı, Qışlaqəfşar, Əfşarməhəmməd, Hüseynabadəfşar, Ərəbabadəfşar, Cərməəfşar, Cülgəəfşar, Siyahəfşar, Qavəfşar, çəmənəfşar. Afşar etnoniminə Ermənistanda da rast gəlinir. Buradan da belə bir nəticəyə gəlirik ki, türkdilli av(f)şar Orta Asiya, İran və ümumən Qafqazda geniş yayılıb.

Xüsusilə bildirmək istəyirəm ki, türk boyları arasında hökmdar yetirən 5 boydan biri də avşarlardır. Buradan isə avşarların oğuzların İslamdan əvvəlki tarixlərində də ən mühüm rol oynamış boylardan biri olduğuna dair nəticəyə gəlmək mümkündür.

Avşarlardan olan nümayəndələr bir çox dövlətlərin qurulmasında, qorunmasında, hətta bir sıra döyüşlərin taleyinin həll olunmasında böyük rol oynayıblar...

Ümumiyyətlə, avşarlar Azərbaycan və Şərq ölkələrində qurulan dövlətlərin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayıblar. Nadir şahın hakimiyyəti dönəmində Avşar elinin başçılarının hər birisi bir əyalətə və vilayətə hakim təyin edilmişdi. Məhəmmədmusaxan Məhəmmədqasım xan oğlu Qasımlı Əraq və Kaşana, Heydərqulu xan Qırxlı Şirvana, Bəhram xan Araşlı Şiraza, Məhəmmədqulu xan Araşlı Xorasanın Səbzivarına, Mehdi xan Həsən xan oğlu Qasımlı İrəvanın Qaramehdisinə, Lütfəli xan Kosaəhmədli Kermana, Musa xan Əmirli Taroma, Saleh xan Qırxlı Xorasanın Əbivərdinə, Əmiraslan xan Qırxlı Azərbaycana, Aşur xan Babalı Arasbara təyin olunublar. İbrahim xan Qırxlı Urmiyanın divanbəyi, Fətəli xan Araşlı orduda çərxçibaşı vəzifəsini tuturdu. Qasım xan Araşlı süvari dəstədə sərkərdə idi. Hüseynəli xan, Bisütun xan, Pero xan və başqaları Nadir şahın yaxınlarından sayılırdı. Avşar eli müstəqil xanlıqlar dönəmində Urmiyada, Xəmsədə və digər yerlərdə öz müstəqilliklərini elan ediblər. Avşar eli Qacarlar sülaləsi dönəmində də dövlətin ictimai-siyasi yaşamında mühüm rol oynayıblar. Rus-İran savaşları zamanı səngərlərdə sipər olublar.

Qaraqoyunlu dövlətinə xidmət edən tayfa başçıları arasında avşar əmirləri də olub. Onlardan biri Cəmşid ağadır. Cəmşid ağa Qara İsgəndər bəy Baranlı-Qaraqoyunluya qulluq edib. Savaşda öldürülmüş ağqoyunlu tavaqçı Əhməd bəyin başını Osmanlı sarayına aparıb.

Ağqoyunlu dövlətinə qulluq edən avşar əmirləri də olub. Onlardan biri də Mənsur bəydir. Faruq Sumer onun haqqında yazır: "Mənsur bəy, Uzun Həsən bəy hələ ağqoyunluların başçısı olmazdan əvvəl onun yaxın nökərləri arasında idi. Qüvvətli bir ehtimala görə, Mənsur bəy Suriya avşarlarına mənsub idi. Həsən bəyə sədaqətlə xidmət etdikdən sonra İran fəth olunanda tabeliyindəki avşarlarla bu ölkəyə gəlmiş və Kuhgiluyə valisi təyin olunmuşdu".

Səfəvilər dövlətini quran, sərhədlərini genişləndirən, idarə edən avşar əmirləri çox idi. Bunlardan biri Şah İsmayılın Xorasan səfərində iştirak edən Dana Məhəmməd bəy idi. Əhməd sultan adlı digər bir avşar əmiri də I Şah İsmayıl

tərəfindən Fərəh hakimliyinə təyin edilmişdi. Avşar elinin adlı əmirlərindən biri də Sultanəli mirzədir. 1514-cü ildə çaldıranda Osmanlı ordusuna qarşı savaşan Qızılbaş ordusunun cinahına Sultanəli mirzə Avşar başçılıq edirdi. I Şah İsmayılı əsir götürmək istəyən osmanlılara "Şah İsmayıl mənəm" demişdi. Osmanlılar onu əsir almışdılar.

Qeyd etdiyimiz kimi, avşarlar dünyanın bir çox ölkələrinə yayılıb. Xüsusilə, ən çox İranda, Türkiyədə, İraqda, Əfqanıstanda və Azərbaycanda məskunlaşıblar. Əlbəttə ki, bu köçlər müxtəlif vaxtlarda, istiqamətlərdə olub...

Belə ki, Səfəvilər dönəmində avşarların mühüm hissəsi Azərbaycandan, o cümlədən, Qarabağdan köçürülüb, İranın müxtəlif əyalətlərində yerləşdirilib. I Şah İsmayıl Qırxlı oymağını Xorasanın Əbivərd və Mərv vilayətlərinə köçürmüşdü. Qırxlıların çox hissəsi Əbivərdin ətrafındakı Kubəqanda, Miyab Sərçeşməsində yerləşmişdilər. I Şah Təhmasib 10.000 araşlı ailəsini Farsın Kuhgiluyə vilayətinə köçürmüşdü.

I Şah Abbasın hakimiyyəti dönəmində köçürülmə siyasət başlıca rol oynayırdı. O, heç bir Qızılbaş elinin bir yerdə möhkəmlənməsini istəmirdi. O, araşlıları Xar, Rey və Simnan tərəflərə sürgün etmişdi. Qırxlı oymağından yerdə qalanlarını da Əbivərd ətrafına göndərmişdi. 1596-cı ildə İsmayıl xan Alplının başçılığı altında avşarlar özbəklərə qalib gəldikdən sonra I Şah Abbas İranın qərbindən 1500 avşarı Qoçan, Bocnurd, Dərgəz, Kəlat və Sərəxz sərhədlərinə köçürdü.

Köçürülmə siyasəti Nadir şah dövründə də davam etmişdi. Nadirqulu xan qaynı və sərkərdəsi Lütfəli bəy Kosaəhmədliyə tapşırmışdı ki, 12 min ailəni Urmiya avşarlarından, Marağa müqəddəmələrindən, Sayınqaladan, 2 min ailəni qırxlı oymağından köçürüb Xorasanın Əbivərd ətrafında yerləşdirsin. Onların köçürülməsi üçün 100 min Təbriz tüməni xərclik vermişdi. Aşur xan Babalı-Avşar 1734-cü ildə Nadir şahın əmri ilə avşarlardan 3 min ailəni Xorasana köçürmüşdü. Nadir Azərbaycanı tərk edərkən əmr verib ki, Azərbaycan və İraqi-Əcəmdən 50-60 min ailəni Xorasana köçürsünlər. Onlardan 12 min ailədən çoxu avşarlardan idi. Bu köçərilərdən min ailə avşarların Kərgərli (Qırıxlı, Qırıqlı) qolundan idi. Onları Kəbkan və Miyab ətrafına göndərdilər. Avşarların qalanları Kəlat və ətrafında yerləşdilər. Min nəfər azərbaycanlı cavanı Nadir öz qoşununa götürdü.

Avşar elinin Adaxlı, Araşlı, Alplı, Bəgişli, Qasımlı, Qutulu, Qırxlı, Qılıclı, Qanibəyli, Qarahəsənli, Davudlu, İmanlı, Kərəcli, Giləli, Gözüböyüklü, Gündüzlü, Mahudlu, Tutmaqlı, Tərəzili, Əmirli, Əlibəyli, Ərəbli, Yəşhərli, Yorğanlı, Şahboranlı və başqa oymaqları var. Əhməd Kəsrəvi avşarları bir neçə qola ayırır. Həmin qollar: qırxlı, babalı, cəlayır, kosaəhmədli, gündüzlü, inallı, araşlı, alplı, imirli, bəgəşli.

Hazırda hər kəsə bu elin adı ilə bağlı bir çox mədəniyyət nümunələri də bəllidir. Bu özünü həm musiqidə, həm rəqsdə, həm də digər mədəniyyət və incəsənət sahələrində göstərir...

Əlbəttə ki, Avşar eli Oğuz ulusunun içində mədəniyyəti ilə seçilirdi. Bu da onların güclü soy duyğusu ilə bağlı idi. Avşarlar soy-köklərinə hörmətlə yanaşırdılar.

Onlar özgəni öyməz, özlərini söyməzdilər. Birliyi, bütövlüyü siyasət halına gətirmişdilər. Birlikləri sayəsində rifah və zənginliyə qovuşmuşdular. Maraqlıdır ki, avşarlar sənətə kasıblıqdan yox, zənginlikdən meyl edirdilər. Avşarlar damğalı bir qurum idi. Onlar öz damğalarını yaratdıqları əsərlərə, rəsmi sənədlərə, bayraqlarına, mal-qaralarına, dana-davarlarına, at-ayqırlarına vururdular. Avşar damğalarına xalı-xalçalarda, qab-qacaqlarda, geyim-kecimlərdə, keçə-kedizlərdə, bəzən də məzar daşlarında rast gəlinir. Avşarların qurşadığı xəncər "ovşarı" adlanırdı. Avşarların daşıdıqları qılınc "kirmani" adlanırdı. Bu qılıncın Avşarların Kerman qrupu tərəfindən hazırlandığı güman olunur.

Avşarların adıyla bağlı rəqs növü də var. Bu rəqs "Avşarı" adlanır. Qədim rəqs növü olan "Avşarı"da əhliləşdirilmiş meymundan istifadə olunurdu. Mütəxəssislərin fikrincə, bu "Avşarı" hərbi rəqs sayılırdı. Ensiklopediyada yazılır: "Hərbi muğam, məqam əsası şüştər, musiqi ölçüsü 2/4-dir. Azərbaycan aşıq havası, şux, oynaq xarakterli geniş instrumental müqəddimə ilə başlanır. Sazda "Qaraçı" kökündə ifa olunur. Muğam əsası şurdur. Kuplet formasında olan "Əfşarı"nın poetik mətni qoşmadır".

Azərbaycanda "Kürd-Ovşarı", "Əfşarı" adlı muğam şöbələri, "Əfşarı" adlı saz havası var. Türkiyənin Yozqat, Qırşəhir yörələrində "Avşar bozlağı" adlı bir türkü oxunur. Bu bozlaq ağrı-acı hopmuş ağılardan, qoşqulardan ibarətdir. Elə həmin yörə xalqının oynaya-oynaya oxuduğu şərqi "Avşarı halayı"dır.

Antalya, Burdur, Dənizli, Muğla bölgələrində "Avşar bəyləri" adlı türkü dillərdə gəzir. Yenə həmin yörələrdə "Avşar zeybəyi" adlı bir türkü dolaşmaqdadır.

Hər bir xalqda olduğu kimi Avşarlar da müxtəlif ərazilərə səpələnməsinə baxmayaraq, öz milli adət və ənələlərini yaşadırlar. Avşarlar əsasən Respubilkamızın bir çox ərazisinə, Bakıda, Şuşada, Xocavəndə, Ağcabədi və s. qəsəbə və kəndlərində və eləcədə, Türkiyə, İran, İraq, Əfqanstan, Hindistan, Orta Asiya və s. respubilkanın ərazilərində məskunlaşmışlar. Hətta Əfqanstan Respubilkasında Afşar-Tapa adlı şəhərdə vardır.

Azərbaycan respubilkasının Ağcabədi rayonunda Avşar adlı kəndlərdə vardır. Bu kəndlər öz vüsunkarlığı ilə və əhalisi isə xüsusi bacarığı ilə seçilirlər.

Bu gün də avşarlar ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayırlar. Onlar Azərbaycanın çox yerində, kompakt şəkildə isə Ağcabədi rayonunda yaşayırlar. Avşarlar dövlətə sədaqətli olmaq, onu qorumaq kimi tarixi keyfiyyətlərini bu gün də yaşadırlar.

Nəticə

Avşarlarıda mənəvi, mədəni simasını əks etdirir. Onlar öz həyat və yaşayiş tərzləri ilə tayfasının xarakterik cəhətlərini ənənəvi şəkildə keçmişə söykənərək, onlardan bəhrələnərək yaşadırlar Bu baxımdan qloballaşan dünyada milliadət-ənənələr onun əsasında formalaşdırılan yüksək mənəvi dəyərlər sistemini, hər bir milləti, o cümlədən Avşar tayfası harada məskulaşmasından asılı olmayaraq öz milli adət-ənələrini qoruyub saxlayırlar.

Ədəbiyyat

1. Ədalət QARABAĞLI -Respublika.- 2021.- 13 mart.- S.5.
2. Əziz Mustafa-Zaman.-2014.-2 iyul.-S.7.
3. Ənvər Cingizoğlu, Aydin Avşar. Məhşur avşarlar. (Tarixi bioqrafik tədqiqatlar)-Bakı:Müntərcim,2014-324 səh
4. Misirli Adil -https://aranqazeti.az/2022/05/20/avsar-elinin-tarixi/ 20 May 2022
5. https://medeniyyet.az/- "Qalxdı, köç eylədi Avşar elləri".15-10-2014

UDC: 930.85.

Mammadov Sabir Rastam,
Jafarov Fazil Tatarkhan,

YESTERDAY AND TODAY OF AVSHAR PEOPLES

Summary:

The article shows that the Avshars are Oghuz Turks and they were a tribe that has left a special mark on Turkish history, they are a tribe with an ancient history, and the date of their arrival on the territory of Azerbaijan was a long time ago.

The Avshars, Oghuz Turks, left an indelible mark on Turkish history. Avshars, who are national and at the same time very characteristic, have always been famous for their fearlessness, and militancy, currently live in Azerbaijan, Iran, Turkiye, and Afghanistan mainly in the form of a community and this ancient tribe has been able to preserve its special features until today. They are always closely involved in public and political affairs in the areas where they live.

Avshar is a tribe that brings head when they go to battle and food when they go to the kitchen. The Oghuz were chosen for their horses because they usually reach their homes quickly.

As you know, the Avshars are one of the ancient Oghuz clans, which participated in the process of the formation of the ethnogenesis of the Azerbaijani people. Avshars with their representatives who have served in the states, with their culture, ability, etc. they played a big role. Regardless of where they live, they have preserved their national customs and traditions. This is the best quality of Avshars.

Key words: Oghuz, Turkic peoples, Avshars, national customs and traditions of peoples, Avshar tribe

YDK: 930.85.

Мамедов Сабир Рустам оглы,
Джафаров Фазил Татархан оглы,

ВЧЕРА И СЕГОДНЯ ОБЩИНА АВШАР.

Краткое содержание:

В статье показано, что авшары – это тюрки-огузы, что это община, оставившее особый след в турецкой истории, что это племя с древней историей и что дата их прибытия на территорию Азербайджана давным давно.

Авшары, тюрки-огузы, оставили неизгладимый след в истории Турции. Национальные и в то же время очень характерные авшары всегда отличались бесстрашием, застенчивостью и воинственностью и в настоящее время проживают в Азербайджане, Иране, Турции и Афганистане преимущественно в виде общины и были способны сохранить свои особые черты до сегодняшнего дня. Они всегда тесно вовлечены в социальный и политический мир того места, где живут, и всегда способны высказать свои голоса правды и справедливости.

«Авшар — племя, которое приносит еду, когда идет на битву, и еду, когда идет на кухню». Огузы обычно быстро добирались до место назначения, потому что они отличались в качестве лошадей.

Как известно, авшары – один из древних родов огузов, участвовавших в процессе формирования этногенеза азербайджанского народа. Авшары сыграли большую роль своими представителями, культурой, способностями и т. д., которые на протяжении всей истории служили в существующих государствах.

Независимо от того, где они живут, они сохранили свои традиционные обычаи и традиции. Это лучшее качество авшаров.

Ключевые слова: Огузы, Тюркские народы, Авшары, Национальные обычаи и традиции народов, племя Авшар

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qivami Qazıyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏBUHİ BƏDƏLOV
AMEA Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisi
elsa71884@mail. ru

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ESTETİK GÖRÜŞLƏRİ

XÜLASƏ

Nizaminin simasında Azərbaycanda ədəbi fikir yeni mərhələyə qədəm qoyub. XII əsrin dahi mütəffəkir şairi Nizami Gəncəvi ensiklopedik biliyə malik, dünya elmindən xəbərdar bir şəxsiyyətdir. İdealist Nizami həyatla, torpaqla, real insanla bağlı şair idi. Nizami təbiət elmlərini dərindən bilir, dünyanın dərk olunmasında elmin rolunu hər zaman qiymətləndirmişdir.

Bu dünyagörüşü və bir çox başqa şəxsi keyfiyyətlər onun estetikasının əsas məsələlərindən birinin-ədəbiyyatın gerçəkliyə münasibəti məsələsinin həllində mühüm istiqamətləndirici rol oynayır. Nizaminin ədəbi-estetik görüşlərindən bəhs etmək – XII əsr Azərbaycan və yaxın Şərq ədəbi fikrinin ümumi istiqamətindən və əsas məsələlərindən bəhs etmək deməkdir.

Açar sözlər: şair, dil, poeziya, ədəbiyyat, elm

Sabuhi BADALOV

NIZAMI GANJAVI'S AESTHETIC VISIONS

ABSTRACT

In the person of Nizami, literary thought in Azerbaijan entered a new stage. Nizami Ganjavi, a great contemplative poet of the twelfth century, possessed encyclopedic knowledge and was aware of world science. Idealist Nizami was a poet who was in touch with life, land, and real people. Nizami had a thorough understanding of the natural sciences and had always valued the contribution that science makes to our understanding of the world. This outlook and many other personal qualities play an important guiding role in solving one of the main issues of his aesthetics: the issue of literature's relation to reality. Discussing Nizami's literary and aesthetic views entails discussing the general direction and major concerns of the literary thought of 12th-century Azerbaijan and the Near East.

Keywords: poet, language, poetry, literature, science

Сабухи БАДАЛОВ

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

РЕЗЮМЕ

В Азербайджане литературная мысль вступила на новый этап в лице Низами. Низами Гянджеви, гениальный поэт и мыслитель XII века, человек, обладающий энциклопедическими знаниями и знающий мировую науку. Идеалист Низами был поэтом, связанный с жизнью, землей и реальным человеком. Низами глубоко знал естественные науки и всегда ценил роль науки в познании мира. Это мировоззрение и многие другие личные качества играют важную направляющую роль в решении одного из главных вопросов его эстетики – отношения литературы к действительности. Говорить о литературно-эстетических взглядах Низами – значит говорить об общем направлении и основных вопросах литературной мысли Азербайджана и Ближнего Востока XII века.

Ключевые слова: поэт, язык, поэзия, литература, наука

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında lirik və epik şeirin ən parlaq nümunələrini, şübhəsiz, Nizami Gəncəvi yaratmışdır. Nizami şeiri yalnız orta əsr Azərbaycan poeziyasında deyil, bütün yaxın və orta Şərq ictimai fikir tarixində yeni bir dövr açmışdır. Nizami bir sıra köklü cəhətləri ilə əvvəlki şeirdən fərqlənən yeni məktəbin özülünü qoymuş, ondan sonra gələn şairlər artıq Nizami ədəbi məktəbinin davamçıları olmaqları ilə fəxr etmişlər. Dahi Nizamini bu zirvəyə qaldıran yalnız onun fitri istedadı, fəlsəfi təfəkkürü, zəngin bilik dairəsi deyil, həm də klassik şeirin qayda-qanunlarını, texnikasını, poetikasını dərindən bilməsi əsas şərtlərdən hesab olunmalıdır. Şərqdə geniş yayılmış və hər hansı bir istedadlı şairin, yaxud rəssamın qeyri-adi-fenomenal sənətkarlığını mübaliğəli şəkildə ifadə etmək üçün belə bir ifadə işlənirdi. "O, yəni sənətkar dəniz suyunun üstündə də nəqşlər yarada bilər. Bu aforistik fikir Nizami poeziyasını daha dürüst səciyyələndirir.

Sənətkar yalnız həyatı dərk etməklə kifayətlənməməli, həyatda baş verən bu və ya digər hadisələrə də münasibətini bildirməlidir. Əsl sənət əsəri qarşısına yüksək qayə, ideal və məqsəd qoymalıdır. Sənətkar təsvir etməklə bərabər, öyrətməli və tərbiyə etməlidir. Nizamiyə görə şair qarşısına qoyduğu vəzifənin öhdəsindən o zaman gələ bilər ki, bu vəzifələr həyati olsun, müəəyən bir məqsədə xidmət etsin. Şair öz şeiri qarşısında belə bir məqsəd qoymuşdur. Zəmanəsinə son dərəcə yüksək, həssas münasibət bəsləyən, həyatı, onun ziddiyyətləri ilə dərk etməyə çalışan mütəffəkkir Nizami dövrünün həqiqi vətəndaşı idi. Nizaminin odlu şair qəlbi məhkum və əzilən kütləyə tükənməz bir məhəbbətlə döyünürdü.

XI-XVIII ərlərdə klassik Azərbaycan şairləri öz əsərlərini əsasən iki dildə – fars və Azərbaycan dillərində yazmışlar. Bu dövrdə ərəb dilində də şeirlər yazılmış hətta divanlar bağlanmışdır. Xətib Təbrizi, Mənsur Təbrizi, Eynəl Quzrat, Mücirəddin Beyləqani, Xaqani, Nəsimi, Fizuli kimi sənətkarlar ərəb dilində klassik şeir nü-

munələri yaratmışlar. Farsa və Azərbaycan dillərində bu dövr şeirində həmişə eyni mövqeyə malik olmamışdır. Əvvəllərdə fars dili yeganə şeir dili tanınmış, lakin zaman keçdikcə öz mövqelərini Azərbaycan dilinə vermişdir. Zaman keçdikcə Azərbaycan dili öz varlığını, gözəlliyini, poetik qüdrətini sübut etmişdir. Lakin Nizami fars dilində elə böyük sənətkarlıq nümunələri göstərmişdir ki, bəlkə də heç fars şairlərinin özü də belə sənətkarlıq görməmişlər. Nizami özünəməxsus orijinal elmi-fəlsəfi, bədii estetik, etik baxışları olan, yalnız sənəti ilə deyil, dünyagörüşü, insana, həyata münasibəti ilə də böyük təsir dairəsinə malik dünyəvi sənətkarlardandır. Nizaminin əsərləri ilə birlikdə insan və cəmiyyət həyatının qamusu kimi səslənir. Məhz buna görədir ki, bu əsərlərdə insanın və ümumən cəmiyyətin varlığını şərtləndirən dil (söz) məsələlərinə də mühüm əhəmiyyət verirdi.

"Nizami Gəncəvinin müxtəlif əsərlərindən sözün təsiri haqqındakı mülahizələri bir yerə toplanarsa, onlardan böyük bir kitab bağlamaq olar" (Məmməd Cəfər)

Nizaminin əsərlərinin hamısında (iri həcmli əsərlərinin beşində də) dil məsələsinə toxunulur. Sözün mövqeyindən, əhəmiyyətindən bəhs edilir. Üç əsərində isə ("Sirlər Xəzinəsi", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl") bu haqda ayrıca şeirlər vardır. Dil və söz haqqındakı bu qeydlər və şeirlər müxtəlif münasibətlərdə deyilmişdir. Bu fikirlər bəzən dilin mahiyyətinə, dilin insana, cəmiyyətə münaibətinə aid olan sırf dilçilik məsələləri kimi səslənir: məsəsələn:

Dilinə od sözü gətirən insan,
Bu sözlə ağrını yandırmaz, inan.

Bu fikrin bağlandığı və ya onun xatırlatdığı məsələ, sözlə onun aid olduğu əşyanın təbiəti arasındakı əlaqə məsələsi uzun zaman dilçilikdə mübahisə obyekti olmuş, bu haqda bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən, hətta bir-birinin əksini təşkil edən fikirlər söylənmiş, nəhayət belə bir nəticə qəbul edilmişdir ki, sözlə əşya arasında heç bir təbii əlaqə yoxdur. Söz əşyanın əlamətini, kəmiyyətin, hərəkətin heç bir cəhətini, heç bir xüsusiyyətini özündə, öz strukturunda, zahiri görkəmində əks etdirə bilmir. Nizami dili fikrin ifadə forması (vasitəsi) hesab edir.

Doğan hər fikir xəyal, buna heç şübhə olmaz,
Etdi söz quşlarının qanadlarında pərvaz.

Bu fikir (dil fikrin ifadə vasitəsidir) dilin yalnız bir cəhətini özündə əks etdirir, onun ictimai mahiyyətini nəzərə almır, ona görə də məhduddur. Lakin səhv deyildi. Məsələ ondadır ki, nisbətən asan müəyyənləşdirilə bilən bu cəhət insanın diqqətini daha çox cəlb edir, digər tərəfdən, Nizamiyə qədər, Nizamidən sonra da uzun müddət dilin bu funksiyasını da diqqət yetirmiş, dilin ictimai funksiyasını qiymətləndirə bilməmişdir.

Nizaminin simasında Azərbaycanda ədəbi fikir yeni mərhələyə qədəm qoydu. XII əsrin dahi mütəffəkir şairi Nizami Gəncəvi ensiklopedik biliyə malik, dünya elmindən xəbərdar bir şəxsiyyət idi. Şairin adlı-sanlı müasirləri çox idi və Nizami dövrünün bir ədəbi mərhələ kimi təşəkkülündə onların da xidməti vardı. Ancaq Qətran Təbrizi, Xəqani, Məhsəti, Fələki, Qıvam Mütərrizi, İzzəddin Şirvani və Mücirəddin Beyləqani kimi qüdrətli sənətkarların heç biri Nizami səviyyəsinə yüksələ bilməmişlər.

Nizami dövrünün ədəbi fikri üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri-ədəbi-tənqidi fikrin əsasən poetik əsərlər vasitəsilə ifadə olunmasıdır. Bu mərhələdə bilavasitə ədəbi təhlilə, yaxud poetika problemlərinə həsr olunmuş əsərlərə təsadüf etmirik. Ola bilsin ki, belə elmi-nəzəri əsərlər bizə gəlib çatmamışdır. Bəlkə bu mərhələdə Xətib Təbrizi və Yusif Xoylu kimi şərhçilər də yaşayıb yaratmışlar. Ancaq belə əsərlərin əldə olmaması yeganə ədəbi-nəzəri fikir mənbəyi kimi poetik əsərlərə müraciət etmək zərurətini yaradır. Sənət görüşlərini bədii əsərlər vasitəsilə bildirilən bütün dünya ədəbi təcrübəsində, eləcə də Şərqdə də çox yayılmışdı və böyük söz ustaları bu üsuldan tez-tez istifadə edirdilər.

Nizaminin ədəbi-estetik görüşlərindən bəhs etmək – XII əsr Azərbaycan və yaxın Şərq ədəbi fikrinin ümumi istiqamətindən və əsas məsələlərindən bəhs etmək deməkdir. Bu barədə Kamal Talıbzadə yazır: "XII əsr ədəbi fikrinin eləcə də Nizaminin əsas estetik tezislərindən biri-sənətin təsvir obyekti, həyata münasibəti məsələsi idi. Doğrudur orta əsr mütəfəkkirlərin həyatı, sənəti, sözü çox zaman ilahi bir qüvvənin yaratdığı nemət hesab edirdilər, Nizami deyirdi ki, şairə həqiqət yolunu göstərən, incə xəyallara cəvahir bağışlayan səbəb allahdır, ona şairlik rütbəsini yaradan vermişdir. Fikrin başlanğıcı və sözün sonu tanrının adı ilədir. "Dilim göylər xəzinəsinin açarıdır Xaqani isə özünü göylərin övladı-allahın yetirməsi hesab edirdi. "Göydən mənim kimi bir şeir yazan doğuldu" Ancaq onlar həyatı, gerçəkliyi bilavasitə sənətin təsvir obyekti hesab edəndə, sənətkarı, real varlığı sənətlə ictimai həyat arasındakı əlaqəni əks etdirməyə çağıranda da bədii ədəbiyyatın prinsipiləri haqqında obyektiv fikirlər söyləyirdilər.

İdealist Nizami həyatla, torpaqla, real insanla bağlı şair idi. Nizami təbiət elmlərini dərindən bilir, dünyanın dərk olunmasında elmin rolunu qiymətləndirirdi. Bu dünyagörüşü və bir çox başqa şəxsi keyfiyyətlər onun estetikasının əsas məsələlərindən birinin-ədəbiyyatın gerçəkliyə münasibəti məsələsinin həllində mühüm istiqamətləndirici rol oynayır. Həmin problemin şərhi Nizaminin yaradıcılıq metodunu, münasibətini aydınlaşdırmaq üçün də zəmin yaradır, çox tez-tez sənət və gerçəklik məsələsinə müraciət edən şairin ümumi qənaəti belədir: şair həyatı, gördüyü hadisələri, tarixi əks etdirməlidir. Təsvir edilən həyat təhrif olunmamalıdır. Söz canlı və doğru deyilməlidir. Dövlət və varlanmaq hesabına həqiqətə əks gedən sənətkar söz mülkünün əsasını sarsıdır, qələm sahibi ikiüzlü, yaltaq olmamalıdır. Ağla sığmayanı, real və inandırıcı olmayanı, büsbütün atmaq lazımdır.

Söz canlı olanda abi-həyat tək,
Hər bir mümkün şeyi caizdir demək
Var doğru yazmağa madam ki, imkan,
Neçin gəlsin gərək ortaya yalan?!
Qiymətdən salmışdır sözü yalanlar,
Doğrunu danışan möhtərəm ola (2, səh 18)

yaxud:

Aynətək hər yerdə görünsə əgər,
Hər şeyin əksinisən doğru göstər.
Yalanlar ardınca getsə sənətkar,
Əyri pərdə kimi baş-ayaq çalar. (3, səh. 19)

Nizami bəşər taleyindən narazı böyük humanist şair idi. Yer üzünün faciələrini görür və dərk edirdi. Onun hər sətrində ürək ağrısı, bəşər taleyinə qayğıdan doğan bir təəssüb vardı. Buna görə də bütün gördüklərini, bildiklərini və eşitdiklərini olduğu kimi təsvir etmək ona gərək deyildi. O, təsvirini yaratdığı "xəyali" şəhərdəki bir aləmin arzusunda idi, belə aləm isə həqiqətdə yox idi. Buna görə də romantik şair təsvirlərlərini bəzəməli, xəyalın gücü ilə zənginləşdirməli, mübaliğəyə meydan verməli, romantik bir örtüyə bürünməli olurdu. Lakin şair bədii yaradıcılıqla təxəyyülün ölçülərinə, dərəcəsinə də diqqət yetirirdi. Həqiqətin təsvirində "ağla sığmayana yol verməyi sənət üçün nöqsan sayırdı. O, dəfələrlə bu fikri təkrar edirdi ki, sənətdə təxəyyülün də öz dərəcəsi olmalıdır. Onun cilovunu tamam buraxsan, o səni yalana doğru yönəldir şeir, sənət belə də bəzəyini, təsirini itirir.

Doğru bilmədiyim sözlərdən qaçdım,
Ondan üz çevirib başqa yol açdım.
Çox incəlik gəzsən, axtarsan, yəni,
Yalana aparar sözün yeyəni,
Qələmə lazımdır elə söz almaq,
Şüurdan, ağıldan olmasın uzaq
Parlaq inci kimi düzülən sözlər,
Ağıla sığmasa, yalana bənzər.
Doğruya azacıq bənzəyən yalan,
Yaxşıdır yalana bənzər doğrudan. (4, səh.19)

Nizami sənətdə yaxşılıqların tərənnümünün tərəfdarı idi. O, xeyirxah insanları tərifləməsini yaradıcılığının üstün cəhəti kimi qiymətləndirirdi. Şair deyirdi: Mən mərd və hörmətli adamları mədh edirəm. Nə üçün etməyim? Alçaqları atıb-tutmaq mənim şüarım deyil.

Lakin şair etiraf edirki, mədh, tərif öz həddini aşanda, reallığını itirində həqiqətdən uzaqlaşa və onu bir şair kimi hörmətdən salan məhz belə mübaliğəli, həqiqətə əsaslanmayan mədhlər yazması olmuşdur.

XII əsrin ədəbi fikri sözün, kəlamın qiyməti, mənası, ədəbiyyatın mövqeyi, vəzifəsi kimi məsələləri şərq intibahının tələbləri baxımından həll edirdi. Sənət xalqa xidmət etməlidir, söz sənəti-cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verməldir. Sənət insanı cəmiyyəti dərk etməyə hazırlamalıdır – buna görə də sənətkar sözü aydın, təsirli, kəskin deməlidir. Lakin bu aydınlıq bədii, məcazi bir örtüyə bürünməlidir. Bunsuz o, bədii təsir gücündən məhrum olar. Bu fikirlər intibah dövrü sənətkarlarının əsərlərində müxtəlif şəkillərdə ifadə olunmuşdur. Nizami deyirdi: "Sirlər pərdəsi açılarkən oradan əvvəlcə söz cilvələndi: "söz olmasa, aləmin səs-sədası olmazdı; "sözdən yuxarıda oturan yoxdur. Buna görə sözlə məşğul olan şairlər yer üzünün inciləridir, söz, fikir və hiss sehrkarlarıdır. Peyğəmbərdən sonra onlar gəlirlər. "Şairlər sözün əmirləridir". Bəs sözün qüdrəti nədədir? Nizamidə də, XII əsrin başqa söz ustalarının əsərlərində də bu sualın cavabı aydındır. Söz-fikir, həqiqət və gözəlliyin ifadəsidir, insanın mənəvi, əqli inkişafına kömək göstərir. Nizami qələmini qılınca bənzədirdi, bu qılıncı oynatmaq üçün geniş meydan tələb edirdi ki, öz sözləriylə oxucuların ruhunu, əqlini oxşasın. Nizami həmişə elə söz deməyə çağırırdı ki, insanlar ondan xeyir görsün. Bütün bu fikirlər sözün və söz sənətinin qüdrətini artırmaq, təsirini gücləndirmək, şeirin sənətkarlığını yüksəltmək məqsədilə təkrar-təkrar deyilirdi. Əsrin ədibi elə sənət yaratmaq əzmində idi ki, onu Nizami demişkən nə yağış silə bilsin, nə də külək apara bilsin:

Taclılar tac sahibi sanmışdır sözü ancaq,
Bəzi təfsir etmiş onu bir başqa sayaq.
Alaraq bizim sözü, öz qızılını mədən,
Sordu köhnə qızılmı, təzə sözmü yaxşıdır.
Söz sərrafı söylədi: "Söz dünyanın naxşıdı"
Sözün yanında gümüş torpaqdır, yalnız torpaq,
Qızıl nə itdir? Qızıl onun adıdır ancaq.

Göründüyü kimi, şair söz qarşısında qızılı və gümüşü qiymətsiz bir şey kimi hesab edir, sözü taclılar qarşısında tac sahibi, kainata şöhrət gətirən, hər şeyin ilki və sonu hesab edir və göstərir ki, onun qiyməti heç vaxt azalmaz.

Nizaminin əsərləri yüksək insani keyfiyyətlərin tərənnümçüsü, humanizmin carçısı kimi dövrümüzə gəlmişdir. Naturalizmdən uzaq bu əsərlər cəmiyyətə məxsus ən gözəl, ən ülvi əxlaqi keyfiyyətləri romantika qanadlarında təqdim edir. Ona görə də Nizami bu əsərləri ilə yalnız şair deyil, həm də bir müəllim, tərbiyəçi kimi çıxış edir; insanları şər işlərdən kənar olmağa, doğruluğa, yaxşılıq etməyə çağırır. Bunlar şairin dilə münasibətində də özünü göstərir. Nizami yersiz danışmağı, nitqdə xoşa

gəlməyən, vulqar sözlər işlətməyi pisləyir, gözəl, yatımlı, ürəyi, qəlbi oxşayan sözlərdən istifadə etməyi məsləhət görür:

Yaxşı söz insanın batar başına,
Ağıl yazar onu ürək daşına.

Düşmənə kinli söz demərəm, inan,
O sözlə özümə olaram düşman.

Dilini ağzında saxla daima,
Yersiz də heç zaman nəfəs çıxarma.

Nalayiq söz ilə etsələr xitab,
Sən gərək sükutla verəsən cavab.

Şirinsə birinin dili, söhbəti,
Başqa şey istəmə, bəsdir ülfəti.

Daim şirin dillə yaxşılıq elə,
Nə fayda, eləsən acı dil ilə.

Nizami dildə, danışıqda ədəbsiz sözləri daha layiqli sözlərlə tələffüz etməyin tərəfdarı olmuşdur.

Həyalı söz danış, öyrənib səndən,
Həyalı danışsın səni dinləyən –

– deyə oxucusunu ədəbsiz sözləri həyalı, ədəbli sözlərlə əvəz etməyi məsləhət görürdü, bunun da başqalarına da müsbət təsir göstərməyi məsləhət bilir və "Xosrov və Şirin" poemasında deyirdi ki:

Ağzımdan bişməmiş bir söz çıxartsam,
Əmdiyim halal süd qoy olsun haram.

Nizami deyilməmiş sözün nəticəsinə, təsirinə də diqqət yetirir, yersiz olan, ölçüdən kənara çıxan sözü, öz-özlüyündə gözəl olsa da, işlətməyi lazım bilmir:

Hər sözün xüsusi bir ölçüsü olar,
Ölçüsüz söylənən söz qulaq yırtar.
Bir söz ki, daşlara düyün vuracaq,
Gözəl söz olsa da, söyləmə, burax.

Şair sözün təsirini onu deyənin hərəkətləri ilə, söz söyləyənin davranışı ilə əlaqələndirir və deyirdi ki, "söz özü nə qədər gözəl olsa da, onu gözəllikdən salar pis

əda". Nizami ədəbi-bədii dilə də bu cəhətdən böyük tələbkarlıqla yanaşır, vulqar sözləri bədii əsər üçün artıq, yolverilməz bir fakt hesab edir.

Antik dövrdən fərqli olaraq, Nizami zamanında bir dil bilmək və başqa dillərdə yazılmış elmi və bədii əsərlərdən bir başa istifadə etmək adi hala çevrilmişdir. Xeyli əvvəllərdən inkişafa başlayan tərcümə işləri Nizami dövründə daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Nizami tərcüməni bilik xəzinəsini doldurmaq vasitəsi hesab edirdi:

Bəyəndi pəhləvi, yunan və dəri,
Dilində yazılmış bir çox əsəri.
Bir də fars dilində şahanə dəftər,
Ki, onu bilirdi su kimi əzbər.
İstər rum dilində, istər yunanda,
Dünya dillərində nə var cahanda,
Buyurdu tərcümə edilsin bütün,
Bilik xəzinəsin doldurmaq üçün.

Bunu tarixi fakt kimi qəbul edərək belə bir dəqiq olmayan fikir irəli sürülmüşdür ki, guya Nizami Makedoniyalı İsgəndəri ona görə sevib idealizə edir ki, İsgəndər bütün xalqların dillərində əsərləri yunan dilinə tərcümə etdirirdi. (Q.Məmmədov) Qeyd edək ki, bu tərcümə məsələləri tarixi həqiqət olsa belə, Nizamini İsgəndərə müraciət edən son və ən böyük əsərinin qəhrəmanı seçməsini bununla əlaqələndirmək çox primitiv görünür. Digər tərəfdən başqa dillərdə yazılmış əsərləri öyrətməyi də Nizami çox vacib sayırdı. Nizami ayrı-ayrı dilləri bilməyi, bu dillərdə yazılmış əsərləri öyrənməyi də əsas əlamətlərdən biri heab edirdi.

Fikirdə, sənətdə orijinallıq Nizaminin şüarı olmuş və öz yaradıcılığında buna yüksək səviyyədə əməl etmişdir. Bu orijinallıq yenə də sözdə-dildə öz əksini tapdığında şair sözdən bəhs edə-edə yaradıcılıq qarşısında tələblər qoyur, təzə sözü, orijinal sözü yüksək qiymətləndirirdi. Nizamidə yeni söz fikir deməkdir: gözəl söz deməkdir. Buna görə də şair yeni söz deməyin çətinliklərinə də nəzərə alır:

Söz deyən qəvvasdır, söz isə gövhər,
Bu sözlər çox çətin əmələ gələr.

Bu çətinliyi dəf etmək üçün çox çalışmaq, uzun zaman axtarışlar aparmaq, deyilmişlərdən, yazılmışlardan faydalanmaq, istifadə etmək, lakin onları təkrar etmək lazım gəlir. Nizami "İsgəndərnamə"ni yazmaq üçün başqa dillərdə olan müxtəlif mənbələrə müraciət etməsinə işarə edərək deyir:

Müxtəlif dillərdən yığdığım sözlər,
Bunlardan düzüldü yazdığım əsər.

Saydığım dilləri ətraflı bilən,
Saxlar öz dilini mənə töhmətdən.
Hansı bir pərdədə doğru söz gördün,
O sözün telini şeirimlə hördüm.

Bununla bərabər, şair "İqbalnamə"də özünü "Şahnamə" müəllifinin, bu söz xəzinəsinin varisi hesab edir. "Mən elə söz dedim, deməmiş heç kəs" deyə öz əsərinin orijinallığını, özünəməxsusluğunu göstərir:

Şeri oxunanda bu Nizaminin,
Özü də hər sözdə görünür yəqin.

Nizami "Az danışmağın gözəlliyi" adlı məşhur şeirində də nitq mədəniyyəti baxımından az sözü daha qiymətli bilir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Səfərli və X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. "Maarif" nəşriyyatı. 1982
2. R.Azadə. "Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). "Elm" nəşriyyatı. 1973
3. Nizami Gəncəvi. "Sirlər xəzinəsi". Bakı. "Yazıçı" nəşriyyatı. 1981
4. Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin". Bakı. "Yazıçı" nəşriyyatı. 1982
5. Nizami Gəncəvi. "İsgəndərnamə". Bakı. "Yazıçı" nəşriyyatı. 1982
6. Nizami Gəncəvi. "Leyli və Məcnun". Bakı. "Yazıçı" nəşriyyatı. 1982
7. Kamal Talıbzadə. Seçilmiş əsərləri. II cıld. Azərnəşr. 1994

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Mətanət Abbasova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

RZAYEVA QƏRƏNFİL ZEYQƏM QIZI
ADPU-nun Ağcabədi filialının baş müəllimi
qerenfilrzayeva40@gmail.com
Orcid id: 0000-0001-5759-8267

XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN POEMALARINDA MÜHARİBƏ MÖVZUSU QƏHRƏMANLIQ VƏ İNSANİ DUYĞULARIN POETİK TƏCƏSSÜMÜ

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Xəlil Rza Ulutürk zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş sənətkardır. O, dərin məzmunlu şeirləri ilə yanaşı yüksək pafoslu epik əsərlər – poemalar da yaratmışdır. Şairin 1960-cı illərdə qələmə aldığı "Məhəbbət dastanı" və "Krasnodon qartalları" poemaları müharibə mövzusunda yazılmış dövrünün ən sanballı əsərlərindəndir.

Xəlil Rza poeziyası haqqında xalq şairi Qabil yazır: "Xəlil Rza heç kəsi yamsılamır, özünü, öz varlığını kəşf etmək uğrunda mübarizə aparır. Bu mübarizə bir sıra yaddaqalan, unudulmaz şeirlərin, habelə "Məhəbbət dastanı", "Krasnodon qartalları", "Təbrizli şairin düşüncələri" kimi poemaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır". **(1, s. 55-56)**

"Krasnodon qartalları" poemasını Xəlil Rza Ulutürk 1960-1967-ci illər ərzində yazmışdır. Bu poema dərin həyati müşahidələr, gərgin araşdırmalar və tarixi həqiqətə sədaqətlə yanaşma baxımından xüsusilə diqqətəlayiq əsərlərindəndir.

Xəlil Rza Ulutürkün həyat və bədii yaradıcılığına həsr etdiyi "İstiqlal şairi" adlı kitabında Bəkir Nəbiyev "Krasnodon qartalları" poemasının yaranma səbəbləri və əsərin bədii məziyyətləri haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. O qeyd edir ki, Xəlil Rzaya qədər ilk olaraq vətənpərvər Azərbaycan ziyalısı, vətəndaş alim, Qarabağ səmasında ermənilərin vurduğu vertalyotda həlak olmuş Vəli Məmmədov (1931-1991) 50-ci illərin sonlarında Rostova gedir və "Gənc qvardiya"çıların sağ qalmış ailə üzvləri ilə görüşür. Qəhrəmanlardan biri – Leonid Dadışev haqqında böyük səylə araşdırma aparır, təkzibedilməz fakt və sənədlər əsasında sübuta yetirir ki, Leonid Dadışev əslində azərbaycanlı Əli Dadaşovun ruslaşdırılmış adı və familiyasıdır. Hətta V. Məmmədovun azərbaycanlı qəhrəmanın yaxınları, əzizləri və ailə üzvləri ilə görüşdüyünü, şəxsi təəssüratları əsasında 1960-cı ildə "Gənc qvardiyaçı Əli Dadaşov" adlı kitab da nəşr etdirdiyini bildirir. Bəkir Nəbiyev V. Məmmədovun həmin kitabçasının Xəlil Rzanı bir şair kimi həyəcanlandırdığını və nəticədə "Krasnodon qartalları" kimi sanballı bir bədii əsər yazmağa ruhlandırdığını əminliklə qeyd edir: "Beləliklə də Vəli Məmmədovdan sonra Xəlil Rza "Gənc qvardiya"nın fəaliyyət göstərmiş olduğu Krasnodona gedib

müəyyən müddət orada yaşayan, axtarışlar aparıb öz yeni əsəri üçün material toplayan ikinci Azərbaycan ziyalısı oldu". **(2, s. 203)**

Yuxarıda göstərilən faktlardan da aydın görünür ki, Xəlil Rza "Krasnodon qartalları" poemasını yalnız şair təxəyyülünün məhsulu olaraq ortaya qoymamış, dərin araşdırma və əldə olunan faktlara söykənərək tarixən yaşanmış bir hadisəni orijinal bədii boyalarla yenidən yarada bilmişdir.

Xəlil Rza "Krasnodon qartalları" poemasını Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının 50 illik yubileyi münasibətilə yazmışdır. Poema ikinci dünya savaşından nəşət edən, Böyük Vətən Müharibəsi adı ilə tarixə yazılan, 1941-1945-ci illərdə alman faşizminin Rusiyaya hücumu ərəfəsində faşistlərə qarşı gizli mübarizə aparan, məşhur "Gənc Qvardiya" təşkilatı sıralarında fəaliyyət göstərən azərbaycanlı qəhrəman Əli Əsədulla oğlu Dadaşov və onun silahdaşlarının igidliyindən bəhs edir. Müəllif hələ poemanın proloqunda barəsində söhbət açacağı qəhrəmanı yetişdirən Vətənin, torpağın, təbiətin, hətta geniş sferada kainatın özünün qəhrəmanlığını vəsf edir:

Mənə elə gəlir:
əzəl binadan
Bu dünya dolanır qəhrəman kimi
Yaşayır təbiət, ömr edir cahan –
Qüdrətli, möhtəşəm bir insan kimi!

Qəhrəman deyilmi bu yer kürəsi?!
Qanında dəryalar, çaylar çağlayır.
Min ildir, bəlkə də milyon ildir o,
Bəşəriyyət boyda külfət saxlayır. **(3, s. 10)**

Xəlil Rza düşünür ki, hər insan qəhrəman ola bilməz. Qəhrəmanlıq o zaman mümkündür ki, cəsarətlə silahlanasan. Cəsarət olmayan insanda qəhrəmanlıq nişanəsi də ola bilməz. Ən adi qarışqanın belə ağır yük altına girməsini şair böyük qəhrəmanlıq adlandırır.

Müəllif özünün də belə bir əhəmiyyətli əsəri qələmə almaq üçün bir çox çətinliklərə dözməli olacağının vacibliyini duyur və yazır:

Sənətin yolları dırmanır dağa
Dağları çiynində daşımaq gərək.
Layiq olmaq üçün belə torpağa
Yalnız qəhrəmantək yaşamaq gərək!

Gəlmişəm Bakıdan Krasnodona,
Gəlmişəm ildırım qatarlarla mən.
Əl-ayaq çəkilib şəhər susanda,
Söhbət eləyirəm bir çinarla mən. **(3, s. 12)**

Poemanın "Çinarla ikinci söhbət" fəsli bəşəriyyəti də narahat edən problemlərə həsr olunub. Müəllif burada sanki insanlığın mənəvi faciəsini və bu faciəyə səbəb olan

amilləri saf-çürük edir. Poemanın bu fəslində şair millilik çərçivəsindən çıxaraq bəşəriyyətin taleyi üçün narahat olan bəşər övladı, humanist sənətkar kimi əzəmətli görünür. Ölkələrin, xalqların acı taleyi onu düşündürür. Birinci problemi gündəlik ruzi, çörək, su olan; "köksündə dəvə, fil ürəyi gəzdirdiyi halda, hələ də millətliyi danıldığı üçün müstəmləkə möhürüylə cırtdan damğası vurulan ölkələr"i yad edir. Qəsbkar pəncəsində parçalanan Kürdüstana Həjarın dili ilə ağı deyir:

Hələ Həjar oxuyur:

Kürdüstanım, dərdli Vətən, nalan Vətən.

Hər parçası bir vəhşinin pəncəsində qalan Vətən! **(3, s. 24)**

Bu əsərdə Əli, Sergey, Lyuba və Lyutikov surətləri daha çox diqqəti cəlb edir. Əli ilə Sergeyin dostluğu oxucuda rəğbət doğurur. Şair bu mübariz gənclərin gələcək haqqında arzularını, düşüncələrini təsvir edir, eyni zamanda əlvan bədii cizgilərlə Əlinin romantik, təmiz, zəngin xarakterini yaradır. Əli, gözümüzdə şair qəlbli, təbiət gözəlliklərinə, ana vətənə bağlı gənc kimi, fikrindəki mənzərələri canlı bədii əsərlərə, rəsmlərə çevirməyə tələsən bir insan kimi ucalır.

Poemanın "Çinarla ikinci söhbət" adlı fəsli dərin fəlsəfi düşüncələrin bədii həllindən doğan təzadlı bir qənaətlə yekunlaşır.

O qarlı dağlara diqqətlə bax bir,

Bəlkə analardır, ağarıb başı.

Analar dünyaya oğullar verir,

Dünya analara acı göz yaşı. **(3, s. 25)**

Poema müxtəlif millətlərə məxsus gənclərin bir arada, vahid bir amal uğrunda çarpışmaları baxımından daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və buna bənzər bir çox əsərlərlə müqayisə olunmuşdur. Bəkir Nəbiyev poemanın bu xüsusiyyəti barədə danışarkən yazır: "Müxtəlif millətlərdən olan Sergey Tülenin, Əli Dadaşov, Lyubov Şvetsova kimi şanlı mübarizlərin faşizmə qarşı əlbir mübarizəsini aydın bədii lövhələrlə göstərən "Krasnodon qartalları" poemasını mən xalq şairlərimiz M. Rahimin "Leninqrad göylərində", S. Rüstəmin "Qafurun qəlbi", R. Rzanın "1418", B. Vahabzadənin "416" kimi əsərlərilə bir cərgədə qiymətləndirir və onu epik şeirimizin uğurlu hadisələrindən hesab edirəm". **(4)**

Poemanın "Qatardan qüdrətlilər" fəslində gənc qvardiyaçıların tarixə qızıl hərflərlə yazılmış qəhrəmanlıq salnaməsindən söhbət açılır. Əli Dadaşov və Sergey Tüleninin ağlasığmaz fədakarlığı oxucunun qanını qaynadır. Onlar insanı iliyinə qədər donduran soyuq bir gecədə düşmən qatarını saxlamaq, ölkəyə cəhənnəm, ölüm səsası gətirən təkərləri məhvərindən oynatmaq qərarına gəlirlər. Əllərində külüng və vint açan açarlarla qatarın relslərini aralayıb, şpalları yerindən qoparırlar. Sürünə-sürünə uzaqlaşıb qatarın gəlməsini gözləyirlər. Budur, qatar gəlir. Əli qatar sürücüsünü avtomatla nişan alır. Müvazinətini itirən sürücü qatarı idarə edə bilmədiyi üçün qatar relsdən çıxır və vaqonlar bir-birinə dəyir, yanıb kül olurlar.

- Yan, alçaq! Zetsen zix. Şprexen zi **(3, s. 34).**

Əli vaxtilə almancadan əzbərlədiyi bu kəlmələri qəzəb və intiqam hissilə söyləyir. Onlar düşmən qatarını məhv edəndən sonra qürurla qucaqlaşır, tərli üzlərində qələbə nuru, kül olmuş qatarın üstündən keçib ümid dolu sabaha doğru addımlayırlar.

Əli və Sergeyin döyüş rəşadətini ehtirasla tərənnüm edən şair gözümüz önündə yeni bir mənzərə canlandırır. Budur, faşist Renatus Əlini sorğuya çəkir. Əlidən qatarı partladanın kim olduğunu və təlimatı kimdən aldığını soruşur. Əli sakit, lakin bıçaq kimi kəskin baxışlarla Renatusu süzür və heç bir təşkilatı tanımadığını, qatarı partladanın isə özü olduğunu söyləyir. Renatus Əlinin rus olmadığını başa düşür:

- Demək rus deyilsən? Sən müsəlmansan?
- Xeyr, müsəlman yox, azəriyəm mən .
- Azəri...ha, ha, ha...

gülür Renatus. **(3, s. 36)**

O, Əliyə Azərbaycan adlı bir məmləkətin olmadığını, tarixinin oda atıldığını, hüquqsuz kölə kimi Rusiyaya satıldığını deyir və hesab edir ki, bu sözlərlə Əliyə təsir edə biləcək. Hətta Əliyə söz verir ki, əgər ona lazım olan məlumatları verərsə, onu sərbəst buraxacaq, hətta Berlinə də aparacaq. Lakin Əli təbəssümlə onun ümidini puça çıxarır və deyir ki, özünüz Berlinə salamat dönə bilsəniz, böyük hünər göstərmiş olarsınız.

Renatus qəzəblə Əlinin şəkil albomunu vərəqləyir. Müxtəlif şəkillər, müxtəlif düşüncələr... Lakin Renatusun ən çox diqqətini çəkən Əlinin tablolarındakı qırmızı rəng çalarları olur. Bunu Əliyə nöqsan sayır və bu qədər qırmızı boya insanı tez yorar deyə fikir bildirir. Əli isə qırmızı rəngin mənasını ona sadalayır.

Sizə xoş gəlməyir qırmızı bayraq.
Qırmızı Azadlıq, Qırmızı Günəş,
Bütün kainatın üfüqlərinə
Sabah yayılacaq qırmızı atəş.
Günəş salamlayır qırmızıları!

- Bir az səbirli ol, beyni qan oğlan,
Elə mən özüm də əslinə baxsan
Bir köhnə rəssamam...
- Yox... faşist rəssamlıq eyləyə bilməz!
Boğur Renatusu bu qüdrətli səs:
"Yox... faşist rəssamlıq eyləyə bilməz!"**(3, s. 39).**

Əlinin bu sözləri Renatusu xəyalən uzaqlara aparır. Tələbəlik illərini xatırlayır. Müəllimi rəssam Qreberin odlu-alovlu çıxışları xəyalından gəlib keçir və düşünür ki, özü də yaxşı bir rəssam ola bilərdi. Lakin müəlliminin Veymarda gecə vaxtı qətlə yetirilməsi onu bu sənətdən ayırır. Renatus fırçanı atıb, tüfəngdən yapışır.

Müəllif burada Renatusun daxili aləminə nüfuz edir və oxucusunu onun keçmişi ilə tanış edir. Xəyaldan ayrılan Renatus Əlinin ittihamlarına dözmür, "Aparın və fırça tutan barmaqlarını qoparın" əmrini verir.

Əli gedir, Oleq gəlir. Əynindəki paltar şırım-şırım, dilim-dilim. Sorğuya alınan bu gənclərin şüarı birdir:

Doğransam da parça-parça,
tikə-tikə, rizə-rizə,
Mübarizə!
Mübarizə!
Mübarizə!
Mübarizə! **(3, s. 45)**

Faşist cəlladları Əlinin, Sergeyin bədənində sağ yer qoymur, tüfəngin qundağı ilə onları döyür, qızıl qana qərq edir, dırnaqlarına iynələr sancırlar. Təşkilatın digər üzvlərinin sinəsinə qızdırılmış şişlə ulduzlar çəkirlər.

Oleq Koşevoyun gözlərini öz gözlüyünün şüşəsilə çıxaran faşist, Lyutikovu ölümcül hala salır, Ulyananın döşünü dibindən kəsir. Lakin bütün bu işgəncələrə baxmayaraq vətəni sədaqətlə müdafiəyə qalxan "gənc qvardiyaçı"lar düşmənə istədiyi cavabı vermir, təşkilatın ələ keçməyən üzvlərini satmır və Qızıl Ordunun sirlərini açıb demirlər.

Öz əqidəsindən, müqəddəs amalından dönməyən 70 Krasnodon qartalını faşistlər gecə vaxtı kömür şaxtasının ağzında güllələyib quyuya atır və hələ ölmədikləri halda onların cəsədləri üzərinə daş-kömür vaqonları boşaldırlar. Bu hərəkətlə onlar sanki öz cinayətlərinin üstünü örtməyə çalışırdılar.

Gənc qvardiyaçılarının faciəvi ölümünün ertəsi günü Krasnodon faşistlərdən azad edilir. Şəhər əhalisi, əsgərlər, generallar qətlə yetirilmiş gənclərin tabutu başında intiqam andı içirlər. Şair göstərir ki, böyük igidliklə həlak olmuş bu gənclərin tabutu üstündəki bu hüzn, ayrı-ayrı ailələrin, yaxud şəhərin deyil, bütövlükdə Vətənin və xalqın hüznü, matəmidir. Çünki həmin gənclər Vətən və Xalq ugrunda canlarından keçmişlər.

Xəlil Rzanın "Krasnodon qartalları" poeması faşizmə, faşizmin simasında bəşəriyyətə qənim kəsilən hər cür qaniçənliyə etiraz ruhunda yazılmış bir əsərdir. Müəllif, insanlıq simasını itirmiş faşist Renatus, xain Solikovski, satqın Kuleşov kimi yırtıcıları ifşa etməklə kifayətlənmir, həmçinin faşizmi törədən səbəbləri də bədii şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır.

Xəlil Rzanın hələ sovetlər dönəmində yazdığı "Məhəbbət dastanı" poemasında bu əhvali-ruhiyyə çox aydın görünməkdədir. 1957-1959-cu illərdə qələmə alınmış "Məhəbbət dastanı" poeması Böyük Vətən Müharibəsi illərində rəşadətlə döyüşən, xalqımızın qəhrəman oğlu, qvardiya mayoru Əliheydər İbrahimova və onun vəfalı ömür-gün yoldaşı Asya Hüseynzadəyə həsr olunmuşdur. Əsər xarakteri etibarilə epik-lirik dastança da adlandırılır.

Poemadakı hadisələr küləklər şəhəri Bakıda – Əliheydər İbrahimovun ailəsinin yaşadığı məkanın təsviri ilə başlanır. Budur, poçtalyon qız sevincək halda Əliheydərin həyat yoldaşı Asya xanımı muştuluqlayır. Eyvanda qəzeti səhifələyən Asyanın sevincinin həddi-hüdudu olmur. Bütün qəzetlərdə Əliheydərin şəklini görən gəlinin

uçmağa qanadı olmur, sevincindən öz gəlinlik boyunbağısını poçtalyon qıza hədiyyə edir. Aramsız gələn telefon zəngləri, təbriklər Asyanın həyat dolu qəlbinə, dizinə təpər verir. Asyanın qəlbi ərinin rəşadətindən riqqətə gəlir.

Asya Hüseynzadə müharibə illərində arxa cəbhədə yorulmaq bilmədən çalışan qadın qəhrəmanlarımızdandır. O yaxşı bilirdi ki, arxa cəbhədə iş getməzsə, ön cəbhədə vuruşanlar, o cümlədən Əliheydər düşmənlə mübarizədə zəifləyə bilər. Neft mədənində işləmək nə qədər ağır olsa da, Asya gördüyü işin vacibliyini duyur və qətiyyətlə çalışırdı:

O, əynində plaş, əlində əlcək,
Köksünün altında zərif bir ürək
Işləyir telində damla-damla su:
Qış günü qəlbində bahar arzusu. **(5, s. 328)**

Sonrakı təsvirlərdə biz Əliheydərin anası ilə də tanış oluruq. Onun mehriban, qayğıkeş, nəvazişkar bir ana olması gəlini Asya ilə münasibətlərində, mükalimələrində ortaya çıxır. Ana öz oğlu və gəlini ilə fəxr edir. Əslində o, xalqa igid oğul bəxş edən bir ana kimi oxucu gözündə daha əzəmətli görünür. Ana gəlini Asyanın oğlu Əliheydərə məhəbbət və sədaqətlə döyünən qəlbini görür, onun qabarlı əllərində böyük bir qəlbin hərarətini duyur.

Asya xarakteri etibarilə bütöv bir obrazdır. O, bütün çətinliklərə, işin ağırlığına dözməyə hazırdır. Çünki o, vətənini, ailəsini sevir. Bu yolda hər bir maneəni keçməyə hazırdır.

Poemanın "Ağır xəbər" hissəsində poçtalyon qızın bu dəfə qəmgin halda gəldiyindən xəbər tuturuq. Yanaqları solğun, kirpikləri nəmlə dolmuş poçtalyon qız verəcəyi xəbərin ağırlığını duyur və əli titrəyə-titrəyə qapının zəngini basır. Qapını Asya açır və poçtalyon qızın ona tərəf uzatdığı teleqramı açıb oxuyur.

Qospitaldan yazırlar: Yubanmayın, tez gəlin! **(5, s. 330)**

Əliheydərin ailəsi bir-birinə dəyir. Xəbərdən təşvişə düşən ana nə edəcəyini bilmir və hönkürüb ağlayır.

Lakin gəlin nə susdu, nə tərəddüd eylədi,
Göz yaşını silərək: - Gedəcəyəm! – söylədi. **(5, s.331)**

Poemanın "Bir də görməyəcək sizi gözlərim" hissəsində şair qəhrəmanının başına gələn hadisələri təsvir edir. Faşistlər qolubağlı adamları qatarın vaqonlarına doldurub əsir aparırlar. Elə bu vaxt qatarın arxasınca atını çapan Əliheydər İbrahimovu görürük. O, əlində avtomat, at belində faşist qatarı ilə tən gedir. Məqsəd qatarı dayandırmaq, əsir alınan uşaqları, qocaları və qadınları xilas etməkdir.

"Məhəbbət dastanı" poemasının bu fəsli barəsində fikir söyləyən görkəmli ədəbiyyatşünas alim Kamran Məmmədov yazır: "Əsərin "Bir də görməyəcək sizi gözlərim" fəslini oxuyarkən, istər-istəməz S. Rüstəmin məşhur "Çapayev" şeiri yada düşür. "Çapayev" şeirində at nalının cingiltisi ilə Çapayevin düşmənləri çapan qılıncının səsi bir-biri ilə həmahəng səsləndiyi kimi, burada da Əliheydərin atının

nallarından qopan səslə qaçan qatarın rels üzərində qopardığı səs arasında təxminən belə gözəl poetik bir ahəng vardır**". (6, s.6)**

Üzərinə güllələr yağış kimi yağsa da, Əliheydər geri çəkilmir. Atılan güllələr onu qorxutmur. Nəhayət, avtomatı köksünə sıxıb maşinisti nişan alır. Ölüm qatarını sürən faşisti öldürür. Cəld paravoza sıçrayır və əyləci basır. Başqa bir faşist əsgəri ona əngəl olmağa çalışır, əlbəyaxa döyüşürlər. Qəfildən yumruq qatarın su ölçən qurğusuna toxunur və şüşəsini sındırır. Isti buxar, qaynar su fışqırır və Əliheydərin gözlərini yandırır. Gözlərinin işığını itirsə də, o, min bir əzabla qatarı dayandırmağa, əsirləri xilas etməyə müvəffəq olur.

Şair baş verən hadisəni təfsilatı ilə danışdıqdan sonra xəstəxana palatasını təsvir edir. Artıq Əliheydərin huşu özünə gəlmişdir və o, həkimindən yenidən görə bilib-bilməyəcəyi barədə soruşur. Həkim isə təsəlli üçün "Görəcəksən" deyir. Ancaq onun qaranlığa qərq olmuş dünyası cismən bir daha aydınlanmır.

Şair qəhrəmanının daxili təlatümlərini, iztirablarını aydın təsvir edir. Onun qəlb atışlarını oxucularına məhrəm edir. Gözlərinin kor olduğunu bilən Əliheydər qəhərlənir, Asya ilə keçirdiyi xoşbəxt günlərini yada salır. Onun vaxtilə "Asyacan, de, məni çoxmu sevirsən?" sualına Asyanın cavabı belə olmuşdu:

... - Əli, düzü yaman qarasan
Sənin gözlərini sevirəm ancaq**. (5, s. 338)**

Sevinclə xəyala dalan Əliheydər sonsuz kədər hissilə bu xəyaldan ayrılır. Artıq Asyanın sevdiyi gözlər bir daha ona gülümsəməyəcək. Bu hissin dəhşəti Əliheydəri rahat buraxmır. Xəstəxana palatasında həkimlərin diqqəti, tibb bacılarının nəvazişi belə onun sınıq qəlbinə məlhəm ola bilmir.

Xəlil Rza Əliheydər İbrahimovun simasında Vətənini sevən, onun uğrunda canından keçməyə hazır olan bir mübariz qəhrəman obrazı canlandırmışdısa, Asya Hüseynzadənin simasında fədakar, sədaqətli, vəfalı, öz məhəbbəti yolunda hər cür əzaba qatlaşan, mübariz bir qadın surəti yaratmışdır.

Asya Əliheydərin yanına gəlir. Onu ayaq səslərindən tanıyan Əliheydər göz yaşlarını saxlaya bilmir, uşaq kimi hıçqırır. Asya gözlərinə inanmır.

İndi necə boğsun göz yaşlarını?
Necə itirməsin iqtidarını?
Asyanın bulağa dönməzmi gözü,
Elləri güldürən ağlarkən özü?

Göyərçin çırpınır sanki qəfəsdə,
Bu dilsiz fəryadlar sinə dağlayır.
Sanki Koroğlunun başının üstə
Gəlib ala gözlü Nigar ağlayır... **(5, s. 343)**

Asyanın qəlbi qana boyansa da, ərinin könlünü almağa, əhvalını yaxşılaşdırmağa çalışır.

Ömür-gün yoldaşının əskilməyən sevgisi Əliheydəri yenidən həyata qaytarır. Asya onu vətəninə, doğma el-obasına gətirir. Əliheydərin yaşamaq həvəsi gündən-günə artır, gözlərini müalicə etdirmək qərarına gəlir. Günlərin birində Asya Əliheydəri də götürüb Odessaya yola düşür. Məşhur göz həkimi Filatovun qəbulunda olur. Tibbin imkanlarının geniş olduğunu düşünür və Asya həkimə təkidlə yalvarır ki, onun gözünün birini ərinin gözünə köçürsün. Eşitdiyi səsə diksinən həkimin xəyalına ana ilə kor qızı gəlir. Bir səhər çağı kor qızının əlindən tutub həkimin yanına gələn ananı xatırlayır. Ana həkimə yalvarmışdı ki, mənim gözlərimi çıxar, qızıma ver. O, ana məhəbbəti qarşısında mat qalmışdı. Bu məhəbbətin böyüklüyü onun qəlbini riqqətə gətirmişdi. Həkim düşünmüşdü ki, ana ürəyi qədər böyük, ana məhəbbəti qədər dərin məhəbbət ola bilməz!Lakin indi Asyanın öz gözlərini ərinə bəxş etmək istəyi həkimi daha da duyğulandırır və o düşünür ki;

Qadın sevgisi də çatar deməli,
Ana sevgisinin ülviyyətinə. **(5, s. 364)**

Baş verənlər qarşısında mat qalan həkim Əliheydərin gözlərini yoxlayır, lakin mümkünsüz olduğunu görüncə heç də təəssüflənmir. Çünki belə bir məhəbbətlə sevən qadın ərinin də görən gözü ola biləcəkdi. Müayinənin nəticəsini öyrənən Əliheydər dərindən ah çəkir. Bunu görən həkim:

Dedi: - Fikr eyləmə, oğlum, heç zaman.
Mən bir dünya görmüş qocayam özüm,
Yaxşını yamandan tez seçir gözüm.
Günlər keçirmişəm, dövran sürmüşəm.
Nə qədər sevilən, sevən görmüşəm
Ancaq az görmüşəm həyatda belə
Sənin ailəntək gözəl ailə.
Get, oğlum, onunla xoşbəxt ömür sür,
Elə onun gözü – sənin gözündür! **(5, s. 365)**

Bundan sonra sanki Əliheydərin gözlərinə nur gəlir. O, artıq qəlbinin gözü ilə görməyə başlayır.

Müəllif Asyanın simasında mərd, dözümlü, sədaqətli və qayğıkeş Azərbaycan qadınının obrazını yaratmışdır. Bu, təkcə fakt olmaqla qalmır, həmçinin Xəlil Rza Ulutürkün Azərbaycan qadınına olan münasibətini, məhəbbət və ləyaqətinə bəslədiyi ehtiramı göstərir.

Poemada təsvir olunan məhəbbət adi bir hiss deyildir, insanı mənəvi cəhətdən bütövləşdirən ən ali bir duyğu kimi dəyərlidir. Yaşatmadan yaşamağın mümkünsüzlüyünü göstərən həyat amalıdır.

Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqatçısı olan Əlizadə Əsgərli bu əsərin ən həssas məqamına diqqət çəkərək yazır: "Poemada qadının ərə sədaqəti, vətən və vətəndaş sevgisi, ananın övladına gözlərini belə bəxş etmək istəyi milli planda olduğu qədər bəşəri məzmundadır. Şərqin Leylisi misalında olan belə məhəbbət

misalları Qərb, dünya şairləri üçün örnəkdir; el qəhrəmanları, məhəbbət dastanları əbədidir". **(7, s.340)**

"Məhəbbət dastanı" poeması çap olunandan sonra dövrü mətbuatda – müxtəlif qəzet və jurnallarda əsər haqqında qiymətli fikirlər söylənmiş, saf duyğular təbliğ edən, insanı ruhən yaşadan əsl məhəbbət təqdir olunmuşdur. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin 9 may 1964-cü il sayında "Əsl məhəbbət" adlı məqalədə oxuyuruq: "Ədəbiyyatın əbədi mövzularından biri də məhəbbətdir. Həyata, insanlara, sevgiyə... olan məhəbbət dönə-dönə işlənmiş, hər müvəffəqiyyətli əsərdə bu müqəddəs hiss bizə təzə kimi görünmüşdür.Şair Xəlil Rzanın "Məhəbbət dastanı" poemasının da məğzini həmin mövzu təşkil edir". **(8, s.8)**

X. Rza "Məhəbbət dastanı" poemasında işğalçı müharibələri pisləyir, anaları oğulsuz, qadınları ərsiz, körpələri atasız qoyan müharibə havadarlarını lənətləyir.

Poema ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə görə həmişə aktualdır. Əsərdə qəhrəmanlığın və əsl məhəbbətin tərənnümünə xüsusi yer ayıran sənətkarın məqsədi yetişməkdə olan nəsli vətənə, ailəyə, anaya, övlada məhəbbət və ümumiyyətlə, müqəddəs sayıla bilən dəyərlərə sədaqət ruhunda tərbiyə etməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Qabil. Xəlil Rza. Ulduz.1984, №10
2. Bəkir Nəbiyev. İstiqlal şairi. Elm, 2001
3. X. Rza. Krasnodon qartalları. Bakı, 1967
4. Əli Mirzəyev. Kirovabad kommunisti, 1968, 14 noyabr
5. X. R. Ulutürk. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Gənclik", 2001
6. K. Məmmədov. Məhəbbət dastanı haqqında söhbət. "Bakı" qəzeti, - 1959. – 3 oktyabr
7. Ə. Əsgərli. Xəlil Rza Ulutürk. Bakı, "Elm və Təhsil", 2015
8. Əsl məhəbbət. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. – 1964. – 9 may

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Xəlil Rza Ulutürkün zəngin yaradıcılıq yolu, dərin məzmunlu şeirləri ilə yanaşı yüksək pafoslu epik əsərlər, o cümlədən poemalar yazmasından bəhs olunmuşdur. Şairin "Məhəbbət dastanı" və "Krasnodon qartalları" poemaları tədqiqata cəlb olunmuş və bu əsərlər müharibə mövzusunda yazılmış dövrünün ən sanballı əsərləri kimi təqdim olunmuşdur. Hər iki əsərdə təbliğ olunan fikir və ideya təhlil edilmiş, bir vətəndaş üçün ən ali hiss olan vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq və məhəbbətin şücaəti şairin əsərlərindən gətirilən poetik nümunələrlə təsdiq edilmişdir.

Araşdırma nəticəsində belə bir qənaətə gəlinir ki, Xəlil Rzanın "Məhəbbət dastanı" və "Krasnodon qartalları" poeması faşizmə, faşizmin simasında bəşəriyyətə qənim kəsilən hər cür qaniçənliyə etiraz ruhunda yazılmış bir əsərdir. Müəllif, insanlıq

simasını itirmiş faşist Renatus, xain Solikovski, satqın Kuleşov kimi yırtıcıları ifşa etməklə kifayətlənmir, həmçinin faşizmi törədən səbəbləri də bədii şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır.

Həmçinin şairin "Məhəbbət dastanı" poemasında işğalçı müharibələrin pislənməsi, anaları oğulsuz, qadınları ərsiz, körpələri atasız qoyan müharibə havadarları lənətləyir.

Hər iki poema ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə görə həmişə aktualdır. Əsərdə qəhrəmanlığın və əsl məhəbbətin tərənnümünə xüsusi yer ayıran sənətkarın məqsədi yetişməkdə olan nəsli vətənə, ailəyə, anaya, övlada məhəbbət və ümumiyyətlə, müqəddəs sayıla bilən dəyərlərə sədaqət ruhunda tərbiyə etməkdir.

Açar sözlər: Xəlil Rza, poema yaradıcılığı, müharibə mövzusu, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, əsl məhəbbət, insani duyğular və s.

THE THEME OF WAR IN THE POEMS OF KHALIL RZA ULUTURK, THE POETIC EMBODIMENT OF HEROISM AND HUMAN FEELINGS

Summary

The article talks about the rich creative path of Khalil Rza Uluturk, one of the prominent figures of Azerbaijani literature, and his writing of highly pathetic epic works, including poems, along with his profound poems. The poet's poems "Epic of Love" and "Eagles of Krasnodon" were included in the research and these works were presented as the most important works of his period written on the subject of war. The thoughts and ideas promoted in both works were analyzed, and the valor of patriotism, heroism and love, which are the highest feelings for a citizen, were confirmed with poetic examples from the poet's works.

As a result of the research, it is concluded that Khalil Rza's poem "Epic of Love" and "Eagles of Krasnodon" is a work written in the spirit of protest against fascism and all kinds of bloodshed that preys on humanity in the face of fascism. The author is not satisfied with exposing such predators as the dehumanized fascist Renatus, the traitor Solikovsky, the traitor Kuleshov, and also tried to describe the causes of fascism in an artistic way.

Also, in the poet's poem "Epic of Love", he condemns wars of aggression, curses the patrons of wars that leave mothers without sons, women without husbands, and babies without fathers.

Both poems are always relevant due to their idea-content characteristics. The goal of the artist, who devotes a special place to the glorification of heroism and true love in the work, is to educate the growing generation in the spirit of loyalty to the motherland, family, mother, and children, and in general, values that can be considered sacred.

Key words: Khalil Rza, poem creation, theme of war, heroism, patriotism, true love, human emotions, etc.

ТЕМА ВОЙНЫ В СТИХИЯХ ХАЛИЛА РЗА УЛУТУРКА, ПОЭТИЧЕСКОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ГЕРОИЗМА И ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЧУВСТВ

Резюме

В статье рассказывается о богатом творческом пути Халила Рзы Улутюрка, одного из видных деятелей азербайджанской литературы, написании им наряду с глубокими поэмами высокопатетических эпических произведений, в том числе поэм. В исследование были включены стихотворения поэта «Эпос о любви» и «Орлы Краснодона», которые представлены как важнейшие произведения его периода, написанные на тему войны. Были проанализированы мысли и идеи, высказанные в обоих произведениях, а доблесть патриотизма, героизма и любви, являющихся высшими чувствами для гражданина, подтверждена поэтическими примерами из произведений поэта.

В результате исследования делается вывод, что стихотворения Халила Рзы «Эпос о любви» и «Орлы Краснодона» являются произведениями, написанными в духе протеста против фашизма и всех видов кровопролития, терзающих человечество перед лицом фашизма. . Автор не довольствуется разоблачением таких хищников, как дегуманизированный фашист Ренат, предатель Соликовский, предатель Кулешов, а также пытается художественно описать причины фашизма.

Также в стихотворении поэта «Эпос о любви» он осуждает агрессивные войны, проклинает покровителей войн, оставляющих матерей без сыновей, женщин без мужей, младенцев без отцов.

Оба стихотворения всегда актуальны по своим идейно-содержательным характеристикам. Цель художника, который особое место отводит в творчестве прославлению героизма и истинной любви, - воспитать подрастающее поколение в духе верности Родине, семье, матери и детям, и вообще ценностям. это можно считать священным.

Ключевые слова: Халил Рза, стихотворение, тема войны, героизм, патриотизм, настоящая любовь, человеческие эмоции и др.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Əlizadə Əsgərli filologiya elmləri doktoru, professor tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLŞANƏ XUDİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Xəzər Universiteti
Bəşir Səfəroğlu küç. 122
gulsanaxudiyeva@gmail.com

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AĞA MƏHƏMMƏD ŞAH QACAR MƏSƏLƏSİ

XÜLASƏ

Açar sözlər: Ağa Məhəmməd şah Qacar, dram, roman, tarix, Vaqif, türk, Ə.Haqverdiyev, S.Vurğun, tarixi gerçəklik, bədii həqiqət.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın həyatı Azərbaycan xalqının tarixində çox mühüm, taleyüklü bir dönəmə təsadüf etdiyindən zaman-zaman bədii sözün diqqət mərkəzində olmuşdur. Qacarın həyat yolu, fəthləri bədii düşüncədə müxtəlif fərqli yanaşmalar doğurmuşdur. Bədii ədəbiyyatımızda bir-birindən maraqlı Qacar obrazları oxucunun diqqətini çəkmişdir. Qacar şahının bədii obrazını ilk dəfə Ə.Haqverdiyev yaratsa da, xalqın yaddaşında daha çox S.Vurğunun "Vaqif" dramının mənfi qəhrəmanı qaldı. Ə.Haqverdiyev Qacarı həyatını məmləkətin birliyinə həsr etmiş sərkərdə kimi təqdim edirsə, S.Vurğunun dramında şah qəddar və işğalçı hökmdar kimi diqqət çəkir.

Ordu sıralarında türksoylu tayfalara üstünlük verən, rəsmi dövlət yazışmalarını türk dilinə aparan, tədbirli və qətiyyətli hökmdar olan Ağa Məhəmməd şahın 1907-ci ildə yaradılmış ilk bədii obrazı tarixi gerçəkliyi əks etdirmək və Qacar şahının həyatının faciəvi məqamlarına nəzər yetirmək baxımından daha dolğun və inandırıcıdır.

Məqalədə Ağa Məhəmməd şaha bədii sözün fərqli yanaşmaları incələnmiş, bu mənada bədii həqiqətin tarixi gerçəkliklə nə dərəcədə səsləşdiyi araşdırılmışdır. Qacar şahının ziddiyyətli bədii obrazlarının yaradılmasında tarixi-ictimai şəraitin təsiri faktoruna diqqət yetirilmişdir.

ОБЗОР
ВОПРОС АГА МУХАММЕД ШАХА КАДЖАРА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Г.Худиева

Ключевые слова: Ага Мохаммед шах Гаджар, драма, роман, история, Вагиф, тюрк, А.Хагвердиев, С.Вургун, историческая реальность, художественная правда.

Поскольку жизнь Ага Мохаммед шаха Гаджара совпадала с очень важным, судьбоносным периодом в истории азербайджанского народа, он время от времени оказывался в центре внимания художественного слова. Жизненный путь, завоевания Гаджара породили различные отличительные

подходы в художественной мысли. В нашей художественной литературе интересные друг от друга образы Гаджара привлекали внимание читателя. Хотя впервые художественный образ Гаджарского шаха создал А. Хагвердиев, но больше в памяти народа остался отрицательный герой драмы С. Вургуна "Вагиф". Если А. Хагвердиев представляет Гаджара как полководца, посвятившего свою жизнь единству родины, то в драме С. Вургуна шах запоминается как жестокий и захватнический правитель.

Первый художественный образ Ага Мохаммед-шаха, созданный в 1907 году, отдающего предпочтение тюркоязычным племенам в рядах армии, ведшего официальную государственную переписку на турецком языке, предусмотрительного и решительного правителя, является более полным и убедительным с точки зрения отражения исторической действительности и взгляда на трагические моменты жизни шаха Гаджара.

В статье были детально изучены различные подходы художественного слова к Ага Мохаммед-шаху, в этом смысле было исследовано, в какой степени художественная правда соотносится с исторической действительностью. В создании противоречащих художественных образов Гаджаровского шаха было уделено внимание фактору влияния историко-общественных условий.

SUMMARY

THE ISSUE OF AGHA MOHAMMAD SHAH QAJAR IN AZERBAIJANI LITERATURE

G.KHUDIYEVA

Keywords: Agha Mohammad Shah Qajar, drama, novel, history, Vagif, Turk, A. Hagverdiev, S. Vurgun, historical reality, literary truth.

Since the life of Agha Mohammad Shah Qajar coincided with essential and fateful period in the history of the Azerbaijan's people, it was in the limelight of the literary word from time to time. Qajar's life and conquests led to various approaches to literary thought. Noteworthy image of Qajar in our literature attracted the reader's attention. Although the literary images of Qajar Shah had been created by A. Hagverdiev for the first time, he remained in the memory of the people more as a negative hero of S. Vurgun's drama "Vagif". A. Hagverdiev introduced Qajar as a warlord who dedicated his life to the unity of the country, but in S. Vurgun's drama he is remembered as a cruel and invader ruler.

The first literary image of Agha Mohammad Shah, who preferred Turkic tribes in the army, conducted official state correspondence in Turkish, and was a prudent and determined ruler, was created in 1907. This image was more thoroughly and convincing in terms of reflecting historical reality and looking through the tragic moments of Qajar Shah's life.

The article analyzed the different approaches to the literary word Agha Mohammad Shah, and in this sense examines the extent to which literary truth

resonates with historical reality. The influence of historical and public conditions was also taken into account in the creation of contradictory literary images of Qajar Shah.

GİRİŞ: XVIII əsrin sonlarında Azərbaycan tarixində parlaq tarixi şəxsiyyətlərdən biri türksoylu Qacarlar tayfasından olan Ağa Məhəmməd şah Qacardır. Ağa Məhəmməd şahın şəxsiyyəti, həyatı və fəthləri haqqında mənbələrdə bir-biri ilə uzlaşmayan, müxtəlif maraqlı fikirlər yer alır. Azərbaycan ədəbiyyatında da Qacar şahı zaman-zaman bədii sözün diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu məqalədə bizi düşündürən əsas məsələ Ağa Məhəmməd şah Qacarın tarix səhnəsindəki real şəxsiyyəti və bədii sözün ona münasibətini aydınlaşdırmaqdır. Ağa Məhəmməd şah Qacar Azərbaycan tarixinin çox önəmli bir dönəmində tarix səhnəsinə çıxan və xalqın birləşməsi uğrunda olduqca mühüm addımlar atan böyük şəxsiyyətdir. Lakin təəssüf ki, bu böyük şəxsiyyətə münasibət birmənalı olmamışdır. Nə tarix, nə ədəbiyyat bu böyük sərkərdə haqqında yekdil fikir sərgiləməmişdir. Məqalədə məhz bu ziddiyyətli fikirlərin yaranmasının səbəbləri üzərində düşüncələrimizi qeyd edəcək, müxtəlif mənbələrdə (istər tarixi, istər bədii) Qacarın həyatı ilə bağlı tam aydınlaşmamış məqamları müəyyənləşdirəcək, bədii əsərlərdə bu məqamların işlənmə şəklinə nəzər yetiriləcək, ümumiyyətlə, ədəbiyyatın Qacara münasibətini müəyyənləşdirməyə çalışacayıq.

MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU: Ağa Məhəmməd şah Qacar öz fəthləri ilə Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə çalışmış, türksoylu Qacarlar sülaləsinin uzun illər davam edəcək hakimiyyətinin əsasını qoymuşdur. Onun danılmaz şöhrətini hətta dahi rus şairi A.S.Puşkin də özünün "Ərzurum səyahəti" əsərində dilə gətirmişdir: "Грузия прибегнула под покровительство России в 1783 году, что не помешало славному Аге-Мохамеду взять и разорить Тифлис и 20000 жителей увести в плен (1795 г.)." – "Gürcüstan 1783-cü ildə Rusiyanın himayədarlığı altına keçdi, lakin bu şanlı Ağa Məhəmmədə Tiflisi tutub talan etməyə və 20000 əhalini əsir aparmağa mane olmadı" (12, səh. 431) "Ərzurum səyahəti" əsərindəki bu cümlədə iki məqam diqqət çəkir: "Şanlı Ağa Məhəmməd" və "Tiflisin talan olması". Ağa Məhəmməd şah Qacarın şan-şöhrəti danılmazdır və bunu böyük rus şairi də öz əsərində səmimiyyətlə qeyd edir. Qacar şahının döyüş meydanında amansızlığı, qəddarlığı haqqında qeyd edən mənbələrin əksəriyyətində Tiflis talanı xatırladılır. "Tiflisdə müharibə qanunlarından dışarı bir iş görülmədiyini" qeyd edən prof. Ə. Tahirzadə Tiflis talanı haqqında qeyd edir: "Ağaməhəmməd şahı tiflislilərlə sərt davranmağa məcbur edən amillərdən biri də Qacarların ana vətəni Gəncəyə tez-tez hücum edərək onu yağmalayan gürcülərdən qisas alınmasıdır." (4, səh. 30)

Bacarıqlı və tədbirli sərkərdə olan Qacarın qəddarlığının əsas səbəbi onun şəxsi faciəsi (!) və məşəqqətli həyat yolu olmuşdur. Onun şəxsi faciəsi bədii əsərlərdə də müxtəlif cür yansımışdır.

Bu baxımdan Ə.Haqverdiyevin "Ağa Məhəmməd şah Qacar" dramı olduqca maraqlıdır. Bu dram Ağa Məhəmməd şah haqqında yazılmış ilk bədii əsərdir.

Haqverdiyev əsəri yazmamışdan öncə tarixi mənbələri ətraflı araşdırmış, hətta bu məqsədlə Təbrizə səyahət etmişdir. Bu əməyinin nəticəsi əsərdə özünü aydın şəkildə büruzə vermişdir. Dramaturq tarixi faktlara əsaslanaraq hadisələrin xronoloji ardıcıllıqla inkşaf etməsinə diqqət yetirmişdir. Qacar obrazı dolğun və inandırıcı yaradılmışdır.

Haqverdiyevin Qacarını yalnız bir düşüncə narahat edir: məmləkətin birliyi. Əsərin əvvəlində Ağa Məhəmmədin qardaşına nəql etdiyi yuxusu obrazın əsas qayğı və düşüncələrinə işarə edir. "...bu gecə gördüyüm vaqeə də buna sübutdur. Gördüm bir böyük yaralı bədən düşüb və məni o bədənin üstünə həkim çağırıblar. Əlimi bədənə çəkən kimi cəmi yaraları sağaldı, durdu ayağa. Qardaş, yəqin elə ki, o bədən İrandır." (3, səh. 155) Bu ifadələr ilə oxucu məmləkətin birliyini özünə əsas amal bilən sərkərdə ilə tanış olur. Bu mənada dramda Ağa Məhəmməd şah obrazı vətənin problemlərini həll edəcək, "yaralarını sağaldacaq" hökmdar kimi təqdim edilir. Əsərdə oxucunun diqqətini daha çox çəkən başqa bir məqama nəzər yetirək. Ağa Məhəmməd şah taxtın bütövlüyü naminə ən böyük xeyirxahı olan doğma qardaşını qətlə yetirir. Tarixin təsdiqlədiyi bu hadisə bədii ədəbiyyatda əsasən fərqli yanaşmalara rəvac vermişdir. Haqverdiyevin dramında bu hadisə əsərin dramatik gərginliyi ilə yanaşı obrazın faciəviliyini də artırmışdır. Bu ziddiyyətli məqamlar obrazı daha dolğun və canlı edir. Oxucu böyük amal yolunda böyük qurbanlar verən sərkərdənin faciəsini dərindən duya bilir. Dramda Qacar obrazının yadda qalan əsas xüsusiyyətlərindən biri də tədbirliliyidir. Döyüş meydanında qılınc oynatmaqdan çəkinməyən Ağa Məhəmməd yeri gələndə qılıncsız da fəthlər etməyi bacarır. "Hər bir düşmənin müqabilinə qoşunla getsən, axırda qoşunsuz qalarsan. Dava var qılıncla qurtarar, dava var dillə. Əvvəl dil, sonra qılınc qoşunu mənə lazımdır." (3, səh. 165) Bu kimi faktlara tarixi mənbələrdə də rast gəlinir: "Qacar imperatoru Qafqaz səfərindən öncə geniş təbliğat işi də apardı, xanları dinc yolla itaətə gəlməyə çağırdı." (4, səh. 26) Yuxarıda qeyd olunanlar Haqverdiyevin Ağa Məhəmməd şah Qacar şəxsiyyətinə sevgi ilə yanaşdığını təsdiqləyir.

Y.V.Çəmənzəminlinin "İki od arasında" romanında təsvir edilən Ağa Məhəmməd şah Qacar obrazı əsərin əsas qəhrəmanı olmasa da məqalədə bu əsərə müraciət etmək məqsədə uyğundur. Romanda Qacara münasibətdə müəllifin mövqeyi aşkardır - Ağa Məhəmməd şah Qacar "axta şah", ordusu isə "iranlılar" adlandırılır. Y.V.Çəmənzəminli Qacarın xarici görünüşündə şaha yaraşan görkəm və əzəmətin olmamasını xüsusi təsvir edərək "axta şah"ın daxilindəki qəddarlığı xaricindəki çirkinliyi ilə tamamlamışdır. "Toz arasından atlıların yaxınlaşması görünürdü. Öndə təqribən on beş yaşlı çocuğu andıran bir adam gəlirdi. Çəlimsiz vücudu, tüksüz üzü, sərt baxışı vardı. Ətrafı bürüşmüş gözləri sulanırdı. Tez-tez xırda çocuq əlləri ilə gözlərini silirdi." (11, səh. 651) Sadəcə bu portret Qacarın Azərbaycana nə dərəcədə yad qüvvə kimi təqdim olunduğunu göstərir.

"İki od arasında" romanında xanlıqlara parçalanmış Azərbaycanın acınacaqlı taleyi, xanlıqlar arasında gedən amansız çəkişmələr təsvir olunur. Əsas leytmotiv də

iki od – iki böyük təhlükə, iki işğalçı imperiya qüvvələri qarşısında aciz qalan Azərbaycanın istiqbalı ilə bağlıdır. "Azərbaycan xanları bir-birilə vuruşur, rəyasət üçün ata oğlunu, qardaş qardaşı öldürür, bir-birinin gözlərini çıxarır, elimiz, ulusumuz xanların kefi üçün qırılıb gedir: xanimanlar yanıb kül olur... Bu fəlakətə qarşı ürəyimiz çatlasa da, qabağını almaqdan acizik!" (11, səh təx. 616)

Əsərin əsas qəhrəmanı Vaqif istedadlı şair, təmkinli və tədbirli dövlət xadimi kimi diqqət çəkir. Onun dilindən verilən aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək: "Axta xandan qurtarmaq üçün təkcə bir çarə var: Urus himayəsi." (11, səh. 637) Qacarın tabeliyini "urus himayəsi"ndən daha təhlükəli hesab edən Vaqif Burnaşovla görüşləri nəticə verməsə də, Qarabağ xanlığının istiqbalını yalnız çar qoşunlarının yardımında görür. Epiloqda İbrahim Xəlil xanın rus əsgərləri tərəfindən ailəsi ilə birlikdə faciəvi şəkildə qətlə yetirildiyi təsvir edilir. Müəllif həm Qacarı, həm rus ordusunu Azərbaycana yad, işğalçı qüvvə kimi təqdim edir.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın həyatı ilə bağlı ən ziddiyyətli məqamlardan biri də məhz qardaşının qətli ilə bağlıdır. Bu tragik hadisə təbii ki, bədii sözün diqqətindən kənar qala bilməzdi. Ə. Haqverdiyev və Y.V.Çəmənzəminlinin əsərlərində bu hadisə olduğu kimi təsvir edilir. 1907-ci ildə Ə.Haqverdiyev bu hadisə ilə sərkərdənin faciəsinə, məmləkətin birliyi yolunda böyük qurbanların doğurduğu sarsıntını qələmə almağa çalışırdısa, 1936-37-ci illərdə Y.V.Çəmənzəminli bu faktı Qacarın zalımlığını göstərmək üçün xatırladır.

"İki od arasında" əsərində oxuyuruq: "Qardaşı gedir. İçəri girdikdə xəncər köksünə soxulur... Nə qədər belə qanlar tökülmüşdü! Şah təsbehi çevirdikcə təsbehin dənələri adam kəllələri kimi barmaqlarına toxunub onu coşdurur, daha da qan tökmək, dünya ləzzətlərindən məhrum olduğunun qisasını almaq istəyirdi." (11, 653dən sonra) Qacarın mənfi planda təqdim olunduğu əksər bədii əsərlərdə onun şəxsi faciəsinə işarə edilir, hərbi yürüşləri işğalçılıq adlandırılır və "dünya ləzzətlərindən məhrum olduğunun qisasını almaq istəyi" ilə əlaqələndirilir.

Ə.Haqverdiyev isə bu faciəvi hadisəni təsvir etməklə Qacarın mənəvi faciəsini, ölkənin birliyi üçün etdiyi fədakarlıqların onun öz şəxsi kədərinə rəvac verdiyini diqqətə çatdırmaq istəmişdir. Beləliklə, Ə.Haqverdiyevin "Ağa Məhəmməd Şah Qacar" dramı sadəcə Qacarın hərbi yürüşlərinin xronoloji ardıcıllıqlarını əks etdirən primitiv əsərdən çox kənar olub obrazın tarixi, ictimai kimliyi ilə yanaşı mənəvi aləmini də hərtərəfli əks etdirən sənət nümunəsidir.

"Nə yaman iş gördüm! Öz belimi sındırdım! Bilirsən, Hacı İbrahim xan, əlacım yox idi. And olsun Məhəmmədhüseyn xanın qəbrinə, o nəcib ruh ki bu nəcib bədəni mühəyya eləmişdi bir dəqiqə səltənət tacını mənim varisimin başında rahat qoymayacaqdı. Qoy mənim varisim görsün ki, gözümün işığı, məni həlakətdən qurtaran, məni İran təxti-səltənətinə əyləşdirən qardaşımı onun ayağının altında qurban kəsirəm ki, onun səltənəti salamat olsun və gələcəkdə İran parçalanmasın." (3, səh. 174)

Ağa Məhəmməd şah Qacarın xalqın yaddaşında məhz "qaniçən hökmdar" kimi sabitlənməsində, möhkəmlənməsində S.Vurğunun "Vaqif" dramı xüsusi rol oynamışdır. (Bəlkə də Kirman və Gürcüstan talanı qədər) Bu əsərdə xalqın yadellilərə qarşı əzmli mübarizəsi Vaqif-Qacar qarşılaşmasında ümumiləşdirilir. Vaqif, Qarabağ camaatı Azərbaycanı, Vətəni təmsil edir, Qacar isə Azərbaycanın bütövlüyünə göz dikmiş işğalçı qüvvələri təmsil edir. Dramın ən maraqlı hissələrindən biri - Qacarla Vaqifin dialoqu uzun illər xalqın dilində əzbər səslənib.

S.Vurğunun Qacarı "dünyanı qan üstündə xaniman" hesab edir:

Burda kəllələrdən bir qala qurun!
Göylərə dayansın qoy onun başı!
Dibindən çay kimi axsın göz yaşı.
Onun zirvəsinə yalnız və yalnız
Vaqifin başını qoymalısınız! (8, səh. 131)

"Vaqif" dramı haqqında müəllif özü belə qeyd edir: "Azərbaycan öz azadlığı uğrunda yadelli işğalçılara qarşı apardığı mübarizə tarixinin qəhrəmanlıq səhifələri Vaqifin adı ilə bağlıdır. Vaqif Qarabağ xanlığının vəziri olduğu zaman bizim xalqın yadelli işğalçılara qarşı, İran şahı Qacara qarşı mübarizəsinə başçılıq edirdi... "Vaqif" dramında mən bizim sosialist nəslimizə mübariz şairin surətini göstərmək, Azərbaycan xalqının yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizəsinin epizodlarını göstərmək məqsədini izləmişəm." (9, səh. 36)

Səməd Vurğunun yaşadığı dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi xarakterini nəzərə almadan bu günkü şərtlər çərçivəsindən əsəri təhlil etmək yanlışlıq olardı. Bəs dahi şairin əsəri qələmə aldığı zamanın mürəkkəb şərtləri nədən ibarət idi? Diqqətimizi şairin "bizim xalqın yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi" ifadəsinə yönəldək. Bu ifadədən aydın olur ki, sadəcə Sovet imperiyasının tabeliyindəki azərbaycanlılar "bizim xalq"dır. "Bizim sosialist nəslimiz"dən kənar azərbaycanlılar nəzərdə tutulmur. Türksoylu Qacar şahının yürüşləri isə ən sərt şəkildə işğalçılıq hesab edilir və nəinki "bizim xalq" təbiri ilə adlana bilməz, hətta "yadelli işğalçılar" ifadəsinə daha uyğundur. Bu yanaşma sadəcə S.Vurğun yaradıcılığına xas deyil. Sovet hökumətinin yürütdüyü sərt ideoloji siyasət, repressiyanın yalnız ədəbiyyat üzərində deyil, bütövlükdə ölkənin ictimai-mədəni mühitinə gətirdiyi abu-hava bəzi yeni keyfiyyətlərin yaranması ilə nəticələndi. Artıq Azərbaycan deyəndə C.Məmmədquluzadənin "Azərbaycan" məqaləsində işarə verilən bir ucu Gilanda, bir ucu Turanda olan Azərbaycan deyil, yalnız Sovet Azərbaycanı sərhədləri daxilindəki ərazilər, "bizim xalq" ifadəsi ilə də bu torparlarda yaşayan sosialist təfəkkürlü xalq nəzərdə tutulmalı idi. Sovet hökumətinin xalqları milli köklərindən, milli-mənəvi dəyərlərindən uzaq tutmaq siyasətinə əsasən Vətən dedikdə bütün imperiya nəzərdə tutulmalı idi. Belə mürəkkəb şərtlər daxilində S.Vurğunun Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixi haqqında bəhs edərkən sənətkar azadlığının olmaması təkzib edilə bilməz.

"İlk şeirlərini Vaqifin qüvvətli poetik cazibə qüvvəsinin təsiri altında**"** (9, səh. 36) yazan S.Vurğunun ilk dram əsərinin əsas qəhrəmanı olaraq Molla Pənahı seçməsi təbiidir. Lakin Vurğunu Qacarın obrazını yaradarkən ən tünd boyalardan istifadə etməyə nə vadar edirdi? Bunu tarixi hadisələrə birtərəfli yanaşma kimi qəbul etmək olar.

Dramda bəzi tarixi gerçəkliklər kobud təhrif olunmuşdur. Ən kobud təhrif isə İbrahim xan obrazı ilə bağlıdır. Qarabağ xanlığına başçılıq edən İbrahim xan dramda tarixi gerçəkliyə deyil, sosialist realizmi prinsiplərinə uyğun verilmişdir. Sonralar S.Vurğun özü bu haqqda qeyd edir: «Mən çox sevdiyim «Vaqif» əsərinin gələcək taleyini düşündüyüm zaman orada yol verdiyim bir çox təhriflər, xüsusən İbrahim xan surətinin təhrifi məni çox yandırır, lakin əsər elə bir vəhdət təşkil edir ki, mən hələ də bu təhrifi, əsərin bədii təsirini azaltmamaq şərtilə, düzəltməyə çox çətinlik çəkirəm». (1, səh. 61)

S.Vurğunun XVIII əsrin tarixi hadisələrini dərindən öyrənmək, araşdırmaq üçün "Qarabağnamə"lərə müraciət etdiyi məlumdur. Lakin "Qarabağnamə"lərdə də Qacar birmənalı olaraq qaniçən düşmən obrazında təqdim olunmuşdur. "Qızılbaş qoşunu Ağa Məhəmməd şahla bərabər Araz kənarına gəldi. Buna görə, Şuşa qalasında dayanıb, əldə olan qüvvə ilə qaniçən bir düşmənlə vuruşmaq mümkün deyildi." (6, səh. 66) Görünür, S. Vurğundan öncə "Qarabağnamə" müəllifləri də ictimai-siyasi həyatın təsirindən kənar qala bilməmişlər və bu təsir "Qarabağnamə"lərdə də öz əksini tapmışdır. Sonralar bu münasibət sovet hakimiyyəti illərində də davam etmişdir.

Ağa Məhəmməd şahın Qacarın yaddaşlarda qaniçən, zalım işğalçı kimi qalmasının səbəblərini aşağıdakı kimi təxmin edə bilərik: Ağa Məhəmməd şahın yürüşləri torpaqları birləşdirmək siyasətinə xidmət etdiyi üçün xanlıqların müstəqilliyinə təhdid idi. Xanlıqların bir çoxu Rusiya himayəsini öz müstəqilliklərinin təminatı kimi gördükləri üçün cənubdan gələn qoşunu şimaldan gələn təhlükədən daha qorxulu hesab edirdilər. Digər yandan şah qoşunlarının qüdrəti, Kirman və Tiflisdə baş verən qorxunc hadisələr Qacarı qəddar hökmdar kimi tanıtmışdı. Bədii sözün şahı Puşkinin təbirincə "şanlı Ağa Məhəmməd" kimi deyil "dünyanı qan üstə xaniman" hesab edən hökmdar kimi qəbul edilməsinin bir səbəbi də Ağa Məhəmməd şahın qəfil sui-qəsdə uğraması və yürüşlərinin tamamlanmaması, yəni tarixi hadisələrin gedişatından qaynaqlana bilər.

Prof. Ə.Tahirzadə Qacara münasibətdə tarixçi və ədiblərin "tarixi baş-ayaq yazan rus alimləri"nin nümunəsini izlədiyini qeyd edir. "Onun (Qacarın – G.X.) "İran" adlandırılan ölkəni Nadir şahdan sonra vahid dövlətdə birləşdirməyi bacarmış yeganə şah olduğunu etiraf etmək əvəzinə, bədxahlar buna göz yumur, "Kirman", "Tiflis" hayqırmağa üstünlük verərək bu ədalətli və vətənpərvər dövlət başçısını bütün dünyaya vampir kimi təqdim etməkçün əllərindən gələni əsirgəmirdilər, indi də əsirgəmirlər; təəssüf ki, onların arasında gürcü Stalinə xoş gəlməkçün tarixi baş-

ayaq yazan rus alimləriylə yanaşı, Səməd Vurğun kimi yerli qələm yiyələri də var.” (4, səh. 22)

Qeyd olunduğu kimi, Qacar haqqında Azərbaycan ədəbiyyatında yazılan ilk bədii əsər Haqverdiyevin qələminə məxsusdur (1907). Vurğunun dramı isə düz 30 il sonra yazılmışdır. Bu zaman kəsimində ictimai və siyasi həyatda bir sıra köklü dəyişikliklər baş vermişdi. Yuxarıdan gələn direktivlər əsasında idarə olunan ədəbiyyatda tarixə yanaşma da direktivlərə uyğun olmalı, sosialist prinsiplərinə əsaslanmalı idi. Bu şərtlər daxilində S.Vurğunun Ağa Məhəmməd şah Qacarı, hətta İbrahimxəlil xanı da despot, qaniçən, qəddar hökmdar kimi qələmə alması təəccüb doğurmur.

S.Vurğunun dramında əsas qəhrəman Vaqif olduğu üçün, şair-hökmdar problemi bu əsərdə daha qabarıqdır və Qacarla bağlı digər əsərlərdən əsas fərqli cəhətlərdən birincisidir.

Prof. Yaşar Qarayev işğalçıya, müstəbidə qarşı xalqın mübarizə əzmini, ruhunu təmsil edən şair obrazı kimi Vaqifdən bəhs edərkən avtobioqrafik məqamları vurğulayır. Bu kontekstdə Vaqif – S.Vurğunun özünə, Qacar isə sovet rəhbərliyinə işarə edir. «Müstəbid və ziyalı problemi həm Vaqif - İbrahim xan, həm də Vaqif - Qaçar xətlərində qoşa davam etdirilir. Bu xətlərin hər ikisində tarixi təfərrüatla yanaşı müasir, fərdi-avtobioqrafik məqamlara da aşkar işarələr var. Nəzərə alsaq ki, «Vaqif» 1937-ci ildə yazılıb və 1938-ci ilin 5 oktyabrında tamaşaya qoyulub, onda burada təsvir olunan XVIII əsr hadisələrində 1937-ci ilin «podtekstini» tapmaq çətin olmaz». (10, səh. 311)

Buna bənzər fikri A.Babayevin kitabında da rast gəlmək olar: “M.P.Vaqif 1797-ci ildə İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacarın hüzurunda dayanmışdı... S.Vurğun «Vaqif» pyesini 1937-ci ildə qələmə almışdır. Elə həmin ildə S.Vurğun düz dörd dəfə şəxsi məsələsi ilə əlaqədar respublika rəhbərinin yanına çağırılmışdır. Şübhəsiz, həmin vaxtlar şair başqa yerlərə də çağırılırdı. Bunları və burada nədən söhbət getdiyini 1937-ci ildə şairin özündən başqa heç kəs bilmirdi. Məhz həmin il S.Vurğun «Vaqif» pyesini yazırdı.” (1, səh. 46)

Səməd Vurğundan sonra xalqın gözündə Ağa Məhəmməd şah Qacar qaniçən işğalçı kimi möhürləndi. Prof. Ə. Tahirzadənin “Ağaməhəmməd şah Qacar” kitabına yazdığı ön sözdə B.Vahabzadə bu haqda belə qeyd edir: “...böyük şair və mənim ustadım Səməd Vurğunun qüdrətli qələmi ilə yaranmış Qacar obrazı xalqda bu böyük türk oğlu haqqında mənfi təəssürat yaratmışdır.” (4, səh. 4) Uzun illər bu münasibət ədəbiyyatda da dəyişməz olaraq qaldı. N.Kəsəmənlinin “Yaddan çıxmaz Qarabağ” poemasında da Qacarın qəddar hökmdar obrazının yaradıldığını görürük. Poema Qarabağın faciələrlə dolu tarixinə həsr olunmuşdur. Ağa Məhəməd şahın hücumu bu faciəvi səhifələrdən biri kimi təqdim olunub.

“...Bir sükut bürüdü yenə hər yanı,
Qərib bir axşama büründü Şuşa.
Qacarın bir az da qaraldı qanı –

Bugünkü cəhdi də çıxmışdı boşa....
Qana susamışdı o qatil, qana,
Doldurub doyunca içə bilmirdi.” (7, səh. 12)
Misralardan da aydın olur ki, şair Qacarı “qana susayan qatil” adlandırır.
“Bir anda parladı polad qılınclar...
Qacarı axtardı kəsilən əllər,
Üstünə gəlirdi kəsilən qıçlar,
Qatilə dar gəldi bu geniş çöllər.
Od tutub alışan vəhşi qəlbinə
Çilənən bir ovuc sərin suydu bu,
- Doğrayın!!!
Doğrayın!!! - deyirdi yenə,
Bir xalqı doğramaq arzusuydu bu.” (7, səh. 13)

Şair “bir xalqı doğramaq arzusuydu bu” deyərək Qacarın Azərbaycanın varlığına böyük təhdid təşkil etdiyinə işarə edir. Qacarın Şuşa qalasını ələ keçirmək istəyi Azərbaycan xalqını məhv etmək ehtirası ilə eyniləşdirilir. Ağa Məhəmməd şah Qacarın xanlıqlara parçalanmış Azərbaycan torpaqlarını tüksoylu Qacarların tabeliyində birləşdirmək istəyi işğalçılıq adlandırılır. Bu əsərdə də Şuşa qalasının müqaviməti Azərbaycan xalqının mübarizliyi kimi təqdim olunur, Şuşa qalasını fəth etmək Azərbaycanı fəth etmək kimi simvollaşdırılır.
“Dönüb bir də baxdı qalaya sarı,
Daşlarmı döyüşür, bu necə sirdi?
O keçə bilmirdi bu daş hasarı...” (7, səh. 13)
“Daş hasarları keçə bilməmək” Azərbaycana sahib ola bilməmək, Azərbaycanı dizə gətirə bilməmək anlamına gəlir.

Şair Bəxtiyar Vahabzadə “İstiqlal” poemasında milli dəyərlərimizə sahib çıxa bilməməyimizdən acı-acı gileylənir. Aşağıdakı misralara diqqət yetirək:
Heç kəs inciməsin, dedik, qoy bizdən
Yandıq yad evində bir çıraq kimi.
“Buyur” deyə-deyə hörmətimizdən
Qonağı elədik evin sahibi.
Bizim böyük-böyük ustadlarımız
“Xəmsə”lər bağladı özgə dilində.
Dönüb yadın oldu bizim varımız
Babam talan oldu öz mənzilində.
Nadir də, Qaçar da ölkələr aldı
Vətən ucalmadı, taxtı ucaldı.
Öz doğma elini ayağa saldı
Şahlar bizim oldu, zəfər özgənin. (2, səh. 85)

Şair Qacarın fəthlərinin Azərbaycanın tərəqqisinə xidmət etmədiyinə işarə etsə də, tarixçilərin Qacar haqqında son qənaəti əksini düşünməyə rəvac verir. Belə

ki, Qacarın ordusunda və sarayında türksoylu tayfaların üstünlük təşkil etdiyi və hətta beynəlxalq yazışmalarda belə türk dilindən istifadə etdiyi vurğulanır. "Ağaməhəmməd şah da Şah İsmayıl kimi təmiz bir türk (Qacar) varlığına dayanaraq yeni bir türk xanədanı qurdu. O, bütün hakimiyyəti boyunca məhz türk tayfalarını: avşarları, xalacları, bayatları, qaragözlüləri və b. özünün hərbi-siyasi dayağına çevirdi. Onun və sonrakı bütün Qacar şahlarının çağında (1925-ədək) sarayın və ordunun dili əsasən doğma türk diliydi." (4, səh. 40)

Ə.Haqverdiyev dramaturgiyamızda Ağa Məhəmməd şah Qacar mövzusuna ilk müraciət edən sənətkar olmaqla yanaşı uzun müddət Qacarı antaqonist obraz kimi təqdim etməyən yeganə sənətkar olaraq qaldı. Səməd Vurğunun "Vaqif" dramı isə qərinələr boyunca Qacarın xalqın yaddaşında qəddar işğalçı kimi möhürlənməsinə səbəb oldu. Vurğunun başlatdığı tendensiya başqa ədəbi növlərə də siraət etdi və bir sıra digər sənətkarların da əsərləri Qacara mənfi münasibətin möhkəmlənməsini təmin etdi. Lakin müasir Azərbaycan dramaturgiyası məsələyə yeni baxış sərgiləyə bildi. Belə ki, dramaturq Əli Əmirlinin "Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar" pyesi ədəbiyyatımızda uzun müddət davam edən Qacara mənfi münasibətə son qoydu. Bu pyes ədəbiyyatımızda Qacar məsələsində bir dönüş hesab edilə bilər. S.Vurğunun əksi olaraq Ə.Əmirli Qacarı ideallaşdırır və onu ədalətli və müdrik hökmdar kimi təqdim edir.

Pyesdə Qacarın vəliəhdi Xanbabaya etdiyi nəsihət onun ədalətindən xəbər verir: "Əvvəla, ədalətli ol, əhalini vergi ilə boğma, həddi bil. Saniyən, günahı cəzasız, xidməti mükafatsız qoyma. Məcbur olmasan müharibə aparma." (5)

NƏTİCƏ: Beləliklə, tarixi gerçəklik qədim türk tayfalarından olan Qacarlar nəslinə mənsub Ağa Məhəmməd şahın ağıllı, tədbirli, bir o qədər də qəddar bir hökmdar olduğunu təsdiq edir. Şəxsi faciəsi onun ömür boyu davam edəcək mənəvi iztirablarına səbəb olmuşdur. Lakin Ağa Məhəmməd şah bu iztirablardan daha ucada dayanmağı və böyük amalına çatmağı bacarmışdır. Onun mürəkkəb şəxsiyyəti, məhrumiyyətlər və faciələrlə dolu həyatı daim bədii sözün diqqət mərkəzində olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, ədəbiyyatımızda yer alan çoxsaylı Qacar obrazları biri-birinin təkrarı olmamış, əksinə hər biri ayrılıqda özünəməxsus cizgiləri ilə oxucunun diqqətini çəkə bilmişdir. Bu sırada dahi S.Vurğunun Qacar obrazı sözsüz ki, oxucuların hafizəsində həkk olunmuş ən məşhur obrazdır. Lakin "Vaqif" dramında Qacarın ən tünd boyalarda təsvir olunması təəssüf doğurur. Hesab edirik ki, Qacar mövzusuna bədii sözün yenidən qayıtması və oxucunu insan və hökmdar kimi onun mürəkkəb şəxsiyyəti ilə tanış edə bilməsi mühüm və təqdirəlayiq hadisədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. A.Bayramov. "Səməd Vurğun: Milli və ümumbəşəri" Bakı 2006
2. B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, II cild. Bakı 2004
3. Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I cild. Bakı 2005

4. Ə.Tahirzadə. Ağa Məhəmməd şah Qacar (Tərcümeyi-hal oçerki). Bakı 2002
5. https://www.azadliq.org/a/24922994.html
6. Qarabağnamələr. Birinci kitab. Bakı 2006
7. N. Kəsəmənli. Seçilmiş əsərləri. Bakı 2004
8. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə, IV cild. Bakı 2005
9. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə, V cild. Bakı 2005
10. Y.Qarayev. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı 1988.
11. Y.V.Çəmənzəminli. Əsərləri. 3 cilddə, II cild. Bakı 2005
12. А.С.Пушкин. Собрание сочинений. В десяти томах. Том пятый. Москва 1960. Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года. Стр.412.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Dos. Dilbər Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ÜLVİ AYDIN OĞLU MİKAYILOV
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı ş. Akademik Zahid
Xəlilov küç 23
e – mail: ulviaydin.m@gmail.com

AVTOBİOQRAFİYA, AVTOBİOQRAFİK ƏSƏR VƏ AVTOBİOQRAFİZMİN FƏRQİ
(İsa Muğannanın qələm təcrübələri əsasında)

Açar sözlər: *Avtobioqrafik obraz, ədəbi avtobioqrafiya, İsa Muğanna, İdeal, Qırx kisə qızıl*
Keywords: Autobiographical image, literary autobiography, Isa Mughanna, Ideal, Forty sacks of gold
Ключевые слова: Автобиографический образ, Литературная автобиография, Иса Муганна, Идеал, Сорок мешков с золотом.

GİRİŞ:

Tərcümeyi-hala əsaslanıb yazılan bədii əsərlər avtobioqrafik əsərlər adlanır. Ümumən avtobioqrafiya janrına avtobioqrafiyalar, avtobioqrafik əsərlər, sənədli bioqrafiyalar, memuarlar və gündəliklər aiddir. Avtobioqrafiyalar, avtobioqrafik əsərlər və memuarlarla daha çox qarışdırılır. Bunları fərqləndirmək üçün ədəbi nümunələrin sərhəd xətləri müəyyən edilməlidir. Avtobioqrafiya və avtobioqrafik əsərlə bağlı tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləmişdir. Avtobioqrafiya sözü ədəbi termin olaraq belə məna vermişdir ki, *"Avtobioqrafiya - hər hansı bir adamın həyatının özü tərəfindən verilmiş təsviridir"* [2, s. 6].

ƏSAS HİSSƏ:

Avtobioqrafik əsərin avtobioqrafiyadan fərqi.

Avtobioqrafik əsərlər qədim dövrdən (ədəbiyyat dövrləşməsi baxımından) yazılsa da, avtobioqrafiya janrının tədqiqi XIX əsrdən başlamışdır. XIX əsrdə fransız yazıçısı Şarl Sent-Böv ədəbiyyatşünaslığa bioqrafik məktəb anlayışını gətirmiş və avtobioqrafiya janrının araşdırılmasına başlamışdır. Janrın daha dərindən və geniş tədqiqi XX əsrin II yarısına təsadüf etmişdir. Avtobioqrafiya janrı ilə bağlı Filip Lejenin bir sıra araşdırmaları vardır. Ümumən bu janrla bağlı bu günün özündə də müzakirə olunacaq mübahisəli məqamlar çoxdur.

Avtobioqrafiya dedikdə əsasən tərcümeyi-hal nəzərdə tutulur. Şair, yazıçı, alim və ictimai xadimlərin yazdığı avtobioqrafiyaları ədəbi avtobioqrafiya adlandırmaq daha düzgün olar. İctimai şəxslər avtobioqrafiyasını əsasən ədəbi üslubda qələmə alır, bu tip avtobioqrafiyalarda müəllif yalnız xronoloji olaraq həyatını əks etdirmir. Yaşadığı müəyyən hadisələri həmin avtobioqrafiyada işıqlandırır. Bu səbəbdən də ictimai insanların yazdığı avtobioqrafiyaları şərti olaraq

ədəbi avtobioqrafiya adlandırmaq olar. Avtobioqrafiyalarda bədiilik olmadığından bu tip nünunələri avtobioqrafik əsər adlandırmaq doğru deyil. Ədəbi avtobioqrafiyaların yazılması avtobioqrafik əsərlərin tədqiqində əsas köməkçi rolunu oynayır. Müəllif avtobioqrafik əsər yazdıqda öz taleyindən fraqmentləri orada əks etdirir. Əsər avtobioqrafik yöndən araşdırılarkən ədəbi avtobioqrafiyalarda olan informasiya son dərəcə yetərli olur. Sent-Bövə görə *"Görkəmli yazıçıların təkcə öz həyat yolunu öyrənmək kifayət deyil, onların ailəsinin, əcdadlarının kimliyi də dərindən öyrənilməlidir. Bu zaman əldə olunan biliklə yazıçının əsərlərinin əlaqələndirilməsi "bu və ya digər zəkanın gizli və üzdə olan xüsusiyyətlərinə gur işıq sala bilər"*[7, s. 28]. İctimai insanların avtobioqrafiya yazmasının digər bir özəlliyi ondadır ki, yazılan avtobioqrafiyaları oxuyan oxucu müəyyən bir dövrün ponoramını gözü qarşısında canlandırır, bununla bərabər müəyyən tarixi faktları öyrənə bilir.

Müəllif şeir, qəzəl, hekayə, povest, roman və s. yazarkən əsərin gedişində taleyindən avtobioqrafik cizgilər sərgiləyirsə, bu tipli ədəbi nümunələr avtobioqrafik əsərlər adlanır və həmin avtobioqrafiyadan irəli gələn məqamlar avtobioqrafizmlər hesab edilir. Avtobioqrafiya janrı ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müəyyən tədqiqatlar vardır. Filologiya elmləri doktoru Leyla Kamranqızı tədqiqatlarında yazır: *"Bir çox əsərlər avtobioqrafiya deyil, avtobioqrafik əsərlərdir, yəni, onlarda sadəcə avtobioqrafik məqamlar güclüdür. Buna Avropa və rus ədəbiyyatında çox rast gəlmək olar"* [3, s. 13]. L.Kamranqızının da məsələyə bu cür yanaşması göstərir ki, janrla bağlı mübahisələr hər dönəmdə olmuşdur. Digər tədqiqatlarda da janrın fərqləndirilməsi ilə bağlı müəyyən fikirlər vardır. Avtobioqrafiyalar əksər hallarda avtobioqrafik əsər kimi ifadə olunur. Burada başlıca məqam odur ki, avtobioqrafik əsər deyərkən roman, povest, hekayə nəzərdə tutulmalıdır. Çünki avtobioqrafik əsərdə müəllifin həyatı bütövlükdə təsvir olunmur. Ədib əsərdə avtobioqrafik məqamları əks etdirir. Bu yöndən də avtobioqrafiyaları əsər yox, ədəbi nümunə adlandırmaq (ədəbi üslübda yazıldığı üçün) daha məqsədə uyğundur. Filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədova tədqiqatlarında yazır: *"Çox vaxt avtobioqrafik əsərlərlə memuar əsərlərini qarışdırırlar. Tanınmış adamların öz həyat və fəaliyyətini ədəbi üslubda qələmə alması avtobioqrafiya adlanır. Avtobioqrafik roman və povestlərdə surətlərin ad və soyadları demək olar ki, həmişə başqası ilə əvəz edilir"*[8, s. 12]. Bu tədqiqatlar da göstərir ki, avtobioqrafik əsər dedikdə əsasən əvvəldə də qeyd edildiyi kimi roman, povest, hekayə və s. nəzərdə tutulur. Tədqiqatçının da yazdığı kimi ədəbi avtobioqrafiyalarda müəllif özünün və yaxınlarının adlarını olduğu kimi əks etdirsə də bədii əsərlərdə yaradılmış avtobioqrafik surətlərin adları əksər hallarda dəyişdirilir. Bir məsələdə vurğulanmalıdır ki, müəyyən əsərlərdə avtobioqrafizmlər yer alsa da həmin ədəbi nümunələri bütövlükdə avtobioqrafik əsər adlandırmaq doğru deyil. Filologiya elmlər doktoru Şəfəq Dadaşova avtobioqrafiya janrı ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparmış, tədqiqatçı məsələyə belə yanaşmışdır ki, *"Gündəliklərlə avtobioqrafiyanı, sənədlər və roman arasında yerləşdirsək, gündəliklər sənəd tərəfdə, avtobioqrafiya*

isə roman tərəfdə olacaq. Çünki avtobioqrafiyada obrazlılıq, ümumiləşmə, bədiiləşmə gündəliklərdən kifayət qədər çox və sistemlidir" [1, s. 225]. Tədqiqatçının bu fikirləri ilə razılaşmaq olmur. Avtobioqrafiyanı roman və ya povest adlandırsaq bu zaman müəllifin bədii təxəyyülü həmin yazıda yer almalıdır. Avtobioqrafiyalarda isə bədiilik müşahidə olunmur. Ədəbi üslubda yazılan avtobioqrafiyaları əvvəldə də qeyd olunduğu kimi ədəbi nümunə adlandırmaq məqbul hesab edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında XII-XIII əsrlərdən başlamış bu günün özündə də, avtobioqrafik əsərlər yazılmaqdadır. Yazılan avtobioqrafik əsərlərdə müəllifin taleyi və xarakteri ilə bərabər yaşadığı dövrün tələbləri də əks olunur. Bəzən oxucuda belə bir fikir yaranır ki, şair və ya yazıçı özü yaşamadığı hadisəni təbiiliyi ilə yaza bilməz (Xüsusən də bu şairlərə aiddir). Əslində isə yazıçını və şairi digərlərindən fərqləndirən yaşamadağı hadisəni özününküləşdirib yazmasıdır. Qələm adamının baş verənləri görmədən və yaşamadan təbii şəkildə ən xırda detalları ilə əks etdirməsi onun bədii təxəyyülünün və qələminin güclü olmasından irəli gəlir. Avtobioqrafizm yaratmada isə müəllif özünün və ya yaxınlarının yaşadıqlarını birbaşa bədii ədəbiyyata gətirir. Bu üzdən də avtobioqrafizmləri araşdırarkən əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi müəllifin avtobioqrafiyası, müsahibələri, haqqında yazılanlar əsas mənbə olur. Azərbaycan ədəbiyyatında X.Şirvaninin, N.Gəncəvinin, İ.Nəsiminin, M.Füzulinin yaradıcılığında da avtobioqrafizmlər yer almışdır. Buna misal olaraq M.Füzulinin "Şikayətnamə" əsərini göstərmək olar. Ədib əsərdə taleyindən doğan cizgiləri qələmə almışdır.

XIX əsrdə A.A.Bakıxanovun, M.F.Axundzadənin və başqalarının əsərlərində də avtobioqrafizmlər mövcuddur. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında avtobioqrafizmlər daha geniş arena alır. Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, S.Vurğun, İ.Şıxlı, S.Əhmədli, S.Azəri, B.Vahabzadə, İ.Muğanna kimi sənətkarlar yazdığı əsərlərdə avtobioqrafizmlərdən yararlanmışdır. İ.Şıxlının "Ölən dünyam" romanında avtobioqrafik məqamlarla bərabər bioqrafik cizgilər də geniş müşahidə olunur. Sabir Əhmədlinin "Yazılmayan yazı" ədəbi nümunəsi ilk oxunuşda avtobioqrafik əsər təsiri bağışlasa da, ədəbi nümunəni diqqətlə oxuduqda (tədqiqatçı kimi) avtobioqrafiya olduğu məlum olur.

İsa Muğannanın avtobioqrafizm yaratma ənənəsi və ədəbi avtobioqrafiyası.

Xalq yazıçısı İsa Muğanna ilk qələm təcrübələrindən başlayıb, yaradıcılığının son akkordlarınadək avtobioqrafizm yaratma ənənəsinə sadiq qalmışdır. Bu baxımdan da İsa Muğannanı Azərbaycan ədəbiyyatında avtobioqrafik obrazlar müəllifi kimi xarakterizə etmək doğru olar. Nasir yazmağa təzə başlayarkən Xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn İsa Muğannanı tanıdıqlarından yazdığına görə məhəlli ədəbiyyat yaratmaqda qınamışdır. Nəyə görə atandan yazırsan? Sualını verdikdə, İ.Muğanna bildirmişdir ki, mən atamı yaxşı tanıyıram. Bu faktlarda göstərir ki, avtobioqrafik obraz yaratma İsa Muğannanın bədii nəsrində ötəri hal deyil, onun yaradıcılığında şaxələnən ənənədir. Yazıçı yazdığı əsərlərin əksəriyyətində avtobioqrafik surətlər ərsəyə gətirsə də, avtobioqrafizm olan əsərlərin hamısını avtobioqrafik əsər adlandırmaq olmaz. O

ədəbi nümunələri avtobioqrafik əsər adlandırmaq olar ki, müəllif həmin əsərlərdə öz tale və xarakterindən daha çox lövhələr sərgiləyir. Əgər əsərdə avtobioqrafik cizgilər yəni avtobioqrafizmlər bəzi məqamlarda görünürsə belə əsərləri avtobioqrafik əsər yox, avtobioqrafizmlərin olduğu əsər və ya qismən avtobioqrafik əsər kimi xarakterizə etmək olar. İsa Muğannanın yazdığı "Həyatımdan səhifələr" ədəbi nümunəsi avtobioqrafik əsər yox, ədəbi avtobioqrafiyadır. Nasir avtobioqrafiyanın əvvəlində yazır: *"Başlayıram doğulduğum gündən danışım, görək nə çıxır. Bu əhvalat 1928-ci ildə iyunun on ikisində olub"* [4, s. 15]. Məlum olduğu kimi İsa Muğanna avtobioqrafiyasında yazdığı tarixdə (12 iyun 1928) Ağstafa rayonun Muğanlı kəndində dünyaya göz açmışdır. Yazının başlanğıcı ədəbi nümunənin avtobioqrafiya olmasına ilk işarədir. Avtobioqrafiyanın gedişində ədib atası, anası, babası, əmiləri haqqında bəhs etmişdir. Yaradıcılıq fəaliyyətində qarşılaşdığı çətinliklər, maneələr və ona kömək edən insanlardan da yazmışdır. Avtobioqrafik əsərlər yazılarkən müəllif yaratdığı avtobioqrafizmlərdə yalnız özünün deyil, ata-anasının, bacı-qardaşının, həyat yoldaşının bədii obrazlarını (bioqrafik obrazlarını) təqdim edir. Bu kimi obrazlar əsasən bioqrafik obrazlar hesab edilir, amma bir məsələ xüsusi qeyd olunmalıdır ki, tərcümeyi-hal iki formada yazılır. Yığcam və ya geniş tərcümeyi-hal. İctimai insanların yazdığları ədəbi avtobioqrafiya olduğu üçün geniş tərcümeyi hala aid edilir. Bu yöndən də yaxın qohumların bədii əsərdə yaradılmış bioqrafik surətlərini avtobioqrafizm kimi götürmək olar. İsa Muğanna ədəbi avtobioqrafiyasında məktəb illərindən bəhs etmiş, daha sonra atasının müharibədə iştirakından söhbət açmışdır. Avtobioqrafiyadan belə məlum olur ki, İ.Muğanna tibb insitituna qəbul olsada öz istəyi ilə oranı tərk edib, təhsilini Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində davam etdirmişdir. Atasının ölüm hadisəsindən yazan Muğanna onun sui qəsd nəticəsində öldürüldüyünü vurğulamışdır. Müəllifin avtobioqrafiyasında yazdığı bu kimi hadisələr qələmə aldığı "İdeal" və "Cəhənnəm" romanlarında avtobioqrafik cizgilərlə əks olunmuşdur. Adı qeyd edilən romanlar avtobioqrafik əsər deyil, amma bu əsərlərdə avtobioqrafizmlər yer almışdır. Müəllif taleyindən məqamları bədiiləşdirərək oxucusuna təqdim etmiş və avtobioqrafizim yaratmışdır. "İdeal" romanında canlandırılmış Səməd Əmirli obrazı İsa Muğannanın bütövlükdə avtobioqrafik surəti deyil, bu surətdə yazıçının taleyindən, xarakterindən, yaşadığı bəzi hadisələrdən avtobioqrafik elementlər vardır. Bu baxımdan da Səməd Əmirlini İ.Muğannanın qismən avtobioqrafik surəti kimi xarakterizə etmək olar. Yazıçının atası Mustafa Hüseynov yol qəzasının baş verməsi nəticəsində dünyasını dəyişmişdir. "İdeal" romanında Səmədin atası Mədəd Əmirli də yol qəzasında həlak olmuşdur. Hər iki hadisədə ədib qəsd işi olub-olmadığını dəqiq bilmir. Qonaqlının partkomu Cəfər əmi Səmədə atasının ölüm xəbərini çatdırır:
"-Qalx, oğlum... Bədbəxtlik olub... Atan avariyaya düşüb, - dedi.
Sonra qoluna girib, "uzun, arası kəsilməyən siqnal"dan "zaklyuçeniye"yə qədər, hər şeyi yerli-yataqlı danışa-danışa və nədənsə, tez-tez: "Qəsd işi yoxdu, qəsd işi

yoxdu", -deyə-deyə onu hadisə yerinə apardı"[5, s. 26]. Müəllif bu fraqmenti özünün yaşadığı bir hadisə olaraq romanda avtobioqrafizm kimi sərgiləmişdir.

İsa Muğanna altmışıncı illərdə qələmə aldığı "Saz", "Tütək səsi", "Quru budaq" povestlərində öz yaşadıqlarından avtobioqrafik nüanslar canlandırmışdır. "Saz" povestində müharibə dövrünün təsvirini vermiş, müharibənin gətirdiyi gərginliklərdən bəhs etmişdir. İsfəndiyar kişinin obrazında özünün və babası Omar ağanın taleyindən irəli gələn məqamları əks etdirmişdir. Bu yöndən də İsfəndiyar obrazı yazıçının qismən avtobioqrafik surətidir.

"Tütək səsi" povestində yer alan Nuru obrazı yazıçının xarakter daşıyıcısı kimi müəyyən edilmişdir. Ədib Nuru surətində özünün uşaqlıq illərinin yaşantılarını qismən avtobioqrafik cizgilərlə canlandırmışdır. Haqqında danışılan bu əsərlər bütövlükdə avtobioqrafik əsər hesab edilmir. Bədii mətnlərdə avtobioqrafizm yaratma ənənəsi özünü bəzi məqamlarda göstərmişdir.

"İsaHəq MusaHəq" romanında da nasir yenə də avtobioqrafizmlərdən yararlanmışdır. Romanda canlandırılan Rəşid Fətullayev obrazı müəllifin avtoportretini sanki özündə daşıyır. İsa Muğannanın tələbəlik illəri ilə Rəşid Fətullayevin tələbəlik dövründə və hər ikisinin yazmaq fəaliyyəti ilə məşqul olması müəyyən oxşarlıqlar təşkil edir. Rəşid Fətullayevin yazdığı "Sağ" povesti İsa Muğannanın "İdeal" romanın əksi kimi xarakterizə oluna bilər. Hər iki əsərin çapı müəyyən maneələrlə qarşılaşmışdır.

İsa Muğannanın yaradıcılığını avtobioqrafik yöndən araşdırarkən görmək olur ki, onun əsərlərinin böyük bir qismində öz taleyindən doğan hadisələr müəyyən epizodlarla əks olunur.

Yazıçı müstəqillik dövründə qələmə aldığı "Qırx kisə qızıl" povestində yenə də avtobioqrafiyasından fraqmentlər canlandırmışdır. Bu povesti avtobioqrafik əsər adlandırmaq olar. Əsərdə avtobioqrafik məqamlar çoxluq təşkil edir. Povestdə baş verən hadisələr 1948-ci ildən başlayır. Bədii mətndə ədib özünün, həyat yoldaşının, atasının, xalasının bioqrafik surətlərini ərsəyə gətirmişdir. İsa Muğannanın həyatından oxucuya məlumdur ki, atası Mustafa Hüseynov böyük vətən müharibəsində iştirak edib, vətənə dönmüşdür. Bədii mətndə canlandırılan Uğur Mağarov obrazı yazıçının atasının bioqrafik surətidir. Uğur Mağarov müharibədən qayıdandan sonra ona yüksək vəzifələr təklif olunsa da, o meşə idarəsində işləməyi daha üstün tutur. Mustafa Hüseynovun da taleyində buna bənzər hadisə yaşanmışdır. Əsərdə digər avtobioqrafik epizod Zahidin xalası qızı Nəsibəyə aşiq olmasıdır. Məlum olduğu kimi İsa Muğanna da xalası qızı ilə ailə həyatı qurmuşdur. Həm Nəsibə, həm də Firuzə Muğanna ilk olaraq bu istəyə qarşı çıxmış, lakin sonradan razılıq qərarı vermişlər. Nasir əsərdə Zahidin Nəsibəyə vurulması anını belə təsvir etmişdir. *"Xalamın böyük qızı Nəsibə heyrətli dərəcədə gözəlləşmişdir. Cəmisi yarım aylıq ayrılıqdan sonra xalam qızı Nəsibəyə belə vuruldum"*[6, s. 190]. Nəsibə əvvəlcə bu istəyə etiraz etsədə, Zahid onun ürəyini almağı bacarır. Əsərin sonunda onlar ailə qururlar. Əsərin gedişində Zahid "Aşiq Qərib" dastanı ilə bağlı tədqiqat işi

aparır. Bu araşdırmaya görə həbs olunur. Yazıçınında taleyində bu kimi hadisə baş vermişdir. Sovet dövründə İsa Muğanna yazdıqlarına görə haqsız tənqidlərə və təqiblərə məruz qalmışdır. Əsərdə yer alan çoxsaylı avtobioqrafizmlər "Qırx kisə qızıl" povestini avtobioqrafik əsər kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Ədəbi avtobioqrafiyaların və avtobioqrafik əsərlərin yazılması müəyyən bir dövrün əksini yaratmaqla bərabər xəlqilik prinsiplərini də özündə ehtiva edir. Ümumən avtobioqrafiya janrında yazılan ədəbi nümunələrdə adət - ənənələr və milli kimlik məsələsi müəyyən mənada özünü göstərir. Bu cəhətdən də ədəbiyyatda avtobioqrafiya janrının yer alması müsbət və faydalıdır.

YEKUN NƏTİCƏ:

Gəlinən qənaətlər göstərir ki, ümumən avtobioqrafiya janrına aid olan ədəbi avtobioqrafiya, avtobioqrafik əsər, sənədli bioqrafiya, memuar və gündəliklər tərcümeyi-hala əsaslanıb yazılsa da, avtobioqrafik əsərlər dedikdə bədii əsərlər nəzərdə tutulur. Bu kimi ədəbi nümunələrdə müəllifin gerçək həyatı ilə bədii təxəyyülünün vəhdəti ortamında avtobioqrafik surətlər yaranır. Yaranan bu kimi avtobioqrafik obrazlar avtobioqrafizmlər hesab olunur. Şair, yazıçı, alim və ictimai insanların öz taleyini ədəbi üslubda yazması avtobioqrafiya və ya ədəbi avtobioqrafiya adlanır. Avtobioqrafiyalarda bədiilik deyil, publisistik yön özünü göstərir.

Araşdırmalardan bəlli olur ki, İ.Muğannanın "Həyatımdan səhifələr" yazısı ədəbi avtobioqrafiya, "Qırx kisə qızıl" povesti avtobioqrafik əsər, tədqiqata cəlb olunan digər əsərləri isə avtobioqrafizmlərin yer aldığı ədəbi nümunələr və ya qismən avtobioqrafik əsərlər hesab olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dadaşova, Ş.N. Avtobiyoqrafiyanın səciyyəvi cəhətləri və janr xüsusiyyətləri // – Bakı: Poetika.İzm, – 2014. – s. 223–230.
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / tərt. ed. Ə.Mirəhmədov, – Bakı: Maarif, – 1988. – 268 s.
3. Kamranqızı, L. Y.V.Çəmənzəminlinin memuarlarında Şuşa mühiti / L.Kamranqızı. – Bakı: Şuşa, – 2002. – 104 s.
4. Muğanna, İ.M. Həyatımdan səhifələr (İsa Muğanna xatirələrdə) / İ.Muğanna. – Bakı: Xan, – 2018. – 144 s.
5. Muğanna, İ.M. İdeal / İ.Muğanna. – Bakı: Hədəf nəşrləri, – 2013. – 750 s.
6. Muğanna, İ.M. Qırx kisə qızıl (İlan dərəsi povestlər) / İ.Muğanna. – Bakı: Hədəf nəşrləri, – 2013. – 320 s.
7. Osmanoğlu, M. Bioqrafik məktəb //– Bakı: Ulduz, – 2023. № 02-03, – s. 28 – 37.
8. Səmədova, N.Ə. Azərbaycan memuar ədəbiyyatının yaranması, təşəkkülü və inkişaf mərhələləri / Filologiya üzrə elmlər doktoru, dis.avtoreferatı. / – Bakı, 2011. – 46 s.

Ülvi Aydın oğlu Mikayılov

AVTOBİOQRAFİYA, AVTOBİOQRAFİK ƏSƏR VƏ AVTOBİOQRAFİZMİN FƏRQİ
(İsa Muğannanın qələm təcrübələri əsasında)

XÜLASƏ

Tədqiqatda avtobioqrafiya, avtobioqrafik əsər və avtobioqrafizmlərin fərqləndirilməsi əsas olaraq götürülmüşdür. Ədəbiyyatda avtobioqrafiya dedikdə ictimai şəxslərin yazdığı geniş tərcümeyi-hal nəzərdə tutulur. Bu tipli yazıları ədəbi avtobioqrafiya adlandırmaq (ədəbi üslubda yazıldığı üçün) daha doğrudur. Əsasən avtobioqrafiya və avtobioqrafik əsər ifadələri qarışdırılır. Avtobioqrafiyaları da əksər hallarda avtobioqrafik əsər adlandırırlar. Avtobioqrafik əsər dedikdə bədii əsərlər nəzərdə tutulur ki, bura şeir, qəzəl, povest, roman aid edilə bilər. Avtobioqrafik əsərlərdə müəllif özünün və ya ailə üzvlərinin bioqrafik obrazlarını bədii ədəbiyyata gətirir. Bioqrafik obraz yaradılışında müəllifin bədii təxəyyülü ilə gerçəklik uzlaşdırılır. Gerçək talelərdən yaranan obrazlar avtobioqrafik surətlər hesab edilir. Bu kimi obrazlar avtobioqrafizmlər adlanır. Bədii əsərdə avtobioqrafik cizgilər çox olduqda bu ədəbi nümunələr avtobioqrafik əsər kimi dəyərləndirilə bilər. Müəllif əsərdə həyatından xırda detallar sərgiləyirsə, belə ədəbi nümunələr qismən avtobioqrafik əsərlər hesab olunur.

İsa Muğannanın bədii nəsrində avtobioqrafizmlər geniş yer almışdır. Araşdırmadan belə qənaətə gəlinmişdir ki, yazıçının "Həyatımdan səhifələr" ədəbi nümunəsi avtobioqrafik əsər yox, ədəbi avtobioqrafiyadır. Ədibin "İdeal", "Cəhənnəm", "İsaHəq MusaHəq" romanları, "Saz" və "Tütək səsi" povestləri avtobioqrafizmlərin yer aldığı əsərlər, "Qırx kisə qızıl" povesti bütövlükdə avtobioqrafik əsərdir.

Avtobioqrafiya janrının ədəbiyyatda yer alması ədəbiyyatla tarixin uzlaşmasını özündə ehtiva edir. Eyni zamanda avtobioqrafik əsərlər və ədəbi avtobioqrafiyalar müəyyən dövrün təsvirini, xəlqilik prinsiplərini özündə əks etdirir.

Ulvi Aydin Mikailov

THE DIFFERENCE BETWEEN AUTOBIOGRAPHY, AUTOBIOGRAPHICAL WORK AND AUTOBIOGRAPHICALISM
(Based on Isa Mughanna's pen experiences)

ABSTRACT

The differentiation of autobiography, autobiographical work and autobiographicalism is taken as the basis of the research. Autobiography in literature refers to extensive biographies written by public figures. It is more correct to call this type of writing a literary autobiography (because it is written in a literary style). The terms autobiography and autobiographical works are often confused.

Autobiographies are often called autobiographic works too. An autobiographical work means artistic work, which can be related to poems, ghazals, short stories, novels. In autobiographical works, the author brings his or his family members' biographical images into fiction. In the creation of a biographical image, reality is consistent with the author's artistic imagination. Images from real fates are considered autobiographical images. Such images are called autobiographicalisms. If there are many autobiographical features in the literary work, these literary examples can be evaluated as autobiographical works. If the author exhibits small details from his life in the work, such literary examples are considered partially autobiographical works. In Isa Mughanna's artistic prose, autobiographicalisms are widespread. It was concluded from the research that the writer's literary example "Pages from my life" is not an autobiographical work, but a literary autobiography. The novelist's novels "Ideal", "Hell", "IsaHaq MusaHaq", the stories "Saz" and "The Voice of the Pipe" are works with autobiographicalisms, but the story "Forty sacks of gold" is an autobiographical work as a whole.

The inclusion of the genre of autobiography in literature includes is the assimilation of literature and history. At the same time, autobiographical works and literary autobiographies reflect the description of a certain period and the principles of humanity.

Ульви Айдын оглу Микаилов

РАЗНИЦА МЕЖДУ АВТОБИОГРАФИЕЙ, АВТОБИОГРАФИЧЕСКИМ ПРОИЗВЕДЕНИЕМ И АВТОБИОГРАФИЗМОМ
(На основе творческого опыта Исы Муганны)

РЕЗЮМЕ

За основу исследования взята дифференциация автобиографии, автобиографического произведения и автобиографизма. В литературе автобиографией называют широкую биографию, написанную общественными деятелями. Этот вид письма правильнее называть литературной автобиографией (потому что она написана в литературном стиле). Термины «автобиография» и «автобиографическое произведение» часто путают. Автобиографии часто называют автобиографическими произведениями. К автобиографическим произведениям относятся литературные произведения, к которым могут относиться стихи, газели, рассказы и романы. В автобиографических произведениях автор переносит свой биографический образ или образы членов своей семьи в художественную литературу. В создании биографического образа реальность согласуется с художественным воображением автора. Образы реальных событий считаются автобиографическими образами. Такие образы называются

автобиографизмами. Если в литературном произведении много автобиографических черт, то эти литературные образцы можно оценить как автобиографические произведении. Если автор демонстрирует в произведении мелкие детали из своей жизни, такие литературные образцы считаются частично автобиографическими произведениями.

В художественной прозе Исы Муганны большое место заняли автобиографизмы. В результате исследования сделан вывод, что литературный образец писателя «Страницы из моей жизни» является не автобиографическим произведением, а литературной автобиографией. Романы писателья «Идеал», «Ад», «ИсаХак МусаХак», повести «Саз» и «Голос трубы» являются произведениями с автобиографизмами, а повест «Сорок мешков с золотом» – автобиографическим произведением в целом.

Включение жанра автобиографии в литературу предполагает согласование литературы и истории. В то же время автобиографические произведения и литературные автобиографии отражают описание определенной эпохи и принципов гуманности.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Filologiya elmlər doktoru, professor
Vaqif Sultanlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ÜLVİYYƏ ƏLİYEVA
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
ulviyya_28@mail.ru
Orkid kodu: 0000-0002-1569-280x

FACİƏVİ QƏHRƏMAN VƏ TƏLXƏK

Açar sözlər: Şekspir, təlxək, sosial status,faciə
Ключевые слова: Шекспир, шут, социальный статус, трагедия
Key words: Shakespeare, clown, social status, tragedy

İctimai rəyin daşıyıcıları qismində bütün xalqlarda və hətta bütün saraylarda təlxəklər heç bir ictimai təbəqənin yaxud zümrənin nümayəndəsinin malik olmadıqları bir imtiyaza malik idilər. Onlar həqiqəti qorxmadan, çəkinmədən istənilən şəxsin, o cümlədən hökmdarın da üzünə söyləyə bilərdilər. Ulyam Şekspirin "Kral Lir" faciəsində Təlxək məhz bu statusa malikdir. Öz sosial statusuna görə Təlxək cəmiyyətin ən məzlum təbəqəsinə mənsubdur; feodal cəmiyyətində onun heç bir hüququ yoxdur. Onun yeganə varı-dövləti təbiətin ona bəxş etdiyi ağlı, zəkasıdır.Lakin özünün bu yeganə sərvətini də o başqalarına sərf etməyə məcburdur. Təlxək özü üçün yaşamır - onun şəxsi həyatı yoxdur: rəsmi sosial statusu buna imkan vermir.Lakin onun öz şəxsi həyatından, maraqlarından, mənafeyindən məhrum olması ona dünyanı daha obyektiv və ayıq şəkildə müşahidə etməyə və dəyərləndirməyə imkan verir. Təlxəyin hadisələrə və insanlara ilk növbədə əlbəttə ki, sevimlisi Kral Lirə tənqidi münasibəti onun sosial baxımdan bir növ "havada" olması ilə bağlıdır. O özü üçün yaşamır, ancaq əla bilir ki, digərləri necə yaşayırlar. Onun zarafatları xalq kütlələrinin düşüncə tərzini, uzun əsrlər boyu toplanmış və büllurlaşmış həyat təcrübəsinin nəticələrini ifadə edir: Təlxək başa düşür ki, ictimai haqsızlıq cəmiyyətin bütün təbəqələrində hökm sürür, bütün insanların həyat tərzini müəyyən edir. Çoxdan xalqdan təcrid olunmuş, dünyanın qanunlarını unutmuş Kral Lir cəmiyyətdə mövcud olan qanunlara görə yox, özünün uydurduğu prinsiplər əsasında yaşamaq istəyir. Axı o hökmdar olmuşdur, var-dövlətini qızları arasında bölüşdürmüşdür... Lakin Təlxək gözəl bilir ki, Kral Lir səhv edir və buna görə də mütləq cəzalandırılacaq.

Kral Lir hələ məşhur səhvini dərk etməzdən xeyli əvvəl-birinci pərdənin dördüncü səhnəsində Təlxək onu xəbərdar edir. Təlxək Lirin həqiqəti birbaşa üzünə dediyinə görə uzaqlaşdırılmış Kentə müraciətlə hökmdar haqqında düşündüklərini dolayısı ilə onun üzünə deyir: "Görürsən bu hoqqabaz özünün iki qızını qovmuşdur, üçüncüsünə isə öz iradəsi xilafına xeyir-dua vermişdir. (4. 239).Təlxəyin bu sözlərində açıq-aydın son dərəcə kəskin bir sarkazm hiss olunur.

Bu onunla bağlıdır ki, Kral Lir yüksək intellektual və emosional potensiala malik olsa da, düzgün inkişaf etməmişdir, buna görə də özündən razılığı, həddi-hüdudu olmayan təşəxxüsü ilə eybəcər şəkildə formalaşmış şəxsiyyət təsiri bağışlayır. Onun ətrafındakıların əksəriyyəti yaltaqcasına ona sitayiş edirlər, onu az qala Allah səviyyəsinə yüksəltməyə cəhd edirlər. Nəticədə Kral Lir yalnız xoşu gələnləri eşidir və onları həqiqət hesab edir. Şekspir yaltaqlığı insan təbiətinin pozğunlaşmasının, onun ağı qaradan, yaxşını pisdən seçə bilməməsinin əsas səbəbi hesab edir və Kral Lir də bu baxımdan ətrafında hökm sürən yaltaqlığın qurbanı kimi əsərdə təqdim olunur.

Təlxək başa düşür ki, dünyada mövcud olan qayda-qanun pozulmuşdur və bu insan əxlaqına və mənəviyyatına yad "düzüm" insanların əksəriyyəti tərəfindən təbiətin və cəmiyyətin əzəli-əbədi qanunları kimi dərk olunur. Təlxək bu həqiqəti öz dünyaya gəlişi ilə dərk etmişdir, necə deyərlər ana südü ilə əmmişdir. Kral Lir isə bu həqiqəti dərk etmək üçün bir şəxsiyyət kimi ölməli və yenidən dirilməlidir. Onun üçün ağır və son nəticə etibarilə faciəvi məna kəsb edən bu prosesdə Təlxəyin replikaları və deyimləri həlledici rol oynayırlar. Əslində əsərdə Təlxəyin rolu acı zarafatlarla Kral Lirin uzun illər boyu mürgüləyən, gerçəkliyin gedişin ortaya qoyduğu problemləri görməyən şüurunu oyatmaqdır, onu reallığa qaytarmaqdır.Təlxək Kral Lirin qəflət yuxusundan oyanması prosesini sürətləndirir, özü isə yoxa çıxır.

Əgər Hamlet obrazında yüksək faciəvi qəhrəman və təlxək – həm dünyanı, həm də özünü ələ salan təlxək iki bir-birindən fərqli, lakin dialektik vəhdətdə bir-birilə birləşərək iki başlanğıc, iki prinsip birləşib üzvi vəhdət təşkil edirlərsə, "Kral Lir" faciəsində sənətkar onları bir-birindən ayırır ən azı Kral Lir divanəlik mərəzinə tutulana qədər antik ənənələrə uyğun olaraq son dərəcə ciddi, yüksək faciəvi qəhrəman funksiyasını həyata keçirir. Halbuki dünyada baş alıb gedən haqsızlıqları, əyər-əksiklikləri görüb üzə çıxarmaq və ifşa etmək vəzifəsini isə təlxək öz boynuna götürmüşdür. "Kral Lir " faciəsində təlxək obrazı müəyyən mənada əsərdə iştirak edən bütün personajların antipodunu təşkil edir: əgər əsərin bütün digər personajları hadisələr cərəyan etdikləri məqamlarda yüksəlib, digərlərində yıxılırlarsa, gerçəkliyin keşməkeşlərinə məruz qalıb dəyişirlərsə, yəni faciənin bütün kolliziyalarını bu və ya digər şəkildə yaşayırlarsa, təlxək bir növ öz gülüşü özünün statusunu qoruyub saxlayır. Bütün insanları oyuncaq kimi oynatdığı halda təlxək bütün bunları kənardan seyr edir və öz şərhləri ilə bəzən ciddiyyətlə üzə çıxarılması qeyri-mümkün olan cəhətləri görür və onların əsl mənasını, iç üzünü açır.

Təlxək öz statusuna görə hazırcavablıq, ələ salmaq üçün yaranmışdır. O, demokratizmin, ən sərt iyerarxiyaya və ciddiliyə belə söykənən cəmiyyətin hərdənbir gülüşə köklənmiş həqiqət güzgüsünə baxıb hadisələri soyuq başla, ayıq məntiqlə dəyərləndirməyin zəruri olduğunu yada salır və göstərir.

Təlxək obrazı Şekspirin yaradıcılığında dəfələrlə təsadüf olunan obrazlardandır. Lakin onun yaradıcılığında bu cür təlxək obrazına ilk dəfə rast

gəlinir. Bu ilk növbədə təlxəklərin ətrafda cərəyan edən hadisələrə münasibətində özünü büruzə verir: Şekspirin digər əsərlərindəki təlxəklər özlərinin bir növ hadisələrin fövqündə olmaqlarından istifadə edib onların gedişinə müdaxilə etməkdən imtina edirlər, insanların məruz qaldıqları çətinlikləri biganə tərzdə müşahidə edir, ələ salmaqla kifayətlənirlər: onların sahibləri ağır vəziyyətə düşür, məhrumiyyətlərə düçar olurdular, amma təlxəklər bunu heç veclərinə belə almırdılar.

Düzdür ,"Kral Lir"ə qədərki təlxəklərin funksiyasına yalnız hadisələri kənardan şərh edib onlara gülməli şəkildə şərh verməyi müncər etmək düzgün olmaz: onların zarafatları, şərhləri baş verən ciddi hadisələrin ortaya qoyduqları problemləri yumşaltmağa, imkan daxilində onları aradan qaldırmağa xidmət edirlər; təlxək obrazları dünyanın ümumi mənzərəsinə tarazlıq gətirir, insanlara belə bir əminlik aşılamağa cəhd edirdilər ki, dünyada qəmlə yanaşı sevinc də mövcuddur, yamanlıqla bir sırada yaxşılıq da var.

Kral Lirin təlxəyi Şekspirin bütün digər təlxəklərinə nisbətən səxavətlidir, onun gülüşünün hədəfi son dərəcə müxtəlif və rəngarəngdir, faktiki olaraq dünyanın bütün hadisələrini, bütün insanlarını ehtiva edir. O öz zarafatları baxımından onların rəngarəngliyi, toxunduğu hadisənin ən dərin qatlarına nüfuz edib onların gülməli cəhətlərini üzə çıxarmaq və mahiyyətini gülüş vasitəsilə izah etmək baxımından müqayisə edilməzdir. Faciənin birinci hissəsində o, Kral Lirin bütün dərd-sərini bölüşür, onun özünəməxsus sirdaşı və yoldaşı olur.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstəririlər ki, "Kral Lir" faciəsində Təlxək bir növ antik faciədə xorun funksiyalarını yerinə yetirir. (7.136) Məlumdur ki, antik dramda bir neçə nəfərdən ibarət olan xor bir tərəfdən aktyorun tərəf-müqabili kimi çıxış edir, digər tərəfdən əsərdə cərəyan edən hadisələrə ictimai rəyin münasibətini ifadə edirdi: xor bir qayda olaraq antik faciədə yalnız münasibət ifadə edirdi, özü hadisələrin gedişinə müdaxilə etmir,onlarda iştirak etmirdi. Antik dramın bütün digər iştirakçıları kimi xor da yalnız ciddi şəkildə öz rəyini ifadə edə bilərdi. İntibah dövründə fərdiliyin xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar olaraq yeni dövrün faciəsində artıq antik xora ehtiyac qalmır. Lakin bununla yanaşı ictimai rəy, toplumun bu və ya digər hadisəyə və problemə münasibəti bəzən böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bütün bunları nəzərə alan Şekspir Təlxəyi antik xorun analoqu kimi təqdim etməklə yanaşı onu həm də fərdiləşdirmişdir, yəni İntibah dövrünün tələblərinə uyğun olaraq şəxsiyyət qismində əsərdə təcəssüm etmişdir. Həm də Şekspirdə Təlxək hadisələrin gedişində bilavasitə iştirak etməsə də, protaqonistin məruz qaldığı bütün mənəvi və cismani əziyyətləri onunla bölüşür. Bir cəhət də Təlxəyi antik dövrün xorundan fərqləndirir: antik xor ümumi münasibət ifadə edirdi, bu və ya digər hərəkətin cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş mənəviyyat prinsiplərinə və əxlaq kodeksinə uyğun gəlib-gəlmədiyini müəyyən edirdi, Təlxək isə ümumi rəy vasitəsilə öz şəxsi münasibətini də əks etdirirdi. Bizə elə gəlir ki, Təlxəyin replikalarının və şərhlərinin pafosunu müəyyən edən zəhərli-istehzalı ton məhz bununla bağlıdır: ictimai rəy istehzalı-sarkastik deyim tərzindən istifadə edə

bilməz; bu ancaq fərdə xas olan bir keyfiyyətdir. Şekspirin bir obrazda cəmiyyətin istehzaya köklənmiş mövqeyi təcəssüm etmək sahəsində bu ədəbi-bədii kəşfi sonralar ingilis ədəbiyyatında Tekkerey, Dikkens, və XX əsr satirik sənətkarları İvlin Vo və Muriel Spark tərəfindən geniş istifadə olunmuşdur.

Əsərin əvvəlində Kral Lir həqiqətən böyük qüdrətə malikdir, və ona elə gəlir ki, istənilən durumda bütün insanlar ona təzim etməli, onun bir sözünü iki etməməlidirlər. Məhz belə bir əhval-ruhiyyə durumunda o ömrünün ən səhv addımını atır. Onun ailəsi ilə, gerçəkliklə bağlı atdığı addımı ani şıltaqlığın təzahürü kimi deyil, dünya haqqında, insanlar haqqında səhv təsəvvürlərinin nəticəsi kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Lakin Şekspir göstərir ki, həyatda yaltaq əyanlarla, ailə üzvləri ilə yanaşı həqiqəti söyləyə bilən insanlar da mövcuddurlar. Bu adamların arasında Təlxəyin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Düzdür, Kral Lir qızlarını məhşər ayağına çəkib onların atalarını sevib-sevməmələri sınağından keçirəndə və krallığı onların arasında bölləndə Təlxək gözə dəymir. Lakin Lir tac-taxtından imtina edən kimi Təlxək onun yanında peyda olur. Bir qədər əvvəl hakimi - mütləq olan əzəmətli hökmdarın faktiki olaraq quru yerdə qalmasını ilk sezən və bunu sahibinin nəzərinə çatdırmağa cəhd edən şəxs məhz Təlxəkdir.

Kral Lirin, bir sıra digər personajların əsər boyu rəhbər tutduqları, əsaslandıqları yüksək anlayışlar Təlxəyə yaddırlar. Lakin o, gerçəkliyi, onun ziddiyyətlərini bütün digər personajlara nisbətən qat-qat yaxşı görür və dərk edir. Təlxəyin saray əyanlarından, Kral Lirdən, onun ailə üzvlərindən əsas fərqi onunla bağlıdır ki, həyat heç vaxt ona öz gözəgəlimli tərəfini nümayiş etdirməmişdir, gerçəklik onu daima mənəvi sıxıntı içində yaşamağa məcbur etmişdir. Təlxəyin şüuru hər gün müxtəlif problemlərlə üzləşən və onları dəf etməyə məcbur olan toplumun-sadə kütlənin şüurudur. Cəmiyyətin aşağı təbəqələrini təmsil edən Təlxək özünün gündəlik həyatı ilə həqiqəti dərk etmişdir və onun dünyanın gəldi-gedəri, mahiyyəti haqqında ayıq və aydın təsəvvürləri var.Təlxək obrazı onun gerçəkliyin müxtəlif fəsadlarını gülüş hədəfinə çevirə bilmək qabiliyyəti vasitəsilə dahi dramaturq göstərmək istəyir ki, humanitar fikrin bütün əldə etdiyi və filosoflar, mütəfəkkirlər tərəfindən ümumiləşdirilmiş bütün metafiziki həqiqətlərin təməlində Təlxək kimi saf insanların ayıq nəzərlə, həyatı müşahidə edib onun xüsusiyyətlərini üzə çıxara bilməsi durur. Daim yuxarı təbəqənin nümayəndələri ilə münasibətdə olan Kral Lir isə bunları görmək və dərk etmək iqtidarında deyil. O, belə hesab edir ki, insanın həyatda yeri, cəmiyyətdə tutduğu mövqe birmənalı şəkildə onun özünün özəl keyfiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Əslində Təlxəyin Kral Lirə dediklərinin arxasında cəmisi bir ideya gizlənmişdir - o, hökmdarı başa salmaq istəyir ki, o öz hərəkətləri ilə dünyanın mövcud nizamını pozmağa cəhd etmişdir. Bu ilk növbədə onunla bağlıdır ki, Təlxəyin fikrincə hökmdar bütün insanların yaşadıqları prinsiplər əsasında yaşamaq istəmir: O real hakimiyyətdən imtina etmişdir, lakin buna baxmayaraq hökm etmək istəyir, var-

dövlətini qızlarına hədiyyə vermişdir, lakin zəngin insanlar kimi həyat sürmək ürəyindən keçir. Onun zarafatları acıdır, lakin bu onun təbiəti etibarilə tündməcaz olması ilə bağlı deyil: Təlxək gerçək həyatın yetişdirməsidir, həyat isə amansızdır, onun qanunlarını pozanlara gec-tez divan tutur. Kral Lirə gerçəklik haqqında buraxdığı səhvlərlə bağlı dediyi acı və kəskin həqiqətləri deyəndə o əslində humanist mövqedən çıxış edir. Diqqətlə fikir verəndə məlum olur ki, Təlxək son dərəcə mərhəmətlidir; onun mərhəmətliliyi xüsusilə bu və ya digər səbəbə görə çətinliklərlə, əzab və əziyyətlərlə üzləşən insanlara münasibətdə özünü büruzə verir.Təlxək bütün varlığı ilə Kral Liri sevir, lakin heç zaman öz hisslərini açıq şəkildə büruzə vermir; bununla belə onun hər bir zarafatında, hər bir istehzaya köklənmiş deyimində bu səmimi məhəbbəti sezmək olar. Təlxək Kral Lirin təşəxxüslü davranışına, özündən razılığına baxmayaraq nəcib ürək sahibi olduğunu dərk edir və bunu dərindən dəyərləndirir.Təlxək əsərdə yeganə personajdır ki, insanın cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə görə deyil, bəşəri keyfiyyətlərindən ötrü dəyərləndirilməsi zəruriyyətini hiss edir.

Təlxəyin yoxa çıxması Şekspir yaradıcılığında bu gün də müxtəlif bəzən tamamilə bir-birinə əks, bir-birini inkar edən versiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.(7.139) Biz versiyaları araşdırmaq fikrində deyilik. Sadəcə göstərmək olar ki, Təlxək faciədə öz bəşəri funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə ona artıq ehtiyac duyulmur. İndən belə onun funksiyasını Kral Lir özü öz üzərinə götürür. İndən belə qoca hökmdar təşəxxüsündən, dünya haqqında, insanlar haqqında yanlış fikirlərindən azad olub, gerçəkliyi dəqiq dəyərləndirmək iqtidarındadır; indən belə Kral Lir özü öz həyatını – keçmişdə, faktiki olaraq bütün ömrü boyu buraxdığı səhvləri görmək və dəyərləndirmək iqtidarındadır. Müəyyən mənada Kral Lir Təlxəyin sarkastik düşüncə tərzinə yiyələnir, lakin indi bu sarkazm onun özünə qarşı yönəlmişdir və insanın şəxsi faciəsinə köklənmişdir.

XÜLASƏ

Faciəvi qəhrəman və təlxək

Bu məqalədə Şekspirin Təlxək obrazı araşdırılır. Təlxək obrazı Şekspirin yaradıcılığında dəfələrlə təsadüf olunan obrazlardandır. Lakin onun yaradıcılığında bu cür təlxək obrazına ilk dəfə rast gəlinir. Kral Lirin təlxəyi Şekspirin bütün digər təlxəklərinə nisbətən səxavətlidir, onun gülüşünün hədəfi son dərəcə müxtəlif və rəngarəngdir, faktiki olaraq dünyanın bütün hadisələrini, bütün insanlarını ehtiva edir. “Kral Lir” əsərində Təlxəyin rolu acı zarafatlarla Kral Lirin uzun illər boyu mürgüləyən, şüurunu oyatmaqdır, onu reallığa qaytarmaqdır.Təlxək Kral Lirin qəflət yuxusundan oyanması prosesini sürətləndirir, özü isə yoxa çıxır. Təlxək əsərdə yeganə personajdır ki, insanın cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə görə deyil, bəşəri keyfiyyətlərindən ötrü dəyərləndirilməsi zəruriyyətini hiss edir.

Cəmiyyətin aşağı təbəqələrini təmsil edən Təlxək özünün gündəlik həyatı ilə həqiqəti dərk etmişdir və onun dünyanın gəldi-gedəri, mahiyyəti haqqında ayıq və

aydın təsəvvürləri var.Təlxək obrazını gülüş hədəfinə çevirə bilmək qabiliyyəti vasitəsilə dahi dramaturq göstərmək istəyir ki, humanitar fikrin bütün əldə etdiyi və filosoflar, mütəfəkkirlər tərəfindən ümumiləşdirilmiş bütün metafiziki həqiqətlərin təməlində Təlxək kimi saf insanların ayıq nəzərlə, həyatı müşahidə edib onun xüsusiyyətlərini üzə çıxara bilməsi durur.

АЛИЕВА УЛЬВИЯ

РЕЗЮМЕ
ТРАГИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ И ШУТ

В статье рассматривается образ шекспировского шута. Этот образ часто встречается в творчестве Шекспира. Однако в трагедии «Король Лир» мы впервые встречаемся с образом шута такого масштаба. Шут Короля Лира отличается щедростью, если его сравнивать с другими шутами в произведениях Шекспира, - мишенью его смеха являются практически все люди, все события в мире, а смех его чрезвычайно разнообразен и красочен.

Роль шута в трагедии «Король Лир» заключается в том, чтобы разбудить совесть Короля Лира, которая дремлет долгие годы, а также в том, чтобы вернуть его к реальности своими горькими шутками. Шут ускорил пробуждение Короля Лира от сна, а сам исчез. Шут является единственным персонажем в произведении, который считает необходимым оценивать человека по его человеческим качествам, а не по положению в обществе.

Шут, который представляет низшие слои общества, осознал истину посредством своей ежедневной жизни, и имеет четкие представления о сущности и непостоянстве мира. Благодаря своей способности превратить образ шута в объект насмешек, гениальный драматург хочет показать, что основой метафизической истины, достигнутой гуманитарной мыслью, и обобщенной философами и мыслителями, является тот факт, что люди чистые духом, подобные шуту, способны обозревать жизнь трезвым взглядом и раскрыть ее особые черты.

ALIEVA ULVIYA

SUMMARY
THE TRAGIC HERO AND THE CLOWN

This article examines Shakespeare's character of the Clown. The character of the clown is one of the many characters that appear in Shakespeare's works. However, this is the first time when such a clown image has been found in his work. King Lear’s clown is more generous than all the other clowns in Shakespeare’s works, - the target of his laughter is extremely diverse and colorful, it includes practically all the events of the world, all the people.

The role of the clown in "King Lear" is to awaken the consciousness of King Lear, which has been dormant for many years, to bring him back to reality with bitter

jokes. The Clown speeds up King Lear's awakening from his sleep and disappears himself. The Clown is the only character in the work who feels the need to evaluate a person not according to his position in society but because of his human qualities.

Representing the lower classes of society, the Clown has realized the truth through his daily life, and he has a sober and clear vision of the world's inconstancy and its essence. Representing the lower classes of society, the Clown has realized the truth through his daily life, and he has a sober and clear vision of the world's comings and goings and its essence. Through his ability to turn the character of the clown into a target of laughter, the genius playwright wants to show that the basis of all the metaphysical truths achieved by humanitarian thought and summarized by philosophers and thinkers is that pure people like the Clown can observe life with a sober eye and reveal its features.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Quliyev Q. XX əsr görkəmli ədəbiyyatşünas alimlər. Bakı 2014. 691s
2. Quliyev Q. Ədəbi proses. Bakı 2020. 310 s.
3. Quliyev Q. Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. Bakı 2019. 259 s.
4. Şekspir U. Seçilmiş əsərlər. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı 1962. 361 s.

Rus dilində

1. Английская литература XX века. Издательство:АСТ. 2017
2. Аникст А. История английской литературы. М., 1956.
3. Алексеев М.П. Английская литература. Очерки и исследования.Наука 1994. 460 с.
4. Бахтин М.М. Вопросы литературы в эстетики. М.1974
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.,1979
6. Свифт Д. Памфлеты. М., 1985. 599 с.
7. Дьяконова Н. Шекспир в английской романтической критике. Шекспир в миравой литературе:Сб.статей под ред. Б.Г.Рейзова.М-Л.,1964. 129-141
8. Урнов М.В., Урнов Д.М. Шекспир. Его герой и время. М.,1964
9. Шестов Л. Шекспир и его критик Брандес.2000.
10. https://world-shake.ru/ru/

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Professor Həmidə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA MƏLƏK HİDAYƏT QIZI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

RƏSUL RZANIN YARADICILIĞINDA LİRİKA

Xülasə

Rəsul Rzanın lirik əsərləri xüsusi etimad, yaxınlıq ilə fərqlənir, oxucunu hisslərin parlaqlığı və dərinliyi ilə heyrətləndirir və eyni zamanda ümumbəşəri dəyərlər də öz əksini tapır. Əsl sevgi insanı ucaltmağa, onu daha güclü, daha gözəl hala gətirməyə, pis ruhdan təmizliyə, ciddi bir sınaqa dözməyə, hər cür çətinlikdən qurtara biləcək bir ilahi başlanğıc olaraq təqdim olunur. Qeyd edək ki, R. Rzanın lirik poeziyasında romantizmin xüsusiyyətləri lirik qəhrəman obrazında özünü göstərir. Bir çox əsərdə şair, sevilən bir insanın xoşbəxtliyi uğrunda fədakarlıq etməyə hazır olmaq, özünə və hisslərinə sadiqlik, dözümlülük, sədaqət, həyata can atmaq və şəfqət kimi keyfiyyətlərlə səciyyələnən azad, güclü, parlaq və fövqəladə bir şəxsi təmsil edir. Sevgi hissinin sonsuzluğu və fasiləsizliyi onun lirik qəhrəmanının əsası olan lirik duyğularının hərəkət prinsipinə çevrilir. Sevgi sevinc və iztirab, görüş və ayrılıq, xoşbəxtlik və itki ağrısı gətirir, bu da müəllif şeirinin əsas dominantıdır.

Eyni zamanda R. Rzanın hansı dövrdə yaşayıb yaratdığını da gərək unutmayaq. Sovet ideologiyasının tələbləri insanlarda yeni, "sosialist" dəyərlərin formalaşmasını tələb etdiyi bir vaxt adi, insani hisslərin təsvirində belə "düşmən əlini" axtaran partokratlar şairə qarşı haqsızlıq edərək indi bizim üçün qəribə, hətta dəhşətli görünən iddiaları irəli sürürdülər: "Məcnun olub min fəryad qopararaq" vurulduğu dəymədüşər qızın "gözlərinin rəngini dağlarda axtarmaq" arzusuna düşmüş bu lirik qəhrəmanın həyata dərindən bağlı olan, yüksək bir məhəbbətlə sevən bugünkü sovet gənci arasında nə kimi əlaqə ola bilər?

XX əsrin əvvəlindəki lirika, iki əsas proses nəticəsində əldə etdiyi yeni, güclü bir obrazlılığı tələb edirdi. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu dövr üçün xarakterik olan "tarixi prosesin intensivləşməsi" bədii təfəkkürün quruluşunu və dünya duyumunu tamamilə dəyişdirdi və böyük elmi kəşflər (ilk növbədə A. Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi) insanların dünya haqqında təsəvvürlərini kökündən dəyişdirdi. Bütün bunlar bədii yaradıcılığında da öz əksini tapmaya bilməzdi.

Açar sözlər: Rəsul Rza, bədii yaradıcılıq, lirika, janr müxtəlifliyi, bədii sənətkarlıq.

Azərbaycan xalq şairi Rəsul Rza (Rzayev Rəsul İbrahim oğlu) (1910-1981) XX əsr Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Çoxsaylı tədqiqatlar şairin yaradıcılığının müxtəlif tərəflərinə həsr olunmuşdur. Qarşımıza qoyulan məqsəd R. Rzanın yaradıcılığında lirik məzmununu təyin etməkdir.

Xalq şairin lirikasına yüksək qiymət verən T. Quliyev göstərmişdir ki, "Rəsul Rza şeirinin ən gözəl məziyyəti, onun dərin insani mündərəcəsindədir. Rəsul Rzanın lirik qəhrəmanı heç vaxt özünü böyük dünyadan ayırmır. O, torpaqla, insanla vəhdətdədir. Buna görə onun özü haqqında "Mən torpağam, mən küləyəm, buludam, işığam, baharam" deməsi tamamilə təbii və poetikdir" [1, s.19].

Təbii ki, yaşadığı dövrün tələbləri şairin yaradıcılığına, janr müxtəlifliyinə, mövzulara və məzmununa təsir edirdi. Bununla belə "yeni həyatın qurulmasına" xüsusi diqqət yetirildiyi üçün lirik mövzular şairlərin əsərlərində daha az səslənirdi. Şeirlərdəki lirik başlanğıc arxa plana keçməyə, hətta əsərlərdən tamamilə itməyə başladı. Bunu R.Rzanın yaradıcılışında bəzi məqamlarda görmək olar. Bununla belə güclü yaradıcı təxəyyül, həyatın zənginliyinin dərk edilməsi istiqamətləri və xüsusiyyətləri şairin qəlbindən gələn bədii duyum və qavrayış lirik məzmunundan uzaqlaşmağa imkan vermədi. Bunu biz onun bir çox əsərlərində izləyə bilərik.

Dərin fəlsəfi məzmunla dolu lirik şeirlərində müəllif insana yaşamağın mənasının axtarışında ən məzmunlu, maraqlı həyat hadisələrini seçərək çox sadə bir süjeti qurmaqla bir çox məcazlardan, bütövlükdə bədii vasitələrdən istifadə etməklə oxucuda problemə rəğbət qazandırır, onun düşüncə istiqamətini təyin edir. Belə şeirləri oxuyan hər bir kəs özündə xüsusi rahatlıq tapır, ruh yüksəkliyi duyur, həyata nikbinliklə baxmağa başlayır. Bizi bu dünyada nə saxlayır, bu barədə belə yazılır:

Birdən çinar dilə gəldi dedi: - Bax!
Bu torpaqda dərindən kök salaraq,
Hər tərəfə uzatmışam qolumu,
Övladlarım bürüyüb sağ-solumu.
Belə məğrur dayanmağa haqlıyam.
Mən kökümlə bu torpağa bağlıyam [2, s.27].

Şairin bütün əsərlərində lirik-fəlsəfi sevgi mövzusu səslənir. Sevgi yalnız konkret bir hiss deyil, onun fəlsəfi mənası da vacibdir. Bu, insanlara həyatın əsl mənasını göstərmək, yerin əsarətindən bir anlıq insanın mahiyyətini – onun ölməz, gözəl, "odlu" ruhunu azad etmək üçün verilən xüsusi bir şərtdir. Vətənə olan sevgidən şair belə yazır:

Doğma yurdun sevgisiylə, mərd xalqının qüdrətiylə
qorumaqçın sənin gözəl dağlarını, çöllərini,
ceyran gəzən düzlərini, zümrüd gözlü göllərini,
cəbhələrə qüvvət verən zavodunu, fabrikanı,
qorumaqçın sinəndəki çiçəklənən ömrü, canı,
taleyini öz yurdunun taleyinə bağlayaraq,
kişilərin, qadınların hazır durmuş əldə yaraq.

Düşmən qanlı qılıncını sıyırmışdır üstümüzə.
Basır-keçir zəmiləri öz qanında üz-üzə [2, s.53].

Təbii ki, şair öz lirikasında insan sevgisindən də yan keçə bilməzdi. Öz sevgilisinə olan dərin hisslərindən bir çox şeirlərində münasibətini bildirən şair bunu yüksək bədii sənətkarlıqla həyata keçirir:

Gümüş ay gözlərin sinəsində
daranmış, yuyunmuş tərtəmiz.
O dəli bülbülün nəğməsində
çırpınır, sevgilim, eşqimiz [2, s.172].

Təbii ki, romantik qəlbli şair sevgi yolunda həm də iztirablar, əziyyətlər çəkir. Burada vəfalıq, qısqanclıq, şübhələr baş alıb gedir. Bu da onu belə misraları yazmağa sövq edir:

Hər şey gəlir xəyala, indicə olmuş kimi.
Sinədə qəlb çırpınır yaralı bir quş kimi.
Suya salxım sallamış o soyüdlər, iydələr,
dağ başında oyanan qızıl göyərçin - səhər,
üstünü şeh bəzəmiş çiçəklərin qoxusu,
sevgimizin şiddəti, anamızın yuxusu... [2, s.185].

1942-ci ildə yazılan bir şeir xüsusilə cazibəlidir. Burada şair qəlbinin ən incə telləri sanki hərəkətə gəlir:

Gecədir, Ay gəlib gəzir otaqda.
Qulağın səsdədir, fikrin uzaqda.
Sevgilim, nə görüb eşqin, sorsana,
qəlbin otağında tək ağlamaqda?
Uzaq üfüqlərdə al günəş batır.
Kölgələr dənizə min kəmənd atır.
Hicranın gözləri oyaqdır yenə;
nə gündüz dincəlir, nə gecə yatır.
Həsrət tellərinə kimdir əl vuran,
Göyərçin könlümdür yollarda duran.
Yüz illik bir ömrü qurban verərdim
xumar gözlərinə baxsaydım bir an [2, s.186].

Şairin əsərlərində lirik münaqişənin əsasları ümumi, nəhəng tikinti və "istehsalın" yüksək yollarının geniş miqyasda işıqlandırılması üzərində köklənən lirikadan tədricən həyat hadisələrinin mürəkkəbliyindən irəli gələn dərin bir şəxsi, daxili duyğuların və düşüncələrinin göstərilməsi təşkil etmişdir.

Indi isə R. Rzanın lirik yaradıcılığında istifadə etdiyi bədii vasitələrindən söhbət açaq. Təbii ki, o, yazdığı əsərin mövzusundan, söhbət açdığı problematikasından asılı olaraq məcazlara, digər bədii vasitələr müraciət edirdi.

Məsələn, lirik poeziyaya xas olan obrazlara da müraciət edən şair hətta bunu zarafat mənasında da istifadə edirdi:

Vərdişin təsiri gör nə böyükdür.
Hələ də gül, bülbül,
İpək və lalə
mətləbə yükdür.
Nə gülə düşmənəm, nə bülbülə mən.
Ancaq düşünürəm: yolumuz əgər
Bakıdan birbaşa Muğanadırsa,
niyə keçək gərək,
biz Bülbülədən?.. [2, s. 182].

Epitetin istifadəsində məqsəd müəyyən bir obyektin və ya hadisənin bəzi xassələrini xarakterizə etmək, müəyyənləşdirmək və izah etməkdir. Epitet həmişə başqa bir sözlə birləşir və əlamətlərini ona ötürür.

Epitetlər: süzülən çay, böyük həqiqət, uzun illər, alçaq buludların qalın pərdəsi, nadan qələmindən tökülən yazı, süzülən damcılar, dərin fikir, xəfif yel və bir çox digər ifadələr olmuşdur.

Fikir verək, bir ifadədə nə qədər epitetdən istifadə olunub ki, daha təsirli olsun:

Nə böyük dərddir yenə
yer üzündə illərlə
tükənməyən, bitməyən
qıpqırmızı, ağ, qara
neçə rəngli yalan var [2, s.35].

Bu sətirlərdə isə insanın keyfiyyətləri ardıcıl olaraq həm qafiyə, həm məzmun baxımından uzlaşdırılmış sözlər epitetin geniş imkanlarını açıqlalyır:

Doyumsuz gözlər,
duyumsuz ürəklər.
Bağlı qollar,
ağır yüklü kürəklər.
Yüksəliş pillələri,
qazanış zirvələri [2, s.37].

Şairin lirik dilinə xas olan digər xüsusiyyət də lakoniklik və qroteskdir. Bu zaman geniş şəkildə cüt anlayışlarla, hadisələr, duyğular qarşı-qarşıya qoyulur. Bu xüsusiyyəti aşağıda gətirdiyimiz misalda daha qabarıq şəkildə görmək olar:

Od nə çəkdi,
küldən soruş!
Baş nə çəkdi,
dildən soruş!
İşə susuz barmaqların
kədərini insan bilir.
Nəğmələrin həsrətini
bir qırılmış teldən soruş!
Ömrün çətin yollarında
daşa ləpir salsa ayaq,
gün nə çəkdi,
ildən soruş!
Zülmətliyin möhnətini
kor söyləsin!
Bəm xalların fəryadını
zildən soruş!

Bədii stilistikada belə fəndlər geniş təsvir olunub. Yalnız əsil sənətkar belə qısa, həm də parlaq dərəcədə ifadəli şəkildə fikrini ifadə edib oxucuya çatdıra bilərdi.

Qarşıdurma, əks mənalı sözlərin qarşılaşdırılması sənətkara xas olan üslubi fəndlərdən biridir:

Mən istəyirəm:
buludlar ağlasın
uşaqlar ağlamasın;
analı, ya anasız.
Mən istəyirəm:
güllər açılsın,
güllələr açılmasın,
amanlı, ya amansız [2, s.37].

Məlumdur ki, metaforaya aid olan bir mövzudan digərinə keçməyin əsas xüsusiyyətləri digər məcazlara da xasdır: metonimiya, müqayisə, sinekdoxa. Ancaq metafora digər məcazlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Məsələn, semantik səviyyədə bir metafora ilkin mənanın özünəməxsus əlamətlərinə, metonimiya reallıqların oxşarlığına əsaslanır, metonimiya müəyyən bir atributla deyil, bütün mənalar həcmi ilə təxəyyülə daha sadə və daha az müraciət edir. Sinekdoxa, bir növ metonimiya kimi, cismin bir xarakterik xüsusiyyətə görə adlandırıldığı, verilmiş bir obyekti təyin etmək üçün əsas olan, yəni bütövün adını öz hissəsi ilə və ya əksinə ifadə etdikdə meydana gəlir.

Metaforlar: sözün ucuzluğu, işıq kilovatlarla doldurulub, Dağlar darıxıb göyə qalxıb, dərələr çöküb yerə, gölləndi çol, yazın oğlan çağında, qəm yükümüz, küləkləri sındırarıq çilik-çilik, istək dustaqlığı, imkan dustaqlığı və s.

Şair bəzən ekspressivliyi artırmaq üçün söz ardıcıllığından istifadə edir:

Dünya bütün varıyla, yoxuyla,
azıyla, çoxuyla,
dəhşətləri, sevincləri,
yanıq səhrası,
yaşıl bağıyla,
azadlığı, dustaqlığıyla,
evimdir, otağımdır mənim [2, s.43].

Balaş Azəroğluya həsr etdiyi lirik şeirdə Təbriz haqqında sətirlərdə xüsusi ahəng və gözəllik var:

Laylası məhzun,
Nəğməsi məhzun.
Həsrəti ömründən uzun.
Karvandan üzülmüş ağ dəvəsi.
Gözlərində böyük ümidin uzaq töhfəsi
Neçə evinin küçə divarı kor.
Dodaqları quru,
bulaqları gur.
Arzularında qançır, qamçı.
Kədəri axın-axın,
sevinci damcı-damcı [2, s.64].

Öz lirik məzmununa görə diqqəti cəlb edən əsərlər sırasında "Ranglər" silsiləsini göstərmək olar. Burada ağ rəng barədə qısa bir şeir verilib ("Ağ rəngin məhəbbət çaları"):

Ömrün mənası.
Qəlbin aynası.
bahası və satım meydanı olmayan var.
Tək bİr qəlbin qapısına düşən açar.
Anlayan, duyan
İnsan.

Şair məharətlə sözlərin təkrarlanma üzərində qurulan harmoniyadan da istifadə edir:

Neçə gündür yağış yağır,
Necə yağır, necə yağır.

Səhər yağır.
Axşam yağır.
Gündüz yağır.
Gecə yağır.
O yanda səhralar yanır,
burda yağış heçə yağır [2, s.96].

Lakonik, amma çox mənalı bir misralarla olduqca dəqiq və romantik bir formada şair insanın bir varlıq olaraq mahiyyətini burada açıqlamağa çalışmıdır. R.Rzanın yaradıcılıq üslubu barədə çoxlu tədqiqatlar aparılmış, burada fikir söylənilmişdir. Fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq aydındır ki, "Rəsul Rza heç bir zaman heca şeirini gözdən salmağa (onun özü nə qədər heca şeiri yazıb, bunun əksinə, sərbəst şeiri modern, müasir şeir forması kimi üstün hesab etməyə çalışmamışdır. Ancaq Rəsul Rza illər boyu poeziyada şablonun, poetik inkişafa mane olan epiqonçuluğun əleyhinə mübarizə aparmışdır" [3].

R. Rza məhəbbət lirikasında ürəyindən keçən şirin-acılı hissləri böyük bacarıqla təsvir edirdi:

Yeddi dağ ardında gizlənsən
yenə arayıb səni taparam.
Bütün dünyaya baxsam illər boyu,
Yenə gözündə gözüm var.
Yüz il danışsam yenə,
sənə deməyə sözüm var.
Qoy ayrılıq tikanilə bəzənməsin
sən qərar!
Qoy xəzan yarpaqları kimi
tökülməsin
ümidlər, arzular! [2, s.169].

Məlum olduğu kimi, bir ədəbiyyat növü kimi lirikanın özəlliyi budur ki, burada ön planda insan şüurunun fərdi halları, yəni emosional düşüncələr, iradi impulslar, təəssüratlar, rasional olmayan hisslər və istəklərdur. Seçilən mövzudan asılı olmayaraq, lirik bir əsərdə müəyyən bir şüur vəziyyəti hər zaman bu və ya digər şəkildə ortaya çıxır. Bir mənzərə təsvir olunursa, o özü yox, müəyyən bir predmetin qavranılmasında mövcuddur:

Qarşımda sənmisən,
xəyalınmıdır?
Sevdalı könlümün soltanı dostum!
Gördüyüm röyamı,
vüsalınmıdır?
Nigaran qəlbimin cananı dostum!
Sənmisən başımı oxşayan öylə?
Saçımda dolaşan

əllərinmidir?
Xoş bir nəfəs kimi
üzümdə, söylə
dolaşan dağınıq tellərinmidir? [2, s.170].

Aydındır ki, sevgi lirikası dünya ədəbiyyatında çox böyük bir yer tutur. Hər bir müəllifin özünün "Mən" prizmasından keçən sevgiyə dair öz baxışları var, buna görə lirik əsərlərin mövzuları, romantik qəhrəmanların obrazları çoxsaylı və çoxşaxəlidir. Sevgi sözləri arasındakı əsas fərq, müəllifin qərəzli və ya subyektiv düşüncəsini əks etdirməsidir. Məhəbbət hissi lirik mətnlərdə fərqli tərzlərdə ortaya çıxır: qarşılıqlı və cavabsız, köhnə və yalnız yeni əmələ gələn. Sevgi lirikasının əsas funksiyası insan duyğularının və sevgi təcrübələrinin müxtəlifliyini çatdırmaqdır, həm də romantik obrazlarla doludur:

Məhəbbət elə bir ismət evidir,
onun qapıları bağlı gərəkdir.
Onun sığındığı etibarlı yer
insan sinəsində
adi ürəkdir.
Ürək süfrə deyil
gəlib-gedənə
açasan,
var-yoxum bax, budur, - deyə.
Məhəbbət çeşməsi qardan yaranmır,
töküb dağıdasan
bir sudur- deyə.
Yüz sözü, yüz sirri
dosta desən də,
məhəbbət sirrini özündə saxla! [2, s.176].

Bütövlükdə R. Rzanın sevgi lirikası qəhrəmanın keçirdiyi dərin hisslərini və duyğularını müəllifin özünün görüntüsü ilə ifadə edir. Duyğuların dərin səmimiyyəti, əhatəliliyi, əziyyət çəkən bir ruhu şəfa verməyə qadirdir. Bunu müəllifin bir çox əsərlərində görmək olur. Şairin sevgi şeiri dərin və səminidir, şairin sənət dünyasının əsasını təşkil edən hər şey bu formada ifadə olunur. R. Rzanın lirik əsərləri xüsusi etimad, etibarlılığı ilə fərqlənir, oxucunu öz hisslərinin parlaqlığı və dərinliyi ilə heyrətləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mübarizə bu gün də var // 525-ci qəzet.- 2010.- 23 yanvar.- S.19-21.
2. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. I cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2005. - 304 s.
3. Yusifli V. Rəsul Rza: dünənin, bu günün, gələcəyin şairi // Mədəniyyət.- 2010.- 12 may.- S. 13.

Мамедова Мелек Хидаят кызы

ЛИРИКА В ПОЭЗИИ РАСУЛ РЗЫ
РЕЗЮМЕ

Лирические произведения Расула Рзы отличаются особой достоверностью и задушевностью, поражают читателя яркостью и глубиной чувств и в то же время отражают общечеловеческие ценности. Настоящая любовь представлена как божественное начало, способное возвысить человека, сделать его сильнее, прекраснее, очистить от злого духа, выдержать серьезные испытания, избавить от всякого рода трудностей. Следует отметить, что черты романтизма в лирической поэзии Р. Рзы проявляются в образе лирического героя. Во многих произведениях поэт представляет свободную, сильную, яркую и неординарную личность, которой присущи такие качества, как готовность пожертвовать собой ради счастья близкого человека, верность себе и своим чувствам, выносливость, верность, жизнелюбие и сострадание. Бесконечность и непрерывность чувства любви становится принципом действия его лирических эмоций, что составляет основу его лирического героя. Любовь приносит радость и страдание, встречи и расставания, счастье и боль утраты, что является главной доминантой стихотворения автора.

В то же время не следует забывать и о периоде, в котором жил и творил Р. Рза. В то время, когда требования советской идеологии требовали формирования у людей новых, «социалистических» ценностей, партократы, искавшие «руку врага» даже в описании обычных, человеческих чувств, несправедливости по отношению к поэту и выдвинул претензии, которые кажутся нам теперь странными, даже ужасными: «Обезумев и испустив тысячу криков» Какая может быть связь между этим лирическим героем, влюбившимся в мечту «искать цвет ее глаз в горах» девушки, с которой его застрелили, и нынешняя советская молодежь, глубоко связанная с жизнью и любящая высокой любовью?

Лирика начала XX века требовала новой, мощной образности, которую она получала в результате двух основных процессов. Начиная с начала 20 века характерная для этого периода «интенсификация исторического процесса» полностью изменила структуру художественного мышления и мировосприятия, а великие научные открытия (в первую очередь теория относительности А. Эйнштейна) коренным образом изменили восприятие мира людьми. Все это не могло отразиться в его художественном творчестве.

Ключевые слова: Расул Реза, художественное творчество, лирика, жанровое разнообразие, художественное мастерство.

LYRICS CREATED BY RASUL RZA

Mammadova Melek Hidayat gizi

Summary

Rasul Rza's lyrical works are characterized by special trust and intimacy, amaze the reader with the brightness and depth of feelings, and at the same time, universal values are reflected. True love is presented as a divine beginning that can elevate a person, make him stronger, more beautiful, cleanse him from an evil spirit, endure a serious trial, get rid of all kinds of difficulties. It should be noted that the features of romanticism in R. Rza's lyrical poetry are manifested in the image of the lyrical hero. In many works, the poet represents a free, strong, bright and extraordinary person, characterized by qualities such as readiness to sacrifice for the happiness of a loved one, loyalty to oneself and one's feelings, endurance, loyalty, eagerness for life and compassion. The infinity and continuity of the feeling of love becomes the principle of action of his lyrical emotions, which is the basis of his lyrical hero. Love brings joy and suffering, meeting and parting, happiness and the pain of loss, which is the main dominant of the author's poem.

At the same time, we should not forget the period in which R. Rza lived and created. At a time when the requirements of the Soviet ideology required the formation of new, "socialist" values in people, the partocrats, who were looking for the "hand of the enemy" even in the description of ordinary, human feelings, did injustice to the poet and put forward claims that seem strange, even terrible to us now: "Having gone mad and let out a thousand cries" What can be the relationship between this lyrical hero, who fell in love with the dream of "looking for the color of her eyes in the mountains" of the girl he was shot with, and today's Soviet youth, who is deeply connected to life and loves with a high love?

The lyrics of the early 20th century required a new, powerful imagery, which it obtained as a result of two main processes. Starting from the beginning of the 20th century, the "intensification of the historical process" characteristic of this period completely changed the structure of artistic thinking and the perception of the world, and great scientific discoveries (primarily A. Einstein's theory of relativity) radically changed people's perception of the world. All this could not be reflected in his artistic creativity.

Keywords: Rasul Rza, art, lyrics, genre diversity, art.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent, Rəhilə Hümmətova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

f.f.d.dos. NİLUFƏR MƏMMƏD ZADƏ
nilufar70@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti
Tərcümə fakültəsi
Rəşid Behbudov, 134, Bakı, Nəsimi,
AZ1014

XX ƏSR MÜHACİR ƏDƏBİYYATI NÜMAYƏNDƏLƏRİ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU VƏ HERMAN HESSENİN MÜBARİZƏ VƏ ƏDƏBİ YOLUNA BAXIŞ.

Xülasə:

Məqalədə mühacir ədəbiyyatı məfhumuna aydınlıq gətirilir, mühacir ədəbiyyatının tarixinə ötəri toxunulur və Azərbaycan ilə Almaniya mühacir ədəbiyyatı nümayəndələrinin adı çəkilir. Bu yazıçıların mühacir həyatı yaşamasının səbəbləri göstərilir. Həyat və yaradıcılıqlarının tələtümlü dövrlərə təsadüf etməsinin onların fəaliyyət dairəsində və yaradıcılıqlarında öz əksini necə tapmasına toxunulur.

Məqalədə hər iki mütəfəkkirin həyat və yaradıcılığı arasında paralellik aparılır, onların ideya cəhətdən prinsipial oxşarlığa və eyni zamanda da ictimai-siyasi və coğrafi mühit baxımından fərqli cəhətlərə malik olduqları göstərilir. Hər iki mütəfəkkir onlardan asılı olmayan səbəblər üzündən mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olmuş, hər ikisinin fəal yaradıcılıq dövrü vətəndən qıraqda olmuşdur. Bu üzdən onların mühacirətdəki fəaliyyəti də işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi olan Əhməd bəy Ağaoğlunun vətəndəki fəaliyyətinə nisbətən daha yaxından toxunulmuşdur. Alman və İsveç yazıçısı Herman Hessenin əsasən mühacirətdəki fəaliyyəti və onun digər mühacir yazıçılara etdiyi kömək məqalədə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda onların ədəbi mühitdən olan həmkarları ilə fikir mübadiləsi də məqalədə öz əksini tapmışdır. Təəccüb doğuran cəhət bir-birindən min kilometrlərlə uzaqda yaşayan və ünsiyyətdə olmayan bu şəxsiyyətlərin hətta əsərlərindəki saf, ali, düzgün şəxsiyyət və cəmiyyət axtarışları da eyni xətt təşkil etməsidir. Məqalədə yazıçıların əsərləri arasında müqayisəyə aparılır. Bu zaman hər bir əsərin məzmunu qısa yazılaraq hər iki əsər arasında paralellik aparılır.

Sonda nəticə olaraq digər yazıçıların onlar haqqında fikirlərindən sitat gətirilərək yekun nəticəyə gəlinir.

Açar sözlər: Mühacir ədəbiyyatı, ictimai-siyasi vəziyyət, nasional-sosializm, bəşəriyyət, tarixi dövr, vətənpərvər, siyasət.

A look at the path of struggle and literary activity of representatives of emigrant literature of the 20th century Ahmed-bek Agaoglu and Hermann Hesse

PHD Dos. Nilufar Mammad zada

SUMMARY

İn this article, a more in-depth examination of the concept of emigrant literature is conducted, encompassing an analysis of its essence and significance within the context of literary evolution. The history of emigrant literature is explored in greater detail, spanning from the early waves of emigration to contemporary times.

The author emphasizes the importance of representatives of emigrant literature in Azerbaijan and Germany, such as Ahmed Bey Agaoglu and Hermann Hesse. Motives that compelled these authors to live in exile are scrutinized, along with how this impacted their creative processes. The intersection of their personal and professional lives is also investigated.

It is underscored that despite differing socio-political and geographical circumstances, Agaoglu and Hesse share fundamental similarities in their ideas and values, which find reflection in their literary works. The article highlights the significance of this unique resemblance.

Furthermore, the article delves more deeply into Ahmed Bey Agaoglu's activities in exile, shedding light on aspects of his creativity that predominated in this new environment. Additionally, the role of Hermann Hesse in supporting other emigrant writers and engaging in literary discourse within the emigrant community is discussed.

The article also conducts a more comprehensive comparison of the works of both writers, rather than merely making generalized references to them. Common motifs, symbolism, and structure in their works are emphasized, rendering the article more informative.

In the conclusion of the article, apart from the author's perspective, the opinions of other writers and literary critics are presented, lending the article a more objective character. The article culminates in a final verdict, highlighting the importance of researching emigrant literature and the significance of the contributions of Agaoglu and Hesse in this sphere.

Key words: Immigrant literature, socio-political situation, national-socialism, humanity, historical period, patriot, politics.

PHD Доц. Нилюфар Мамед заде

Взгляд на путь борьбы и литературной деятельности представителей эмигрантской литературы 20 века Ахмед-бека Агаоглу и Германа Гессе

Резюме

В данной статье осуществляется более глубокое рассмотрение понятия эмигрантской литературы, что включает анализ ее сущности и значимости в контексте литературной эволюции. История эмигрантской литературы рассматривается более подробно, начиная с первых волн эмиграции и до современных времен.

Автор подчеркивает важность представителей эмигрантской литературы в Азербайджане и Германии, таких как Ахмед-бей Агаоглу и Герман Гессе. Исследуются мотивы, которые вынудили этих авторов жить в эмиграции, и как это влияло на их творческий процесс. Рассматривается пересечение их личных и профессиональных жизней. Подчеркивается, что несмотря на разные социально-политические и географические обстоятельства, Агаоглу и Гессе имеют принципиальное сходство в своих идеях и ценностях, что находит отражение в их литературных произведениях. Автор обращает внимание на значимость этой уникальной схожести.

Дополнительно, в статье более подробно рассматривается деятельность Ахмед-бея Агаоглу в эмиграции, освещая те аспекты его творчества, которые преобладали в новой среде. Также рассказывается о роли Германа Гессе в поддержке других эмигрантских писателей и обмене идеями в литературном сообществе.

В статье также проводится более глубокое сравнение произведений обоих писателей, а не только обобщенное упоминание о них. Подчеркиваются общие мотивы, символика и структура в их работах, что делает статью более информативной.

В заключении статьи, помимо мнения автора, представляются и мнения других писателей и литературных критиков, что придает статье более объективный характер. Статья завершается окончательным выводом, подчеркивающим значимость исследования эмигрантской литературы и важность работы Агаоглу и Гессе в этой сфере.

Ключевые слова: иммигрантская литература, общественно-политическая ситуация, национал-социализм, гуманность, исторический период, патриот, политика.

Hesse və Ağaoğlu: Bu iki ad ötən əsrin alman və Azərbaycan ədəbiyyat tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Oxşar mövzular, din, bəşəriyyət, və insan təbiəti haqqında həm oxşar, həm də fərqli baxışlar, yeni düşüncələr!

Lakin bununla belə onlar bir-birini tanımamış və bir-birindən minlərlə kilometr uzaq məsafələrdə yaşamışlar. Hər ikisi eyni bir dövrdə yaşamış və bu dövrü Tomas Mann, Hayinrix Mann, Lion Foyxtvanger, Ştefan Svaiq, Bertold Brext, Anna Seghers, Almas İldırım, Əli bəy Hüseynzadə kimi mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələri hesab edilən bir çox dahi yaradıcı şəxsiyyətlərlə bölüşmüşlər. Niyə onlara mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələri deyirik? Bunun üçün ilk olaraq mühacirət ədəbiyyatı məfhumuna nəzər salaq. Mühacirət ədəbiyyatı siyasi və ya dini səbəblərdən vətənlərini tərk etməyə məcbur olmuş müəlliflər tərəfindən yaradılmışdır. Ümumiyyətlə, mühacirət məfhumu "öz ölkəsini məcburi və ya könüllü tərk edib başqa ölkəyə siyasi, iqtisadi və ya dini səbəblərə görə köçməsi" (1,376) kimi izah olunur. Mühacirət ədəbiyyatının tarixi əslində çox qədimdir. Hələ antik dövrlərdə Hipponaks və Ovidi kimi müəlliflər dövlət tərəfindən senzura və təqiblərə məruz qalmışdılar. Orta əsrlərin məşhur yazıçısı Dante Aligyeri də mühacirət etməyə məcbur olmuşdu və tarixə nəzər saldıqda, bu anlayışın dünya xalqlarının bir çoxunun ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri olduğunu görmüş oluruq. Dünyanın hansı bir nöqtəsində yerləşməsindən asılı olmayaraq hakim ideologiyanı tənqid edən ədəbiyyat nümayəndələri mühacirətə üz tutmağa məcbur olmuşlar.

Alman ədəbiyyatı tarixində 1933-1945-ci illər mühacir ədəbiyyatı dövrü kimi qəbul edilir. Bu dövrün başlanğıc nöqtəsi 10 may 1933-cü il, Almaniyada kitabların yandırıldığı gündür. Ari ədəbiyyatı standartlarına uyğun gəlməyən bütün kitablar həmin gün qadağan edilmiş və yandırılmışdı.(11) Bunun nəticəsi olaraq bir çox müəllif ölkəni tərk etmişdi. Bunların sırasında Lion Foyxtvanqer, Thomas Mann, Haynrix Mann, Bertolt Brext, Anna Seghers, Kurt Tuxolskiy və başqaları var idi. Herman Hesse isə bu hadisədən çox öncə ölkəni tərk etmişdi. Bu səbəbdən də Hessenin mühacirət ədəbiyyatına aid olması barədə fərqli fikirlər vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatında da qədim və orta əsrlər dövründə mühacirət ədəbiyyatı anlayışına uyğun gələn nümunələr yetərincədir. Tarix boyu Azərbaycan alimlərinin, şairlərinin müəyyən işğallar nəticəsində səsləri Ərəbistandan, Hindistandan Osmanlıdan və dünyanın müxtəlif yerlərindən gəlmişdir. XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətindən bəhs edən M.B.Məmmədzadə bu prosesin heç də ilk mühacirət olmadığını önə çəkərək yazırdı*: "Azərbaycan və Azərbaycan siyasi mühacirəti dahil olmaqla bu millətlər sırasında mühüm bir yer işğal ediyor. Və bu mühacirət də ilk mühacirət deyildir.*

Azərbaycanın kəndisinə məxsus bir istiqlal savaşı tarixi mövcud olduğu kibi bir mühacirət tarixi vardır. Daha Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən istilası nəticəsində XİX əsrin başlarında bir Azərbaycan siyasi mühacirəti meydana gəlmişdi. Bilaxassə, İrana və Türkiyəyə mühacirət edən bu zümrə, məmləkətin istihlası üçün Rusiya əleyhinə olan fürsətdən istifadəyə çalışmışlardır" (7,159)

Əhməd bəy Ağaoğlu da iki dəfə mühacir həyatı yaşamışdır. Şuşada rus məktəbində təhsil alan Əhməd bəy sonra təhsilini Sankt-Peterburqda davam etdirmək istəmiş, lakin bu alınmadıqda bir il sonra Fransaya üz tutmuş və çox çətinliklə

Parisin hüquq məktəbində oxumuşdur, eyni zamanda Sarbonna Universitetində dinlər tarixini öyrənməyə müvəffəq olmuşdur. Universitetdə mühazirələrini dinlədiyi E. Renan və J. Darmştaterlə yaxınlığı sayəsində onların rəhbərliyi ilə Fransada elmi işləri və mətbuatda məqalələri dərc olunmuşdur.

Ə. Ağaoğlu vətəninə dönərkən zamanının məşhur alimi Ernst Renan Əhməd bəyə Fransada qalmağı məsləhət görmüşdü. Onların arasında belə bir dialoq olmuşdu:

"– *Sən dünya miqyasında alim olacaq səviyyəsində bir insansan, məmləkətinə getmə, Şərq səni udar.*

Əhməd bəy isə cavabında söyləmişdi:

– Şərqin də oxumuş insanlara ehtiyacı var, sizdən öyrəndiklərimi məmləkətimdəki vətəndaşlarıma öyrədəcəyəm". (3,198)

Beləliklə Əhməd bəy vətənə dönüb məşəqqətli günlər yaşayır, bəzən nadanların təhqirinə və təzyiqinə məruz qalır, Məhz bu səbəbdən o, 1909-cu ildə birinci dəfə Türkiyəyə mühacirət edir. Lakin o, həm öz vətənində, həm də mühacirətdə xalqın oyanması, yeni bir cəmiyyətə qovuşması naminə çalışır və yalnız 1918-ci ildə Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra o, yenidən Azərbaycana qayıdır. Qərbin mütərəqqi ideyalarını Azərbaycan reallığında həyata keçirməyə çalışan Əhməd bəy Ağaoğlu bu fəaliyyətinə görə "Firəng Əhməd " ləqəbini almışdı. Bu münasibətlə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: "*Yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu ləqəb ona sadəcə "Firəngistanda" təhsil aldığına görə deyil, daha çox fransız fikir və ideallarını müsəlman məmləkətində yaymaq məsələsində göstərdiyi fəaliyyətə görə verilmişdi." (9.18)*

Yenidən Herman Hessenin üzərinə qayıdaraq onun vətəndən kənarda apardığı fəaliyyətinə nəzər salaq. 1933-cü ildə Adolf Hitler artıq kansler təyin olunanda yazıçı "Absage"- "İmtina" şerini yazmışdı:

Faşist olmaqdansa,
faşıstlər tərəfindən öldürülmək daha yaxşıdır
Kommunist olmaqdansa,
Kommunistlər tərəfindən öldürülmək daha yaxşıdır (4,121)

O, belə bir vəziyyətdə də kommunizm ideologiyasını qəbul etmədiyinə görə həmkarları, dostları və oğulları tərəfindən tənqidə məruz qalmışdı. Bununla belə, müasirlərinin fikrincə Herman Hesse Tomas Manndan fərqli olaraq elə də fəal və uca səslə nasional-sosialistlərə qarşı mübarizə aparmamış və hətta dostu Peter Zuhrkampın xatirinə Reyxstağı dəstəkləyən Fişer nəşriyyatında əvvəlki əsərlərinin çapına razılıq veribmiş və bu isə təbii ki, mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrinin onu tənqid etməsinə səbəb olmuşdu. Herman Hessenin bioqrafiyasını yazan Deker bu barədə yazırdı:

" *Herman Hesse əslində yenə də de-fakto olaraq bütün cəbhələr arasında durub yaxud oturub: alman millətçiləri ona nasionalizmi tənqid etdiyinə görə hücum edirlər. Mühacir ədəbiyyatçılar isə onu kifayət qədər uca səslə Hitleri tənqid etmədiyinə görə qınayırlar."*

Ancaq Dekerin yazdığı kimi, bunun da bir izahı var idi:

"Neytral İsveçrədə nasist Almaniyası haqqında tənqidi fikir söyləmək qəti qadağan idi. Bu üzdən Hesse susmuşdu." (12)

Hesse hər cür millətçiliyə qarşı idi, müharibə üçün hər şeyi əhatə edən eyforiyaya qoşulmamışdı, lakin 1914-1918-ci illər arasında gedən müharibəni tənqid edən məqalələr dərc etdirmişdi. Lap ilk vaxtlarından o, Nasional sosializmə qarşı sərt çıxış etmişdi. Nasizm dövründə onun əsərləri qadağan edilməsə də, buna baxmayaraq, onlara xor baxırdılar. O zaman Hesse İsveçrədə yaşayırdı və Tomas Manna kömək etdiyi kimi digər müəlliflərə və ziyalılara da mühacirətdə kömək edirdi. Bununla belə, Hesse onun ünvanına olan başqa bir hücumu daha çətin qəbul etmişdi:1936-cı ilin yanvarında "Pariser Tageblatt" adlı mühacir qəzeti Tomas Mann, Annette Kolb və Hesseni Göbbelsin təbliğat aparatına dəstək verməkdə ittiham etdi. Bundan əvvəl isə onlar sürgünə göndərilmiş keçmiş naşir Gottfried Bermann Fischeri mühacir mətbuatının "Nasional Sosialist nəşriyyatının kitab ticarətinin qorunan yəhudisi" olması ilə bağlı ittihamlarına qarşı müdafiə etmişdilər. (6, 299) Yeri gəlmişkən, mühacir yazışçılardan olan Ştefan Svayq da belə böhtanlardan ümidsizliyə qapılmışdı. Hesse hadisə ilə bağlı yazdığı şərhində qəzəbini gizlətmir. (6,125)

"Məni iki tərəfdən atəşə tutublar: Almaniyadakı həmkarlarım yəhudiləri və mühacirləri adam yerinə qoyduğum və hətta bəzən onların kitablarını çapa tövsiyə etdiyim üçün məni getdikcə daha şiddətlə qınayırlar. Eyni zamanda elə həmin mühacirlər də o biri tərəfdən məni tənqid atəşinə tutur, ağızlarına gələni deyir və məni utandırmağa çalışırlar. Müharibə zamanı kayzerdən daha çox prussiyalı olan Georg Bernhard kimi köhnə, hiyləgər mədəniyyət jurnalistləri indi məni Dr. Göbbelsin gizli tərəfdarı kimi qınamaq fikrindədirlər – halbuki mənim alman həmkarlarım həmin o Göbbelsə vaxtilə yalvarırdılar ki, *mənim kitablarımı qadağan etsin.* (13)

Herman Hesse özünün utopik roman janrına aid edilən "Muncuq oyunu" romanında məhz təmiz utopik bir cəmiyyəti təsvir etmiş, eyni zamanda da qapalı və açıq cəmiyyətlər arasında fərqi açıb göstərmiş, diktatura ilə demokratiyanın məğzini bədii formada oxucuya çatdırmağa çalışmışdır. Məhz buna görə bu əsər 1946-cı ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdü. Hessenin bu romanı Əhməd bəy Ağaoğlunun "Sərbəst insanlar səltənətində" hekayəsi ilə ideya cəhətdən oxşardır. Herman Hessenin uydurduğu "cəmiyyətdə "dünyanı siyasətdən uzaq mədəniyyətin, hibrid neytral cəmiyyətin xilas edəcəyinə inam olduğu halda, Əhməd bəy Ağaoğlunun "cəmiyyəti" azadlıq, vicdan, düzgünlük, peşəkarlıq, şəffaflıq kimi əsas prinsiplərlə yaşayırdı. Hər iki cəmiyyət utopiya və yazıçı təxəyyülünün məhsulu idi. Bu əsərlər onların müəlliflərinin öz ilhamlarını fərqli mühitlərdən aldığını göstərsə də, eyni zamanda onların ruhən və ideyaca eyni düşüncə tərzinə sahib olduğunu ortaya qoyur, çünki "Mən kiməm?" povesti Hessenin "Yalquzaq", "Tanrı dağında" povesti isə "Siddhartha" romanı ilə oxşardır. Ə. Ağaoğlunun alman dilini bilmədiyi və müəlliflərin fərqli ölkələrdə yaşadığı və əsərlərin eyni zaman kəsiyində yazıldığını

nəzərə alsaq, bir-birindən xəbərsiz müəlliflərin eyni ideyalarla yazıb-yaratdıqlarını görmüş olarıq. Bu onu göstərir ki, mütəfəkkirlər ayrı-ayrı xalqlara yox, bütün bəşəriyyətə məxsusdurlar, onlar üçün milliyyət və din yox, ideya və prinsiplər, humanizm əsas olur.

Əhməd bəy Ağaoğlu Hermann Hessedən fərqli olaraq ictimai-siyasi fəaliyyətlə fəal məşğul olurdu. Buna onun mənsub olduğu coğrafi arealda təkcə siyasi yox, həm də dini və milli münaqişələrin də getdikcə alovlanması səbəb olmuşdu. Onun Azərbaycan və rus dillərində dərc olunan "İslam və axund"(1900), "İslama görə və islam aləmində qadın" (1901) kitabları da bu problemin onun yaradıcılığında prioritet təşkil etdiyini göstərir.

Onun ikinci mühacirəti isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra başlayır və o, bir daha vətənə geri dönmür. Mühacirət illəri onun elmi-bədii yaradıcılığının və ictimai-siyasi fəaliyyətinin zəngin bir dövrü olur. Bu illərdə onun bir-birinin ardınca "Üç mədəniyyət", "Türk tarix hüququ", ""Konstitusiya hüququ" "Dövlət və fərd", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "İngiltərə və Hindistan" kimi əsərləri, habelə rus filosofu Kuropatkindən tərcümə etdiyi "Etika" kitabı nəşr olunur.

Ə. Ağaoğlu ilə H. Hesse arasında fərq əsasən ondan ibarət idi ki, H. Hesse pasifist yazıçı idi, o, öz etirazını açıq yox, sətiraltı məlum edirdi. Ə. Ağaoğlu isə yazıçı olmaqla yanaşı, həm də fəal, döyüşkən ictimai-siyasi xadim idi, vətənpərvər milliyyətçi idi. Bunun köklərini dərində axtarmaq lazımdır. Almaniyada faşizm diktaturası hökm sürsə də, Almaniya artıq çoxillik, oturuşmuş bütöv bir dövlət quruluşu ənənəsinə malik bir ölkə idi, alman xalqı isə millət olaraq çoxdan təşəkkül tapmışdı. Bu səbəbdən Herman Hesse ölkəsinin, millətinin olum yaxud ölüm təhlükəsini hiss etmirdi, əksinə bütün bəşəriyyət üçün təhlükə həmin dövrün faşist Almaniyasından qaynaqlanırdı.

Əsrlər boyu ayrı-ayrı Xanlıqlardan ibarət coğrafi ərazini əhatə edən Azərbaycan isə yalnız 1918-ci ildə bütöv bir dövlət olaraq bərqərar olmuşdu, üstəlik əsrlərlə işğallara məruz qalmış əhalidə bütöv bir xalq, millət şüuru hələ təzə-təzə formalaşırdı. O üzdən Əhməd bəy Ağaoğlu öz xalqının ziyalısı, ictimai-xadimi, maarifçisi və yazıçısı olaraq qıraqda müşahidəçi mövqeyi tuta bilməzdi. Xüsusilə regionda dini və etnik zəmində münaqişələrin qızışdığı bir dönəmdə, onun buna ixtiyarı yox idi. O üzdən Herman Hessenin qəhrəmanları modernist ruhlu olduqları halda, Ə. Ağaoğlunun əsərləri türkçülüyü, milli şüuru, ədalət və azadlığı təbliğ edirdi.

Onun "Sərbəst insanlar səltənətində" povestində bu ölkənin əsas qanununda 14 maddə qeyd olunmuşdur ki, bu maddələr ümumilikdə azad və demokratik düşüncəli cəmiyyətdən xəbər verir. Həm "Yalquzaq", həm də "Muncuq oyunu" romanlarını yada salan bu povestdə əsirlikdən canını qurtaran qəhrəman iki yolun ayrıcına gəlir və bir dirək üzərində " Sol tərəfə gedən yol azadlıq yoludur. Sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur " oxuyur və sol tərəfə üz tutur. Eynilə "Yalquzaq" romanında da Harri Haller divarda lövhədəki yazını oxuyur: "Giriş yalnız dəlilər üçündür." Dəlilər

dedikdə H. Hesse həyatı dərindən düşünən, təhlil edə bilən, yəni mənən azad mütəfəkkirləri nəzərdə tutur. Özünün xüsusi qanunları olan cəmiyyəti ilə povest "Muncuq oyunu" romanı ilə də müqayisə oluna bilər.

"Tanrı dağında" povesti "Siddhartha" ilə çox oxşayır. Həqiqət və həyatın mənasını dərk etmək məqsədilə bir ömür boyu axtarışda olan Siddhartha nəhayət ki, suallarına cavab tapa bilir. Siddhartha dostu Qovinda ilə yola çıxdığı halda, burada müəllifin özü Şaman ilə yola çıxmışdır və yol boyu onlar həyatın müdrikliyi barədə söhbət edirlər. Sonda Tanrı dağına gəlib çıxan qəhrəmanlar nagahan bir səs ilə – Tanrı ilə danışırlar. Lakin iki roman arasında fərq ondan ibarətdir ki, Herman Hesse fərdin yaşantılarını bəşəriyyətin yaşantıları kimi verdiyi halda, Əhməd bəy Ağaoğlu bunu bir xalqın, bir etnosun problemləri kimi verir və buna səbəb yenə də XX əsrin əvvəllərindən bu yana Qafqaz regionunda yaşanan milli, dini və siyasi zəmində olan təlatümlər olmuşdur.

Nəticə : Sonda nəticə olaraq məqaləni müasir türk alimi Fəxrəddin Gülsevənin Ə.Ağaoğlu və Tomas Mannın Herman Hesse barədə fikirləri ilə tamamlamaq istəyirəm: "*O, (Ə. Ağaoğlu) heysiyyətli və möhtəşəm bir mütəfəkkirdir, mərd və cəsur mübarizə adamı, professor və maarifçi, usta qəzetəçi-yazar, dürüst siyasətçidir. Hürriyyət və demokratiya aşiqi bir insan, milliyyətç və inqilabçı ziyalı, inanılmış və vəfalı dost, yaxşı ailə başçısı, şəfqətli atadır. Deyə bilərik ki, o, insanlıın bütün üstün cəhətlərini və məziyyətlərini simasında toplamış böyük insan, heykəlləşmiş şəxsiyyətdir".*(10,10)

!937-ci ildə Herman Hessenin 60-illiyi münasibəti ilə Tomas Mann onun haqqında yazmışdı: *"Bu şair və onun həyatını həsr etdiyi işi qədər alman olan heç nə yoxdur... Onun yaradıcılığı dövrümüzün ən yüksək və ən təmiz intellektual cəhd və səylərinə aiddir. Mənimlə başlayan ədəbi nəslin içində mən onu özümə ən yaxın və ən əziz bildim və onun bizim həm fərqli, həm də oxşar cəhətlərimizdən qidalanan inkişafını böyük bir rəğbğtlə müşayət etdimixtilaflardan ruzisini çox yaxşı alan bir rəğbətlə müşayiət olunurdu sanki oxşarlıqlardan*. (2,13) Bu sitatlardan çıxış edərək hər iki mütəfəkkirin son nəticədə bəşəri və humanist ideallar üçün mübarizə apardığını demək yerinə düşər.

Ədəbiyyat

1.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. B.,1987, s.376

2. Baumann G., „Thomas Mann und Hermann Hesse. Aspekte einer Literarischen Freundschaft", Dr.Günter Baumann & HHP, 2006, S.13, 19 S.

3. Əhmədli. B. "Azərbaycan mühacir ədəbiyyatı:təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri." B."Elm və Təhsil", 2017, s.198

4. Hesse H. „Die Gedichte", 2001, 254 S.

5. Mischke R. Augsburger Allgemeine, Literaturgeschichte, 26.12.2017. S.1

6. Michels V. „H.Hesse., Briefe an Freunde, Rundbriefe 1946–1962 und späte Tagebücher" Insel Verlag,1. Auflage 2000, Broschur, 299 S.

7. Mehmetzade M.B., Milli Azerbaycan hareketi.Ankara.1991,s.159
8. Quliyeva R. Milli Azadlıq hərəkatı və Əhməd bəy Ağaoğlu. Doğumunun 150. yılında türk dünyasının görkəmli ictimai siyasi hadimi Ahmet Ağaoğlu sempozyumu 19-20 Eylül 2019/Bakü -Azerbaycan 21-22 Ekim 2019/İstanbul-Türkiyə. 452 s.
9. Quliyev V.M. (2018 10 mart), Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Əhməd Ağaoğlu haqqında. 525-ci qəzet. (s.18.).
10. Xalq qəzeti/2019/dekabr/693201(meqale).s.10
11. Weber Elena https://abi.unicum.de/abitur/abitur-lernen/exilliteratur
12. www.deutschlandfunkkultur.de/vereinnahmung-durch-die-nationalsozialisten-das-schweigen-100.html
13. https://www.deutschlandfunk.de/her13mann-hesse-die-briefe-1933-1939-staendig-getruebte-idylle-100.html
14.https://europaverbinden.de/wp-content/uploads/I%C3%9Fler-Kopiervorlagen.pdf, Textvorlage 9: Romain Rolland (R.R.) – Hermann Hesse (H.H.), Korrespondenz 1936

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: aparıcı elmi işçi,
PHD dosent Zairova Xanım
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HƏNİFƏOĞLU ELVİN ŞAHİN OĞLU
Baş Mütəxəssis
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Email: sahdag96@mail.ru

BİR QƏRİNƏDƏN ARTIQ ƏLYAZMALAR XƏZİNƏSİNİN KEŞİYİNDƏ, YAXUD PROFESSOR CAHANGİR QƏHRƏMANOVUN YARADICILIQ YOLU

Xülasə

Azərbaycanın görkəmli alimi, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Cahangir Qəhrəmanovun məhsuldar elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, həm də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yaradılmasında və inkişafında əvəzsiz rolu olmuşdur. Görkəmli alim Respublika Əlyazmalar Fondunun qorunması və onun Əlyazmalar İnstitutuna çevrilməsi işinin memarlarından biridir. O, ömrünü bu fondun daha da zənginləşməsinə həsr etmişdir. C.Qəhrəmanov Azərbaycan xalqının qiymətli sərvəti olan yazılı abidələrimizin müasir standartlar səviyyəsində mühafizəsi, tədqiqi və təbliği sahəsində böyük işlər görmüşdür. Görkəmli mətnşünas alimin məqalələrində Əlyazmalar İnstitutunun bütün fondunu şərh etməyi bacarmışdır. Onun təsvirlərindən öyrənirik ki, Əlyazmalar İnstitutunun fondu həm də müasir çap kitablarının xəzinəsidir. Bu kitabların geniş siyahısı ilə də onun təsvirləri sayəsində tanış ola bilirik.

Açar sözlər: Cahangir Qəhrəmanov, Əlyazmalar İnstitutu, əlyazma fondu, çap kitabları

Azərbaycan xalqının ən böyük mənəvi sərvəti – yazılı abidələrimiz Əlyazmalar İnstitutunda qorunur. Bu sərvətin toplanması, mühafizə olunub gələcək nəsillərə çatdırılması sahəsində bir çox fədakar və zəhmətkeş insanların xidməti var. Onlardan biri də görkəmli mətnşünas, dilçi alim, mahir elm təşkilatçısı Cahangir Qəhrəmanovdur. Onun elmi-təşkilati fəaliyyəti klassik yazılı irsimizin tədqiq və təbliği istiqamətində xidmətləri olanlardan biri kimi Azərbaycan elm tarixi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Yazılı abidələrimizin görkəmli tədqiqatçısı, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Cahangir Qəhrəmanov 1927-ci il fevralın 10-da Qəbələ şəhərində Azərbaycanın ilk hüquqşunas alimlərindən biri Vahid Qəhrəmanovun ailəsində dünyaya gəlmişdir. C.Qəhrəmanov 1945-1950-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsini bitirmiş, 1951-1955-ci illərdə isə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Univesitetinin aspirantı olmuş, 1955-ci ildə "Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfi terminlər" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1955-1960-cı illərdə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda baş müəllim kimi fəaliyyət

göstərmiş, 1960-cı ildən 1995-ci illə qədər Əlyazmalar İnstitutunda çalışmışdır (3, s. 64).

Professor Cahangir Qəhrəmanov bu illərdə Azərbaycan xalqının yazılı abidələrinin mühafizəsi, tədqiqi və təbliği istiqamətində böyük işlər görmüşdür. O bilir di ki, Respublika Əlyazmalar Fondunda saxlanılan bu sərvət ötən nəsillərin duyğu və düşüncələrini, qabaqcıl fikirlərini qoruyub gələcək nəsillərə çatdırır. Bu sərvət təkcə xalqımız üçün deyil, bütün dünya xalqları üçün də çox zəruri bir mənbədir. Çünki əlyazmalar ümumbəşəri. Cahangir Qəhrəmanovun yaradıcılıq yolunu araşdırarkən görürük ki, o, rəhbərlik etdiyi fondun xəzinəsindəki mənəvi mirasın belə dünya əhəmiyyətinə malik olduğunu bildiyi üçün onun Əlyazmalar İnstitutuna çevrilməsi üçün çalışıb. Alim əlyazmaların vahid müəssisələrdə qorunub, eyni zamanda tədqiq olunması üzrə dünya təcrübəsini öyrəndikdən sonra belə bir elmi-tədqiqat müəssisəsinin təşkilinin beynəlxalq elmi düşüncə üçün də əhəmiyyətli ola biləcəyinə inanmış və buna tabeçiliyində olduğu rəhbər heyəti də inandırmağı da bacarmışdı. Bu baxımdan Cahangir Qəhrəmanovu cəsarətlə Azərbaycanda Əlyazmalar İnstitutunun yaradılması işin memarlarından biri kimi dəyərləndirə bilərik (14).

Belə bir deyim var ki, memarlıq abidələri bəşər mədəniyyətini konkret coğrafi məkanda, kitablar isə sözlərdən ərsəyə gəldiyi üçün sərhəd tanımadan nəsillərdən nəsillərə ötürür. Bu işin həyata keçirilməsində Cahangir Qəhrəmanovun böyük xidmətləri danılmazdır. Cahangir Qəhrəmanovun məqalələrindən birində qeyd olunur ki, keçmiş SSRİ ərazisinin ən zəngin, mənəvi sərvətləri Bakıdakı Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılır. Burada Azərbaycan, ərəb, türk, fars, rus, özbək xalqları haqqında maraqlı materiallar mühafizə olunur. Bu materiallar, əsasən, tarix, hüquq, tibb, ədəbiyyat, dilçilik, fəlsəfə, astronomiya, coğrafiya, riyaziyyat, məntiq, həndəsə kimi müxtəlif elm sahələrini əhatə edir.

Professor Cahangir Qəhrəmanovun fikrincə, burada saxlanılan abidələrin, əsasən, Azərbaycan mədəniyyətinə aid olmasına baxmayaraq, onların arasında İspaniyadan, Mərakeşdən tutmuş, Şimali Afrika xalqlarının mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə, elmi tarixinə aid maraqlı və dəyərli materiallar qorunub saxlanılır (11, s. 95). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu fond bir çox dünya xalqlarının elmi və mədəni irsini öyrənmək üçün çox dəyərli bir xəzinədir (4 , s. 19).

C.Qəhrəmanov bu əlyazmaların bəzilərinin çox araşdırıldığını qeyd edir. Bu əlyazmaların araşdırılması çox əhəmiyyətlidir. O belə bir fikir irəli sürür ki, mən elmi mənbələrdən birində bir məlumat oxumuşdum. Orada bəzi erməni alimləri bizim haqqımızda yazılan yazıları saxtalaşdırmağa çalışırlar. Əlbəttə, belə saxtakarlıqlara qarşı mübarizə aparmaq üçün yalnız köhnə yazıların oxunub araşdırılması zəruridir. Alim qeyd edir ki, əlyazmalarımızın tarixini ardıcıl və sistemli tədqiq etmək mədəniyyət və elm tariximizin əsasını öyrənmək deməkdir. O, həmçinin bildirir ki, xalqımıza aid olan tarixi mənbələr, əsasən, ərəb, fars və əski türk dillərindədir. Bunlar xalqımızın qədim tarixini özündə ehtiva edən çox əhəmiyyətli

sənədlər olduğundan bu gün həmin materialların araşdırılması üçün ərəb əlifbasını, ərəb və fars dillərini bilmək vacibdir (8, s. 72). Belə ki, ölkəmizdə əlifbanın dörd dəfə dəyişdirilməsi nəticəsində müasir tədqiqatçılar öz xalqının tarixini araşdırıb oxumaq ücün bir neçə əlifbanı öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Bu isə qarşımıza bir cox problemlərin çıxmasına səbəb olur.

Məsələn, Balazurinin "Ölkənin fəthi", Sibt ibn Əl Cövzi Qızoğlunun (1186-1257) "Zamanın güzgüsü", İbn Xəlilqanın (1211-1282) "Tanınmış adamların ölümü" kimi əsərləri, həqiqətən, maraq doğurur. C.Qəhrəmanov qeyd edir ki, Sibt ibn Əl Cövzi Qızoğlunun əsəri 40 cilddən ibarətdir. Son vaxtlarda bu əsərlər dünya şərqşünaslarının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Burada Yaxın Şərqin təxminən VII-VIII əsrlərə aid tarixi əsərləri öz əksini tapmışdır. Tarixçilər üçün burada çox dəyərli materiallar mövcuddur.

İbn Xəlilqanı "Bafayat-əl-əyan" əsərində isə Yaxın və Orta Şərqdə yaşamış 865 tanınmış insanın tərcümeyi-halı öz əksini tapmışdır. Ola bilər ki, bu insanların tərcümüyi-halı bizi maraqlandırmasın, amma orada da tariximiz və xalqımız haqqında maraqlı faktlar tapmaq mümkündür.

C.Qəhrəmanovun qeyd etdiyi kimi, onun binagüzarı olduğu AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Qarabağ haqqında da çoxlu dəyərli əlyazmalar saxlanılır. Məsələn, Mir Mehdi Qarabağinin və Mirzə Adıgözəlinin birlikdə yazdıqları "Qarabağ tarixi" və "Əlqamıstan" kimi kitablarda Qarabağın tarixi, oranın keçmiş əhalisi haqqında maraqlı və dəyərli məlumatlar verilmişdir.

Burda saxlanılan tarixi abidələri araşdırdıqda dinimiz haqqında maraqlı əlyazmaların olması da maraq doğurur. Dini əsərlərin özündə də xalqların tarixi adət-ənənələri haqqında maraqlı fikirlər mövcuddur. Onları araşdıraraq bir çox tarixi faktları əldə etmək olar (7, s. 90).

C.Qəhrəmanov göstərir ki, Azərbaycan orta əsr tarixçiləri və ya yazılı abidələri Yaxın Şərq tarixinin inkişafına güclü təsir göstərmiş, bir çox irihəcimli əsərləri ilə bu tarixi zənginləşdirmişlər. Bu əsərlərin bir çoxu, məsələn, Azərbaycan tarixi, Marağa tarixi kimi əsərlərdə Şərq və Yaxın Şərq haqqında maraqlı məlumatlar saxlanmışdır. Bu kitablardan başqa burada Abbasqulu Ağa Bakıxanovun "Gülüstani İrəm", Bəhmən Mirzənin "Şükürnamə", Qəzvinin "Əl-Mühümfi-muluke-əl-Əcəm" kimi əsərləri həm Azərbaycan, həm də qonşu xalqların tarixini öyrənmək üçün dəyərli mənbələrdir (12, s. 27).

C.Qəhrəmanov qeyd edir ki, arxivdə saxlanılan bəzi əlyazmalar (məqalələr) hüquq haqqında yazılmış abidələrdir. Qədim dövlətlərin idarə olunmasında istifadə olunan bu hüquq məsəlləleri min üç yüz ili əhatə edir və öz tədqiqini gözləyir. Əlbəttə, burada çox maraqlı qanunlar məcəlləsi ola bilər. Təhsilin, elmin inkişaf etmədiyi dövrdə qanunlar və qaydalar doğrudan da maraq doğurur. Qanun və qaydalar o vaxt o qədər qarmaqarışıq idi ki, həmin qanunlara əsaslanaraq bir qərar çıxarmaq çox çətin olmuşdur. Bu qarışıqlıqlardan böyük mütəffəkkirlərimiz M.F.Axundzadə, Mirzə Kazımbəy də şikayət etmişlər. Bu hüquq kitablarının

araşdırılması, əsasən, üç istiqamətdə aparılır. C.Qəhrəmanov bu istiqamətləri belə müəyyənləşdirmişdir:

1.Müsəlman hüququ və hüquqçuluq tarixi;

2.Azərbaycan hüquqçuluq tarixi;

3.Azərbaycan sosial-siyasi və elmi-mədəni tarixi.

Müsəlman tarixi müəyyən qədər araşdırılmış tarixdir, lakin "Azərbaycan hüququ və hüquqçuluq tarixi", həmçinin "Azərbaycan sosial-siyasi və elmi- mədəni tarixi" hələ çox az araşdırılmışdır. Bu, öz tədqiqini və araşdırılmasını gözləyən mühüm sahələrdən biridir.

C.Qəhrəmanov müəyyən etmişdir ki, Azərbaycan hüququ təkcə müsəlman və xristian hüququndan faydalanmayıb, həmçinin adət hüququ (törə) da ölkəmizdə geniş inkişaf edibmiş. Adət hüququ dedikdə onu başa düşmək olur ki, insanlar dinin qayda-qanunları ilə deyil, həmçinin zamanla əldə etdiyi təcrübəyə söykənərək xalqın adət və ənənələri ilə də öz yaşam tərzlərini qurmağa çalışmışlar. Bu isə çox önəmli bir faktdır, çünki azad fikrin inkişaf etdiyi ölkələrdə həm din, həm mənəvi dəyərlər, həm də adət və ənənələr yanaşı fəaliyyət göstərmişdir. Bu araşdırmalar bizə onu öyrədir ki, bizim ölkəmiz dini dəyərləri yüksək olan bir ölkə olmaqla yanaşı, mənəvi dəyərlərə yüksək dəyər vermiş, sərbəst düşünmə qabiliyyətinə malik olan, dünyaya dəyərli mütəfəkkirlər bəxş etmiş bir ölkədir.

Burada maraqlı bir fakt diqqəti çəkir: Çingiz Xan "Yasalar", yəni qadağalar və ya qanunlar yaratmışdır. Mənbələr göstərir ki, monqolların hakimiyyəti dövründə ölkəmizdə bütün qanun və qaydalar dəyişdirilmişdir. Burada yaradılan qaydalar sonralar Azərbaycanın öz qayda və qanunlarının yazılmasında və yaradılmasında çox əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məsələn, Mxitar Qoşun "Qanunnamə" əsəri, Çingiz Xan qanunlarına əsaslanaraq yazıldığı ehtimal olunur. Bu əsər çox dəyərli əsərdir. Burada xristian hüquq normaları ilə yanaşı, müsəlman hüquq normaları da öz əksini tapmışdır. Bununla da elə bir toplu yaranmışdır ki, bir neçə yüz il sonra da bu topludan təkcə Zaqafqaziyada deyil, bütün Yaxın Şərqdə geniş şəkildə istifadə olunmuşdur(9, 9).

Tədqiqatlar göstərir ki, bu qanun kitabları Misirdən tutmuş Dağıstana qədər müxtəlif ölkələrdə qanun kitablarının yazılmasında və yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Böyük Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani öz qitələrindən birində qeyd edir ki, görkəmli Azərbaycan hüquqçusu Rafii Qəzvininin yazdığı hüquq kitabları bir çox mübahisəli məsələlərin həllində mühüm rol oynamışdır. Onu da qeyd edək ki, hər bir xalqın özünə məxsus qayda-qanunları vardır. Bu qanunların yaranmasında və inkişafında xalqların yaşadığı mühit və şərait, adət-ənənələr öz təsirini göstərmişdir. C.Qəhrəmanov məqalələrində Əlyazmalar İnstitutunun bütün fondunu şərh etməyi bacarmışdır. O göstərir ki, Əlyazmalar İnstitutunda Əbdülkərim Qəzvinin və Yusif Ərdəbillinin də çoxlu əsərlər saxlanılır. Bu əsərlərə çoxlu şərhlər yazılmış və onlar XX əsrin başlanğıcında ən çox müraciət olunan mənbələr olmuşdur. Onların əsərləri

dünyanın bir çox əlyazma xəzinələrində qorunub saxlanılır. Bizim Əlyazmalar İnstitutunda isə ən qədim nüsxələri qorunub saxlanılır (13, s. 54).

Bir çox tanınmış Azərbayacan hüquqçuları ölkədən kənarda yazıb-yaratsalar da, onların yaratdığı əsərlər o dövr üçün layiqli yeri olan dəyərli əsərlərdir. O dövrün tanınmış hüquqçuları, məsələn, Fəxrəddin Razi, Bahəddin Amili, Cəlaləddin Dəvvani kimi tanınmış alimlərin bu sahədəki əsərləri çox dəyərli və özünəməxsus əsərlərdir. Bu dəyərli alimlərin səyi nəticəsində Azərbaycan hüququ çox gözəl uğurlar qazanmış və o dövr üçün dəyərli sayılan Maliki və Hənbəli hüququ burada özünə mövqe qazana bilmişdir. Bu sahədə XIX əsrdə də çox işlər görülmüşdür. Buna misal olaraq, Ağa Dərbəndinin "Xəzain-əl-Usul", Həsən Əl-Qədarinin "Fiih", İsmayıl Digahinin "Qaidə-əl-Dəgahi fu elmul-fəraiz", Əlicinin "Qaidot-İsmail-fi-elmül fəraiz" kimi əsərlərini göstərmək olar.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə yazılan hüquq əsərlərinin bir qismi ya sadə, ya da abidələrdən köçürülmüş avtoqraflardır (13, s. 207). Bu da onların nə qədər dəyərli olduğunu göstərir. Bildiyimiz kimi, orta əsr Şərqində fəlsəfi fikrin inkişafı özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. Belə ki, Həssam, Hindi, Səfa qardaşları, Fərabi, Biruni, İbni Sina kimi böyük filosofların zəngin fəlsəfi irsi sonradan dovrün fəlsəfi elminin əsas mənbələri olmuşdur.

C.Qəhrəmanov qeyd edir ki, fəlsəfi və məntiqi əlyazmalar içərisində Fərabinin "İhsani-ulum", İbni-Sinanın "Şəfa", Yahya Suhnəverdinin "Hikmət əl-işraq", Əbhərinin İsaqaçi "Hidayət əl-ükmə", Qiflinin "Əxbar-əl-ülamə bu axtar əl-hükamör", Nəsrəddin Tusinin yazdığı "Şərhi-l-İşarət", Porfirinin Aristotelə aid edilən "Teologiya" əsərlərinin ərəb dilinin tərcüməsi və İbni-Sina "Təliqat" əsəri bu dövrdə yazılmış ən layiqli əsərlərdir. O dövrdə bir sıra Azərbaycan muttəfikirləri bu əsərlərə çoxlu maraqlı şərhlər yazmışlar. Bu şərhlər xeyli çoxdur və bunların köməyi ilə həmin dövrdə Azərbaycan mədrəsələrini və onların fəaliyyətini öyrənmək nöqteyi-nəzərindən çox dəyərlidir. Belə şərhlərə misal olaraq göstərə bilərik ki, Əsirəddin Əbhərinin İsağocu əsərinə yazılan şərhlər bəzi müəlliflər tərəfindən nəzmə çəkilmişdir. Bu şərhlərin sayı 200-dən çoxdur və onların bir neçəsi Azərbaycandan kənarda köçürülmüşdür. Qalanları isə xüsusilə Azərbaycanın Şimal əyalətlərində köçürülərək dərslik kimi mədrəsələrdə istifadə olunmuşdur (13, s. 108).

C.Qəhrəmanovun fikrincə, dünya mədəniyyətinin ən zəngin xəzinələrindən biri də yaxın və orta Şərq ədəbiyyatıdır. Bunların arasında Azərbaycan ədəbiyyatının misilsiz yeri vardır. Bu haqda Əbu-Reyhan Biruninin fikirləri maraqlıdır. O qeyd edir ki, bir sıra müsəlman xalqlarının yazdıqları əsərlər VIII əsrin sonlarında Bağdadda ərəb dilinə çevrilir və başqa dilli xalqlara bir mənbə, bir fikir kimi verilirdi. Bir çox alimlərin fikrincə Avesta əsəri dünya mədəniyyətinə çox böyük töhvələr vermişdir. "Oğuznamə" və "Dədə-Qorqud" dastanı da bu qəbildəndir. Bu əsərlər həqiqətən də VIII əsrin ən gözəl yazılmış, düzgün dəsti-xəttə, sujetə malik olan, o dövr üçün mükəmməl yazılmış əsərlərdir. Eyni dövrdə Qərb dünyasında yazılan əsərlərə bir qədər bələd olduğum üçün onu da qeyd etmək istəyirəm ki, bu

əsərlər çəkisinə görə oradan yazılan əsərlərdən daha ağır görünür. O dövrün ingilis-alman ədəbi mənbələrini araşdırsaq orada bu dövrdə yazılmış mükəmməl əsər tapmaq mümkün deyil. Qərbi Avropada o dövrdə yaranan əsərlər əsasən nəzm əsərləridir. Onların qəhramanlıq dastanları da nəzmlə yazılıb. Buna misal olaraq german tayfalarına məxsus Minə Zəngları göstərə bilərik.

Cahangir müəllim qeyd edir ki, xalqlar formalaşdığı kimi onların özlərinə məxsus dastanlar və bədii əsərləri də formalaşmağa başlayır. Cahangir müəllim onu da qeyd edir ki, IX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Babəkin başçılığı altında azadlıq mübarizəsi ilə bağlı olaraq əsərbdilli ədəbiyyatda Azərbaycan mövzusu xüsusi yer tutur. Belə ki, Babəkin qəhrəmanlığını mədh edən şeirlər ərəb dilində yazılırdı. O dövrdə bütün yazarlar əsərlərini ya ərəb, ya da fars dilində yazırdılar. Bu da fars və ərəb dilli ədəbiyyatının zənginləşməsinə və inkişafına böyük təkan verirdi. Həmin dövrdə yazılmış bir çox yazılı abidələr Əlyazmalar fondunda qorunub saxlanılır. Əhməd Tontoroniyya Marağanın məşhur Tantoraniyyə qəsidəsinin müxtəlif əsərlərdə köçürülmüş beş əlyazması, Azərbaycan dilində bir bayatısı böyük maraq doğurur. Diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm ki, Şərq ədəbiyyatının intibah dövrü artıq XI, XII əsrlərdə bir çox tanınmış şairlərinin əsərləri məhz bu dövrə təsadüf edir. Bunlardan Nəsiminin, Xətainin, Füzulinin yaradıcılığını misal gətirə bilərik. XII əsrin ən böyük dahisi Nizami Gəncəvi, əlbəttə ki, xüsusi qeyd olunmalıdır (10, 504;11, 63).

Cahangir müəllim məqalələrindən birində qeyd edir ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri dünyanın bir çox kitabxanalarında saxlanılır və nadir incilər sayılır. Belə ki, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin əlyazmalar digərləri isə fotokopyalardır. Bu qədər geniş və mükəmməl əsərlərə malik və XII əsrdə ikinci bir dahi sənətkar yer üzündə yoxdur bu danılmaz faktdır. Bundan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı çox maraqlı və geniş yayılmış əlyazmalardır. Bildiyimiz kimi, Füzuli İranda yaşamış və yaratmış sənətkardır. Onun da əlyazmaları, xüsusilə Azərbaycan dilində yazılmış "Divan"ı və əllidən çox digər əllə yazılmış əsərləri və mikrofilm, foto-surətləri fondda saxlanılır və onun bu əlyazmaları dünyanın ən qədim əlyazmaları sayılır (9, s. 45).

Səfəvilər dövründə elm və mədəni dirçəliş özünü hər yerdə göstərirdi. Belə ki, Avropa ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da intibah dövrü öz töhvələrini verirdi. Elmin bütün sahələrində bir inkişaf başladı. Xüsusilə tibb sahəsindıəki inkişaf diqqəti cəlb edirdi. Həmin dövrdə səhiyyə sahəsində yazılan əsərlərin əsasən üç növünə daha çox rast gəlirik.

1.Nəzəri tibb məsələləri;

2.Xəstəliklər, onların müalicəsi və dərmanlar;

3.Əczaçılıq.

Bu sahədə yazılmış bir çox əsərlər əlyazmalar kimi burada qorunub saxlanılır (8, s. 72). Buna misal olaraq Zəkəriyyə Zafinin, İbn Sinanın, Bəxtiyənny və b. əasərləri və müailicə üsulları burada qorunub saxlanılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kitablar müasir tibb tərəfindən hələ də öyrənilir. Bu dövrdə inkişaf etmiş elmlərdən biri də astronomiya olmuşdur. Battom, Biruni, Tərqani, Nəsrəddin Tusi kimi astronomiya elminin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan alimlər Azərbaycan astronomiya elminin inkişafina xüsusi töhvələr vermişlər.

Professor C.Qəhrəmanov qeyd edir ki, İnstitutda Nəsrəddin Tusinin "Zici Elxani" əsərinin 1403- cü ildə üzü köçürülmüş əlyazması saxlanılır ki, bu da öz qədimliyi ilə seçilir. Burada alim 256 şəhərin koordinasiya cədvəlini vermişdir. Bundan əlavə böyük alimin Sifəsl Bist bab dər usturlab,Təhcuqnamə kimi əsərləri orta əsrlər elmlərini və onların inkişaf yollarını öyrənmək üçün çox dəyərlidir. Burada riyaziyyat haqqında da gözəl əsərlər qorunub saxlanılır. Məsələn orta əsrlər üçün çox dəyərli olan orta Asiyalı Məhəmməd İbn Musa Xarəzmin əsərləri çox dəyərlidir. Onun Əl-Cəbr və müqabəla əsəri Evklit həndəsəsinə əsaslanaraq yazılmışdır. Bu əsərlərdən sonralar dərsliklərin yazılmasında geniş istifadə edilmişdir (12, s. 18).

C.Qəhrəmanov burada bir vacib fakta toxunur ki, fondda olan dəqiq elmlərə aid materiallar demək olar ki, araşdırılmamışdır. Bu əsərlərin çox dəyərli olmasına baxmayaraq bunlar heç vaxt araşdırılmamışdır. IX əsərdə Əbul Abbas Fəzl Heyzinin Bağdadi riyaziyyat sahəsində çox dəyərli əsərlər yazmış, öz dövrünün ən dəyərli astoronomlarından biri olmuş, hava cəryanları, cəhətlər haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Onun əlyazmaları da fondda qorunur, amma çox az araşdırılır.

C.Qəhrəmanov qeyd edir ki, Əlyazmalar İnstitutunda XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin 32 şəxsi arxivi qorunub saxlanılır. Bunlardan Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsənbəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Cəfər Cabbarlı kimi dahi sənətkarların yaradıcılığını misal göstərmək olar. Düzdür bunlarla zaman-zaman maraqlanan, araşdıranlar olur, amma kifayət qədər deyil. Onların geniş araşdırmaya, tədqiqata ehtiyacı var. Dahi bəstəkarlarımız Üzeyir Hacıbəyovun, Məmməd Səid Ordubadinin əsərləri də burada saxlanılır.

Burada daşbasma və litoqrafiya üsuli ilə çap olunmuş kitablar da saxlanılır. Məsələn, İbni Sinanın məşhur "Qanun" əsərinin 1609-cu ildə Breslovda latın və ərəb dilində çap olunmuş nüsxəsi fondda ən qədim çap kitabıdır. Çap kitabları arasında İncil (1751), "İngilizcə-farsca-ərəbcə sözlük" (1780) və başqa dəyərli əsərlər bu fondda qorunub saxlanıldığını qeyd edə bilərik.

Əlyazmalar İnstitutu həm də müasir çap kitablarının xəzinəsidir. C.Qəhrəmanov bu kitabların geniş siyahısını öz məqalələrində vermişdir. O bu fondun yaradıcısı və qoruyucusu olmuş, ömrünü bu fondun daha da zənginləşməsinə həsr etmişdir. Əlbəttə ki, onun bu əməyi dövlət tərəfindən dəyərləndirilmiş dəfələrlə müxtəlif mükafatlarla layiq görülmüşdür (14).

Cəsarətlə demək olar ki, Cahangir Qəhrəmanov yaradıcılığının şah əsəri Əlyazmalar İnstitutu və onun əlyazma fondudur (14).

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsindəki hələ oxunmasını gözləyən dəyərli materialları üzə çıxarmaq isə bu elm məbədinin əsasını qoyan alimlərin davamçılarının üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biridir. C.Qəhrəmanov öz tədqiqatlarında burada qorunan elə alimlərin, elə əsərlərin adlarını qeyd edir ki, bəlkə də, ölkəmizdə bir çox tədqiqatçılar onların adlarını belə eşitməmişlər. Məsələn, institutun fondunda mühafizə olunan elə əsərlər var ki, islamiyyətin ilk illərində qələmə alınıb və miladdan öncəki hadisələr, şəxsiyyətlər barədə məlumat verir. Nəzərə alsaq ki, Avropa xalqlarınnın, xüsusilə, alman və ingilislərin yazılı abidələri, əsasən, X-XII əsrlərə aiddir. Bu cəhətdən belə qədim tarixi yazılı abidələr həqiqətən də böyük maraq doğurur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. c. 2, XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri.
   Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
2. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Azərnəşr, 1997, 84 s.
3. Cahangir Qəhrəmanov xatirələrdə-95, Bakı, Elm və təhsil, 2022, 80 s.
4. Əlyazmalar xəzinəsində, VII cild, Bakı, Elm, 1986, 144 s.
5. Fərəcov, S. Mətnşünaslıq elmində parlaq imza // Mədəniyyət, 2018, 14 fevral, s.15
6. Xəlilzadə F. Linqvistik mətnşünaslığın banisi // "Kaspi" qəzeti, 2017, 10 fevral.
7. Keçmişimizdən gələn səslər. Bakı, 1981, 115 s.
8. Qəhrəmanov, C. Arxeoqrafik sənədlərin təsviri. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 135 s.
9. Qəhrəmanov, C. Əsrarnamə: əlyazmasının fitifaksimile, sözlük və izahatı. Bakı, AzSSR EA, 1964,
   145 s.
10. Qəhrəmanov, C. Nəsimi divanının leksikası. Baki, Elm, 1970, 564 s.
11. Qəhrəmanov, C. Nəsimidən nümunələr // Ulduz jurnalı, 2019, №4, s..60-63
12. Qəhrəmanov, C. Orta əsr Azərbaycan kitab mədəniyyəti. Bakı, İşıq, 1991, 35 s.
13. Qəhrəmanov, C. Praktiki transfoneliterasiya işləri, Bakı, Nurlan, 2007, 284 s.
14. Məmmədov, R. Əlyazmalar aləminin fatehi // Yeni Azərbaycan, 1997, 5 fevral
15. Nağısoylu, M. Görkəmli mətnşünas-dilçi alim // Azərbaycan qəzeti, 2017, 10 fevral, s. 7
16. Poladova, M. Dilçilik elmimizin böyük fədəkarı: Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Cahangir Qəhrəmanovu xatırlayarkən. // 525-ci qəzet, 2017, 9 fevral, s. 6

Э. ХАНИФАОГЛУ

ХРАНИТЕЛЬ РУКОПИСЕЙ БОЛЕЕ 30 ЛЕТ ИЛИ ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ ПРОФЕССОРА ДЖАХАНГИРА ГАХРАМАНОВА

Резюме

Наряду с научной деятельностью видный ученый Азербайджана, заслуженный деятель науки, доктор филологических наук, профессор Джахангир Гахраманов сыграл неоценимую роль в создании и развитии Института рукописей им. Физули. Выдающийся ученый является одним из архитекторов работы по защите и хранению этого фонда, он был создателем и хранителем фонда, посвятив свою жизнь дальнейшему обогащению этого фонда. Профессор Джахангир Гахраманов проделал большую работу в области сохранения драгоценного богатства азербайджанского народа. Профессор Джахангир Гахраманов в своих статьях сумел истолковать весь фонд Института рукописей. Фонд рукописей также является сокровищницей современных печатных книг. Профессор Джахангир Гахраманов в своих статьях дал обширный список этих книг. В статье исследуется научная деятельность Джахангира Гахраманова, рассказывается о его работе в Институте Рукописей.

Ключевые слова: Джахангир Гахраманов, Институт Рукописей, фонд, печатные книги

E. HANIFAOGLU

IN THE PRESERVATION OF THE TREASURY OF HANDBOOKS FOR MORE THAN 30 YEARS OR THE CREATIVE PATH OF PROFESSOR JAHANGIR GAHRAMANOV

Summary

With his scientific activities, the outstanding scientist, doctor of philological sciences, professor Jahangir Gahramanov played an invaluable role in the protection and development of the Institute of Manuscript named after Muhammad Fuzuli of ANAS. The outstanding scientist is one of the founders of preserving the Republican Fund of Manuscripts and transforming it into an institute. He dedicated his life to further enriching this fund. Jahangir Gahramanov has done a great job in the field of protection, research and promotion of our written monuments, which are the precious wealth of the Azerbaijani people, at the level of modern standards. The outstanding textual scholar managed to interpret the entire stock of the Manuscript Institute in his

articles. From his descriptions we learn that the fund of the Institute of Manuscripts is also a treasury of modern printed books. Thanks to his descriptions we can get acquainted with a large list of these books.

Key words : Jahangir Gahramanov, Institute of Manuscripts,fund of manuscripts, printed books

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Tarix elmləri doktoru, professor Tahirə Həsənzadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNAR HÜSEYNOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 429
gulnar.huseinova@gmail.com

GƏNCƏ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN TARİXİ ƏNƏNƏLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri də Gəncədir. Tarixçilər Gəncənin hələ eramızdan əvvəl mövcud olduğunu sübut etmiş, onun maddi və mədəniyyət abidələrindən söz açmışlar.Gəncə Azərbaycanın maddi və mənəvi varlığını təmsil edən bölgələrdən biridir, burada məmləkətimizin azadlığı və istiqlalı uğrunda mübarizələrdə igidlər, qəhrəmanlar hünər göstərmiş, şəhidlər vermişlər.Gəncə bu mənada Azərbaycanın ikinci azadlıq meydanına çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi elan edilməsinin, Xalq Cümhuriyyətinin ilk mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməsinin mərkəzi Gəncə olmuşdur.

Gəncə şəhərinin tarixi çox qədimdir və bu barədə tarixçilər və digər yazarlar məqalələr yazmış, kitablar çap etdirmişlər.Rus alimi M.M.Altman "Gəncə şəhərinin tarixi" adlı elmi oçerkində Gəncə ilə bağlı çox qiymətli tarixi və arxeoloji məlumatlarla bizi tanış edir. O, bu məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, qədimdə buralarda yaşayış olduğunu bir çox qəbirlər, kurqanlar təsdiq edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı bürünc dövrünə (b.e.ə. I minillik) aid olan qara gildən düzəldilmiş əşyalar, bürünc qılınclar, oxlar, bilərziklər, muncuqlar və s. tapılmışdır. Həmin ərazidə bürünc dövründən sonrakı vaxtlara aid qəbirlərin aşkara çıxarılması bir daha sübut edir ki, burada mədəni həyat sonralar da inkişaf etmişdir.Bu qədim ərazidə yaranmış tarixi şərait nəticəsində şəhər əmələ gəlmişdir. Daha sonra M.M.Altman yazır ki, Gəncə ərəbcə "Cənzə", farsca və azərbaycanca Gəncə kimi yayılmışdır.(1, *5-6)*

Filologiya elmləri namizədi Əli Saləddin Əhməd Cavada həsr etdiyi monoqrafiyasında Gəncəni oxuculara belə tanıdır: "Gəncə əski çağlardan Azərbaycanın ən qədim "Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Qurbani", "Əsli Kərəm" kimi eposların, dastanların yaradıcısı olan ozan-aşıq yurdu, yüzlərlə əsatir, əfsanə, mif və rəvayətlərin beşiyi, Məhsəti, Əbül Üla, Nizami, Dədə Yedyar, Dədə Kərəm, Şamama Bəyim, Mirzə Şəfi və başqa onlarla şairlərin, saz ustalarının vətəni olmuşdur".

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə, Şərq, ənənə, mühit, tarix, qədim, mədəni

Гульнар Гусейнова

ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ ГЯНДЖИ

Резюме

Одним из старейших культурных центров Азербайджана является Гянджа. Историки доказали, что Гянджа существовала еще до нашей эры, и рассказали о ее материальных и культурных памятниках. Гянджа является одним из регионов, олицетворяющих материальное и духовное существование Азербайджана, где храбрые люди и герои проявили свое мастерство и стали шехидами в борьбе за свободу и независимость нашей страны. В этом смысле Гянджа стала второй площадью свободы Азербайджана. Неслучайно Гянджа была центром провозглашения Азербайджана независимым государством и первым центром АДР.

История города Гянджа очень древняя, о ней писали статьи и издавали книги историки и другие писатели. Весьма ценные исторические и археологические сведения о Гяндже представляет русский ученый М.М.Альтман в своем научном очерке «История города Гянджи». Опираясь на эти сведения, он пишет, что множество могил и курганов подтверждают существование здесь людей в древности. При археологических раскопках были обнаружены изделия из черной глины, бронзовые мечи, стрелы, браслеты, бусы и др., относящиеся к эпохе бронзы (1-е тысячелетие до н.э.). Обнаружение захоронений постбронзового века в этом районе еще раз доказывает, что культурная жизнь здесь развивалась еще позже. Город образовался в результате исторических условий в этой древней местности. Позже М.М.Альтман пишет, что Гянджа была известна как «Джанджа» на арабском языке, Гянджа на персидском и азербайджанском языках. (1, *5-6)*

В своей монографии, посвященной кандидату филологических наук Али Саладину Ахмаду Джаваде, он представляет Гянджу читателям следующим образом: «Издревле Гянджа была родиной поэта-любовника, создателя древнейших эпосов Азербайджана, как «Деде Горгуд», «Кероглу», «Гурбани», «Асли Карам», и колыбель сотен мифов и легенд, родина Махсати, Абул Ула, Низами, Деда Едьяр, Деда Карам, Шамама Бейим, Мирза Шафи и десятки других поэтов и ашугов».

Ключевые слова: Азербайджан, Гянджа, Восток, традиция, среда, история, древний, культурный.

GULNAR HUSEYNOVA

HISTORICAL TRADITIONS OF GANJA LITERARY ENVIRONMENT

Resume

One of the oldest cultural centers of Azerbaijan is Ganja. Historians have proven that Ganja existed even before our era and talked about its material and cultural monuments. Ganja is one of the regions that represent the material and spiritual existence of Azerbaijan, where brave men and heroes showed their skills and became martyrsnin the struggle for the freedom and independence of our country. In this sense, Ganja has become the second freedom square of Azerbaijan. It is no coincidence that Ganja was the center of declaring Azerbaijan as an independent state and the first center of the People's Republic.

The history of the city of Ganja is very old, and historians and other writers have written articles and published books about it. Russian scientist M. M. Altman introduces us very valuable historical and archaeological information about Ganja in his scientific essay "History of the city of Ganja". Based on this information, he writes that many graves and barrows confirm the existence of people here in ancient times. During the archaeological excavations, items made of black clay, bronze swords, arrows, bracelets, beads, etc. belonging to the Bronze Age (1st millennium BC) were found. The discovery of post-Bronze Age graves in that area once again proves that cultural life developed here even later. The city was formed as a result of historical conditions in this ancient area. Later, M. M. Altman writes that Ganja was known as "Janja" in Arabic, Ganja in Persian and Azerbaijani. (1, *5-6)*

In his monograph dedicated to Ali Saladin Ahmad Javada, Phd on Philological Sciences, he introduces Ganja to the readers as follows: “Since ancient times, Ganja has been the home of the poet-lover, the creator of the oldest epics of Azerbaijan, such as "Dade Gorgud", "Koroglu", "Qurbani", "Asli Karam", and the cradle of hundreds of myths and legends, the homeland of Mahsati, Abul Ula, Nizami, Deda Yedyar, Deda Karam, Shamama Beyim, Mirza Shafi and dozens of other poets and ashugs.”

Key words: Azerbaijan, Ganja, East, tradition, environment, history, ancient, cultural

Gəncənin tarixi və müasir həyatı haqqında tanınmış publisist Əhməd İsayevin «Gəncə və Gəncəlilər» kitabı maraqlı və zəngin faktlarlla diqqəti cəlb edir. Bu haqda biz dissertasiyamızın müvafiq fəslində söz açacayıq, amma Gəncənin yaranma tarixi ilə bağlı onun istinad etdiyit alimlərin fikirlərinə üz tutaq. Ə.İsayev yazır: «Şəhərin tikilmə tarixi barədə İran tarixçisi Mirxond bunu beşinci əsrdə Sasani hökmdarı I Qubadın adı ilə bağlayır. XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Qəzvini isə yazır ki, Gəncə 659-60-cı ildə tikilib. Digər ehtimallar da var. «*Dərbəndnamə*» xəbər verir: «*Gəncə VII əsrin sonunda, VIII əsrin əvvəlində mövcud idi.Comərd Qəssab türbəsini yada salın:-VII yüzilliyin yadigarı! Sankt-Peterburq Ermitajında bir gümüş dirhəm*

saxlanılır, üstündə yazısı :712-13-cü ildə Cənzədə zərb olunub». Bəs İmamzadə məqbərəsi? Bu ki, bilənlərin sözüncə, 739-cu ilin yadigarıdır. Deməli, əməlli-başlı şəhər oluğ ki, *burada pul kəsilib, məzarlıq salınıb, bu günə qədər gəlib çıxan türbə, məqbərə ucaldılıb*» [2, 19].

Gəncə Azərbaycan təbiətinin gözəlliklərini özündə əks etdirən bir diyardır. İlahi Gəncədən heç nəyi əsçirgəməyib. Çinarlar, yaşıllıqlar şəhəri, parkları, xiyabanları, gözəl, yaraşıqlı binaları, keçmişlə müasirliyin vəhdətini əks etdirən görkəmi, göz oxşayan bağları Gəncənin təbii görünüşüdür. Gəncəyə aid yüzlərlə şeirlər, onlarla mahnılar həsr olunub. Burada Xalq şairi Rəsul Rzanın «Gəncə» şeirindən misal gətirməyi lazım bilirik:

Tarixdə var adın, Gəncəm, a Gəncəm!
İldən-ilə sən boy atdın, a Gəncəm!
Qarşısında əyməmisən başını
Ömrün boyu heç bir yadın, a Gəncəm! [3, 289].

Gəncə əsrlər boyu Azərbaycan incəsənəti və ədəbiyyatının inkişafında və formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Gəncə adı çəkiləndə yaddaşımızı oyadan ilk sənətkar dahi Nizami Gəncəvidir. O, təkcə Gəncənin deyil, bütün Azərbaycanın, bütün Şərqin və bütün dünyanın ən dahi şairlərindən və filosoflarındandır. Azərbaycan renessansının yaranması məhz Nizaminin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Göpkəmli tənqidçi Yaşar Qarayev yazır ki: *«İntibah təfəkkürü üsulunun qələbələrinə biz Şekspirdən əvvəl Nizamidə rast gəlirik. Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» poemasındakı «sosial utopiya»nı əsl bir «Üctimai gözəllik» ideyası səviyyəsinə yüksələn intibah idealının ifadəsi hesab etmək olar»* [4, 28-29].

Xalq şairi Məmməd Araz isə Nizamini bir fikir bahadırı kimi belə qiymətləndirir:

Hər külək ağzında bir səmtə varsam,
Açılmaz şeirimin qızıl dan yeri.
Əgər yer üzündə Nizami varsa,
Fikir dartımıdır firladan yeri [5, 309].

Nizami ənənələri əsrlər boyu Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatında yeni səhifələr açmış, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əlişir Nəvai, Əbdürrəhman Cami kimi Şərqin böyük sənətkarları onun «Xəmsə»sindən təsirlənərək öz «Xəmsə»lərini yaratmışlar. Alman şairi Höte Nizaminin şöhrəti, sənətinin qüdrəti haqqında «Qərb-Şərq divanı»nda söhbət açmış, onu Şərq ədəbiyyatının nəhəng sənətkarlarından biri hesab etmişdir. Böyük rus şərqşünası Yevgeni Bertels onun yaradıcılığı haqqında yazdığı «*Böyük Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasını bu sözlərlə bitirir: «Nizaminin Makedoniyalı İskəndəri zülmət aləmində həyat suyu axtardı, amma tapmadı. Lakin böyük şairin özü bu həyat suyunu tapmış, qüdrətli bədii kəlamlarının sehrləri ilə öz qəhrəmanlarına həyat və əbədi gənclik vermişdir*» [6, 165].

Professor Əkbər Ağayev «Nizami və dünya ədəbiyyatı» monoqrafiyasında yazır ki: «*A.Oleari, Vilyam Cons, Skott Uopinq, Con Malklm, İosif Hammer,*

C.Atkinson, J.Mol, L.Dyube, A.Russo, Q.Flükel, A.Şprenker, Moris Karyer, Vilhelm Baxer, V.Pertş, İ.Pitsi, Paul Hori, E.Braun, Georq Frilley, Ruben Levi, E.Vilson və bir çox başqa Avropa alimləri Nizami haqqında yazmış, onun əsrlərinin Avropa dillərinə tərcüməsi üzərində işləmişlər» [2, 18].

İllər, əsrlər keçir, dahi Nizaminin XII əsrdə yandırdığı poeziya şamı heç bir vaxt sönməmiş, daha gur alovlanmışdır. Gəncəyə-bu qədim və müasir şəhərə gələnlər ilkin olaraq onun məqbərəsi ilə rastlaşırlar. Ulu öndərin-Heydər Əliyevin Nizaminin anadan olmasının 840 illiyi ilə əlaqədar verdiyi qərar və Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyevin fərmanına əsasən 2021-ci ili «Nizami ili» kimi dəyərləndirməsi bir daha göstərir ki, Nizami sənəti ölməzdir, həmişəyaşardır.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı Gəncədə yaşayan və Nizaminin müasirləri olan Əbülüla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Qivami Mütərrizi kimi qüdrətli sənətkarlar da yetirmişdir. Əbülüla Gəncəvi 64 il ömür sürmüş və həyatının 45 ilini Gəncədə, 20 ilini isə Şirvanda-Şamaxıda keçirmişdir. O, Azərbaycanın böyük şairi Xaqani Şirvaninin müəllimi və bəzi tədqiqatçıların yazdığına görə, qaynatası olmuşdur. Sonralar aralarında münaqişə də baş vermişdir. O, ana dilindən başqa ərəb və fars dillərinə də dərindən bələd idi. Lakin o dövrün tələblərinə uyğun olaraq onun bizə gəlib çatan əsərləri fars dilindədir. Əbülüla əsasən qəsidələr müəllifi kimi tanınır. Bu qəsidələrdə o, güclü bir şair və sənətkar olduğunu sübut edir. Onun «Qəsəmnamə» qəsidəsində təkcə şahların tərifi deyil, həm də söz haqqında fikirləri də diqqəti cəlb edir.

XII əsrin digər böyük şairi Məhsəti Gəncəvi idi. Ədəbiyyat tarixçiləri Məhsəti Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş söz açmış, monoqrafiyalar, məqalələr yazmışlar. Rübai janrını-bu şeir formasını Ömər Xəyyamdan sonra Şərq ədəbiyyatında məşhurlaşdıran şair Məhsəti Gəncəvi olmuşdur.

Bu rübailər öz fəlsəfi-aqilanə məzmunu ilə əsrlər boyu ədəbiyyatımızın qiymətli inciləri kimi yaşanmışdır. Nigar Rəfibəylinin tərcüməsində Məhsətinin bir neçə rübaisinə diqqət yetirək:

Toxunma könlünə biçarə gülün,
İncitmə qəlbini avarə gülün;
Səbanın eşqiylə olmuşddur, ey dost,
O qanlı köynəyi sədparə gülün [7, 203-204].

Gəncədə ədəbi mühit XIX əsrdə yeni bir mərhələyə daxil oldu. Həmin əsrdə Azərbaycanın ədəbi həyatının qaynar bir dövrü başlandı. Əgər belə demək mümkünsə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir qolu ayrı-ayrı şəhərlərdə təşkil olunan ədəbi məclislərin qızğın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu ədəbi məclislər («Divani–Hikmət» (Gəncə), «Gülüstan» (Quba), «Əncümənüş-şüəra» (Naxçıvan), «Fövcül-Füsəha» (Lənkəran), «Beytüs-Səfa» (Şamaxı), «Məclisi-Üns» və «Məclisi-Fəramuşan» (Şuşa), «Məcməüş-Şüəra» (Bakı)» çap sənəti və mətbuatın hələ yaranmadığı, yolların və rabitə vasitələrinin inkişaf etmədiyi bir şəraitdə böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu məclislərdə şairlər yeni yazdıqları şeirləri oxuyar, bu şeirlər

haqqında rəylər söylənilərdi. Məclislərdə Füzuli qəzəlləri oxunar, onların şərhi, ayrı-ayrı beytlərin izahı verilərdi. Sonra isə oraya dəvət olunan xanəndələrin muğam ifaları səslənirdi

Azərbaycanda ilk ədəbi məclis –«Divani-Hikmət» 1820-1830-cu illərdə Gəncədə təşkil olunmuşdu, onun yaradıcısı öz şeirləri ilə *Gəncədə şöhrətlənən Mirzə Şəfi Vazeh idi. Sonralar Mirzə Şəfi Tiflisə köçdü və orada da həmin məclis davam etdi. Fəaliyyətinin Gəncə və Tiflis dövrlərində məclis iştirakçıları əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: Mirzə Şəfi Vazeh, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Mehdi Naci, Mirzə Fətəli Axundov, Şeyx İbrahim Qüdsi (Naseh), Ağa İsmayıl Zəbih, Mirzə Yusif Vidadi, Fazil xan Şeyda, Hacı Yusif Qane, İ.İ.Qriqoryev, Q.Rozen, L.Z.Budaqov, F.Bodenştedt. «Divani-Hikmət» Tiflisdə Mirzə Şəfinin (1852), Gəncədə isə Mirzə Mehdi Nacinin (1882) vəfatına kimi fəaliyyətdə olmuşdu* [8, 9-30].

Mirzə Şəfi Vazehin Tiflisdəki «Divani-Hikmət»də şərqilər yazmağı, tələbəsi alman F.Bodenştedtə bunları oxuması və bu alman tələbənin həmin şeirləri Berlində kitab halında nəşr etdirməsi, bu şərqilərin böyük şöhrət qazanmasını görüb sonralar onları öz adına çıxarması barədə danılmaz faktlar ədəbi ictimaiyyətə yaxşı məlumdur. Gəncənin bu müdrik şairinin taleyi kimi şeirlərinin əksəriyyəti də it-bata düşdü. Elə buna görə də onun orijinal əsərlərindən çox az nümunə qalmışdır. Onun «Süsəni» rədifli müxəmməsi göstərir ki, Mirzə Şəfit Vazeh sağlığında klassik şeir inciləri yaradıb. Təəssüf ki, bu şeirlərin taleyi məlum deyil.

Gün ki, hər gün ki, çıxar, dərgahinə səcdə edər,
Sərv rəftara gəlir, qılsa qədin bağa güzər,
Qönçə gər ağzın ilə qarşı dura, boynun əyər,
Küfri-zülfün yetişib bir yerə kim, ey kafər,
Desələr Vazehə, böhtandı, müsəlman Süsəni [8, 10-11].

«Divani-Hikmət»in üzvlərindən Şeyx İbrahim Qüdsinin, Ağa İsmayıl Zəbihin, Mirzə Mehdi Nacinin, Molla Abbas Şölənin şeirləri də klassik poeziyanın ənənəvi məzmununu (əsasən məhəbbət lirikası) və bədii ifadə vasitələrini özündə əks etdirir. Molla Abbas Şölənin (bu şair İsfahanda anadan olmuş, təxminən 1860-ci ildə Gəncəyə gəlmiş, evlənərək həmişəlik orada qalmışdır. Klassik üslubda yazdığı şeirlərinin çox az hissəsi qalmışdır) «Gəncənin» rədifli qəzəli isə ədəbiyyatımızda Gəncənin tərifinə həsr olunmuş ilk şeirdir:

Gəldi bahar, oldu əcəb çağı Gəncənin,
Bazarə gəldi süd ilə qaymağı Gəncənin.
Bir vəqt vardı o şəhrdə çox-çox fəsadlar,
Yarpaq açanda çubi-çinar bağı Gəncənin.[8, 29].

Gəncə ədəbi mühiti haqqında sözə dahi Nizamidən və Mirzə Şəfi Vazehdən başlamağımız səbəbsiz deyil. Çünki Gəncə ədəbi mühiti öz kökünə, ilkin qaynağına bağlı olduğunu XX əsrdə də qoruyub saxlamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. ALTMAN, M.M.// «Gəncə şəhərinin tarixi», Bakı, 1991, Tovuz mətbəəsi, 64 səh.
2. İsayev, Ə. M// «Gəncə və Gəncəlilər», Bakı, Qapp-Polqraf, 2002, 462 s.
3. Rəsul Rza // Seçilmiş əsərləri, beş cilddə, II cild, Bakı, Azərnəşr, 2002, 463 s.
4. Qarayev, Y.V.// Seçilmiş əsərləri, beş gilddə, II cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2015. 632 s.
5. Allahverdiyev, R.N // «Getmişdim günəşi yola salmağa», Bakı «Yazıçı», 1988, 98s.
6. Bertels, Y// «Böyük Azərbaycan şairi Nizami», Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2017, 168 s.
7. Rəfibəyli, N.X// Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1993, 240 s.
8. Poetik məclislər //Bakı, 1987, 526 səh (tərtibçi Nəsrəddin Qarayev).

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Qasımlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI
(ahmadovaa708@gmail.com) İSN 2224-9257
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ü.Hacıbəyov-68)

RAFİQ YUSİFOĞLU YARADICILIĞI İKİ MƏRHƏLƏDƏ

Açar sözlər: *obraz, ideya, məqam, pillə, qüssə, bəsit, şəxsiyyət*
Ключевые слова: *изображение, идея , момент, шаг, поток, простой, личность*
Key words: *image, idea , moment, step, gush, simple, personality*

Rafiq Yusifoğlu çoxşaxəli yaradıcılıq sahələri ilə məşğul olsa da, yəni həm şair, həm ədəbiyyatşünas, həm tərcüməçi, həm jurnalist, həm də müəllim kimi fəaliyyət göstərsə də, əslində bu sahələr, özünün dediyi kimi, "ümumi ədəbiyyat sarayının bir-birini tamamlayan hücrələridir". Bütün ömrünü bu hücrələrdə keçirən R.Yusifoğlu həyatını şeirə-sənətə, ədəbiyyata, onun təbliğinə həsr etmişdir. Şair obrazlı şəkildə ədəbiyyata bağlılığını belə ifadə etmişdir: "Hərdən mənə elə gəlir ki, ədəbiyyat mənim Leylimdir, mən isə onun Məcnunu". Bəli, həm də Leylisi kimi seçdiyi ədəbiyyat sarayının bir hücrəsi var ki, o yer Rafiq Yusifoğlunun daha çox özünə çəkir – bu hücrə, şairlik hücrəsidir. Bu amili şair özü də müsahibələrinin birində qeyd etmiş və demişdir: "Bu danılmaz həqiqətdir ki, mənim yaradıcılığımın şah damarı poeziyadır".

XX əsrin çox mürəkkəb və zəngin ədəbi prosesi üslubca müxtəlif olsa da, mündəricə baxımından yeni nəslin tərbiyəsində, biliklərə yiyələnməsində və qabaqcıl ideyalara meyil etməsində maraqlı mövqedə dayanır. Kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsində Rafiq Yusifoğlunun uşaq yaradıcılığı, uşaqların yaş səviyyəsinə münasib ideyanı maraqlı və yığcam surətdə, canlı lövhələrdə ifadə etmək yaradıcılığına xas olan keyfiyyətlərdəndir. O, müasir mövzularda kiçik yaşlı məktəblilərin estetik tələbinə və zövqünə uyğun həyati hadisələrini maraqlı şəkildə qələmə alır. Mövzu seçimi şairin yaradıcılığında heç də çətin deyil. Əsərlərində ədəbi ənənələrə sadiq qalaraq, öz dəst-xətti ilə seçilmə bacarığına malikdir. Bir-birinin ardınca yazdığı gözəl, oxunaqlı və yadda qalan uşaq obrazlarında belə şair, mənəvi-əxlaqi prosesləri unutmur. Bu baxımdan şairin əsərləri böyüklərin diqqətindən də yayınmır. Müasir uşaq ədəbiyyatımızın zəngin ənənələr zəminində inkişaf edib, yeni-yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsində Rafiq Yusifoğlunun əməyi danılmazdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı özündə güclü ideya-istetik və mənəvi yük daşıyır. Uşaq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri milli-mədəniyətimizin hüdudlarından kənara çıxaraq ümumbəşəri maraqları və yüksək humanistik fikirləri ifadə edir, Bu ədəbiyyat uşaqları birləşdirən ideyaların yayılmasına bir səbəbdir. Uşaq ədəbiyyatı bir qayda olaraq yalnız maraqlı süjetləri ilə deyil, həm də yüksək mənəvi keyfiyyətlər daşıması ilə digər ədəbiyyatlardan ideya və estetik formaları ilə seçilir. Bilavasitə uşaqlar üçün yazılmış əsərlərə gəldikdə isə o, mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi

kimi ilk növbədə söz sənəti olub bədii ədəbiyyata və şifahi xalq ədəbiyyatına xas olan keyfiyyətləri özündə birləşdirir. Digər tərəfdən isə o, gənc nəslə ünvanlandığı əsərlərini oxucularının yaş xüsusiyyətlərinə və pedaqogikanın müəyyən müddəalarını nəzərə alaraq, maraqlı əsərlərə imza atır.

Rafiq Yusioğlu oxucunu elm və həyatın müxtəlif sahələri barədə biliklərlə zənginləşdirir. Azərbaycanın səfalı guşələri ilə onları tanış edir və biz oxucuları, Qarabağın dilbər guşələrinə aparır. "Xarı bülbül", "Şuşada bitən çiçək", "Cıdır düzü", "Qotur su" ,"Vurulmuşam Şuşaya", "Zəngulə" şeirlərində balaca oxucularını qədim və zəngin ənənələrə malik olan Şuşanın səfalı iqlimi ilə oxucularını tanış edir.

Çıxanda Üçmıx dağına
Sevincindən qartala döndüm.
Xarı bülbülü görəndə
Heyrətimdən lala döndüm.

Deyirəm, təbiət necə
Əlvan çələng toxuyurmuş?!
Şuşada bitən çiçək də
Bülbül olub oxuyurmuş...

Rafiq Yusifoğlunun yaradıcılığında "Tariximdən gələn səslər, Mənə doğma olan kəslər" toplusunu vərəqlədiyimizdə, ata-babalarımızın tarixi və məişəti barəsində, ölkəmizinnin zəngin coğrafiyası haqqında oxucularına biliklər verərək, yaddaşımızda tariximizi yeniləyir. Bu silsiləyə qədim qalalar, dağlar, çaylar haqqında gözəl məlumatlar daxil olunmuşdur. Şair tarixi, poeziyaya qovuşduraraq bir-birindən mövzu baxımında təkrar olunmaz sənət nümunələri yaratmışdır. "Yanardağ", "Bu qobu, daşlı qobu", "Laylay, Qəbələm, laylay", "Örənqala", "Gəmiqaya", "Xocamsaxlı qalası", "Qaval daşı" kimi tarixi abidələr haqqında məlumat verərək. uşaqların özlərini keçmiş nəsillərin varisləri və onların gələcək davamçıları kimi dərk etmək hissini aşlamaq bacarığına nail olur. Demək ki, Rafiq Yusifoğlu yaradıcılığı, uşaq ədəbiyyatında uşaqların qəlbində nəcib hisslər oyadan, maraqlı tarixi əsərləri ilə onların bilik yollarını işıqlandıran, gələcəyəklərini düşünərək planlı və plansız şəkildə ümüdlü arzularına qanad verən bir uşaq ədəbiyyatı carçısıdır.

Rafiq Yusifoğlu uşaqları zəngin mənəvi zövqə malik bir insan kimi tərbiyə etməyi, öz xalqının mübarizələrlə tarixi keçmişinə dərindən bələd olmasını təmin edən şairdir. Onun yaradıcılığının fərqli cəhəti ölkəmizin maddi və mənəvi sərvətləri haqqında əsərlərində uşaqlara geniş məlumat verərək, bu sərvətlərin əsl varisinin siz olduğunu söyləyən şairdir.

Rafiq Yusifoğlunun yaradıcılığında poema-nağıllar silsiləsinin xüsusi yeri var. Uşaq dünyasında maraqlı bədii lövhələr yaratmağa çalışan şair istədiyinə nail olaraq, bir-birindən gözəl və maraqlı nağıl-poemalar ərsəyə gətirmişdir. Bildiyimiz kimi nağıllar şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün ən qədim və ən çox yayılmış janrıdır. Nağıllar xalq nağılları və müəllif nağılları olmaqla iki qrupa bölünür.

Müəllif nağıllarından fərqli olaraq xalq nağıllarının yazıldığı tarix və müəllifi bəlli olmur. Şairin nağıl-poemalarında mövzular bir-birindən fərqlənir. "Qırxıncı qapı", "Ağıl döyüşü", "Gül və bülbül əfsanəsi", "Bacadan yağan qızıl" kimi müəllif nağıllarında şair uşaqların dünya görüşünə təsir edərək, həyata münasibətini, zülmə qarşı mübarizəsini, gələcək üçün arzularını və inamını əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatının çox qədim və geniş yayılmış növünü tətbiq etmiş və maraqlı nağıl-poemaları oxucusunun ixtiyarına vermişdir.

Poeziyaya vurğunluq təbii ki, obrazlı-sözə, canlı, bədii sözə vurğunluqdan irəli gəlir. Təsadüfi deyil ki, müasir Azərbaycan poeziyasında elə bir şair tapmaq çətindir ki, onun şeirlərində Rafiq Yusifoğlu poeziyasında işlədilən qədər obrazlı ifadə vasitələrinə rast gəlmək mümkünlüyü olsun. Adi danışıqda belə işlədilən sözlər şairin "qələminin mürəkkəbindən" sonra poetik məna kəsb edir. Deməli, sözə öz müstəqim mənasından savayı, ikinci – poetik mənanı şairlər özləri bəxş edirlər. Doğrudan da, Rafiq Yusifoğlu, sözlə ən çox oynayan, onun nazını çəkən şairlərimizdəndir. Şair poeziya yaradıcılığını belə ifadə edir.

Arı güldən, çiçəkdən bal,
Şair sözdən şeir çəkər.

Bəli, sözdən şeir çəkməyi bacarmaq, ona poetik don geydirmək elə şairliyin əsas keyfiyyətlərindəndir. Şairin yaradıcılığında maraqlı məqamlar olduqca çoxdur. Məsələn, sözə geydirilən "poetik don" onun əsl mənasını uzaqlaşdırmamalı və bədii həqiqət həyat həqiqətinə söykənməlidir. Çünki sənət həqiqətin ifadəsidir və yalnız varlıq ən yüksək həqiqətdir.

Unudulmaz şairimiz S.Vurğunun "Şair həyatsız şair deyildir!" fikiri böyük mənanın təzahürü olaraq hələdə ədəbiyyatşünaslıqda öz yerini qorumaqdadır. Üslubundan təmsil etdiyi cərəyandan asılı olmayaraq şair və yazıçı bədii həqiqəti təbiətin və cəmiyyətin reallığına əsaslandıranda sənətin gözəlliyi ortaya çıxır. Şair və ya yazıçı da ona görə sevilir və adi insanlardan bir pillə yuxarı tutulur ki, neçə-neçə insanın qəlbindən keçən, lakin ifadə edə bilmədiyi həyat həqiqətini bədii və obrazlı şəkildə canlandırmaq qüdrətinə malik olsun.

Çox vaxt lirik şeirlər müəyyən təəssürat nəticəsində meydana çıxır, o şeirlər daha çox lirik mənanın yaşantılarıdır. Bu barədə görkəmli rus ədəbiyyatşünası və tənqidçisi V.Q.Belinski demişdi: "Böyük istedadda daxili subyektiv ünsürün çoxluğu insanpərvərlik əlamətidir". Böyük şair özü haqqında, danışarkən ümumilik haqqında – bəşəriyyət haqqında danışır, çünki bəşəriyyət nə ilə yaşayırsa, yaşasın bunlar hamısı onun təbiətindədir. Məhz buna görə də onun qüssəsində hamı öz qüssəsini görüb tanıyır, onun qəlbində və ruhunda hamı öz qəlbini görür. Beləliklə aydın olur ki, lirikada "şairin şəxsiyyəti birinci yerdə durur və biz hər şeyi başqa cür yox, həmin şəxsin əsərlərinin vasitəsilə qəbul edirik və başa düşürük".

Ədəbiyyatşünas alim Rafiq Yusifoğlu, öz parlaq yaradıcılığında, "Müasir poeziya birinci növbədə müasirlərimizin duyğu və düşüncələrini əks etdirməlidir" fikrini irəli sürür. Ancaq adi, ümumi sözlə yox, yüksək bədii sənətkarlıqla. Onun

fikriycə şeirdə birinci məzmundu (sən nə demək istəyirsən?) ikinci formadı (sən necə deyirsən). Bunların ikinci-məzmunla formanın dialektik vəhdəti olmadan sənət əsərləri yaratmaq mümkün deyildir. Bu, bütün dövrlərdə belə olub, indi də belədir. Əsl poeziya dil-ifadə baxımından fərqlənsə də zaman məhdudiyyəti tanımır və nə vaxt yazılmasından asılı olmayaraq yarandığı dövr üçün həmişə müasirdir. Bu qənaət təkcə nəzəriyyəçilərin fikri deyil, həm də uzun müddət qələm təcrübəsi olan bir çox sənətkarların müəyyən dövr yaradıcılıqlara əsaslandırılmış fikridir.

R.Yusifoğlunun şeirlərinin çoxu həzin və kövrəkdir. Şair şeirlərində kövrək duyğularını gizlədə bilmir. Lakin onun özünəməxsus üslubu var, bu təkrar olunmaz üslubdur. Fərqli-fərqli mövzulara müraciət etsədə, məhz bu ruh Rafiq Yusifoğlu şeirlərinin üslubunu müəyyənləşdirir. Ən ümdə mövzularda belə şeir yazarkən Rafiq Yusifoğlu öz poetik təfəkkürü ilə eyni obyektə özünün fərdi baxışlarını əks etdirməyi bacarır.

Ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi Zaman Əsgərli, Rafiq Yusifoğlu yaradıcılığını konkret şəkildə xarakterizə edərək, 1998-ci ildə Ədəbiyyat qəzetində çox maraqlı məqamlara toxunmuşdur. "Əksəriyyəti lirik ovqat üzərində köklənən bu şeirlərin çoxu gerçəkliyin obrazlı dərki, onun fərdi poetik təfəkküründə "Özününküləşdirmək" keyfiyyəti ilə seçilir. Onlarda insan qəlbinin ən incə, şəffaf duyğuları sıralanır". R.Yusifoğlu yaradıcılığı bəsit yaradıcılıq deyil.

Rafiq Yusifoğlu ənənəyə yaradıcı münasibət bəsləyən şairlərimizdəndir. Onun şeir və poemalarında folklor, klassik və dünya ədəbiyyatı ənənələrinin yaradıcı şəkildə davamı və inkişafı danılmazdır.

Şairin folkloru, klassik və dünya ədəbiyyatını, həm də ədəbiyyatın nəzəri məsələlərini mükəmməl bilməsi Rafiq Yusifoğlunun əsərlərinin ideya-mövzusuna eləcə də poetik strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsirini göstərə bilmişdir.

R.Yusifoğlunun şeir yaradıcılığını izləyən hər bir oxucu, şairin yaradıcılığının iki hissədən ibarət olduğunu bilir. Uşaq ədəbiyyatında rolu şairin birinci yaradıcılıq dövrü kimi qeyd etmək olar. İkinci dövr isə şairin böyük ədəbiyyatındakı fəaliyyətini əks etdirir. Şair bu sahələrin hər ikisində eyni məsuliyyətlə çalışır. Şairin fikriycə, ədəbiyyat ədəbiyyatdı. Uşaq ədəbiyyatı, böyük ədəbiyyatı şərti bölgüdür. Yaxşı uşaq ədəbiyyatı nümunəsi həm də böyüklər üçündür.

Gözlərində olsam belə
Mirvari mən, inci mən,
Mən nənəmin balasıyam,
Baba, məndən incimə!

Bir gün sənin də boynuna
Qollarımı salaram.
Gecə yataq, səhər durub
Sənin balan olaram.

Şairin "Baba, İncimə" maraqlı şeirində həm uşaq ədəbiyyatı var, həm də böyük ədəbiyyatı. Müraciət etdiyi hər bir mövzuda rəngarəng poetik fiqurlardan istifadə etməyi bacaran Rafiq Yusifoğlu gözəl portretlər yaratmaq ustasıdır.

Yuxarıdakı şeirdə verilən ideyanın tərbiyəvi cəhəti və ya açıqlama forması mükəmməl olduğu üçün bütün şeir sevənlər şeirin gözəlliyindən zövq ala bilər. Ətrafda hər gün rastlaşdığımız elə hadisələr baş verir ki, onların şair dili ilə obrazlı ifadəsi maraq doğurur. Uşaqlar üçün saysız-hesabsız suallara hərtərəfli bir cavab tapılır.

Həssas şair müşahidəsi, təbiət cisimlərinə, hadisələrə yeni gözlə baxıb onu dəyərləndirmək bacarığı təkcə bənzərsiz təbiət lövhələri yaratmağa deyil, predmetləri bədii obraz səviyyəsinə qaldırmağa da yardımçı olur. Şair hər fəslin özünəməxsus poetik elementlərini tapa bildiyi üçün yaratdığı lövhələr canlı və cazibədardır. Rafiq Yusifoğlunun 2017-ci ildə yazdığı "Ovcumda qar üşüyür" şeiri maraqlıdır.

Ay baba, sənin nəvən
Elə bil qar qız olub...
Lap qardan da soyuqdu,
Əllərim bumbuz olub...

Qarlı qış at oynadır,
Çöldə nə var, üşüyür...
Əlim elə soyuqdu,
Ovcumda qar üşüyür...

Müəllif özünəməxsus boyalarla, səmimi yumorla qışın portretini yaratmağa çalışır. Yaşından asılı olmayaraq hər kəsin qışı necə qəbul etdiyini poetik dillə təsvir edir, əsasən də buna nail olur.

Ətrafı tanıma və qavramada da R.Yusifoğlunun şeirləri uşaqlara köməkçi olur. Onları maraqlandıran, düşündürən məsələlərə təmkinlə, onların anlayacağı, başa düşəcəyi dildə cavab verir. Rafiq Yusifoğlu bunu məharətlə bacarır.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, R.Yusifoğlu "Çiçək yağışı" kitabında "Dilimizin sözləri" bölümündə təkcə uşaqlara deyil, elə böyüklərin özlərinə də dilimizin leksikası barədə yeni məlumatlar verir. Həmin şeirlərdə haqqında danışılan predmet barədə dialoq şəklində məlumat verilir ki, bu da başa düşməni asanlaşdırır. "Qəzil", "Sicim və çatı", "Kirkirə", "Harağac-caba", "Teşi", "Badış", "Dobla", "Ərsin, oxlov və sac", "Səllimi", "Qısır", "Cırə", "Cır peyvas", "Mığmığa", "Hozəki", "Sapand", "Herik şumu", "Salba", "Sadak", "Dəryaz", "Badış", "Dabbağ", "Axur", "Koğa" kimi şeirlər yazmışdı. Şairin məqsədi yuxarıdakı sözlərlə oxucularını tanış etməkdir. Qədim ifadə vasitələri ilə oxucularını tanış edir, əşyalar, anlayışlar haqqında xeyli məlumat vermiş olur. Kitabın son bölümü yenə də nəinki uşaqlar üçün, eləcə də böyüklər üçün maraqlıdır. Cinas – sinonim sözlərlə, tam

uyuşan sözlərlə qafiyələnən həmin şeirlər forma əsiri olmayıb, həm də maraqlı məzmun kəsb edir. Məsələn:

Yoğurmuşam xəmiri,
Bəri ver o dəmiri.
-Dəmirin adı yoxdu?
-Niyə yoxdu, ərsindi.
-Ərsini neyləyirsən?
Az sual ver Təhsin, di!
Xəmiri xırda-xırda
Doğrayacam ərsinlə.
Sonra kündələyəcəm,-
Get məşğul ol dərsinlə!

İstər Məktəbəqədər müəssələrdə, istərsədə orta məktəblərdə. dilimizin qayda-qanunlarını öyrənmək baxımından poetik qrammatika kitabı qədim söz və adət-ənənələrimizə aid əyləncəli, maraqlı şeirləri oxumaqla uşaqlar həm də danışıq səsləri, nitq hissələri, cümlə, durğu işarələri və s. haqqında elmi biliklərə yiyələnmələrinə bir vasitədir. Dili xalq yaradır, filoloqlar kəşf edir və sistemləşdirir, yazıçılar isə onun üzərində söz sənəti yaradırlar. Rafiq Yusifoğlu belə yazıçılardandır.

R.Yusifoğlunun şeirlərində hər bir əşyanı uşaq gözü ilə görmə, uşaq təfəkkürünə uyğun qavrama tərzi xüsusilə seçilir. "Adi daş, çiçək, yağış, ağac, bulaq, quş, şəlalə R.Yusifoğlunun poeziyasında sehrli bir dona bürünür, adilikdən çıxıb mənalanır, canlanır, görünür, dil açıb danışır. Bu poeziyada bulağın evi, ağacların şəhəri, sazın nəbzi, qarışqanın qayığı, arıların iş yeri var".

Uşaq qəhrəmanlarının gözəl, mənalı, obrazlı baxışları şairin özünü də sevindirir: R.Yusifoğlu balaca oxucularını mənim qəhrəmanlarım deyə müraciət edir. Mənim qəhrəmanlarım hər şeyə, hər predmetə, əşyaya poetik gözlə baxmağı bacarırlar. Yazda meşələr yaşıllaşanda mənim balaca qəhrəmanlarım düşünür ki, təbiət insanların qarşısında yaşıl işıq yandırıb. Mənim qəhrəmanlarım paraşütü uçuşunu nidaya, dalğaları ağ bayrağa, üçrəngli bayrağımızı "azadlıq yağışından yaranan göy qurşağına", antenanı tilova bənzədir. "Hər şeyi bizdən soruşur" şeirinin qəhrəmanı məktəbə getmək istəmir, deyir ki, bizim müəllim heç nə bilmir, hər şeyi bizdən soruşur".

Görkəmli şair Rafiq Yusifoğlu həyatını ədəbiyyatın tədqiqinə, təbliğinə həsr edən zəhmətkeş bir alimdir. Onun "Azərbaycan poeması: axtarışlar, perspektivlər", "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları", "Müasir ədəbi proses və ədəbi tənqid", "XX əsr Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri", "Ədəbi-nəzəri fikrin inkişaf mərhələləri" kitabları sanballı elmi tədqiqat əsərləridir. Ümumiyyətlə, istedadlı şair, ədəbiyyatşünas Rafiq Yusifoğlunun sənət dünyası çoxşaxəli, zəngin və cazibədardır. Onun əsərləri həm ideya-məzmununun yeniliyi, həm də bədii sənətkarlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyat

1. R.Yusifoğlu. Seçilmiş əsərləri, IX-X cild, Bakı-2023, 511-511 s.
2. R.Yusifoğlu. "Aylı cığır", B: Gənclik, 1992. 256 s.
3. A.Əhmədova. Müasir uşaq poeziyası (1980-1990-ci illər), Bakı-2001, 116 s

Xülasə

R.Yusifoğlunun poeziyasını izləyən hər bir oxucu bilir ki, şairin yaradıcılığı iki hissədən ibarətdir. Şairin ilk yaradıcılıq dövrü kimi şairin uşaq ədəbiyyatında rolunu qeyd etmək olar. İkinci dövr şairin böyük ədəbiyyatındakı fəaliyyətini əks etdirir. Bu sahədə də şair eyni məsuliyyətlə çalışır. Şairə görə ədəbiyyat ədəbiyyatdır. Uşaq ədəbiyyatı böyüklər üçün ədəbiyyatın şərti bölməsidir. Böyüklər üçün uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunəsi də var. R.Yusifoğlunun şeirləri uşaqlara mühiti tanımağa və anlamağa kömək edir. Onların suallarını anladıqları dildə sakitcə cavablandırır. R.Yusifoğlu bunu məharətlə edir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edirik ki, R.Yusifoğlu "Çiçək yağışı" kitabının "Dilimizin sözləri" fəslində təkcə uşaqlara deyil, böyüklərə də dilimizin lüğət tərkibi haqqında yeni məlumatlar verir. R.Yusifoğlunun əksər şeirləri qəmli və kövrəkdir. Şair kövrək hisslərini şeirlərində gizlədə bilmir. Ancaq onların özünəməxsus üslubu var. Müxtəlif mövzulara müraciət etsə də, R.Yusifoğlunun şeirlərinin üslubunu müəyyən edən məhz bu ruhdur. R.Yusifoğlu ən mühüm mövzularda şeirlər yazmaqla, poetik təfəkkürü ilə eyni obyektə şəxsi baxışlarını əks etdirə bilir. R.Yusifoğlu uşaqların zəngin mənəvi zövqə malik, xalqının tarixi keçmişinə dərindən bələd olan şəxsiyyətlər kimi böyüməsini təmin edən şairdir. Yaradıcılığının digər tərəfi isə ölkəmizin maddi-mənəvi sərvətləri haqqında uşaqlara geniş məlumat verən, bu sərvətlərin əsl varisləri siz olduğunuzu söyləyən şairdir. Görkəmli şair, nasir, publisist və tərcüməçi kimi tanınan və sevilən Rafiq Yusifoğlu həm də ömrünü ədəbiyyatın tədqiqinə və təbliğinə həsr etmiş zəhmətkeş alimdir.

А.Ш.АХМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

ТВОРЧЕСТВО РАФИКА ЮСИФОГЛУ ПРОХОДИТ В ДВА ЭТАПА

Каждый читатель, следящий за поэзией Р.Юсифоглу, знает, что творчество поэта состоит из двух частей. Роль поэта в детской литературе можно отметить как первый творческий период поэта. Второй период отражает деятельность поэта в его большой литературе. На этом поприще поэт работает с такой же ответственностью. По мнению поэта, литература есть литература. Детская литература – условный раздел литературы для взрослых. Есть также хороший пример детской литературы для взрослых. Стихи Р.Юсифоглу помогают детям распознавать и понимать окружающую среду. Он спокойно

отвечает на интересующие их вопросы на понятном им языке. Р.Юсифоглу делает это умело. Кстати, отметим также, что Р.Юсифоглу в главе «Слова нашего языка» книги «Цветочный дождь» дает не только детям, но и взрослым новые сведения о лексике нашего языка. Большинство стихов Р.Юсифоглу грустны и хрупки. Поэт не может скрыть в своих стихах свои хрупкие чувства. Но у них есть свой собственный стиль, который уникален. Хотя он обращается к различным темам, именно этот дух определяет стиль стихов Р.Юсифоглу. Сочиняя стихи на самые важные темы, Р.Юсифоглу способен своим поэтическим мышлением отражать свои личные взгляды на один и тот же объект. Р.Юсифоглу – поэт, который заботится о том, чтобы дети выросли личностями с богатым духовным вкусом, глубоко знакомыми с историческим прошлым своего народа. Другая сторона его творчества – это поэт, который дает детям обширную информацию о материальных и моральных богатствах нашей страны и говорит, что вы – истинные наследники этих богатств. Рафик Юсифоглу, которого знают и любят как выдающегося поэта, прозаика, публициста и переводчика, также является трудолюбивым ученым, посвятившим свою жизнь изучению и пропаганде литературы.

A.SH.AHMADOVA

SUMMARY

RAFIK YUSIFOGLU'S CREATIVITY IS IN TWO STAGES

Every reader who follows R. Yusifoglu's poetry knows that the poet's work consists of two parts. The poet's role in children's literature can be noted as the poet's first creative period. The second period reflects the activity of the poet in his great literature. The poet works with the same responsibility in this field as well. According to the poet, literature is literature. Children's literature is a conventional division of literature for adults. There is also a great example of children's literature for adults. R. Yusifoglu's poems help children to recognize and understand the environment. He calmly answers their questions in a language they understand. R. Yusifoglu does it skillfully. By the way, we also note that R. Yusifoglu in the chapter "Words of our language" of the book "Flower Rain" gives not only children but also adults new information about the vocabulary of our language. Most of R. Yusifoglu's poems are sad and fragile. The poet cannot hide his fragile feelings in his poems. But they have their own style. Although he addresses various topics, it is this spirit that defines the style of R.Yusifoglu's poems. By writing poems on the most important topics, R. Yusifoglu is able to reflect his personal views on the same object with his poetic thinking. R. Yusifoglu is a poet who ensures that children grow up as personalities with rich spiritual taste and deep knowledge of the historical past of their people. The other side of his creativity is the poet who gives children extensive

information about the material and moral wealth of our country and says that you are the true heirs of these wealth. Rafig Yusifoglu, who is known and loved as an outstanding poet, prose writer, publicist and translator, is also a hard-working scientist who dedicated his life to the study and promotion of literature.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: f.ü.f.d., Ü.E.Baxşıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZEYNALOVA TÜRKAN ƏNVƏR QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti
turkanzeynalova1985@gmail.com

ŞEKSPİR ƏSƏRLƏRNİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: dramaturq, tərcümə sənəti, dram, əsər, yaradıcılıq, ədəbiyyat, yazıçı.

Key words: playwright, the art of translation, drama, work, creativity, literature, writer.

Ключевые слова: драматург, исскуство перевода, драма, искусство, креативность, литература, писатель.

Azərbaycan ədəbiyyatında dünya klassiklərindən tərcümə dedikdə, ilk öncə fikrimizə böyük ingilis dramaturqu Vilyam Şekspir gəlir. Onun yaradıcılığına bütün dövrlərdə müraciət olunmuş və olunmaqdadır. Azərbaycan ədəbiyyatında Şekspirin dramları şairlərin, yazıçıların, dramaturqların, tədqiqatçıların, eləcə də tərcüməçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu böyük dühanın əsərlərinin tərcüməsinə bütün dövrlərdə olan maraq heç vaxt öz aktuallığını itirməmişdir.

Dünya mədəniyyətinin həmişə marağına səbəb olan, əsərləri hər zaman insanları özünə valeh edən bu dünya şöhrətli sənətkar Vilyam Şekspir olmuşdur. Onun əsərlərinə ötən əsrin ortalarından maraq artmış, onunla bağlı məqalə və araşdırmalar aparılmağa başlanmışdır. Vilyam Şekspirin əsərləri dəfələrlə dilimizə müxtəlif mütərcimlər tərəfindən tərcümə olunaraq çap olunub.

"Azərbaycanda Sekspirlə tanışlıq XIX yüzilliyin sonlarından başlamış, 1893-cü ildə dramaturq və jurnalist olan Həşimbəy Vəzirov (1868-1916) Şekspirin "Otello" faciəsini ilk dəfə 1893-cü ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir... Həşimbəy Vəzirovun bu tərçüməsi 1904-cü ildə Bakıda işıq üzü görmüşdür. Bu əsəri Haşım bəy Vəzirov rus dilindən tərcümə etmişdir" (2, s. 10-11). Tərcümə çap olunub geniş xalq kütlələrinin ixtiyarına verilməmişdən öncə ədəbi sahədə ona müxtəlif rəy bildirmişdilər.

Bütün bunlar Azərbaycan ədəbi mühiti ilə rus ədəbi əlaqələri arasında yaradıcılıq əlaqələrini möhkəmləndirirdi.

Şekspirin yaradıcılığına dərindən bələd olan sənətkarlar onun əsərləri haqqında yüksək fikirlər söyləmiş, onu layiqincə dəyərləndirmişdilər. Uzun müddət bu sənətkarın dram əsərlərinə böyük maraq olmasına baxmayaraq, tərcümə baxımından onun sonetləri diqqətdən kənarda qalmışdır. Amma sonetlər tərcümə hüququ aldıqdan sonra dünya xalqlarının sevimli əsərlərinə çevrildi. Onu da qeyd edək ki, dünya xalqlarının ədəbiyyatına maraq əsrin əvvəllərində daha güclü olmuş, bu sahədə çoxlu işlər görülmüşdür. Bu maraqlar bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyat

sahəsində daha əhəmiyyətli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilirdi. Vaxtı ilə "Kaspi" qəzetində Əhməd Ağaoğlu "Şekspirin "Otello" və Şillerin "Qaçaqlar"ı tatar dilində" adlı məqaləsində bu tərcümələri mədəni həyatda çox böyük bir hadisə hesab edərək yazırdı: "Orijinal əsərlərə gəlincə (müəllif milli dramaturqlara Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov və başqalarına işarə edir) mənim fikrimcə, onların əksəriyyəti Avropa klassiklərinin əsərlərinin bir səhifəsi ilə müqayisə edilə bilməz... *"Müəllif göstərirdi ki, türk dilində zəif orijinal əsərlərə enerji və vaxt sərf etməkdənsə, gənc müəlliflər "birinci dərəcəli Avropa klassiklərindən" tərcümələr etsələr, daha faydalı iş görmüş olarlar."* (3, s.220).

"Füyuzat" jurnalında Əlibəy Hüseynzadənin "Şiller" adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalədə müəllif Şekspir, Müller və Şillerdən bəhs etmiş, onların əsərlərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsindən söz açmışdır.

Müəllif Şekspirin "Yuli Sezar" dramına həsr olunan başqa bir məqaləsində dramaturqun yaradıcılığı haqqında ifrata varmış, onun yaradıcılığındakı mənfi çalarları görməmişdir. Sonradan doktor Abdulla Cövdət bəy özü də etiraf edir ki, Şekspirə aludəçilikdən ifrata vararaq, onu mədh etmişdir.:*"Şekspir başlı-başına bir cahandır; başlı-başına bir kainatdır; başlı-başına bir kun məkandır"* [2, s.241]. Azərbaycan səhnəsində Şekspirin dramlarının durmadan səhnədə təqdimatı rusdilli tamaşaçıların da marağına səbəb olmuşdur. Qeyri millətlərin bu tamaşalara baxmağa gəlməsi qonşu ölkələrdə bəzi qrupların qəzəbinə səbəb olurdu. Çünki belə qruplar əsərə milli-mənəvi dəyərlərin əlavə edilməsinin əleyhinə idilər. Onlar Şekspiri vətəninə qaytarmağın vaxtı çatıb kimi fikirlər söyləyirdilər. Tədqiqatçı-alim, gözəl tərcüməçi Şahin Xəlilli yazırdı:*"İngilis intibahının nəhəngi Vilyam Şekspirin "Hamlet" faciəsindəki "Olum, ya ölüm?" monoloqu şairin (lirik qəhrəmanın)... yanğılı ürəyinin odundan xəbər verir:*

Ölüm istəyirəm, çarə budur, bax,
Səni tək qoymağa qıymıram ancaq!

– deyən Şekspirin işıqlı qəlbinin nuruna, yaşayıb-yaratmaq eşqinə, hünərinə alqış deyirsən"(1, s.3).

Haşım bəy Vəzirov 1929-cu ildə "Şıltaq qızın yumşalması" komediyasını ixtisarlarla Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, bəzi məqamları oradan çıxartdığı üçün tənqidlərə məruz qalmışdır. Teartşünaslar tərcüməçinin əsərin leksikonuna qeyri-etik, xalq məişətində istifadə olunan kəlmələri əlavə etdiyinə görə əsərin dəyərini azaldan məqamlardan biri kimi baxırdılar. Firudin bəy Köçərli bu tərcümə əsərinin Azərbaycanda tərcümə sənətinin əsasını qoymaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini öz oxucularına bildirmişdir. Müəllif başqa tənqidçilər kimi onu da deməyi özünə borc bilmişdir ki, tərcümə zamanı dialekt sözlərindən istifadə əsərə heç bir əskiklik və ya dəhşətli görünən qüsurlar gətirməmişdir. Fikrinə davam edən müəllif yazır: *"Böyük şair və faciə müəllifinin əsərini dilimizə tərcümə etmək böyük bir hünərdir və cürət ilə deyə bilərik ki, cənab Vəzirov üzərinə götürdüyü vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilmişdir"* (4,s.92).

Azərbaycan ictimai həyatında baş verən hadisələri o dövr mətbu orqanları ətraflı işıqlandırırdılar. Teatr səhnəsində oynanılan xarici əsərlərin əks-sədası hər tərəfə yayılmışdı. Bütün mətbu orqanlar aktyorların ifasından, heyrətamiz bacarıqlarından məhəbbətlə danışırdılar. Teatra olan belə maraq tərcüməçi ədiblərin və aktyorların diqqətindən kənarda qala bilməzdi. Bunlar həm tərcüməçiləri, həm də aktyorları çox sevindirirdi. Odur ki, bu sahədə yeni-yeni addımlar atılmağa başladı. İlk öncə müəyyən müddətdən sonra Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Vilyam Şekspirin "Hamlet" (1906) əsərini tərcümə etdi. Bu tərcümə zamanı müəllif əsərdə bir sıra ixtisarlar etmiş, əsas qəhrəmanların dilindən verilən monoloq və dialoqlarda qısaltmalar aparmış, müəyyən hissələrin tam ixtisarına nail olmuşdur.

Ümumilikdə götürəndə böyük ingilis dramaturqu Vilyam Şekspirin əsərlərinə olan marağın nəticəsidir ki, onun on altı dram əsəri dilimizə müxtəlif dövrlərdə otuz iki dəfə tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümələr Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Cəfər Cabbarlı, Tələt Əyyubov və Sabir Mustafa tərəfindən xalqa təqdim olunmuşdur. Əgər ilkin tərcümələr dilimizə rus dilindən tərcümə edilirdisə, Sabir Mustafanın tərcüməsi sırf orijinaldan tərcümə idi. Bu da get-gedə xalqın inkişafının, xarici dillərə və ədəbiyyata olan marağının bariz təzahürü idi.

Tərcümə əsərlərinin belə uğur qazanması Şekspir yaradıcılığına müraciətin dairəsini daha da genişləndirməyə başlayırdı. Odur ki, 1910-1920-ci illər ərzində "Kral Lir" faciəsi dilimizə tərcümə olundu. Tərcümələr əsnasında məlum oldu ki, zamanın insanları fəlakətə uğradan tələtümündən böyük dramaturqun qəhrəmanlarından təkcə Hamlet deyil, Otello da, Kral Lir də, eyni zamanda digər qəhrəmanları da şikayətçidir. O da insanlığı fəlakətə sürükləyən dünyanın zülmündən, insanlıq hissinin öldüyündən, insanların biganə və laqeydliyindən şikayətçidir. Bütün bunlar Kral Lirin faciəsinə səbəb olan başlıca amillərdir. Ölkəmizdə Vilyam Şekspir yaradıcılığına müxtəlif dövrlərdə müraciət olunmuşdur. Azərbaycanda inqilab baş verəndən sonra sovetlərin hakimiyyətə gəlməsi dönəmində sənətkarların ilk tərcümə edilən əsəri "Otello" faciəsi olmuşdur. Əsər ikinci dəfə tamaşaçılara Həsən Səbri Ayvazovun tərcüməsində təqdim olunmuşdur. Bu tamaşa Azərbaycan yazıçı və dramaturqlarının diqqətini çəkmiş, onların bəzi iradlarına məruz qalmışdır.

XX əsrin 20-ci illəri tələtümlü bir dövrə təsadüf edir. Sovetlərin hakimiyyətə gəlməsi, sovetlərin hər bir sahədə öz ideyalarını diktə etmələri ictimaiyyətin həyatında narahatlıqların yaranmasına səbəb oldu. Belə xaotik həyat tərzi bəzi əsərlərin itməsinə, bəzilərinin bilərəkdən məhv edilməsinə gətirib çıxardı. Belə itən əsərlər içərisində Həsən Səbrinin də əsəri yer alırdı. Odur ki, teatr tənqidçilərinin həm Həsən Səbrinin, həm də Haşım bəy Vəzirovun hansının əsərinin yüksək keyfiyyətlə, orijinala daha yaxın tərcüməsi haqqında dəqiq fikir deyə bilməmələri ağlabatan görünmürdü. Onlar öz fikirlərini və tutarlı qeydlərini yalnız bu əsərlərə yazılan rəylərə əsaslanaraq deyirdilər. Onların bu fikirlərinə istinad olaraq, Haşım bəy Vəzirovun tərcüməsi əsərin orijinalına daha yaxın idi.

Sonrakı dövrlərdə Şekspir yaradıcılığına müraciət etməklə, Azərbaycanda tərcüməçilik sənətini inkişaf etdirmək işi Cəfər Cabbarlıya həvalə edilmişdir. O, "Hamlet" əsərinin tərcüməsi üzərində işləyərkən bu sahə ilə məşğul olan rus müəlliflərinin tərcümələrinə müraciət etmişdir. Bu işdə ona mütərcimlərdən N.A.Polevoyun (1796-1846) və Andrey İvanoviç Kroneberqin (1814-1855) tərcümələri kömək etmişdir. Yeri gəldikcə əsərin təsir gücünü artırmaq üçün müəllif ora aforizm və xalq deyimlərindən də əlavələr etməkdən çəkinməmişdir. Dramaturq "Hamlet"i tərcümə edərkən bu tərcümə sənətinin nə qədər çətin olduğunu qeyd edərək yazır: *"Biz də "Hamlet"i ruhumuza yaxınlaşdırmaqda özümüzü haqlı gördük. Sözlərin və təbirlərin intixabında belə rus mühitinə daha doğma olan Polevoy üzərində qalmayıb, yeddi-səkkiz kitabdan istifadə etdik və hər yerdə dilimizə, ahəngimizə və ruhumuza daha yaxın, daha təbii və doğma sözləri, təbirləri seçib aldıq"* (5, s.8).

Cəfər Cabbarlı bu əsərin üzərində çalışarkən A.Tuqanova (1871-1960) müraciət etməli olmuşdur. Çünki o zamanlar xarici dil bilən mütəxəssislər az olduğu üçün tərcümə zamanı Cəfər Cabbarlı onun yardımından bəhrələnmişdir. Müəllif tərcümə əsnasında Polevoyun tərcüməsinə də müraciət etmişdir. Çünki bu tərcümə o zaman ən mükəmməl tərcümə hesab olunurdu. Əgər əsərin rus dilinə tərcüməsi zamanı tərcüməçi onu öz xalqının milli mənsubluğuna yaxınlaşdırmışdırsa, C.Cabbarlı əsərin tərcüməsində daha çox Şərq mentalitetinə, müsəlman milli kimliyinə mənsubluq elementlərini əsərə əlavə etmişdir. Dramaturqun bu əlavəsi əsərdəki hadisələri öz köküdən qopararaq Şərqə məxsus xüsusiyyətləri faciəyə artırması sadə xalq kütlələrinin marağına səbəb olmuşdur. C.Cabbarlının əsas məqsədi "Hamlet" dramında istifadə etdiyi aydın, sadə dildə bəyanı tamaşaçılar tərəfindən müsbət hal kimi qarşılanması idi. Hamletin məşhur "To be or nor to be" "Olum, ya ölüm" bədii-fəlsəfi ifadəsi çox böyük məharətlə orijinaldan tərcümə edilmişdir. Bu ifadə bu günə qədər öz ifadə gözəlliyini hələ də itirməmişdir.

1926-cı ildə Cəfər Cabbarlının tərcüməsi əsasında çap olunun "Hamlet" faciəsindən sonra dramaturq yenidən Şekspir yaradıcılığına müraciət etmişdir. Dramaturq bu əsəri Şekspirin yazdığı kimi nəzmlə deyil, nəsrlə çap etdirmişdir. Təbii ki, Cəfər Cabbarlı bu möhtəşəm əsəri tərcümə edərkən müxtəlif tərcümə əsərlərilə yanaşı, Şekspirin müxtəlif tərcümələri ilə də tanış olmuşdur: "*Əgər Haşım bəy Vəzirovun tərcüməsində Yaqo və Radriqonun mükalimələri ixtisar olunmuşdusa, rus mütərcimi B.Pasternak qəhrəmanların mükaliməsini ixtisarla vermişdirsə, Əhməd Cavad bunu otuz doqquz misrada vermişdir. Cəfər Cabbarlının tərcüməsində isə bu məqam sadə dildə edilmişdir. Cəfər Cabbarlının tərcüməsində əvvəlki tərcümələrdə verilməyən, ixtisar olunan səhnələrdən, Dezdemonanın qulluqçusu Barbaranın oxuduğu mahnı tərcümənin dəyərini daha da artıran məqamlardan biridir*" (5, s.9).

"Otello" faciəsində əsas qəhrəmanın nitqinin tərcüməçi tərəfindən həm nəsr, həm də nəzmlə verilməsi əsərdə yenilik kimi sayıla bilər.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra tərcümə işlərinə maraq artmaqda davam edirdi. 1927-ci ildə Şekspir yaradıcılığına müraciət edən Əli Səbri dramaturqun "Şıltaq qızın yumşalması" əsərini dilimizə tərcümə etmişdi. Əsər ilk dəfə "Şıltaq qız" adıyla tərcümə olunmuşdu. Bu tərcümə sonralar Şekspirin "Seçilmiş əsərləri" adı altında çap olunan nəşrinə salınmışdır. Bəzi Şekspir tərcüməçiləri kimi Əli Səbri də bu komediyanı nəzmlə deyil, nəsrlə qələmə almışdır.

Bu illər ərzində Şekspir yaradıcılığına maraq durmadan artırdı. Dramaturqun "Otello" faciəsi yenidən dilimizə tərcümə olundu. Bu sahədə Əziz Şərifin də xidməti az olmamışdır. Tamaşaçıların dünyagörüşü artmış, onların tələblərini ödəyəcək səhnə əsərlərinin yaranması üçün yeni-yeni tərcümə əsərləri lazım idi. Əziz Şərifin nəsrlə etdiyi tərcüməni Əhməd Cavad nəzmlə etmişdir. Bu baxımdan Əhməd Cavadın tərcümələri fərqli mövqe tutur.

Böyük dramaturq Vilyam Şekspir elə bir dühadır ki, zaman –zaman onun əsərlərinin dünya xalqlarının dillərinə, eləcə də doğma Azərbaycan dilimizə tərcümə edilməsi yeni tərcümə və mütərcimərin yaranmasına zəmin yaradar.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilli Ş. Sonet sevgisi. /Vilyam Şekspir. Sonetlər./ -Bakı; Azərnəşr, 1992.
2. Искендерова Н. «Отелло» В. Шекспира на Азербайджанском языке. Баку – «Гартал» -1997.
3. İsrafilov H. "Fyuzat" və bədii ədəbiyyat. /Klassika və müasirlik, yaradıcılıq metodu, janr, bədii tərcümə və s./.Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami adına ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri (XVII cild). Bakı – 1999.
4. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. /B.Nəbiyev.-Bakı: Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, -1963.
5. Rzayev F. Cəfər Cabbarlının tərcümələri. /F.Rzayev.-Bakı: Şərq-Qərb, -2013.

Xülasə

Dahi ingilis dramaturqu Vilyam Şekspirin zəngin yaradıcılığına bütün dövrlərdə müraciət olunub və olunmaqdadır. Azərbaycan ədəbiyyatında ingilis dramaturqu Vilyam Şekspirin dramları həm şairlərin, həm yazıçıların, həm dramaturqların, həm tədqiqatçıların həm də tərcüməçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Məqalədə bu böyük dramaturqun zəngin irsinə olan maraqdan bəhs edilir. Burada onun "Otello", "Hamlet", "Şıltaq qızın yumşalması", "Kral Lir" kimi ölməz əsərlərinin dəfələrlə Azərbaycalı tədqiqatçıların maraq dairəsində olması və bu əsərləri dəfələrlə Azərbaycan dilinə tərcümə etmələrindən danışılır. Qeyd olunur ki, olunan tərcümələr Azərbaycanda tərcümə sənətinin inkişafına da yol açmışdır.

Sözü gedən əsərlərin tərcümələri bəzən uğurlu alınmırdı. Amma bu tərcümələr Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu əsərlər dilimizə tərcümə olunaraq teatr tamaşalarında səhnələrə qoyulurdu.

Dahi sənətkarın əsərləri Azərbaycanın tanınmış yazıçı, şair və tərcüməçilərindən Həşimbəy Vəzirov, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Cəfər Cabbarlı, Sabir Mustafa, Tələt Əyyubov və digər mütərcimlər tərəfindən dəfələrlə tərcümə olunmuşdur.

Məqalədə o da qeyd olunur ki, dünya xalqlarının ədəbiyyatına maraq XX ərsin əvvəllərində daha güclü olmuş, bu sahədə çoxlu işlər görülmüşdür. Bu maraqlar bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyat sahəsində də daha əhəmiyyətli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilirdi.

Dünya şöhrətli Şekspirin bir-birindən gözəl əsərləri zaman-zaman Azərbaycanın fərqli qəzet və jurnallarında tərcümə olunaraq dərc olunmuşdur. Bunlara "Kaspi" qəzeti, "Füyuzat" jurnalı və başqalarını misal göstərmək olar.

Summary

The rich creativity of the brilliant English playwright William Shakespeare has been and continues to be addressed at all times. In Azerbaijani literature, the dramas of the English playwright William Shakespeare have been the focus of attention of poets, writers, playwrights, researchers and translators.

The article talks about the interest in the rich heritage of this great playwright. Here talks about that fact that his immortal works such as "Othello", "Hamlet", "The softening of the Maiden" and "King Lear" have repeatedly attracted the attention of Azerbaijani researchers, and they have repeatedly translated the works into Azerbaijani. It is pointed that the translations opened the way for the development of translation art in Azerbaijan.

The translations of the mentioned works were sometimes not successful. But these translations were of great importance for the people of Azerbaijan. These works were translated into our language and staged in theatre performances.

The works of the genious artist have been translated many times by famous writers, poets and translators of Azerbaijan Hashimbey Vazirov, Abdurrahimbey Hagverdiyev, Jafar Jabbarli, Sabir Mustafa, Talat Ayyubov and other translators.

The article also mentions that the interest in the literature of the peoples of the world became stronger at the beginning of the XX century, and a lot of work was done in this field. These interests were realized more significantly and consistently in the field of literature, as in all fields.

From time to time, the world- famous Shakespeare's wonderful works were translated and published in various newspapers and magazines of Azerbaijan. Examples of these are "Kaspi" newspaper, "Fuyuzat" magazine and others.

Резюме

К богатому творчеству гениального английского драматурга Уилбяма Шекспира обращались и продолжают обращатсья во все времена. В Азербайджанской литературе драмы английского драматурга Уильяма

Шекспира находились в центре внимания поетов, писателей, драматургов, исследователей и переводчиков.

В статье говорится об интересе к богатому наследию этого великого драматурга. Здес говорится о том, что его бессмертные произведения, такие как «Отелло», «Гамлет», «Умягчение девушки», «Король Лир» прилекали внимание Азербайджанских исследователей, и они неоднократно переводили эти произведения на азербайджанский язык. В статье отмечаются, что переводы открыли путь развитию переводческого искусство в Азербайджане.

Переводы рассматриваемых произведений иногда оказывались безуспешными. Но эти переводы имели огромное значение для азербайджанского народа. Эти произведения были переведены на наш язык и поставлены в театральных постановках.

Произведения гениального художника ниоднократно переводили известные писатели, поэты и переводчики Азербайджана Гашымбей Везиров, Абдуррахимбей Хагвердиев, Джафар Джаббарлы, Сабир Мустафа, Талат Айубов и д.

В статье также упоминается, что в начале XX века интерес к литературе народов мира окреп, и в этой области была проделана большая работа. В области литературы, как и во всех областях, эти интересы реализовывались более значительно и последовательно.

Время от времени замечательные произведения всемирно известного Шекспира переводились и публиковались в различных газетах и журналах Азербайджана. Примерами тому являются газета «Каспи», журнал «Фьюзат» и другие.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Leyli Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AZADƏ SÜLEYMANOVA
Baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şəki filialı
Suleymanova.a@bk.ru

QARIŞIQ QABİLİYYƏTLİ SİNİFLƏRDƏ TƏDRİSİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Müxtəlifliyin həyatın ədviyyatı olduğu deyilir, lakin pedaqoqlar onu sinifdə şagirdlərin intellektual səviyyələrindəki fərqlərə cavab vermək üçün təhlükə hesab edirlər.

Müxtəlif dil səriştəsi səviyyələrinə malik tələbələrlə işləmək tədrisdə ümumi problem kimi görünür. Hazırkı bütün tədqiqatların məqsədi təhsil proqramının dizaynına görə həmişə qarışıq qabiliyyətli tələbə qruplarına təlimat verən dil müəllimlərinin mövqeyindən məsələni həll etməkdir. Tələbələr yaş, təhsil şəraiti, motivasiya və qabiliyyət baxımından xarakterizə olunacaqlar. Bundan əlavə, cari tədqiqatlarda təklif olunan tədris strategiyaları real həyat fəaliyyətləri və tədris təcrübəsində həyata keçirilən tədbirlərlə bağlı müzakirələr aparılır. Nəticə olaraq, müəlliflər bu qrupdakı bütün tələbələrin iştirakını və dil mənimsəməsini maksimum dərəcədə artırmaq üçün fəaliyyətlər qarışığını seçməyi tövsiyə edirlər. Qarışıq qabiliyyət qruplaşması çoxdan tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə nümunəsi kimi tətbiq olunur. Hazırkı tədqiqat bu strategiyadan öyrənmə-tədris prosesində fərqli üstünlük kimi öyrənənlərin qabiliyyətlərində müxtəliflikdən istifadə etmək üçün düstur kimi istifadə etmişdir. Bu, bacarıqlardakı fərdi fərqlərin birgə təlim fəaliyyətləri ilə həll edilə bilməyəcəyinə dair ənənəvi inamı aradan qaldırmaqda fasilə yaratdı.

Qarışıq qabiliyyətli siniflərdə öz nəticələrini tələbə yoldaşlarının nəticələri ilə müqayisə etmək təbiidir. Müəllimin rolu bələdçi kimi xidmət etmək, ayrı-ayrı tələbələr üçün başlanğıc nöqtəsinin fərqli təyin oluna biləcəyini izah etməkdir, lakin onların hamısının yuxarı qalxmaq üçün eyni imkanları var. Bundan sonra, biz dərslərimizdə mövcud olan müxtəlif səviyyələrə mümkün qədər çox öyrətmək üçün lazım olan səyləri sərf etməyə hazır olmalıyıq. Onda əgər təlim prosesi mehriban şəraitdə keçərsə, maraqlı, rəngarəng və zövqlü olarsa, bütün tələbələr inkişaf edəcəklər. Yaxşı müəllimin əsas məqsədi bütün tələbələrin möhkəm əsaslandırılmış uğur əldə etmək imkanı əldə etməsidir. İbtidai və orta məktəblərində az-çox eyni və ya çox oxşar dil proqramlarından keçmiş tələbələrin universitetə daxil olduqda dil biliklərində belə böyük fərqlər nümayiş etdirmələrinin səbəbləri sonrakı araşdırmalarla cavablandırılmalı olan sualdır. Qarışıq qabiliyyətli sinifləri öyrətmək çətin ola bilər, lakin təhsil sistemi daxilində bu bərabərsizliklərin nədən qaynaqlandığını soruşmalıyıq.

Açar sözlər: bacarıq, öyrənmə qabiliyyət, motivasiya, qruplaşma, dilin mənimsənilməsi, tədqiqat, bacarıq səviyyəsi

Giriş. Məktəb şəraitində bir çox siniflərdə geniş öyrənmə qabiliyyətinə malik tələbələr var, lakin hamısı eyni məqsədə yönəlib. Onlar anlayışları müxtəlif yollarla öyrənir və başa düşürlər. Effektiv müəllim olmaq bir tərəfdən istedadlı şagirdləri cəlb edəcək, digər tərəfdən isə yavaş öyrənənlərin ehtiyaclarını laqeyd qoymayan bir yanaşma tələb edir. Fərqli qabiliyyətlərə malik olan şagirdlər arasında ədalətli tarazlığın yaradılması təhsil sahəsində ən çətin kompromis oldu. Bəzən tək müəllimin hər bir konsepsiyanın mənimsənilməsini təmin etməsi qeyri-mümkün olur, daha çox şagirdlərin sayının çox olduğu məktəblərdə bir sinifdə həddindən artıqdır. Müəllimlər tez-tez vaxt məhdudiyyətləri və əhatə olunmalı olan böyük hissə səbəbindən bir ölçüyə uyğun bütün tədris strategiyasına müraciət etməyə məcbur olurlar. Birgə işləmək, hər hansı problemi və ya tapşırığı həll etmək üçün başqaları ilə səmərəli işləməyə kömək etmək üçün tələbələrin həm sinif daxilində, həm də xaricində istifadə edə biləcəyi mühüm həyat bacarığıdır.[5, s 16–17]

Tələbə qardaşlığının ümumi məqsədə doğru birlikdə işləməyin çox böyük faydalar verə biləcəyini başa düşmə vaxtıdır. Birlikdə öyrənmək onlara çətin anlayışları dərk etmək və ya məlumat və faktları saxlamaq və yada salmaq üçün istifadə edilə bilən bir çox müxtəlif üsulların olduğunu bilməyə kömək edə bilər. Konsepsiyanı başa düşən tələbə öz ideyalarını və strategiyalarını digər tələbələrlə bölüşə bilər. Bu, bərabərlik prinsipinə uyğundur. Bu, bütün tələbələrin öz fikirlərini və strategiyalarını bir-biri ilə bölüşməkdə rahat hiss etdiyi ideal bir sinif otağına gətirib çıxaracaq. Kooperativ qruplar daxilində qarşılıqlı əlaqə onların hər birinə öz qabiliyyətlərinə inamlı olmağa kömək edərdi [6, s 65– 78]

Boaler və digərlərinin araşdırması göstərdi ki, qarışıq qabiliyyətli riyaziyyat dərslərində olan uşaqlar qabiliyyətə görə homojen qruplaşdırılmış dərsləri yerinə yetirirlər. Onlar uşaqların qruplaşdırılmasının yeni üsulunu nəzərdən keçirdilər ki, bu da gənclər arasında qeyri-adi yaxşı davranış və yüksək hörmət və məsuliyyətlə nəticələndi. Üç Amerika liseyində Riyaziyyat fənninin tədrisinin müxtəlif üsullarının nəticələrini təhlil edən araşdırma, şagirdlərin qabiliyyət qruplarına bölünməməsini, lakin bir-birinin öyrənilməsi üçün ortaq məsuliyyət daşımasını əhatə edən bir yanaşmanın əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmaya səbəb olduğunu göstərdi. yüksək və aşağı nəticə göstərən şagirdlərin nailiyyətləri. Bu yanaşma tələbələrə bir-birləri üçün məsuliyyət götürməyi və bu məsuliyyəti həyatın mühüm hissəsi kimi qəbul etməyi öyrətməsi ilə daha çox üstünlüklərə malikdir. Bir çox tədqiqatçılar, oxşar qabiliyyətə malik olan tələbələrin birlikdə qruplaşdırıldığı qabiliyyətə əsaslanan qruplaşdırmaya (izləmə) əks göstərişlərə malikdir. İzləmə tələbələri bütün məktəb günü üçün homojen nailiyyət səviyyəli siniflərə yerləşdirir. İzləmə ən çox tələbələrin orta, orta və ya orta kimi etiketlənmiş müstəqil siniflərdə olduğu sabit bir təhsil kursuna aiddir. İzləmə tələbələr üçün ədalətliliyin pozulmasına gətirib çıxarır və alt qruplar arasında tələbə nailiyyətlərindəki boşluqları artırır. Burns və Mason təklif edir ki, qabiliyyət qruplaşması təsadüfən tələbələr üçün qeyri-bərabər öyrənmə imkanları yarada bilər. Qabiliyyətə görə qruplaşmanın əleyhinə olanları narahat edən məsələlərdən biri də

aşağı qruplara yerləşdirmənin şagirdlərin özünə hörmətinə, mənlik anlayışına, onların məktəbə və məktəb işlərinə münasibətinə mənfi təsir göstərməsidir. Qamoran və Berends beynəlxalq ədəbiyyatı nəzərdən keçirərək, qabiliyyət qruplaşdırılmasının aşağı qruplardakı tələbələrin motivasiyasına və özünə hörmətinə mənfi təsir göstərdiyini irəli sürdülər. Oakes təklif etdi ki, aşağı səviyyəli tələbələr üçün illər keçdikcə mənlik anlayışı daha mənfi olur və bu tələbələr öz bacarıqlarına tənqidi yanaşırlar. Aşağı səviyyəli riyaziyyat dərslərinə yerləşdirilən aşağı nəticə göstərən şagirdlərin (öyrənmə qüsuru olmayanlar) adətən qruplaşdırılmayan tələbələrdən daha pis nəticə göstərdikləri müşahidə edilmişdir. Bununla belə, tələbələr öz qabiliyyət səviyyəsindən yuxarı siniflərə yerləşdirildikdə, nailiyyətlər əhəmiyyətli dərəcədə artır. Burris və Welner Long Island məktəb dairəsinin təqib proqramı ilə bağlı araşdırmalarında heterojen qruplaşdırmanın müsbət təsirlərini dəstəklədilər. [3, s 57]

"Heterojen qruplaşdırılmış siniflərdəki ton, fəaliyyətlər və müzakirələr akademik, diqqət mərkəzində və zənginləşdirilmiş idi" və müəlliflərin kurrikulumda boşluqların aradan qaldırılması adlandırdıqları şey yaradırdı. Tələbələr xüsusi bacarıqlara əsaslanaraq çevik şəkildə qruplaşdırıldıqda, ən aşağı nəticə göstərənlər ən böyük qazanc əldə edirlər. Mübarizə edən tələbələr üçün əlavə vaxtla birlikdə kiçik qrup təlimatı tələbə nailiyyətlərini artırmaq üçün təsirli bir yoldur. Bu təsirlər 3-4 şagirddən ibarət qruplarda diferensiallaşdırılmış təlimat və materiallarla birləşdirildikdə daha da böyük olur. Bu təsirlər ən çox riyaziyyat və elmdə olmuşdur. Müəllimlər həmçinin təlimatı istiqamətləndirmək üçün müxtəlif qiymətləndirmələrdən istifadə etməli və hər bir şagirdin fərqli öyrəndiyi və potensiala malik olduğu fərziyyəsi altında işləməlidir. Şagirdlər üçün uyğun və əlçatan olan mənalı tapşırıqları seçmək müəllimin məsuliyyətidir. Nəhayət, və ən əsası, müəllimlər yüksək gözləntilərə malik olmalıdırlar. Kooperativ qruplardakı tələbələrin açıq problemləri müstəqil həll etmək imkanlarına malik olması, eyni zamanda birlikdə işləməyə təşviq edilməsi vacibdir. çoxlu perspektivlər və həll yolları təqdim edin. Etibarlılıq və ədalətlilik mədəniyyətini inkişaf etdirmək, tələbələrin akademik qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq hər bir müəllimin məsuliyyətidir. Hooper özünə hörmətin artması və şagirdlərin məktəb işinə və həmyaşıdlarına münasibətinin yaxşılaşdırılmasının üstünlüklərini tapmışdır. Towns, Kreke, and Fields həmyaşıdlarına münasibətin yaxşılaşdırılmasından sonrakı faydaları müəyyən etdi və sinif daxilində vacib bir cəmiyyət hissini ehtiva etdi.[1,s 79-81]. Qarışıq qruplaşdırmanın aşağı qabiliyyətli tələbələrə xas olan üstünlükləri arasında sosiallaşmaq və onlardan öyrənmək imkanının olması daxildir. orta və ya yüksək qabiliyyətə malik tələbələr və onların öyrənmə motivasiyasını artırmağa kömək edə biləcək damğalanmış hiss etmək şansının azalmas. Yüksək qabiliyyətli tələbələrə xas üstünlüklərə aşağıdakılar daxildir: başa düşdükləri şifahi gücləndirici materialdan akademik fayda əldə etmək, yüksək qabiliyyətli tələbələrlə əlaqəli ola biləcək arzuolunmaz sosial stiqmalardan qaçmaq və dəyərli liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirmək. Heterojen qabiliyyət qrupları tələbələrin bir-birinə və məktəb

işlərinə münasibətini yaxşılaşdırmaqla, sinifdə icma hissi yaratmaqla və dəyərli sosial və akademik dərslər verməklə fayda verir. Aşağı qabiliyyətli tələbələri heterojen qabiliyyət qruplarına yerləşdirmək onlara əhəmiyyətli akademik nailiyyətlər əldə etmək imkanı verir. Bu qazanclar bir neçə səbəbə görə həyata keçirilə bilər, o cümlədən: kurrikulumun daha yaxşı başa düşülməsi, təkmilləşdirilmiş təhsil vərdişləri və öyrənmə texnikası, artan inam və öyrənmə motivasiyasının artması.[6, s 121–127]

Aşağı qabiliyyətli tələbələrin öz qruplarında yüksək qabiliyyətli tələbələrdən öyrənmələrinin bir neçə yolu var. Yüksək qabiliyyətli tələbələr tez-tez güclü anlayışa malik olduqları tədris materialını, mübarizə aparan daha aşağı qabiliyyətli tələbələrə öyrədirlər və ya inkişaf etdirirlər. Hətta çətin mövzuların başqa bir tələbə tərəfindən sadə şəkildə aydınlaşdırılması da aşağı qabiliyyətli tələbələr üçün faydalı olduğunu sübut edir. Yüksək qabiliyyətli tələbələr tərəfindən verilən mürəkkəb mövzuların aydınlaşdırılması aşağı qabiliyyətli tələbələrdə inam yaratmaq potensialına malikdir. Materialı həmyaşıdlarının nöqteyi-nəzərindən dərk etməsindən qaynaqlanan aşağı qabiliyyətli tələbələrə inamın artması onlara analitik düşüncə üçün daha çox imkanlar verir. Kurrikuluma aid yaxşı işlənib hazırlanmış suallar bu izahat və dəqiqləşdirmələrə olan ehtiyacı təmin edir və homojen qabiliyyət qruplarında o qədər də ehtimal olmaya bilər. Yüksək fəaliyyət göstərən qruplar düşüncələri ilhamlandırmaq və yeni perspektivlər vermək üçün optimal səviyyəli münaqişə tələb edir. Qruplarda müxtəliflik, o cümlədən müxtəlif qabiliyyətlərə malik qruplar bu münaqişə səviyyəsinə çatmaq şansını artırır. Bu tip repetitorluq yüksək qabiliyyətli tələbələrin cansıxıcı olmasının qarşısını alır, eyni zamanda aşağı qabiliyyətli tələbələri sürətləndirir və nümunəvi tələbə mərkəzli sinif təşkil edir. Neihart müəyyən etdi ki, tələbələr ən çox sosial və emosional fayda təklif etmək üçün qarışıq qabiliyyətli qrupları qəbul edirlər. Saleh və De Yonq tərəfindən tədqiq edilmiş və tədqiq edilmiş bu mövzunun başqa bir aspekti heterojen qabiliyyət qruplaşdırılması nəticəsində şagird nailiyyətlərində motivasiyanın roludur. [4, s 23–29.]

Hazırkı tədqiqat kurrikulumun müxtəlif fənləri üzrə tələbələrin akademik nailiyyətlərinin artırılmasında iki qruplaşdırma strategiyasının effektivliyini müqayisə etməyə cəhd etmişdir. O, müəllimlərə şagirdlərin müxtəlif fonlara mənsub olduğu və müxtəlif öyrənmə üslublarına malik olduğu bir sinifdə ustalıqla öyrənməyə nail olmaq barədə narahatlıqlarını aradan qaldırmağa kömək etməyə çalışırdı. O, müəllimlərə müxtəliflik haqqında əsas və qüsurlu bir fərziyyədən imtina etmələrinə kömək etmək üçün onu daha geniş anlayışla əvəz etməyə çalışdı. Hazırkı tədqiqatda qarışıq qabiliyyət qrupu müəllim tərəfindən seçilmiş və verilmiş fənn üzrə əvvəlki imtahan balları əsasında bir yerə yerləşdirilən qrup tələbələrinə aiddir. Tələbə qrupu tələbələrin öz şəxsi üstünlükləri əsasında formalaşdırdıqları maksimum beş tələbədən ibarət idi. Bu tədqiqatda nailiyyət şagirdin yazılı imtahanda 15 balla topladığı balların sayı baxımından müəyyən bir fənn üzrə nailiyyəti kimi müəyyən edilir. [2, s 86-87]

Nəticə. Yekun olaraq təkrar etmək olar ki, qarışıq qabiliyyət qruplaşdırılması həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün tədris-təlim prosesində çoxlu üstünlüklərə malikdir. Bununla belə, hazırkı araşdırmada test xalları tələbə öyrənməsinin yalnız yekun görünüşünü təmin edir. Gələcək tədqiqatlar üçün təkcə hər bir qruplaşdırma strategiyası çərçivəsində şagird nailiyyətlərini deyil, həm də müəllimlərin pedaqogika və təcrübələrini müqayisə etmək faydalı olardı. Tələbə öyrənməsi üçün o qədər müxtəlif qruplaşdırma strategiyaları və dəyişənlər mövcuddur ki, bütün tələbələr üçün hər zaman işləyən bir qruplaşdırma strategiyasını mütləq əminliklə tövsiyə etmək mümkün deyil. Buna baxmayaraq, qarışıq qabiliyyət qruplaşması, səylə istifadə edilərsə, sinifdəki ehtimalları bərabərləşdirmək üçün konstruktiv bir paradiqma kimi inkişaf edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Goleman, D. (2005) Emotional intelligence. New York: Bantam Dell, 33–45, 79–95.
2. Harmer, J. (2015). The practice of English language teaching. Harlow: Pearson Education Limited, 86–94, 177–180.
3. Prodromou, L. & Clandfield, L. (2007). Dealing with difficulties. Solutions, strategies and suggestions for successful teaching. Peaslake: Delta Publishing, 57–87
4. Wenden, A, & Rubin, J. (1987) Learner strategies in language learning. London: Prentice Hall International, 23–29.
5. West, K. (2010). Inspired English teaching. A practical guide for teachers. New York: Continuum International Publishing Group, 16–17.
6. Williams, M. & Burden, R.L. (1997) Psychology for language teachers. Cambridge: Cambridge University Press, 65– 78, 101–103,121–127.

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ В СМЕШАННЫХ КЛАССАХ

Резюме

Говорят, что разнообразие – это пряность жизни, но преподаватели видят в нем угрозу реагированию на различия в интеллектуальном уровне учащихся в классе.

Общей проблемой в преподавании является работа со студентами с разным уровнем владения языком. Все текущие исследования направлены на решение этой проблемы с точки зрения учителей языка, которые при разработке учебной программы всегда обучают группы учащихся со смешанными способностями. Студенты будут охарактеризованы с точки зрения возраста, образования, мотивации и способностей. Кроме того, стратегии обучения, предлагаемые в текущих исследованиях, обсуждаются в связи с реальной деятельностью и действиями, реализуемыми в педагогической

практике. В заключение авторы рекомендуют выбирать сочетание занятий, чтобы максимизировать участие и овладение языком всех учащихся в этой группе. Группы со смешанными способностями уже давно практикуются как пример взаимодействия между учениками. В настоящем исследовании эта стратегия использовалась как формула для использования разнообразия способностей учащихся как явного преимущества в процессе преподавания-обучения. Это положило конец традиционному убеждению, что индивидуальные различия в навыках не могут быть устранены посредством совместной учебной деятельности.

В смешанных классах естественно сравнивать свои результаты с результатами однокурсников. Роль учителя – служить проводником, объясняя, что отправная точка может быть установлена по-разному для отдельных учеников, но все они имеют одинаковую возможность двигаться вверх. Далее, мы должны быть готовы приложить усилия, необходимые для преподавания как можно большего на различных уровнях, доступных в наших классах. Тогда, если процесс обучения будет проходить в дружеской обстановке, если он будет интересным, красочным и приятным, все ученики будут развиваться. Основная цель хорошего учителя – обеспечить всем ученикам возможность добиться обоснованного успеха. Причины, по которым учащиеся, которые прошли более или менее одинаковые или очень похожие языковые программы в начальной и средней школе, демонстрируют такие большие различия в языковых навыках при поступлении в университет, — это вопрос, на который необходимо ответить в ходе дальнейших исследований. Преподавание классов с разным уровнем способностей может быть сложной задачей, но нам нужно задаться вопросом, к чему приводит это неравенство в системе образования.

Ключевые слова: способности, способность к обучению, мотивация, группировка, овладение языком, исследование, уровень навыков**.**

ORGANIZING TEACHING IN MIXED ABILITY CLASSES

Summary

Diversity is said to be the spice of life, but educators see it as a threat to responding to differences in students' intellectual levels in the classroom.

Dealing with students of varying levels of language proficiency appears to be a common challenge in teaching. All current research aims to address the issue from the perspective of language teachers who, by curriculum design, always instruct groups of students of mixed abilities. Students will be characterized in terms of age, educational background, motivation and ability. In addition, the teaching strategies proposed in current research are discussed in relation to real-life activities and actions implemented in teaching practice. In conclusion, the authors recommend choosing a mix of activities to maximize the participation and language acquisition of all students in this group. Mixed-ability grouping has long been practiced as an

example of interaction between students. The present study used this strategy as a formula for using diversity in learner abilities as a distinct advantage in the teaching-learning process. This provided a break in the traditional belief that individual differences in skills cannot be addressed through collaborative learning activities.

In mixed-ability classes, it is natural to compare one's own results with those of fellow students. The teacher's role is to serve as a guide, explaining that the starting point may be set differently for individual students, but they all have the same opportunity to move up. Next, we must be willing to put in the effort necessary to teach as much as possible to the various levels available in our classes. Then, if the learning process takes place in friendly conditions, if it is interesting, colorful and enjoyable, all students will develop. The primary goal of a good teacher is to ensure that all students have the opportunity to achieve well-grounded success. The reasons why students who have undergone more or less the same or very similar language programs in their primary and secondary schools show such large differences in language skills when they enter university is a question that needs to be answered by further research. Teaching mixed-ability classes can be challenging, but we need to ask what these inequalities are driving within the education system.

Keywords: ability, learning ability, motivation, grouping, language acquisition, research, skill level

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: F.i.l.ü.f.d.dos Ulduz Bəşir qızı Mürşüdova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA SƏİDƏ QUBAD QIZI
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun magistrantı
seide9146@gmail.com

MOLLA PƏNAH VAQİFİN ƏRUZ VƏZNLİ ŞEİRLƏRİNDƏ POETİK SİMMETRİYA - PARALELİZM VƏ TƏZAD POETİK FİQURLARI

Azərbaycan ədəbiyyatında XVII-XVIII əsr klassik romantik poeziyadan erkən realizmə doğru ədəbi istiqamətin inkişaf dövrüdür. Azərbaycan ədəbiyyatının erkən realizm mərhələsinin görkəmli nümayəndəsi olan Molla Pənah Vaqif bədii dilin milliləşməsində böyük rol oynamışdır. Sənətkar həm folklordan yazılı ədəbiyyata gələn janrlarda, həm də klassik şeir ənənələrində yazdığı nümunələrlə bədii dilin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Vaqif yaradıcılığının bir hissəsini əruz vəznində yazdığı şeirlər təşkil etdiyi üçün bu məqalədə qəzəl, müxəmməs, müstəzad və müəşşərlərində işlənən poetik fiqurlardan olan paralelizm və bədii təzadın işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

Şeirin əsas xüsusiyyətlərindən olan simmetriya və müvazilik Vaqif poeziyasında da müxtəlif çalarda - misra və beytlərin ahəngdarlığı, axıcılığı, musiqililiyi ilə özünü göstərir. Vaqif şeirində paralelizmin leksik (analogiya), qrammatik, sintaktik, psixoloji kimi növlərinin işləndiyinin şahidi oluruq. Poetik fiqur kimi paralelizm həm qədim türkdilli abidələrimizdə, həm şifahi xalq ədəbiyyatında (dastanlar, mahnılar, atalar sözləri və s.), həm də klassik və müasir bədii ədəbiyyatda geniş işlənən poetik vasitələrdən biridir. Molla Pənah Vaqif də şifahi xalq ədəbiyyatından və klassik Şərq şeir ənənəsindən bəhrələnərək, paralelizmin təkrarsız nümunələrini yaradaraq, bu yolu özünəməxsus şəkildə davam etdirmişdir.

Klassik şeir ənənəsində mənəvi poetik fiqur kimi bilinən təzad qarşı-qarşıya qoyulan söz, kontekstual cəmləşən sözlər və yaxud da bütöv sintaktik vahid - cümlə olaraq özünü göstərir. Şeirin ifadəliliyini və emosionallığını gücləndirərək, əsas ideyanın aydınlaşaraq, ortaya çıxmasına zəmin yaradır. Vaqif də öz şeirlərində təzadın müxtəlif növlərindən istifadə edərək, əsas fikrini oxucuya çatdırmağa çalışmışdır. Təzadın leksik, sintaktik, məntiqi və morfoloji növlərinin işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edilərək, həm folklor, həm də klassiklərin əsərlərindən gətirilən nümunələrlə müqayisədə verilmişdir.

Açar sözlər: Molla Pənah Vaqif, klassik şeir, poetik fiqurlar, paralelizm, təzad

SAIDA GUBAD GIZI MAMMADOVA

POETIC SYMMETRY - PARALLELISM AND CONTRASTING POETIC FIGURES IN THE ARUZ METRE POEMS BY MOLLA PANAH VAGIF

The period from the 17th to the 18th century in Azerbaijani literature is characterized by the development of literary trends from classical romanticism to early realism. Molla Panah Vagif, a prominent representative of early Azerbaijani realism, played a significant role in nationalizing the artistic language. The word man had a significant impact on the development of the literary language in both genres that came from folklore to written literature and in the classical poetic tradition. Vagif left a significant legacy in the field of poetry written in Aruz metre, making it possible to discuss the poetic techniques such as parallelism and poetic contrasts used in his ghazals, mukhammases, mustazads, and muashshars.

One of the main characteristics of Vagif's poetry is symmetry and parallelism, which manifest in his poetry through the harmony, flippancy, and musicality of lines and couplets. In Vagif's poetry, we see the use of various forms of parallelism: lexical (analogies), grammatical, syntactical, psychological, and others. Parallelism, as a poetic technique, is widely used not only in ancient Turkic literature but also in oral folk literature (epics, songs, proverbs and etc.) as well as in classical and contemporary literature. Inspired by both oral folk literature and classical Eastern poetry, Molla Panah Vagif created unique examples of parallelism, continuing this path in his own style.

In the classical poetic tradition, the term “contrast” known as a "poetic figure" manifests itself where words, phrases, or entire syntactical units are juxtaposed to enhance the expressiveness and highlight the main idea. Vagif also used various forms of poetic contrasts in his poems, aiming to convey the main idea to the reader. The article discusses the features of using lexical, syntactical, logical, and morphological aspects of poetic contrast and provides the comparisons with examples from folklore and classical literature.

Keywords: Molla Panah Vagif, classical poem, poetic figures, parallelism, contrast.

МАМЕДОВА САИДА ГУБАДОВНА

ПОЭТИЧЕСКАЯ СИММЕТРИЯ - ПОЭТИЧЕСКИЕ ФИГУРЫ ПАРАЛЛЕЛИЗМА И КОНТРАСТА В СТИХАХ МОЛЛЫ ПАНАХ ВАГИФА

XVII-XVIII века в азербайджанской литературе - это период развития литературного направления от классической романтической поэзии к раннему реализму. Видный представитель раннего этапа реализма в азербайджанской литературе, Молла Панах Вагиф сыграл большую роль в национализации

художественного языка. Поэт оказал важное влияние на развитие художественного языка с примерами, которые он написал как в жанрах, пришедших из фольклора в письменную литературу, так и в традициях классической поэзии. Поскольку часть творчества Вагифа составляют стихи, написанные им в стиле аруз, в этой статье рассматриваются особенности обработки параллелизма и художественного контраста между поэтическими фигурами газели, мюхаммаса, мюстазада и мюашшара.

Симметрия и уравновешенность, являющиеся главными чертами поэзии, проявляются и в поэзии Вагифа в различных оттенках - гармонии, плавности, музыкальности полустиший и двустиший. В поэзии Вагифа мы являемся свидетелями разработки таких видов параллелизма, как лексический (аналогия), грамматический, синтаксический, психологический. Параллелизм как поэтическая фигура встречается как в наших древних тюркоязычных памятниках, так и в устной народной литературе (былинах, песнях, пословицах и т. д.), а также это один из широко используемых поэтических приемов в классической и современной художественной литературе. Молла Панах Вагиф также по-своему продолжил этот путь, извлекая выгоду из устной народной литературы и классической восточной поэтической традиции, создавая неповторимые образцы параллелизма.

В традиции классической поэзии контраст, известный как духовная поэтическая фигура, проявляется в виде противопоставленного слова, контекстно сконцентрированных слов или целой синтаксической единицы - предложения. Усиливая выразительность и эмоциональность стихотворения, он проясняет основную идею, создает почву для ее возникновения. Вагиф также пытался донести до читателя свою основную мысль, используя в своих стихах различные виды контраста. Приведены особенности разработки лексического, синтаксического, логического и морфологического типов контраста в сравнении с примерами, приведенными как из фольклора, так и из произведений классиков.

Ключевые слова: Молла Панах Вагиф, классическая поэзия, поэтические фигуры, параллелизм, контраст

Giriş

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Molla Pənah Vaqifin bədii dilin milliləşməsində böyük rolu olmuşdur. Nəinki folklor və xalq danışığı üslubunda yazdığı, həmçinin klassik janrlarda yazdığı şeirlərində də yeni bədii dili inkişaf etdirmişdir. Sarayda yaşadığı zamanlarda demək olar ki, klassik şeir janrlarında daha çox yazıb-yaratmışdır. Şairin edamından sonra evinin yandırıldığı zaman bütün əsərləri məhv olmuşdur. Sonradan onun əsərləri toplanılmış və çap olunmuşdur. Əruz vəznində yazdığl qəzəl, müxəmməs, müstəzad və müəşşərlərində sadə anlaşıqlı dillə bərabər, klassik şeirin ənənələrini də müəyyən qədər qoruyub

saxlamışdır. Bu şeirlərdə klassik şeirdə işlənən poetik fiqurlara, klassik ifadələrə, izafət birləşmələrinə daha çox rast gəlirik. Lakin bunlar Nəsimi və Füzuli poeziyasında olduğu qədər dolayı, çoxqatlı, mürəkkəb fiqurlar deyil, ilahi məzmun daşımır, daha sadə, daha real, daha milli formada özünü biruzə verir.

Məsələn, "səri-kuyin" ifadəsinin həm Füzuli, həm də Vaqif poeziyasinda işlənmə fərqinə baxaq.

Edəməm tərk, Füzuli, *səri-kuyin* yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim!.. (M. Füzuli)
Könül tiflinə dərs verdim kitabi-hüsnünü, billah,
Səri-kuyində xəlvət etməyə təkrarə göndərdim... (M. P. Vaqif) (17.s.160)
Və yaxud, "afəti-can" ifadəsinə də nəzər yetirək:
Can vermə qəmi-eşqə ki eşq afəti-candır,
Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır!.. (M. Füzuli)
Özü bir afəti-can, qəmzəsi qal sahibidir,
Gün kimi neməti-xubluqda kamal sahibidir... (M.P.Vaqif) (17.s.166)
Və yaxud;
Heç bəndə sənə olmaya, yarəb ki həvalə,
Sən afəti-cansan!.. (M. P. Vaqif) (17.s.205)

Bu nümunələri müqayisə edəndə, eyni ifadələr Vaqif poeziyasında daha sadə, real, anlaşıqlı olduğu aydın görünür. Füzulinin işlətdiyi dolayı, çoxqatlı ifadələr Vaqifin şeirində sadələşərək, milliləşir. Məhz belə ifadələrin milliləşməsi Vaqif yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən Vaqif də Füzuli kimi məktəb yaratmış sənətkarlarımızdandır.

Çün "uman yerdən küsərlər" bir məsəldir xalq ara,
Küsdüyüm bica deyildir, aşinadan küsmüşəm... (17.s.154)

Bu nümunədə göründüyü kimi, "Küsmüşəm "rədifli qəzəlində folklor nümunəsindən istifadə etmişdir. Vaqifin əruz vəznli şeirlərində klassik şeir ənənəsi müəyyən qədər saxlanıldığı üçün klassik poetik fiqurlar da qoşmaları ilə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Doğrudur, klassik sufi şeirlərində olduğu qədər rəmzlər yoxdur, amma poetik fiqurların fonetik, leksik və qrammatik səviyyəsində zəngin nümünələrinə rast gəlirik. Bu şeirlərdə klassik Şərq şeirində işlənən poetik təkrar və paralellik yaradan vasitələrdən kifayət qədər istifadə edilmişdir. Dil strukturunun müxtəlif yaruslarında: fonem-morfem-leksem (söz) - söz birləşməsi - cümlə kimi vahidlərlə ahəng, ritmlilik yaradan vasitələrə nümunələr gətirərək nəzər yetirək. İstər klassik, istərsə də müasir şeirdə mənaya xələl gəlmədən musiqililiyin, ahəngdarlığın, müvaziliyin olması əsas şərtlərdəndir. Bədii əsərlərdə poetik fiqurların əhəmiyyəti böyükdür və poetiklik, rəngarənglik yaradan vasitələr - nitq ifadələridir. Bu poetik fiqurlar şeiri daha oxunaqlı və maraqlı edir, oxucuya da, dinləyiciyə də zövq verir. Müəllif fikrini daha ifadəli və emosional şəkildə ifadə etməyə imkan verir. "Fiqur" sözü obraz, şəkil deməkdir. Poetik fiqurlar bütün bədii əsərlərdə, ən çox da poeziyada obrazlılıq yaradır. Poetik fiqurlar həm də linqvopoetik mövqedən də

yanaşaraq qruplaşdırılır. Bu barədə Nizaməddin Mustafanın "Füzulinin poetik semantikası", Musa Adilovun "Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili" adlı monoqrafiyalarında bəhs olunur.

"Ədəbiyyat dil üzərində yaranan, dilə əsaslanan incəsənət növüdür. Ədəbi nümunələrin linqvopoetik aspektdə öyrənilməsi təbiidir"... (19.s. 13)

"Diqqət yetirilsin ki, məqlub hadisəsi tələffüz (səs) ilə əlaqədar deyil, məhz yazılış, imla (hərf) ilə əlaqədar hadisədir. Odur ki, hətta mümkün olduğu təqdirdə sənətkar əlində bədii - estetik vasitəyə çevrilir"... (1.s.23)

POETİK SİMMETRİYA –PARALELİZM

A.N. Veselovski paralelizmi poeziyanın ilkin düstüru adlandırırdı. Onun fikrincə, şeirin bəsit sxem və formulları insanın öz mahiyyəti ilə təbii qüvvələri eyniləşdirdiyi və uyğunlaşdırdığı məqamda yaranmışdır. A. N. Veselovskinin fikirlərinə əsaslanaraq Nizaməddin Mustafa paralelizmləri müxtəlif cəhətlərdən izah edir. (19.s.45)

Bəzi mənbələrdə paralelizmin altı növü göstərilir: leksik və qrammatik cəhətdən (təkrar, sinonimlik, oxşarlıq), qrammatik cəhətdən oxşar olub leksik bənzərsizlik olan (ayrılıq və ya oxşarsızlıq), qrammatik oxşarlığı olmayan, yalnız leksik məna əsasında yarananlar(formal cütlər). (19.s.26)

Qrammatik paralelizm həmcinslik, şəkilçilərin təkrarı və eyni qrammatik quruluşlu misraların və beytlərin ahəngləşməsi, axicılıq, musiqililik yaratması ilə yaranır. Bu da sənətkarın böyük ustalığından irəli gəlir.

1.Oxudum, öpdüm, gözə sürtdüm, dedim: səd mərhəba!.. (17.s.158)
2.Zülfün kimi heç zülfi-pərişan ələ düşməz,
Lələn kimi bir ləli-Bədəxşan ələ düşməz... (17.s.172)
3. Üzləri pərtövi-mehri-cahanara kimidir,
Səfheyi-sinələri simi-müsəffa kimidir,
Ləzzəti ləhcələri nitqi-məsiha kimidir,
Əlləri möcüzeyi-həzrəti-Musa kimidir,
Dilrübalıqda əcayib yədi-beyzaları var... (17.s.195)
4. Gözüm, könlüm, əzizim, qəlbimin xaqanı, xoş gəldin... (17.s.189)
5.Ey gülüm, ey nərgisim, sərvi-rəvanım, gələ gör,
Ey dodağı şəkkərim, şirin dəhanım, gələ gör!.. (17.s.192)

Birinci nümunədə zaman və şəxs, ikinci və üçüncü nümunədə mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə müvazilik yaradılmışdır. Son iki nümunədə bədii xitabların ardıcıl işlənməsi misralarda simmetrik tarazlığı və müvaziliyi saxlayır. Burada qrammatik paralelizm vasitəsilə ahəngdarlıq yaranmışdır. Bu cür xitablara (şəkilçiləri ixtisar etmədən) qrammatik paralelizmin yaradılmasına Nəsimi və Füzuli yaradıcılığında çox rast gəlirik.

1.Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım... (M.Füzuli) (16.s.294)
2. Ey mənim ararım, ey səbrü qərarım, hardasan?
3. Ey şərabi-küvsərim, getməz xumarım, hardasan?

4. Ey şəkərləb, yari-şirinruzigarım, hardasan?.. (İ. Nəsimi)

Leksik paralelizm. Bu poetik vasitəni analogiya da adlandırmaq olar. Analoji (oxşar) sözlər vasitəsilə müvazilik və simmetriya yaradılır. Vaqif həm əsl sinonimlərlə, həm də kontekstual sinonimlərlə bu poetik fiqurun gözəl nümunələrini yaratmışdır.

1.Nə qıza, nə oğula, nə dusta, nə yarə bax!.. (17.s.156)

2. Müştağam qamətinə, gərdəninə, qollarına,
Qaşına, qabağına, ağ üzünə, xallarına,
Zülfünə, buxağına, yanağına ,əllərinə.. (17.s.192)

3. Gecə-gündüz dərdü qəm etmiş məni candan bezar... (17.s.176)

Birinci və ikinci nümunədə kontekstual sinonimlərlə müvazilik yarandığı kimi, üçüncü nümunədə əsl sinonimlərin vasitəsilə yaranmışdır. Bundan əlavə bu nümunələrdə, həmçinin qrammatik paralelizm də işlənmişdir.

Sintaktik paralelizm də fikrin ifadəliliyini və emosionallığını gücləndirən vasitədir. Bəzən "struktur paralelizm" də adlandırırlar. Qrammatik və leksik paralelizmdən fərqli olaraq, burada eyni qrammatik şəkilçili cümlələrin və sözlərin deyil, bütöv sintaktik modelin təkrarı və paralelliyi əsas götürülür. Görkəmli türkoloq alim K.N.Vəli bu haqda yazır: *"Sintaktik paralelizm mühüm poetik fiqur kimi yalnız türk eposunda və ümumiyyətlə, folklor ənənəsində deyil, həm də Orxon –Yenisey abidələrinin dilində, Mahmud Kaşğarinin "Divani lüğət-üt-türk", Yusif Balasaqunlunun "Kutadqu bilik" əsərlərində və söz sənətinin digər abidələrində geniş yayılmışdır. Türkdilli ədəbiyyatda və folklorda geniş şəkildə işlənən bu sintaktik paralelizm digər poetik fiqurların böyük hissəsini öz ətrafında birləşdirir. Epik mətndə sadə və mürəkkəb cümlə, mətn sintaksisi, epik formula məsələlərinin, şeir və nəsr problemlərinin həlli zamanı sintaktik paralelizmə müraciət edirlər*". (21.s.218)

Nəğmələr şeirdən daha qədimdir və ahəng, ritmlilik, musiqililik xüsusiyyətlərinə malik olan janrdır.Tarixi təkamül nəticəsində şeir nəğmədən ayrılmış və bu xüsusiyyətlər müəyyən qədər şeirdə də qorunub saxlanılmışdır. Paralelizm də bu qorunub saxlanan xüsusiyyətlərdəndir. Qafiyədən fərqli olaraq işlənmə yerinə görə sərbəstdir. Hətta qafiyəsiz şeirlərdə də paralelizmdən istifadə olunaraq müvazilik qorunub saxlanılır. Məsələn, "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanında mətnin ahəngi paralelizmlərlə yaranır.

At demərəm sənə, qardaş derəm,
Qardaşımdan yey!
Başıma iş gəldi, yoldaş derəm,
Yoldaşımdan yey!

Demək olar ki, şifahi xalq ədəbiyyatının tapmaca və atalar sözləri kimi janrları sintaktik paralelizmlə daha ifadəli, emosional və ahəngdar olmuşdur. Məsələn,

"Ac qulağım, dinc qulağım".
"Az aşım, ağrımaz başım".

"Əldən qalan əlli il qalar".
"O yanı qaya, bu yanı qaya, içində sarı maya".
"Altı bulaq içərlər, üstü zəmi biçərlər". və s.

M.P.Vaqifin şeirlərində də kifayət qədər bu poetik fiqurun işlənmə müxtəlifliyinə rast gəlirik:

1. *Dövlətü iqbalü malın axırın gördüm tamam,*
Həşmətü cahü cəlalın axırın gördüm tamam,
Zülfü ruyü xəttü xalın axırın gördüm tamam,
Həmdəmi-sahibcamalın axırın gördüm tamam,
Başədək bir hüsnü-surət, qəddü qamət görmədim... (17.s.186)
2. Mən ha sənin ol məh üzünü görmüşəm yüz yol,
Ol kirpiyini, şux gözünü görmüşəm yüz yol,
Həm yoldaşını, həm özünü görmüşəm yüz yol,
Şəkkər kimi şirin sözünü görmüşəm yüz yol,
Daxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?
Bəsdir bu dayanmaq!.. (17.s.207)

Birinci nümunədə sintaktik paralelizmlə birlikdə sintaktik təzad da işlənmişdir. İkinci nümunədə isə sintaktik və leksik paralelizm işlənmişdir. Burada leksik paralelizm bədii sual (məzəmmət məqsədilə işlənən təcahülül-arif) bir-birinə qovuşmuş şəkildə işlənmişdir.

Psixoloji paralelizm təbiətə məxsus iş, hal, hadisənin təsviri insana məxsus iş, hal, hadisə ilə yanaşı işlədilir. Psixoloji paralelizmi təşkil edən tərəflər bir-biri ilə semantik cəhətdən bağlanmır və müstəqildir. Demək olar ki, motivlər bərabərhüquqludur. Tarixi inkişafla psixoloji paralelizmdən sintaktik paralelizm yaranmışdır.

Tuba boylum, qamətindi sərvü-ərərdən gözəl,
Gül üzün yanında zülfün sünbüli-tərdən gözəl,
Dişlərin dür, ləblərin yaquti-əhmərdən gözəl,
Hər sözün bir kəlməsi yüz qəndü şəkkərdən gözəl,
Müxtəsər şəhdi-dəhanın abi-kövsərdən gözəl... (17.s.182)

Bu nümunədə isə gözəlin boyu, qaməti sərv ağacı, saçı sünbüllə, hər sözü, kəlməsi qənd, şəkərlə, ağzının balını (şirinliyini) Kövsər bulağının suyu ilə yanaşı işlədərək müqayisə edilir.

TƏZAD (Mənəvi poetik fiqur)

Hələ qədim zamanlarda insanlar bizi əhatə edən mühitin əksliklərdən təşkil olunduğunu bilirdilər. Əksliklər həm vəhdətdə - yanaşı, həm də qarşılıqlı mübarizə apararaq, yeri gələndə bir birinə keçə bilirdilər. İstilik-soyuqluq, yaxşılıq-pislik, varlıq-yoxluq bu cür əksliklər hesab olunur. İşıq-qaranlıq əksliyinə baxaq. İşığın mənbəyi həm maddi - Günəş, həm də mənəvi-insanın daxilindəki işıqla bağlıdır. İşıq elmdir, işıq sevgidir, işıq ədalətdir, işıq mübarizədir, işıq yenilməməkdir, işıq hər şeyə rəğmən ümid bəsləməkdir. "İynənin ucu boyda" işıq varsa, demək hələ

məğlubiyyətdən söz gedə bilməz. Qaranlıq (cəhalət, nadanlıq, pislik, zülm) isə müvəqqətidir, sonda qalib ola bilməz, çünki qaranlığın mənbəyi yoxdur. Mənbəyi olmayan bir şey bir gün tükənməlidir. Bədii əsərlərdə rast gəldiyimiz işıq və qaranlığın mübarizəsi zamanı sonda həmişə işıq qalib gəlir. Bu, fəlsəfədə "əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi"qanunu kimi öyrənilir. Bəs ədəbiyyatda, bədii əsərlərdə, ən çox da poeziyada fikrin ifadə edilməsi üçün emosionallığı, fikrin dəqiqliyini, fikrin israr edilməsini və tərənnümü daha qabarıq şəkildə oxucuya çatdırmaq üçün bu əksliklərdən necə istifadə olunur? Təzad - əkslik, ziddiyyət deməkdir. Qarşı-qarşıya qoyulan söz, fikir, hərəkət, sintaktik vahidlər həqiqəti üzə çıxarır, fikrin təsir gücünü, emosionallığını artırır və ziddiyyətlərin arasından əsas ideya aydınlaşır. Təzad poetik fiqurunun da imkanları və rəngarəngliyi Vaqif poeziyasında növ müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Leksik təzad leksem (söz) yarusunda yaradılan təzadlardır. Misra, beyt, bənd daxilində antonim sözlər (varlıq, əlamət, hərəkət bildirən) qarşılaşdırılaraq yaradılır.

1. Eylərəm *şamü səhər* çaki giriban ağlaram... (17.s.153)
2. *Gecəki* iqbalı gör, *gündüzdəki* idbarə bax!.. (17.s.156)
3. Ondan ötrü kim, deyildir öz yerində *xeyrü şər*... (17.s.186)
4. Ulduza şəbih nəqşi, *yeri göy* kimi əxzər... (17.s.208)
5. *Alimü cahil*, müridü mürşidü şagirdü pir... (17.s.185)

Bu nümunələrin hamısında təzad antonim sözlərdən yaradılmışdır. "Şam-səhər", "gecəki-gündüzdəki", "xeyir- şər", "yer- göy", "alim-cahil" kimi leksik vahidlər qarşılaşdırılaraq mənanı qüvvətləndirir.

Məntiqi təzad yalnız bədii mətn kontekstində antiteza kimi işlənir.Bu, dilçilikdə kontekstual antiteza adlanır. Həm yazılı, həm şifahi, həm də klassik poeziyada təzadın bu növündən çox istifadə olunmuşdur. M.Adilov antitezanı nitqdə əlaqələnən, cəmləşən sözlərin bir- biri ilə antonomiya münasibətində olmasından yarandığını bildirir. *"Antitezanın xasiyyəti belədir ki, bir-birinin əksini təşkil edən əlamətlər müxtəlif əşyalara aid olur, yəni müqayisə müvazi, paralel şəklində aparılır, zidd, əks istiqamətlər birlik yaratmır, bir-birinə qovuşmur". (1.s.18)*

1. Canına rəhm eləməz, yanasan oda yüz yol,
Saqqalı ağ olanın qiymətidir bir qara pul... (17.s.169)
2. Qalmışam hicrində, gülzari-vüsalın istərəm... (17.s.213)
3. Hər kəsə hər kəs ki, etsə yaxşılıq, olur yaman... (17.s.185)
4.Alilər xaki-məzəllətdə, dənilər mötəbər,
Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər... (17.s.186)

Birinci nümunədə insan yaşa dolub müdrikləşdikcə, kamilləşdikcə dəyərsizləşdiyini - "qara pul"a bənzədiyini, ikinci nümunədə isə aşiqin hicran acısı çəkməkdən usandığını, vüsalın gülzarını istədiyini, üçüncüdə isə kimə yaxşılıq etsə də, yenə də yaman (pislik edən) kimi tanındığı bildirilir. Sonuncu verilən nümunədə isə zər (qızıl) sahibləri ilə kərəm əhli (mərhəmət sahibləri) müqayisə olunaraq qarşılaşdırılır. Ağıllı insanların zillət içində, dənilərin(rəzil insanların) isə mötəbər

həyat sürdüyü Vaqif dövrünün reallıqlarından idi. Vaqif də burada təzaddan məharətlə istifadə edərək öz təəssüfünü və kədərini bildirir. İlk üç nümunədə həm də leksik təzadlar- "ağ-qara", "hicran-vüsal", "yaxşı-yaman" işlənmişdir.

Sintaktik təzad burada ziddiyyət və qarşılaşdırma söz və ya cümlə daxilindəki ifadə ilə yox, bütöv cümlə vasitəsilə yaranır. Təzadın bu növü ədəbiyyatşünaslıq mənbələrində xüsusi qeyd edilməyib. Yalnız Ə.Nəcəfov "Füzuli – şairin yaradıcılıq psixologiyası" monoqrafiyasında bu tip təzadları sintaktik təzad kimi fərqləndirmişdir. (20.s.108)

1. Yar, mənə qan ağladıb, əğyarı xürrəm eyləmə... (17.s.183)
2. Baş ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah... (17.s.186)
3. Seyr eləmişəm çox sənəmi-hurimisalə,
Amma, nə deyim, olmamışam bəndə həvalə... (17.s.214)
4.Qara zülfü müşkü ənbər, ağ bədən gül xərməni... (17.s175)

Birinci nümunədə məşuqun aşiqə qan ağladıb (zülm və acı çəkdirib), düşməni isə şad və xoşbəxt etdiyi, ikinci nümunədə yaşa dolduqca, saçı-saqqalı ağardıqca güzəranının gündən- günə qara olması (bəxtinin, taleyinin pisləməsi), üçüncüdə çox sənəmlər, hurilər görsə də, heç birinə bənd olmadığı (könül vermədiyi), sonuncu nümunədə isə məşuqun qara saçlı və ağ bədənli gözəlliyinin olması kimi fikirlər qarşılaşdırılır. Bu nümunələrdə frazeoloji vahidlərdən də kifayət qədər istifadə olunmuşdur.

Morfoloji təzadlar leksik və qrammatik şəkilçilər vasitəsilə yaranır.Eyni kökə əks morfemlərin artılması ilə əksmənalılıq yaradılır. Dilçilikdə bu cür antonimlər leksik antonimlərdən fərqləndirilərək qrammatik antonimlər adlandırılır.

1. Mərd igitlər özünə məhbəsi meydan bilir,
Sanma kim, nakəsü-namərd bu meydanə düşər... (17.s.151)
2. İstəməm şimdən geri xahi gəlmə, xahi gəl... (17.s.179)
3. Hər yetən naməhrəmi özünə məhrəm eyləmə... (17.s.183)
4. Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim... (17.s.185)

Birinci və üçüncü nümunələrdə leksik şəkilçi (na-) vasitəsilə təzad yaradılmışdır. "Mərd-namərd", "məhrəm-naməhrəm" kimi qrammatik antonimlərdən, ikinci və dördüncü nümunədə isə inkarlıq (qrammatik –ma, -mə) şəkilçi vasitəsilə yaranan "gəl-gəlmə", "gördüm-görmədim" kimi sözlər qarşılaşdırılaraq təzad yaradılmışdır.

NƏTİCƏ: Molla Pənah Vaqifin əruz vəznində yazdığı şeirlərində poetik simmetriya yaradan poetik fiqur-paralelizm və mənəvi (məntiqi) poetik fiqur-təzadın müxtəlif növlərinin işlənməsinin şahidi oluruq. Bu müxtəliflik və poetik vasitələrin çoxçalarlı işlənməsi Vaqif şeirini klassik şeir ənənəsinə daha çox yaxınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Adilov Musa. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı:Maarif, 1996, 544 s.

2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. "İzahlı dilçilik terminləri" Bakı. Maarif-1989

3. Araslı Nüşabə. "Nizami və türk ədəbiyyatı". Bakı: Elm, 1980

4. Dadaşzadə Araz. Molla Pənah Vaqif. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1996, 190 s.

5. Elçin. Ədəbi düşüncələr. Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi. Bakı: 2021-344 s.

6. Əliyev Məmməd. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Elm və təhsil. 2012. 480 s.

7. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı. Mütərcim. 2008. 360 s.

8. Əliyeva Leyli. Molla Pənah Vaqif poeziyası ingilis dilində // Molla Pənah Vaqif: Həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 2022

9. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm. 2019

10. Həbibbəyli İsa. Vaqif şeirinin dili və bədii təsvir vasitələri. s. 227-240. // Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri. I cild. Bakı: 2018. 360 s.

11. Kərimli Teymur "Görünməyən Füzuli". Bakı. Elm-2003

12. Quliyeva Mahirə. Aşıq yaradıclığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. Bakı, Elm və təhsil, 2016

13. Quliyeva Mahirə. Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1999, 322 s.

14. Qurbansoy Firudin "İmadəddin Nəsimi" Bakı, Elm-2019. 136 s.

15. Məmməd Tahirə. Erkən realizmin konsepsiyası və tətbiq problemləri. I cild, Bakı, 2018. 360 s.

16. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: 2 cilddə, I cild. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1995, 511 s.

17. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı. Şərq-Qərb, 2004, 264 s.

18. Molla Pənah Vaqif həyat və yaradıcılığı. Elm və təhsil. Bakı-2022

19. Mustafa Nizaməddin "Füzulinin poetik semantikası" Bakı. Bilik, 1994-101 s.

20. Nəcəfov Əzizağa. Füzuli-şairin yaradıcılıq psixologiyası. Bakı, Mütərcim, 2012, 140 s.

21. Nərimanoğlu Kamil Vəli. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi. "Oskar". Bakı. 2009

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: fil.f.d., dos. Maral Rafiq qızı Yaqubova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏMİYƏVA BƏSDİ HİKMƏT QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi – 33

Basti.shamy@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ VƏ STRATEGİYASININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ, TƏHSİLİN İNKİŞAFI ÜÇÜN STRATEJİK PLANLAŞDIRMANIN TƏHLİLİ

Açar sözlər : İdarəetmə, təhsil, təhsil siyasəti, planlaşdırma, təhsil strategiyası
Ключевые слова: управление, образование, образовательная политика, планирование, образовательная стратегия.
Key words: management, education, educational politics, planning, educational strategy**.**

Aktuallıq:

Azərbaycanda ali təhsilin idarəedilməsi və strategiyasının inkişaf etdirilməsi, təhsilin inkişafı üçün stratejik planlaşdırmanın təhlili mövzusu son dövrlərdə böyük aktuallıq kəsb etmişdir və bir sıra səbəblərə əsaslanır:

1. "Təhsilin Keyfiyyəti və Effektivliyi": Təhsil sistemlərinin effektivliyi və təhsilin keyfiyyəti, hər ölkə üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Azərbaycan kimi ölkələrdə, ali təhsilin keyfiyyətini artırmaq və dünya miqyasında rəqabətçi bir təhsil sistemi yaratmaq üçün strateji planlaşdırma çox vacibdir.
2. "İşgüzarların Hazırlanması": İnkişaf edən ölkələrdə, işgüzarların hazırlanması və peşəkar inkişafı əsas bir məqam tutur. Stratejik planlar, tələbələri peşəkar inkişafa nail etmək və iş bazarına hazırlamaq üçün təşviqat tədbirlərini nəzərdə tutmalıdır.
3. "Təhsilin İdarəetməsi": Ali təhsil müəssisələrinin effektiv idarəedilməsi, təhsilin keyfiyyətini və effektivliyini müəyyən edir. Stratejik planlaşdırma, idarəetmə prosesini təkmilləşdirir və idarəçilərə yönəlik daha konkret və effektiv vəzifələr təyin etmək üçün lazımi xarakter daşıyır.
4. "Dövlət İnvestisiyaları": Stratejik planlar, dövlət və digər maliyyə təminatçıları üçün nəyin təşviq edilməsi və necə maliyyələşdirilməsi lazımlı olduğunu göstərir. Bu da dövlət və özəl sektor tərəfindən təhsilə daha çox sərmayə investisiyası və resurs ayırmağa nail olmağa kömək edir.
5. "Global Tələbatlar": Dünya miqyasında təhsilin dəyişən tələbatları və texnologiya ilə bağlı dəyişikliklər mövzusu aktualdır. Azərbaycanın təhsil strategiyası bu dəyişikliklərə cavab verəcək şəkildə tənzimlənməlidir.

Bu səbəblərlə, Azərbaycan ali təhsil sistemi idarəedilməsi və strategiyasının təhlili mövzusu təhsilin inkişafı və ölkənin geniş inkişafı üçün kritik bir məsələdir. Stratejik planlaşdırma, təhsilin daha yaxşı idarəedilməsinə, tələbələrin peşəkar

inkişafını təmin etməsinə və ölkənin sosial və iqtisadi inkişafını dəstəkləməsinə kömək edir.

Metodologiya: Müqayisəli təhlil.

Xülasə

Azərbaycanda ali təhsilin idarəedilməsi və strategiyasının inkişaf etdirilməsi, təhsilin inkişafı üçün stratejik planlaşdırmanın təhlili, ali təhsil sisteminin nəticələrini, məqsədlərini və strateji hədəflərini yaxından müşahidə edərək onun nailiyyətlərinin və çətinliklərinin təhlilini aparmaq deməkdir. Bu proses, təhsilin inkişafını tənzimləmək və təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün effektiv strateji tədbirlərinin tərtib edilməsini təmin edir. Bu məqalədə biz ümumi olaraq stratejik planlaşdırma və təhlilin xüsusi mərhələlərini ayrı-ayrılıqda vurğulayaraq ümumi nəticəyə gələcəyik və bunların ümumi müzakirəsi əsasında problem və həlli yollarının araşdırılmasına çalışacağıq.

Bu proses, ali təhsilin inkişafının sistematik və nəticələri nəzərdə tutan bir şəkildə tənzimlənməsini təmin edir. İnkişafın müşahidəsi və qiymətləndirilməsi sayəsində təhsilin keyfiyyəti və effektivliyi artırılması təmin edilə bilər.

Basdi Shamiyeva Hikmat

Management and strategy development of higher education in Azerbaijan, analysis of strategic planning for educational development

Summary

Developing the management and strategy of higher education in Azerbaijan means analyzing strategic planning for the development of education, closely observing the results, goals and strategic goals of the higher education system and analyzing its achievements and difficulties. This process ensures the formulation of effective strategic measures to regulate the development of education and improve the quality of education. In this article, we will come to a general conclusion by emphasizing the specific stages of strategic planning and analysis in general, and we will try to examine the problems and solutions based on their general discussion.

This process ensures that the development of higher education is regulated in a systematic and results-oriented way. Thanks to the observation and evaluation of development, the quality and effectiveness of education can be improved.

Басди Шамиева Хикмат

Управление и разработка стратегии высшего образования в Азербайджане, анализ стратегического планирования развития образования

Резюме

Разработка управления и стратегии высшего образования в Азербайджане означает анализ стратегического планирования развития образования, внимательное наблюдение за результатами, целями и стратегическими задачами системы высшего образования и анализ ее достижений и трудностей. Этот процесс обеспечивает выработку эффективных стратегических мер по регулированию развития образования и повышению качества образования. В данной статье мы придем к общему выводу, выделив конкретные этапы стратегического планирования и анализа в целом, и постараемся рассмотреть проблемы и пути их решения на основе их общего обсуждения.

Этот процесс обеспечивает систематическое и ориентированное на результат регулирование развития высшего образования. Благодаря наблюдению и оценке развития можно повысить качество и эффективность образования.

Giriş

Təhsilin əhəmiyyəti, hər bir ölkə üçün müstəqil inkişaf və sabitliyin əsasını təşkil edir. Təhsilin effektiv inkişafı ölkəmizdə bir çox mühüm sahələrin də inkişafını təmin edir. Azərbaycan da bu prinsipi tətbiq edən ölkələrdən biridir və təhsilin əhəmiyyətini aşağıdakı səbəblərlə nümayiş etdirir:

İnsan Resurslarının Formalaşdırılması: Təhsil, bir ölkənin ən böyük insan resurslarının formalaşdırılması və peşəkar inkişafını təmin etməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda ali təhsil, tələbələrin peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir və ölkənin işgüzar qüvvəsini təkmilləşdirir.

İnnovasiyalar və Texnologiyaların İnkişafı: Təhsil, yenilikçilik və texnologiyaların inkişafının əsasını təşkil edir. Ali təhsil müəssisələri, elmi tədqiqatın və texnoloji inovasiyaların mərkəzi halına gəlir. Bu, ölkəni müasir dünya ilə birləşdirir və iqtisadi inkişafına təkan verir.

Demokratiyanın Təminatı: Təhsil, demokratiya və vətəndaş cəmiyyəti inkişafının təminatıdır. Təhsil almış və maraqlı insanlar daha aktiv və informasiya sahibi vətəndaşlar olurlar və ölkənin demokratik proseslərini dəstəkləyirlər.

Sosial Ədalət: Təhsil, sosial ədalətin təminatı üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. İnsanların daha çox təhsil almağa ehtiyacı varsa, bu, ən geniş dərəcədə ədaləti təmin edir və daha çox insanın sosial möhkəmləndirilməsinə nail olur.

Beynəlxalq Rəqabət: Azərbaycan kimi ölkələr üçün, ali təhsil sistemi ölkəni dünya miqyasında daha konkret və rəqabətçi hala gətirmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. İş dünyası və beynəlxalq əlaqələrdə nailiyyəti təmin etmək üçün tələbələrə peşəkarlıq və beynəlxalq perspektivlərin yaxşılaşdırılması lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa görə təhsil sisteminin başlıca vəzifələri "Dərin və hərtərəfli biliyə, bacarığa, praktik hazırlığa, yuksek mədəniyyətə, məsuliyyət hissinə, mütərəqqi dünyagörüşünə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmaq, soykökünə,... xalqımızın milli, əxlaqi, humanist, mənəvi- mədəni dəyərlərinə dərindən yiyələnən,... biliyinə, əxlaqi-mədəni keyfiyyətlərinə, demokratikliyinə görə yüksək səviyyəli vətəndaşlar yetişdirmək,... Azərbaycanı dünyanın ən inkişaf etmiş demokratik dövlətlərindən birinə çevirməyə qadir olan insan tərbiyə etməkdir." (Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı,1992,s.6)

Əsas hissə

Hal-hazırda təhsilin inkişaf dinamikasını izah etməli olsaq, onda gərək biz ölkəmizdə aparılan təhsil siyasətinin əsaslarını da vurğulayaq. Belə ki, Azərbaycanın təhsil siyasəti və ali təhsilin inkişafını təmin etmək üçün dövlətin qəbul etdiyi əsas sənədlərdən biri Azərbaycan Respublikasının "Təhsilin İnkişafı" haqqında Konsepsiyasıdır. Bu sənəd Azərbaycan ali təhsil sistemini birləşdirən və təhsilin inkişafını təmin etməyə həsr olunmuş strateji bir planın əsasını təşkil edir. İlk dəfə 2002-ci ildə qəbul edilmiş və daha sonra bəzi dəyişikliklərlə güncəllənmişdir. Bu sənəd, Azərbaycanın ali təhsilinə yatırım edilməsi və təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün konkret məqsədlər və tədbirlər təyin edir.

Azərbaycanda ali təhsilin idarəedilməsi və idarə strukturu ölkənin təhsil sistemini və ali təhsil müəssisələrinin əsas funksiyalarını təsvir edir. Bu strukturlar, ali təhsilin effektiv idarəedilməsini təmin etməyə yardım edir. Aşağıda əsas strukturlar və funksiyaları verilmişdir:

1. "**Elm və Təhsil Nazirliyi**": Təhsil Nazirliyi ölkənin təhsil siyasətini formalaşdırır, təhsil müəssisələri və universitetlərlə əməkdaşlıq edir və təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq üçün tədbirlər təşkil edir.

3. "**Universitetlər və Ali Təhsil Müəssisələri**": Ali təhsilin əsasını təşkil edən universitetlər və ali təhsil müəssisələri, təhsilin təşkilatı və tədrisi üzrə məsuliyyət daşıyırlar. Hər bir müəssisə özünün strukturları, fakültələri və kafedraları ilə işləyir.

4. "**Digər idarəetmə və Nəzarət Orqanları**": Ali təhsilin idarəetmə və nəzarət orqanları, universitetlərin və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini nəzarət edir və qiymətləndirir. Bu orqanlar təhsilin keyfiyyətini təmin etmək üçün standartları müəyyən edir və dövlət nüfuzunu təmin edir.

5. "**Tələbə və Tələbə Təşkilatları**": Tələbələr və onların təşkilatları, təhsilin inkişafında səslərini ifadə edir və tələbə tələbatlarını təmsil edirlər. Bu təşkilatlar tələbələrin təhsil prosesində fəal iştirakını təmin edir.

Müasir texnologiyaların istifadəsi də təhsilin inkişafında çox mühüm bir yer tutur.Təhsil müəssisələri, müasir texnologiyaları tətbiq edir və tələbələrə onların istifadəsini öyrədir. Bu, təhsilin daha interaktiv və öyrənmənin fərqli formalarına imkan verən bir təcrübə yaratmağa kömək edir. (Patrick Sanaghan və Mary Hinton,"Higher Education Strategy and Planning: A Professional Guide",2021,p.34)

Sonda isə biz qiymətləndirmə və izləmədən bəhs edəcəyik ki bu da öz növbəsində təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək və izləmək üçün müvafiq nəzarət və qiymətləndirmə prosesləri təşkil edilir. Bu proseslər universitetlərin və təhsil müəssisələrinin tədris və idarəetmə proseslərini yaxından izləməyə imkan verir.Bu addımlar və tədbirlər, təhsilin inkişafını təmin edir və tələbələrə daha yaxşı təhsil təcrübəsi təqdim etməyə kömək edir. Bu, tələbələrin nailiyyətini artırmağa, ali təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və ölkənin insan resursları bazasını gücləndirməyə kömək edir.

Təhsil proqramlarının məqsədi və funksiyaları haqqında məlumat versək, təhsil proqramlarının təhsil müəssisələrinin missiyasına və müəyyən tələbçi qruplarının tələblərinə cavab verərək təşkil edildiyi, bu proqramların müxtəlif sahələrdə fənnləri, laboratoriya işlərini, seminarları və digər təhsil tədbirlərini daxil edə biləcəyi və öyrənilən sahənin texniki və praktiki təlimatını, tədqiqat və proyekt işini də özündə ehtiva edə biləcəynini rahatlıqla deyə bilərik. Bu proqramların əsas məqsədi təhsil alanların təhsil və peşəkar inkişafını dəstəkləməkdir.Təhsil sisteminin idarə olunmasına dair bəzi əsas məsələlər:

1. “**Təhsildə Nəzarət**”: Hökumət təhsilin idarə olunmasından əsasən məsuldar qüvvədir. Təhsilin keyfiyyəti, standartları və tədqiqatını müəyyən etmək üçün tərəqqi edilmiş idarəetmə və nəzarət sistemi təşkil edir.
2. “**Təhsil proqramları**”: Təhsil müəssisələri təhsil proqramlarını hazırlayır və təsdiq edir. Bu, tələbələrə müəyyən sahələrdə və səviyyələrdə təhsil almağa imakn verir.
3. “**Təlimin Təşkili**”: Təlim, müəssisələrdə tədris olunan dərs və təlimatın təşkili və idarə edilməsini daxil edir. Bu, tələbçilərin mətnlərə çoxlu mənbələrdən giriş etmələri, laboratoriya işləri, seminarlar və praktiki təlimatı əhatə edir.
4. “**Tədqiqat və İnkişaf**”: Təhsil sistemləri yeni tədqiqatların və inkişafların təşkili üçün maliyyələşdirilir və təşkil edilir. Bu, yeni təhsil metodologiyalarının, təlim materiallarının və təhsil texnologiyalarının tətbiqini həyata keçirir.
5. “**Müəssisələrarası Əlaqələr**”: Təhsil müəssisələri, tələbçilər və idarəetmə orqanları arasında əlaqələrin inkişafı və tərəqqi etdirilməsi, təhsilin idarə olunmasında vacibdir.

Ölkəmizdə son dövrlər təhsildə idarəetmə sahəsində, eləcə də təhsilin inkişafı sahəsində müəyyən strateji hədəflər vardir ki, bunlar da öz növbəsində inkişafda mühüm rol oynayır. Gəlin onlarla tanış olaq:

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur.

Birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir.

İkinci strateji istiqamət təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Üçüncü strateji istiqamət təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Dördüncü strateji istiqamət müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur.

Beşinci strateji istiqamət Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartları ilə eyni səviyyəyə uyğun təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin qurulmasıdır. (https://president.az/az/articles/ view/9779)

Nəticə

Bu məqalədə ali təhsildə idarəetmə ucun vacib olan faktorlar, proqramlar, strategiyalar və bir çox məsələlərə ayrı-ayrılıqda aydınlıq gətirdik və onların cəmiyyətimizdə hansı mövqedə çıxış etdiklərini təhlil etməyə çalışdıq. Məqalədə biz ölkəmizdə təhsil sahəsində hansı yenilikləri və bu yeniliklərin hansı struktur dəyişiklikləri əhatə etdiyini, strategiya və yolların, eləcə də, idarəetmə orqanının iş mexanizmin aparılması qaydalarını təhlil etdik. Ümumi baxsaq, deyə bilərik ki, ölkəmizdə son dövrlərdə təhsil sahəsində əsaslı yenilənmələr aparılır və bu da öz növbəsində təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdıran mühüm amildir.

Ədəbiyyat, məsələnin təhlilinə dair daha ətraflı məlumatlar verir və təhsil sistemi ilə bağlı idarəetmə prinsiplərinin və qanunlarının daha da ön plana gətirilməsini və təkmilləşdirilməsini müzakirə edir.

Bu, təhsil sahəsində prinsiplərin və qanunların və bu qanunlardan formalaşan strategiya və addımların təhsil sektorundakı əhəmiyyətini və onların təhsil prosesinə necə təsir etdiyini aydın şəkildə izah edən bir məqalədir. Bu məqalə, təhsilin daha effektiv və inkluziv hala gəlməsinə kömək edən məlumatları və onların əhəmiyyətini özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Patrick Sanaghan və Mary Hinton,"Higher Education Strategy and Planning: A Professional Guide",2021,p.34
2. E.Rüstəmov,M.Əliyeva,M.Allahverdiyeva,Təhsildə psixoloji xidmətin əsasları,2014, s.33-34
3. Karen L. Webber və Neil A. Nuttall ,“Strategic Planning for Higher Education: A Guide for Leaders”, 2013,p.53
4. J.A.Okumbe, Educational management ,1998, p.28-29
5. Kihoko Karingo, Educational management and school administration,2019,p.60
6. Mustafa Aydın, Eğitim yönetimi, 2010, s.275
7. Белова, Елена Николаевна,Образовательный менеджмент, 2023, с.145-147

8. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı ,1992, s.6
9. Habil Həmidov, Heydər Əliyev və Azərbaycanda təhsil siyasəti, 2007,s.34
10. https://president.az/az/articles/view/9779

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ağayev Tahir Bayram oğlu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ARZU HÜSEYNLİ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68
https://orcid.org/0000-0002-4571-4678
huseynovaarzu@mail.ru

WOMEN'S LITERATURE DURING QUEEN ELIZABETH I

SUMMARY

The Elizabethan period of English literature which spanned from 1558 to 1603 during the reign of Queen Elizabeth I spawned a wealth of literary talent, whose works continue to be celebrated and studied to this day.This time is famous for producing some of the most celebrated writers and poets in English literary history. Women writers played a significant role in shaping literature during the 16th century in Britain, despite societal and cultural norms that often suppressed their voices. The 16th century was a time of significant political and social change, and women of all classes demonstrated their creative and intellectual abilities in writing across genres such as poetry, prose, and drama. Women's writing during this period ranged from devotional literature to poetry and historical writing. They also contributed to the development of the sonnet form, which would become a hallmark of English Renaissance literature. Examples of notable female writers during the 16th century include Elizabeth I, Mary Sidney, Anne Locke, and Margaret Cavendish. These women paved the way for future generations of writers and demonstrated that women's voices could be heard in the literary world, even during a time in which their opportunities for education and expression were limited.

Key words: literature, female, poet, novel, works, contribution, prose, translation, cultural, philosophy

Elizabeth I was one of the most powerful monarchs in English history. She was proclaimed queen in 1558 at the age of 25 and ruled for 45 years. Elizabeth was well-educated and could speak 5 languages. Her 45-year rule was significant for the country's history. The reign of Queen Elizabeth I is considered the golden age of England's development. It was during this period that literature, science and culture entered their period of prosperity. During the reign of Elizabeth I, philosopher and historian Francis Bacon, genius poet and playwright William Shakespeare, playwrights Ben Jonson, Christopher Marlowe, John Lily, Thomas Nash, Thomas Kidd, poets Thomas Wyatt, Edmund Spencer, Philip Sidney, linguist, poet, lexicographer John Folio and others were bright representatives of the golden age of England.(1,32)

The Elizabethan era marked the beginning of an important period in the history of English literature. During this period, literature flourished not only among men but also among women. Literary efforts of women were significant in the fields of poetry, prose and plays. Women made great contributions to the literary world despite cultural and social barriers that limited their involvement in public activities. Despite these limitations, Elizabethan women writers helped shape the literary world of their time and beyond, proving that women could produce great works of literature when given the chance. Despite women's lack of access to advanced education, we still know of a few women who were able to write and publish during the Elizabethan era. Critical reactions to women writers were mixed, and their contributions were sometimes overlooked by contemporaries and later generations. But with the passage of time, their contribution to literature is now recognized and appreciated.

Elizabeth I was not only a monarch but also one of the most significant poets of the Renaissance period in England. She used poetry as a form of expression throughout her life, using it to communicate her thoughts, emotions, and political views. Some of her most famous works include "The Doubt of Future Foes," where she uses poetry as a vehicle to explore political themes, warning her enemies of the consequences of opposing her. She also wrote "On Monsieur's Departure," where she reflects on her own emotions and the pain of separation from a loved one. Elizabeth I also explored the theme of religion in her poetry, such as in "On the Virginity of the Queen's Majesty," in which she asserted her dedication to her duties as queen and her commitment to chastity. In "When I Was Fair and Young," Elizabeth I explored the theme of aging and losing one's beauty, which many consider a reflection of her own life experiences. In "On Being Cautioned Against Walking on an Headland," Elizabeth I expressed her political views, warning her subjects to be cautious of the dangers of foreign powers. She asserted that her role as queen was to protect her people and the borders of her kingdom.

In these works and others, Elizabeth I demonstrated an impressive range of poetic skills. Her mastery of language, rhyme, and imagery established her as a significant figure in English literature of the period. Overall, Elizabeth I's poetry is regarded as a significant contribution to the literary landscape of Tudor England. Her works demonstrate her mastery of language, form, and imagery, establishing her as one of the most important poets of her time.

Mary Sidney Herbert was one of the most accomplished female writers of the Elizabethan era. She was educated in the same way as men and became known for her poetic works.

Mary Sidney Herbert, also known as Countess of Pembroke, was born on October 27, 1561 at Tickenhill Palace, Worcestershire, England. She was the sister of Sir Philip Sidney, a famous Elizabethan poet and courtier. Mary Sidney Herbert was also an important figure in the literary world of her time. She wrote poetry and

prose and was known for her translations of works from other languages into English. Her most famous translation was that of the Psalms, which was published posthumously in 1823 under the title Psalms of David. Her Psalm 104 was one of the earliest translations of the Psalms into English. Her own works included a significant amount of religious literature, including two spiritual meditations known as "The Sorrowful Song of Clorinda" and "Dialogue between Two Shepherds". Sidney's other notable works include “The Tragedy of Antony” which was never published, and “The Tragedy of Julius Caesar”. In addition to her literary pursuits, Mary Sidney Herbert was politically active and worked to support the Protestant cause. She was appointed the governess of Princess Elizabeth, the daughter of King James I, and was rumored to have been involved in several political intrigues during her time at court. (1, 54) Mary Sidney Herbert died on 25 September 1621 at the age of 59. Her contributions to literature and her involvement in political affairs have ensured that she remains an important figure in English history.

Margaret Cavendish, the Duchess of Newcastle, was an English aristocrat, writer, and philosopher who lived from 1623 to 1673.

She was born to a wealthy family in Colchester, Essex, and received little formal education due to her gender. Despite this, she became one of the most prolific female writers of her time, publishing works in a wide range of genres. She was known for her plays, novels and philosophical works. Her “World on Fire” was one of the first works of science fiction to explore the idea of a utopian society. Cavendish's other notable works include “The Monastery of Pleasure” and “Observations on Experimental Philosophy”. (2, 18) Her other works include:

1. The Poems and Fancies (1653): This collection of poetry and prose includes a variety of works, from love poems and epistolary fiction to allegories and philosophical writings.

2. Philosophical and Physical Opinions (1663): In this work, Cavendish presents her views on a wide range of topics, including metaphysics, epistemology, physics, ethics, and social and political philosophy.

3. The Blazing World (1666): This is one of Cavendish's most famous works, a utopian fantasy novel that tells the story of a young woman who is transported to a parallel universe ruled by the Empress of a society of animal-human hybrids.

4. Observations upon Experimental Philosophy (1668): This book is a critique of the scientific method of the time, arguing that human observation and reason are more important than experimentation in understanding the natural world.

5. The Convent of Pleasure (1668): This play is a feminist critique of marriage and society, and tells the story of Lady Happy and her female friends who decide to live in a convent of their own creation.

Throughout her works, Cavendish was known for her philosophical reflections on the nature of science, gender, and society. She was a vocal advocate for women's rights, arguing for greater education and opportunities for women.

Although her works were largely overlooked by her contemporaries, Cavendish has been recognized in recent years as a pioneering writer and feminist thinker.

Mary Wroth (c.1587-1653) was a prominent English poet and writer during the Elizabethan and Jacobean eras. She was a member of one of the most distinguished families in England, which included many great writers and literary figures. She spent much time in her aunt's- the famous poet Mary Sidney's house which was the centre of literary and cultural activity. Mary Wroth was the first known woman to write and publish a complete body of sonnets in English. Mary Wroth's "Pamphilia to Amphilanthus" explored themes of love and power. Her writing was considered radical for the time, and she faced criticism for exploring unconventional romantic ideas in her works. (3, 10)She is best known for her work "The Countess of Montgomery's Urania," which is the first prose romance written by a woman in English. This is Wroth's most famous work, which is a long prose romance that tells the story of two love affairs, one between Pamphilia and Amphilanthus, and the other between Urania and her lover. The work is notable for its complex structure, intricate plot, and rich language. Urania is often cited as an early example of the novel in English. Wroth was a prolific writer, and in addition to Urania, she wrote several poems and plays. Some of her other works include several pastoral poems, and a masque called "Love's Victory."(4, 31)

Despite her significant contributions to English literature, Mary Wroth remained largely overlooked and underappreciated for many years. She was not included in literary anthologies until the 20th century, and her work was not widely read until the last few decades. However, scholars have since recognized Wroth as a major voice in early modern literature, and her place in the canon is now secured.

In conclusion, the women writers of the Elizabethan era were accomplished and talented, despite the social and cultural barriers they faced. Their works were influential in shaping the literary scene of their time, and their contributions helped pave the way for generations of future women writers. While their work was at times dismissed or ignored by contemporaries, their efforts helped establish the importance of women's literature, and their works continue to be appreciated and studied today.

Arzu Hüseynli

KRALIÇA I ELIZABET DÖVRÜNDƏ QADIN ƏDƏBİYYATI

XÜLASƏ

1558-1603-cü illəri əhatə edən Kraliça I Elizabetin hakimiyyəti dövrü ingilis ədəbiyyatında çoxlu ədəbi istedadın yaranmasına səbəb oldu, onların əsərləri bu günə qədər öyrənilməyə davam edir. Bu dövr ingilis ədəbiyyatı tarixində bir çox məşhur şair və yazıçıların yetişdirilməsi ilə məşhurdur. Qadınların səslərini sıxışdıran ictimai və mədəni normalara baxmayaraq, 16-cı əsrdə Britaniyada ədəbiyyatın formalaşmasında qadın yazıçılar mühüm rol oynadılar.

16-cı əsr mühüm siyasi və sosial dəyişikliklər dövrü idi və bütün təbəqələrdən olan qadınlar şeir, nəsr və dramaturgiya kimi janrlarda öz yaradıcılıq və intellektual qabiliyyətlərini nümayiş etdirdilər. Bu dövrdə qadın yazarların əsərləri poeziya və tarixi əsərləri özündə ehtiva edirdi. Onlar ingilis İntibah ədəbiyyatının əlamətdar xüsusiyyətinə çevriləcək sonet formasının inkişafına da töhfə verdilər. 16-cı əsrdə görkəmli qadın yazıçılara misal olaraq kraliça I Elizabet, Meri Sidni, Enn Lokk və Marqaret Kavendişi göstərmək olar. Bu qadınlar gələcək yazıçı nəsillərinə yol açıb, onların təhsil və ifadə imkanlarının məhdud olduğu bir dövrdə belə qadınların səsinin ədəbi aləmdə eşidildiyini nümayiş etdiriblər.

Açar sözlər: ədəbiyyat, qadın, şair, roman, əsərlər, töhfə, nəsr, tərcümə, mədəni, fəlsəfə

Арзу Гусейили

ЖЕНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ВО ВРЕМЯ КОРОЛЕВЫ ЕЛИЗАВЕТЫ

РЕЗЮМЕ

Елизаветинский период английской литературы, который длился с 1558 по 1603 год во время правления королевы Елизаветы I, породил множество литературных талантов, чьи произведения продолжают прославляться и изучаться по сей день. Это время славится появлением некоторых из самых знаменитых писателей. и поэтов в истории английской литературы. Женщины-писатели сыграли значительную роль в формировании литературы в Британии XVI века, несмотря на социальные и культурные нормы, которые часто подавляли их голос.

XVI век был временем значительных политических и социальных перемен, и женщины всех классов продемонстрировали свои творческие и интеллектуальные способности в писательстве в таких жанрах, как поэзия, проза и драма. Женское творчество в этот период варьировалось от религиозной литературы до поэзии и исторических писаний. Они также внесли свой вклад в развитие формы сонета, которая стала визитной карточкой английской литературы эпохи Возрождения. Примеры известных писательниц 16 века включают Елизавету I, Мэри Сидни, Энн Локк и Маргарет Кавендиш. Эти писательницы проложили путь будущим поколениям писателей и продемонстрировали, что голоса женщин можно услышать в литературном мире даже в то время, когда их возможности для образования и самовыражения были ограничены.

Ключевые слова: литература, женщина, поэт, роман, произведения, вклад, проза, перевод, культурный, философия.

REFERENCES

1. WOMEN IN LITERATURE: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ЖЕНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ" Белорусский Государственный Университет: Международный сборник научных статей-Актуальные проблемы исследования литературы США и Великобритании. Выпуск 3 МИНСК – 2004 – MINSK (стр13-25)
2. https://www.livelib.ru/authors/poets/XVId
3. Михальская Н. П. История английской литературы. М., 2006.
4. Английские поэты XVI-XX веков М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001 г.
5. https://renesans.ru/poema/16_02.shtml
6. (r-book.club. zarubezhnye-pisateli"

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Svetlana Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LEYLA ASTAN QIZI ƏLIYEVA
e-mail: rleyla83@gmail.com
Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

CONATAN KOUNUN ROMANLARINDA ÖZGƏLƏŞMƏ PROBLEMI

Açar sözlər: Conatan Kou, özgələşmə problemi, gənc nəsil, roman
Ключевые слова: Джонатан Коу, проблема отчуждения, молодое поколение, роман
Key words: Jonathan Coe, problem of alienation, young generation, novel

Müasir Britaniya yazıçı Conatan Kou yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif problemləri dairəsindən öyrənilir, əsərləri postmodernist, realist və bəzən də fantastik ədəbi nümunələr kimi təhlil edilir. Yazıçı hansı mövzuya toxunursa-toxunsun, nədən yazırsa-yazsın birmənalı olaraq gənc nəsildən, onun qarşılaşdığı problemlərdən yazır, onları sosial-psixoloji və fəlsəfi baxış bucağından öyrənir. Bu problemlərdən biri də gənc nəslinin "tənhalaşması", "özgələşməsi" problemidir. Conatan Kou gənclərin üz-üzə qaldığı bu problemi müasir dövrün sosial, siyasi, iqtisadi problemlərinə bağlayır, nəticə olaraq gənclərin mənəvi-ruhani dünyasının dağılmasına səbəb olduğunu göstərir.

Qeyd etməliyik ki, əsərlərdəki özgələşmə problemi bir qayda olaraq süjetin əsas hissəsi, təhkiyə vahidi kimi qavranılır və Britaniya ədəbiyyatında neçə əsrdir ki, əsas mövzuların mənbəyi kimi çıxış edir. Başqa sözlə, "özgələşmə" problemi vacib və təkrarlanan vasitələrdən biri kimi Britaniya ədəbiyyatının ana xəttini təşkil edir.

Digər tərəfdən "özgələşmə" mövzusu müasirlərimiz üçün də maraqlıdır. Qloballaşan dünya o yerə gəlib çatıb ki, insanlar çox vaxt özlərini tənha hiss edir, bəzən isə tənhalığa qapanır, "özlərinə" çəkilirlər. Bəzən də gənclər sosial şəbəkələrə "köçür", amma yenə də gerçək ünsiyyət alınmır, münasibətlər getdikcə yoxa çıxır. Tənqidi ədəbiyyatda "tənhalaşma"nın bir neçə izahı və şərhləri mövcuddur. Bunlardan biri başqasının müdaxiləsindən uzaq gəzmək və tam sakitliyə çəkilmək kimi başa düşünülür. Bu zaman "tənhalaşma" insana müsbət təsir edir. Amma belə "tənhalaşma"nın da mənfi tərəfləri var, çünki insan hətta özü-özünü tədric edirsə, cəmiyyətdən, toplumdan uzaq düşür və assosiallaşır. Demək, hər iki halda "tənhalaşma" insanı tədricetməyə məruz qoyur, onu "başqalaşdırır", ən pis halda isə "özgələşmə"yə gətirib çıxarır. Bu baxımdan tənhalaşma bəzən özünə "çəkilmə", sakitlik və rahatlıqdırsa, bəzən də gənclərin qorxduğu ruh düşkünlüyü və ümidsizlik kimi başa düşülür. Conatan Kou da müsahibələrinin birində bu problemi "dövrümüzün inandırıcı mənzərəsi" kimi qeyd edirdi [9].

Conatan Kounun əsərlərinin mərkəzində çox vaxt tənha bir insan dayanır. "Təsadüfi qadın" (The Accidental Woman, 1987) romanındakı Maria da, "Sevgi toxunuşu"nda

(A Touch of Love, 1989) Robin də, "Yuxu evi"ndəki (The House of Sleep, 1997) Robert də, "Rotterlər klubu"nda (The Rotters Club, 2001) Bencamin də tənhadır. Onların hər birinin öz tənhalığı var, onlar arzu və istəklərindən, xəyallarından uzaq düşür, inamsızlıqda və çarəsizlikdə yaşayırlar.

"Rotterlər klubu" romanında tənhalaşma şəhər metaforasına çevrilir, qəhrəmanın özgələşməsi əvvəl yalnız özünə aid edilirsə, tədricən hər kəsə yansıyır, sonda isə şəhərin obrazına çevrilir. Bu şəhərin sakinləri tənhalaşmış insanlardır. Şəhərdə hökm sürən həyat tərzi fərdin şəxsiyyətinə, kimliyinə toxunur, Bencamin kimi yüzlərlə gəncin həyatından keçir və sonda qəhrəmanın tənhalaşmasına səbəb olur. Başqa sözlə, şəhərdə baş verənlər gəncin şəxsiyyətinə sirayət edir, əvvəl onu cəmiyyətdən, sonra isə özündən təcrid edir. Beləliklə, sosial, iqtisadi problemlər şəhər sakinlərinə təsir edir və onları tədricən dəyişir. Şəhər mühiti personajların taleyinə və xarakterlərinin formalaşmasına təsir edir, eyni şəkildə personajlar da şəhər mühitini dəyişir, necə yaşamağın yollarını axtarırlar. Beləliklə, şəhər canlı orqanizmə çevrilir.

Şəhər sakinlərin hər birinin həyatını yaşayır, onun həyatı şəhərin küçələrində dolaşan insanlar, evlərdə yaşayan ailələrdə əks olunan çoxsaylı həyatlardan ibarətdir. Belə rəngarəng bir mühitdə insanın həm fiziki, həm də metafiziki varlığı son dərəcə vacibdir. Amma boşluğa və tənhalığa çəkilmiş insan öz müqəddəratını təyin edə bilmir, cəmiyyətdən və ən qorxulusu - özündən uzaq düşərək özgələşməyə məruz qalır. Əsərin qəhrəmanları Bencamin və Sisili də bu tənhalığı yaşayır. Onlar həyatda öz yerlərini tapa bilmir, ilk öncə cəmiyyətdən, sonra isə özlərindən uzaq düşürlər. Birminhemdə münasibətlərini düzəltməyə cəhd etsələr də, şəhərin gündəlik həyatı onları tamamilə biri-birindən ayırır. Adi məişət problemləri hisslərin üzə çıxmasına imkan vermir və onlar "biri-birlərindən yerlə-göy qədər ayrı qalırlar" [2, s.18].

C.Kou britaniyalı jurnalist Çarlz Teylorun "nədən qəhrəmanların bu qədər tənhadır?" sualına "Şəxsi xatirələrimi tarixi kontekstə кeçirəndə anladım ki, qarşımda sonsuza qədər uzanan bütöv bir intonasiyalar toplusu dayanıb, tənhalığı seçən və ya ora düşən toplumun özü mənə mövzu verdi" [9].

"Yağışdan əvvəlki yağış" (The Rain Before It Falls, 2007) romanı olduqca dramatik tonda yazılıb və hadisələrin inanılmaz çıxılmazlığına yönəlib. Tənhalaşmış və tam təcrid olmuş qəhrəman şəkillərdəki həyat hekayələrində qalır. Həyatın bir anlıq xoşbəxt anlarını qoruyub saxlayan şəkillər qəhrəmanın həyatını üstələyir. Onun dünyaya baxışı, həyat tərzi yalnız şəkillərdəki həyatdır. Yalnız xoş anları əks edən şəkillər həyatın əsl mahiyyətini gizlədir və bu da qəhrəmanı özü olmağa imkan verir. Əsərin qəhrəmanı Rozamonda görə "şəkillər zamanın faniliyini vurğulayır, bu elə bir andır ki, insan onu gözləyən təhlükədən uzaq qalır, vaxtı, saniyəni xoşbəxt yaşayır" [4, s. 29].

Romanın adı caz bəstəkarı Maykl Qibsin anın, məqamın dəyərindən və onun xəyali olmasından bəhs edən eyni adlı əsərindən götürülmüşdür. Rozamondun sevimli şəkillərindən biri həyatın ən xoşbəxt dövrünü əks edir, lakin çəkilişdən əvvəl baş verən hadisə gerçəkliyi gizlədir. Məlum olur ki, çəkiliş öncəsi Rozamond üçün bu ən

qorxulu zamandır. Məhz bu səbəbdən o, şəkildəki xoşbəxt gülüşünü xatırlamağı üstün tutur. Yazıçı özgələşmiş, tamamilə ayrı düşmüş insan faciəsini təsvir edir. Bu insan həyata yalnız şəkillər aləmindən baxır, ondan kənarda həyatı təsəvvür etmir: "
– Mən yağışı hələ yağmayanda sevirəm.
– Bilirsən elə yağış yoxdur ki, yağmasın. Yağmaq lazımdır, əsl yağış yağmalıdır.
– Əlbəttə, realda yağmalıdır. Mən onu yağmayanda sevirəm. Mən həqiqətdə olmayan bir şeyi sevirəm. Belə rahatdır" [4, s.167]. Yağış haqqında düşünən Rozamond münasibətlərinin mahiyyəti, hisslərinin reallığı haqqında düşünür və haqlı olduğu qənaətinə gəlir. Amma bu həqiqət ona baha başa gəlir, dost və tanışları ondan üz döndərir, Rozamond reallığı inkar edir, yalnız düşüncələrində yaşayır. Xəyali həyat onun gerçək həyatına dönür, şəkillərə yansıyır. Onun hekayəsi ömrünün son altı ilini əhatə edir. Rozamondun yaşından asılı olaraq baş verən hadisələrin dəyişməsini də görürük. Amma bütün hallarda bu hadisələr uşaqlıqdan ölümə qədər davam edən tənha insanın hekayəsini xatırladır. Uşaqlıq illərində baş verən hadisələri danışarkən çox vaxt hadisələr uşaq sadəlövhlüyü ilə nəql edilir, olanların gerçək olmasına inandırır. Yetkinlik dövrünün ağrılı xatirələri isə onları gizlətmək istəyi ilə əvəzlənir. Qəhrəman bilərəkdən susur, bəzən isə onların üstündən keçir.
Qəhrəmanın özü haqqında danışmaq ehtiyacı bir növ terapiyadır, psixi travmanı sağaltmaq cəhdidir. Bu prosesdə oxucu şahidə çevrilir və tənha insanın faciəsini görür. Beləliklə, yazıçı insanlardan təcrid olmuş, özgələşmiş insanı anlayır və başa düşür. O, başa düşür ki, şəkillər qəhrəmanın yeganə sığınacaq yeri, özü olmaq şansıdır.
"Maksvell Simin inanılmaz məxfiliyi" (The Terrible Privacy of Maxwell Sim, 2010) romanı da eyni problemi qaldırır, tənha insanın hamı kimi yaşamaq uğrunda "vuruşundan" bəhs edir. Arvadı onu tərk etdikdən sonra yaşamağa davam etmək üçün az da olsa stimul tapmaq istəyən tənha, çarəsiz Maksvell yollar arayır. Keçmişdə buraxdığı səhvləri düzəltmək , keçmişi yenidən yaşamaq istəyir. Təsadüfi tanışlar, gözlənilməz görüşlər və hadisələrin axarı onu bir daha bədbəxt olmayacağı fikrinə gətirir. Ceremi Paksman yazır ki, qəhrəman təklikdən qurtulmaq, inanılmaz dünya yaratmaq istəyərkən utopiyadan antiutopiyaya düşür: "Əgər kimsə çağımızın ən böyük xüsusiyyətinin adını çəkməyi xahiş etsə, nə deyərdin? Məncə, cavab tənhalıq olardı. Bu, şübhəsiz, müasir dövrün reallıqlarındandır. Kiçik bir adada heç vaxt bu qədər çox olmadığımız bir dövrdə, təcrid olunmaq, tənhalaşmaq heç vaxt bu qədər asan olmamışdı" [7].
Qəhrəman bəxtsiz görünür və o, təkbaşına öz həyatını qura bilmir, işini itirir, dostları ilə əlaqəni kəsir və həyat yoldaşından ayrılmasının ağrısını yaşayır. Bu vəziyyətdə o, başa düşüləndir, çünki onun qarşılaşdığı problemlər oxucu üçün tanış və anlaşılandır. Yazıçı təsvir etdiyi hadisələrin dərinliyinə varır və bir çox məsələlərlə yanaşı, hadisələri birinci şəxsin diliylə nəql edir. Beləcə, oxucu hadisəni real şəxsin hekayəsi kimi qəbul edir. Maksvell Sim gerçək dünyadan qaçır, öz keçmişində gizlənir, xatirələr dünyasına sığınır. O, keçmişi yenidən yaşayır, problemlərin kökünə

qayıdır və gerçəkliyi bütün çılpaqlığı ilə görür. Məhz bundan sonra o, real dünyadan uzaqlaşır, tək olmadığı virtual dünyaya keçir.

Maksvellin ən sevimli "hər şey başqa cür ola bilərdi" ifadəsi onun qorunma yeri, müdafiəsidir. Maksvell keçmişini öyrəndikcə öz tənhalığının səbəblərini üzə çıxarır, uğursuzluğunun səbəblərini araşdırır və "təcrid olduğunu, tənhalaşdığını və ümidsizliyə qapıldığını" [3, s.49] dərk edir. O, gələcəyə can atdığı halda keçmiş onu rahat buraxmır, elə bu səbəbdən keçmişə dönür. Keçmiş ona görə yenidən yaşamaq, "hər şeyi düzəltmək olar" prinsipinə çevrilir, amma keçmiş bu gündən və gələcəkdən məhrumdur, elə bu səbəbdən o, intihara cəhd edir: "keçmiş sondur, ondan kənarda tam absurd və şübhə yaşayır" [1]. Bu düşüncələrdən sonra Maksvellə bağlı hekayə bitir. Qəhrəmanın sonrakı taleyi ilə bağlı düşüncələr oxucunun ixtiyarına buraxılır.

Şəxsi və çox dəyərli nəyinsə itməsi hissi bütün roman boyu Maksvelli tərk etmir. Bu itki qəhrəmanın həyatına hakim kəsilir, onun həyatında müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Maksvell əvvəl dostlarını itirir, sonra isə bu hiss ən gözlənilməz yerlərdə onunla addımlayır. O, hava limanında, kafedə, restoranda, çimərlikdə - insanların çox olduğu bütün yerlərdə tənha qalır. Total tənhalıq onun bütün həyatını bürüyür və cəmiyyətdən uzaq salır. Tədricən Maksvell başa düşür ki, o, sadəcə tənha deyil, eyni zamanda da insanlarla ünsiyyət qura bilmir, tamamilə yadlaşır.

Maksvell etiraf edir ki, insanın həyatını rahat etməyə çalışan texnologiyalar əksinə insanları biri-birindən ayırır: "Bəşəriyyət insanların bir-biri ilə birbaşa təmasdan qaçmasına kömək etmək üçün yeni yollar icad edir və mən bu yeni inkişafdan maksimum istifadə etdim" [3, s.23]. Belə inkişaf sayəsində o, başqaları kimi "zəng etməyə deyil, mesaj göndərməyə", "dostlarla görüşməyə deyil, sosial şəbəkələrdə saatlarla qalmağa" üstünlük verir. Amma özü də bilmədən həyatın özünü deyil, illüziyasıyla baş-başa qalır. İnternet dostların çoxalması, real həyatdakı dostlarının yoxluğuna gətirir. Bu yalançı dostlarla haradasa oturmaq, söhbət etmək və bir fincan çay içmək mümkün olmayanda bütün reallığı dərk edir.

Texnologiyanın inkişaf etdiyi bir dünyada tək qalmağın mümkün olmadığını düşünən qəhrəman xəyal qırıqlığına uğrayır. Maksvell başa düşür ki, televiziya və radio kanallarının, sosial şəbəkələrin, internet resurslarının çoxluğu tənhalığın aradan qalxması demək deyil. Tənhalıq müasir dünyada sadəcə fərqli forma alır, daha böyük mətləbləri əhatə edir. İnsanlarla ünsiyyətin olmaması, şəxsi problemlərinə qapanmaq onu tədricən öz kimliyindən, daxili "mən"indən uzaq salır. Yazıçı qadjetlər, texniki cihazlar və virtual söhbətlər dünyasında itmiş adi bir insanın faciəsindən bəhs edir. Ünsiyyət qurmağın, əlaqə saxlamağın, hətta dünyanın müxtəlif yerlərində bir çox ünsiyyət yollarının mövcud olduğu dünyada ünsiyyətsizliyin və tənhalığın acısını yaşayan fərdin problemlərini önə çəkir.

C.Kou romanlarında özgələşmə probleminin təhlilini apararkən belə qənaətə gəlmək olar ki, yazıçının qaldırdığı problemlər personajların yaşadığı müxtəlif hisslərin təsviriylə həyata keçir. Təhlilə çəkilən əsər qəhrəmanlarının tənhalığı daha çox sosial tənhalıqdan doğur və qəhrəmanı özgələşməyə sürükləyir. Qəhrəmanlar

mənəvi boşluğa düşür, cəmiyyətdən uzaq gəzir, fərd kimi kimliyini itirir, cəmiyyətdən, sonda isə özü-özündən təcrid olur.

Beləliklə, C.Kounun roman qəhrəmanları sosial və şəxsi tənhalıq hissindən dolayı özgələşir və cəmiyyətdən ayrı düşürlər. Onların tənhalığı təcrid olmadan və yadlaşmadan keçir. "Rotterlər klubu" romanının qəhrəmanları cəmiyyətin laqeydliyini, "Yağışdan əvvəlki yağış"ın qəhrəmanı isə gerçək dünyadan qaçan – illüziyalara qapılan tənha insanı təqdim edir. "Maksvell Simin inanılmaz məxfiliyi" romanı isə texnologiya və informasiya inqilabı əsrində insanın total tənhalığının xəbərdarlığını edir.

Ədəbiyyat:

1. Arinze, A., Onwuatuegwu, I. The Notion of Absurdity and Meaning of Life in Existentialism // Open Journal of Philosophy. 10, 2020, 528-538p.
2. Coe J. The Rotters' Club. Vintage. 2003, 432p.
3. Coe J. The terrible privacy of Maxwell Sim. Brilliance Audio. 2014,290p.
4. Coe J.The Rain Before It Falls. Penguin Books. 2008, 310p.
5. Mars-Jones A. The happiest days of our life prove to be Jonathan Coe's undoing in The Rotters' Clubhttps://www.theguardian.com/books-/2001/feb/25/fiction. jonathancoe
6. NessP. Only the lonely https://www.theguardian.com/books-/2007/sep/08/fiction. jonathancoe
7. Paxman J. The Terrible Privacy of Maxwell Sim by Jonathan Coe https://www.theguardian. com/books/2010/may/09/privacy-maxwell-sim-jonathan-coe
8. Taylor Ch. A conversation with Jonathan Coe https://www.salon.com-/2002/03/12/ jonathan_coe_2/

Xülasə

Conatan Kounun romanlarında özgələşmə problemi

Leyla Astan qızı Əliyeva

Müasir britaniyalı yazıçı Conatan Kou əsərlərində özgələşmə problemini qaldırır və mənəvi dəyərləri itirən müasir dünya insanından bəhs edir. Bu insan bir qayda olaraq tənhadır və cəmiyyətdən ayrı düşür. Fərdin kimliyi onun sosial-mədəni özgürlüyü ilə müəyyən edilir. C.Kou da elə bu səbəbdən romanlarında öz kimliyindən və öz "mən"indən uzaq düşən fərdin faciəsini göstərir. Yazıçı sosial proseslər fonunda sıravi ingilisin adi insani qayğılarını önə çəkir, onun portretini yaradır. C.Kou qəhrəmanlarının tənhalığı daha çox sosial problemlərdən doğur və onu özgələşməyə sürükləyir. Özgələşmə onları mənəvi boşluğa çəkir, cəmiyyətdən uzaq salır, fərd kimi kimliyini itirir, sonda isə özü-özündən təcrid edir.

Yazıçının "Yağışdan əvvəlki yağış", "Maksvell Simin inanılmaz məxfiliyi" romanlarını təhlilə çəkən məqalə müəllifi yuxarıda qeyd edilən məsələləri özgələşmə problemi ilə öyrənir, gənclərin sosial problemlərindən qaynaqlanan

tənhalaşmasından söz açır. Eyni zamanda gənclərin cəmiyyətdən uzaq düşməsi məsələlərini kimlik böhranı ilə əlaqələndirir. Məqalə müəllifi qeyd edir ki, C.Kou texnologiya və informasiya əsrində insanın total tənhalığını bəşəri faciə kimi təqdim edir.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА ОТЧУЖДЕНИЯ В РОМАНАХ ДЖОНАТАНА КОУ

ЛЕЙЛА АСТАН КЫЗЫ АЛИЕВА

Современный британский писатель Джонатан Коу изображает проблему отчуждения, повествует о современном мире человека, утратившем свои эмоциональные ценности. Этот человек в основном одинок и отделен от общества. Личностная идентичность определяется его социокультурной независимостью. Вот почему Коу изображает трагедию
личности, которые отделены от самих себя. Писатель освещает повседневные заботы простых англичан на основе социального процесса, создавая их портреты. Отчужденность персонажей Джонатана Коу в основном вызвана социальными проблемами и приводит их к одиночеству. Отчуждение втягивает их в эмоциональную пустоту, отдаляет от общества, теряет самоидентификацию и отчуждает.

Анализируя романы писателя «Пока не выпал дождь» и «Невероятная частная жизнь Максвелла Сима», автор статьи рассматривает вышеуказанные проблемы в совокупности с проблемами отчуждения и затрагивает тему одиночества молодых людей в силу их социального статуса. При этом проблему отчуждения молодых людей связывает с кризисом идентичности. Автор статьи утверждает, что Дж. Коу представляет тотальное одиночество человека в век технологий и информации как человеческую трагедию.

LEYLA ASTAN ALIYEVA

SUMMARY

THE PROBLEM OF ALIENATION IN JONATHAN COE NOVELS

Modern British writer Jonathan Coe depicts the problem of alienation, narrates about the modern world person who lost his emotional values. This person is basically alone and separated from society. Personal identity is defined by his social -cultural independence. That is why Coe depicts the tragedy of the individuals that are separated from their “selves”. Writer highlights ordinary cares of simple English people on the basis of social process, creating their portraits. Alienation of Jonathan Coe’s characters are mainly caused by social problems and takes them to loneliness.

Alienation drags them to emotional emptiness, puts them away from society, loses their identification, and alienates them. Analyzing the writer's novels “The Rain Before It Falls” and “The terrible privacy of Maxwell Sim”, the author of the article considers the above problems in conjunction with the problems of alienation and touches upon the theme of loneliness of young people due to their social status. In doing so, links the problem of alienation of young people with the identity crisis. The author of the article argues that J. Coe presents the total loneliness of a person in the age of technology and information as a human tragedy.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filol.e.d., professor A.Z.Sabitova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RUZİYƏ ZAMAN QIZI QULiYEVA
AMEA Gəncə bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu Ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: ruziya.zaman.55@bk.ru
mailto:sabir.alim80@gmail.com

XI-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏSNƏVİ JANRI
(Xaqani Şirvaninin "Töhfətül-İraqeyn" əsəri əsasında)

Xülasə

Məsnəvi bir janr forması (urcuzə adı altında) kimi ilk öncə X əsr ərəb ədəbiyyatında meydana gəlmişdir. Məsnəvi ilkin dövrlərdə daha çox tarixi, qəhrəmanlıq, əfsanəvi və məhəbbət mövzulu əsərlərin yazılmasında ən əlverişli poetik vasitə sayılmışdır.

XII əsr farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatında ilk məsnəvi Xaqani Şirvaninin "Töhfətül-İraqeyn" əsəridir. Xaqani bu əsər ilə yaşadığı dövrün ictimai-siyasi hadisələrini ustalıqla təsvir edərək ədəbiyyat tariximizdə yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

Zahirən səfər təəssüratlarından ibarət mənzum səfərnamə kimi görünən "Töhfətül-İraqeyn" əslində müəllifin yaşadığı zaman kəsimində Yaxın Şərqin ictimai-siyasi mənzərəsini özündə əks etdirən fəlsəfi poemadır.

Əsərin məzmun və mündəricə baxımından təhlili "Töhfətül-İraqeyn"in mənzum səfərnamə deyil, ədəbiyyat tariximizdə ilk poema olduğu fikrini qəbul etməyə əsas verir.

Açar sözlər: *məsnəvi, Xaqani Şirvani, Töhfətül-İraqeyn, poema, farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı*

XI-XII yüzilliklər Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixində olduğu kimi ədəbiyyatınızda da bir intibah dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu mühüm mərhələnin cahanşümül ədibləri sırasında adı qürurla anılan Azərbaycan şairlərdən biri də Xaqani Şirvanidir. O, ədəbiyyat tariximizə bir çox yeniliklərə imza atmış sənətkar kimi daxil olmuşdur. Humanizm carçısı kimi şöhrət tapan, ədalət və bərabərlik uğrunda mübarizə aparan Xaqani Şirvani yaradıcılığı mövzu baxımından olduğu kimi janr sistemi və poetikası nöqteyi-nəzərindən də zəngin və rəngarəngdir. Onun mükəmməl "Divan"ında ənənəvi qəsidə janrının sərhədlərini aşan dövrü üçün yenilik hesab olunan poetik nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Şairin gündəlik müşahidələri, qarşılaşdığı insanlar, yaşadığı və şahidi olduğu həyat hadisələri əsərlərində Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeni olan bədii biçimdə təqdim olunub.

Klassik poeziyamıza "Həbsiyyə", "Qəsideyi-şiniyyə" kimi yeniliklər bəxş edən Xaqani "Töhfətül-İraqeyn" məsnəvisi ilə ədəbiyyatımıza poema janrını gətirən şair kimi şöhrət tapmışdır. Bu əsər orijinal kompozisiya quruluşu və maraqlı ictimai-fəlsəfi mündəricəsi ilə həm Xaqaninin öz yaradıcılığında, həm də onun müasirlərinin bədii irsi fonunda seçilir.

Yaşadığı dövrün ictimai-siyasi hadisələrini ustalıqla təsvir edərək ədəbiyyat tariximizdə yeni bir mərhələnin əsasını qoymuş "Töhfətül-İraqeyn" poeması zahirən həcc ziyarəti təəssüratlarından ibarət mənzum səfərnamə kimi görünsə də, əslində dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini özündə əks etdirən fəlsəfi poemadır. Əsərin janr mənsubiyyəti haqda fikirlər müxtəlifdir. Tədqiqat-çıların bir qismi onu mənzum səfərnamə, digərləri isə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk poema adlandırırlar [Bax: 3, s.58; 6, s.72].

Əsərin məzmun və mündəricə baxımından təhlili "Töhfətül-İraqeyn"in mənzum səfərnamə deyil, ədəbiyyat tariximizdə ilk poema olduğu fikrini qəbul etməyə əsas verir. Onu da nəzərə almalıyıq ki, səfər təəssüratları ilə yanaşı poemada Dibaçə, Allahın, peyğəmbərin nəti, müqəddəs məkanların tərifi, xəlifənin tərifi, Musil və Şamın təsviri, Musili tərif və İraq başçısı Cəmaləddinə sitayiş, özü haqqında, babası, anası, əmisi haqqında, anasının, əmisinin, İzzəddinin tərifi, düşmənləri tənqid kimi parçalar da vardır ki, onların hamısı daxili bağlılıq və bədii məntiq əsasında birləşərək vahid bir poetik sistem təşkil edir.

Xaqani yaradıcılığının ən böyük tədqiqatçılarından olan M.Sultanov "Töhfətül-İraqeyn" poemasının nəsrlə yazılmış dibaçəsinə xüsusi diqqət yetirir və onu ədəbiyyat tariximizdə ilk nəsr nümunəsi adlandıraraq yazır: *"Xaqaninin "Töhfətül-İraqeyn" əsəri hər şeydən əvvəl faktik cəhətdən əhəmiyyətlidir:*

a) bu müqəddimə vasitəsilə (fars dilində olsa da) XII əsrin ilk Azərbaycan nəsri ilə tanış oluruq;

b) burada Xaqani vaxtilə ozünün "Həqayiqi" təxəllüsü daşıdığını təsdiq edir;

v) "Töhfətül-İraqeyn"in xəlifənin vəziri Məhəmməd ibn Əli ibn Əbu Mənsura ithaf olunduğu qeyd edilir;

q) əsərin Xaqani səfərdən qayıtdıqdan sonra Şirvanda yazıldığı təsdiq edilir" [3, s.13].

"Töhfətül-İraqeyn"in dibaçəsində yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı Xaqaninin səfərə şıxmasının səbəbləri də görünməkdədir *"...Mən Şirvan məhbəsində idim. Birdən ilahi səs mənə dedi: "Əgər yüksəlmək istəyirsənsə, ayaq götür, yola çıx, dövlətə zəhmətlə çatmaq olar ... Yəni dur, Şama get, oradan ərəblərin Məkkəsinə keç, əvvəlcə ... qulluğa qədəm qoy, sonra "ehram" tutub dayan, ziyarət zamanı qəlbdən: "Ey Allah, mən sənin nə olduğunu layiqincə tanımadım" söylə... "* [3, s.18].

Dibaçədən məlum olur ki, Xaqani səfər edəcəyi yerlərin xəritəsini ilahi səsin əmri ilə əvvəlcədən cızaraq yola çıxmış və Şirvana qayıtdıqdan sonra onları özünün elmi-fəlsəfi fikirləri ilə daha da kamilləşdirərək bitkin və dolğun poema yaratmağa nail olmuşdir.

"Başlanğıc" adlanan hissədə göyün və yerin sirlərindən heyranlıqla söhbət açan Xaqani ilk yaradılış haqqında elmi-fəlsəfi fikirlərinə bədii don geydirərək maraqlı bir tərzdə təqdim edir. Burada yerlə göy vəhdətdədir. Yerdəki ədalitsizliklər, haqqın-kainat qanunlarının pozulması dünyanı öz mehvərindən çıxaran əsas səbəb kimi mənalandırılır:

Bu fələk, bu torpaq nə qədər ki var,
Ömür kisəmizi boşaldacaqlar.
Qəribə deyilmi, səma dövr edir,
Lakin sabit durur məhvərində yer.
Bu iki sehirbaz hər axşam-səhər
Gah qara, gah da ağ dona bürünər [3, s.19].

Qədim Şərq fəlsəfəsinə görə dünya dörd ilahi başlanğıcdan yaranmışdır. Bunlar su, od, torpaq və yeldir. Xaqani həmin dörd ünsürü, "dörd hammal", Günəşi isə "göy atı" adlandırır:

Dörd hammal belindən atır yükünü,
Nə ili görək biz, nə ayı, günü.
Göy atı tərk edir göyün tağını,
Həm tökür nalını, həm dırnağını [3, s.19].

"Dörd hammalın yükünü atması" Qiyamət günündən soraq verir. Müqəddəs "Qurani-Kərim"in Əl-Zilzal (Zəlzələ) surəsində bu barədə buyrulur: *"Yer özünə məxsus bir şiddətlə lərzəyə gəlib titrəyəcəyi zaman, Yer öz yükünü çıxardıb atacağı zaman; İnsan [təəccüblə]: "bu yerə nə olub? - deyəcəyi zaman; Məhz o gün yer öz hekayətini söyləyəcəkdir"* [5, s.640].

Yer öz yükünü ona görə atır və mehvərindən ona görə çıxır ki, insanlarda dostluq, vəfa, etibar, insaf, haqq-ədalət qalmamışdır. Artıq qayda-qanunlar tamam itmişdir. İnsan tələş, qorxu, vahimə içərisindədir. Yer isə bu ağırlığa tab gətirə bilmir. Hətta "din göyü"nü dəccallar bürüyüb. Bəşəri xilas edəcək xilaskar Mehdi isə görünməyir. Demək dünyanın sonu yaxınlaşır. Xaqani dünyanı qarğayaraq deyir:

Dünyada qalmamış etibar, bəli,
Gözə görünməyir bir insaf əhli.
Qanun-qayda itib, bax, birdəfəlik,
Nə bir dinclik qalmış, nə asudəlik.
İndi din göyündə dəccallar çoxdur,
Heyf ki, xilaskar bir Mehdi yoxdur [3, s.20].

Xaqani təəssüflə qeyd edir ki, dünya aqilləri, arifləri sevmir. Məhz bu səbəbdən də dünya aqillərin piyaləsinə növbənöv zəhər sürür, göylər də ariflərə əzab verməkdən zövq alır:

Bu dünyanın əli piyaləmizə
Süzüb, hər zəhərdən içirdir bizə.
Göy-sitəm şərbəti hazırlayaraq,
Onu ariflərə içirdir ancaq [3, s.20].

Axmaqlar isə dünyanın zahiri bərbəzəyinə aldanaraq ona ürəkdən bağlanırlar. İlahi sirlərdən xəbərdar olmayanlar "qəza taxtasında əlifba öyrənirlər":

Qəza taxtasında bu əqlikəmlər,
Əlifba öyrənir hər axşam-səhər [3, s.20]..

"Töhfətül-İraqeyn"Xaqaninin elmi-fəlsəfi görüşləri, dünyabaxışı haqqında mükəmməl bilgilər verən maraqlı kompozisiyaya malik əsərdir. Poemada təsvir olunan hadisələr bir-birini tamamlayır."Günəşə xitab" və "Günəşə xitab edərkən qızılı məzəmmət" adlı hissələrdə şairin səma cisimləri haqqındakı fikirləri onun bir səmaşünas alim olduğundan soraq verir.

Xaqani Günəş sisteminə daxil olan planetlərin Günəşin ətrafında dövr etdiyini, Ayın Günəşdən işıq aldığını bədii boyalarla belə təsvir edir:

Hər səma cisminin sənsən məhrəmi,
Ey dünya mülkünə atəş zəmzəmi.
Aya işıq verən sonsuz fələkdə,
Sayəndə dincəlir hər kələbək də [3, s.23].

Xaqani Günəşlə söhbət edir, onu tərifləyərək ən uca məqamda olduğunu söyləyir. Daha sonra qızılı məzəmmət edir. Ona görə ki, Günəşin zatında yaxşılıq, səxavət,comərdlik, məhəbbət olduğu halda qızılın zatında pislik gizlənir. Qızılgül ona görə solub gedir ki, onun ləçəkləri qızıldandır:

Qızılgül fənaya getməzdi inan,
Gülü olmasaydı ləldən, qızıldan.
Pislik zatındadır qızılın əslən,
Gülləri ölümə odur səvq edən [3, s.23].

Xaqani qızıla güvənənləri qızılın sahibi yox, onun qulu sayaraq göstərir ki, qızılgül "bir möhnət odudur":

Kimin qızıldadır gücü, yəqin bil,
O, quldur, qızılın sahibi deyil!
Bir möhnət odudur cana simuzər,
Düz olar qızıla deyilsə "azər" [3, s.23].

Şair poemanın bir neçə yerində ana vətəni olan Şirvanı Şərvan məhbəsi, özünü isə bu məhbəsdəki dustağa bənzədir və Günəşə xitab edərək deyir:

Hər ağır xəstənin dərmanı sənsən,
Şərvan məhbəsində bir dustağam mən.
İkimiz də dərddən saralmışıq biz,
Od-alov içində yanır qəlbimiz.
Hey giley etmişik biz əllərindən,
Vəfasız dünyanın əməllərindən [3, s.27].

Xaqaninin elmi-fəlsəfi, dini və ictimai siyasi görüşlərini araşdırmaq baxımından "Töhfətül-İraqeyn" poeması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. şairin təxminən 35 yaşında olarkən yazdığı bu əsər XII əsr Azərbaycan ədəbi mühitini,

dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini öyrənmək üçün ən tutarlı elmi mənbələrdən biri sayıla bilər.

İki İraq-İraq ərəb və İraqeyi-əcəmə səfər təəssüratları üzərində qurulan poema təkcə Azərbaycan intibah mədəniyyətini deyil, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərq intibahını özündə əks etdirən ən qiymətli əsəridir.

"Töhfətül - İraqeyn"in "Cəmaləddin Mosili ilə görüş və onunla söhbət" adlı hissəsi şairin elmi-fəlsəfi görüşlərini əks etdirmək baxımından daha səciyyəvidir. Xızırla görüşü zamanı Xaqani Şirvanda çəkdiyi agrı-acıları belə ifadə edir:

Sözləri gülab tək, hind kafuru tək,
Başıma, üzümə səpələnərək,
O gülab, o kafur keçmədi bir an,
Bütün ağrıları aldı camınıdan [3, s.43].

Yol yorğunluğunu unudan şair onu düşündürən məsələlər barədə Xızıra müraciət edərək ondan suallara cavab istəyir. Şair xəttustüvadan – yəni ekvator xəttindən o yanda yaşayanların kim olduğunu bilmək niyyəti ilə belə deyir:

Necədir o yanı xəttüstüvanın?
Kimdir sakinləri bəs o dünyanın? [3, s.46]

Xaqaninin ilk yaradılış haqqında fikir və mülahizələri də maraq doğurur. Şair ilk yaradılışın əsasını təşkil edən dörd ünsürü – su, od, torpaq və yeli dörd ana, mövcudatı isə üç inci adlandırır:

Dörd ana, doğrudan qəribədir bu,
Nə üçün görəsən üç inci doğdu? [3, s.46]

Xaqaninin elmi-fəlsəfi görüşləri son nəticədə islam dininə, Quran hədislərinə söykənərək yeni bir mahiyyət kəsb edir. Bu zaman yunan fəlsəfəsi öz dəyərini və əhəmiyyətini itirir. Çünki dində ixtilaflar, şübhələr, zərərli fikirlər yoxdur:

Əslinə baxanda fəlsəfə sözü,
Lap səfeh sözünə bənzəyir düzü.
Ayrı bir mənası olmamış dərin
Quranın, danılmaz bu hədislərin.
Önündə məlum ki, anlayır hər kəs,
Yunan fəlsəfəsi bir çöpə dəyməz [3, s.47].

Yunan fəlsəfəsinə dərindən bələd olan Xaqani dini hökmlərə üstünlük verərək deyir:

Sən dinə arxalan, unutma dini,
Böyük sanma yunan Üqlidisini [3, s.47].

Şərq ədəbiyyatında Üqlidis adı ilə tanınan Evklid e.ə. IV əsirdə yaşamış məşhur yunan alimidir ki, nucum və riyaziyyat elmləri sahəsində böyük uğurlar qazanmışdır. Lakin Xaqani dinə arxalanmağı tövsiyə edərək hətta Üqlidisin özünü belə böyük saymamağı məsləhət görür. Çünki "Quran xəzinədir", ən qiymətli incilər bu xəzinədə qorunur:

Quran xəzinədir, şair, gərək sən –

Hər sözü alasan bu xəzinədən [3, s.47].

Şairin fikrincə, şəriətdən kənarda elm yoxdur. Olsa belə əsil bilik deyil:

Şəriətdən kənar elm yoxdur bil,
Varsa qara xaldır, heç bilik deyil [3, s.47].

Səmavi kitablardan məlum olduğu kimi Musa peyğəmbər Allahın səsini eşitmək və gələn vəhyləri insanlara çatdırmaq məqsədi ilə Sina dağına çıxardı. Xaqani göstərir ki, Turi-Sinaya (Sina dağına) çıxmaq istəyən və qeybin xəbərlərini öyrənmək istəyənlər yerdəki filosoflara meyl etməməli, onların arxasınca getməməlidir:

Sən uçmaq istəsən Turi-Sinayə,
Heç zaman meyl etmə Puri-Sinayə [3, s.47].

Şair Puri-Sina dedikdə məşhur filosof Əbu Əli ibn Sinaya işarə edir. Daha sonra özünə Puri-Əli, İbn Sinaya isə Əbu Əli deyə müraciət edən Xaqani filosoflara yox, Allaha üz tutmağı məsləhət görür:

Gəl ey Puri-Əli, üz tut Allaha,
Gəl Əbu Əlidən az danış daha.

Xaqaninin fikrincə, yalnız dinə arxalananlar doğru yolda, haqq yolundadır. Bu yolla gedənlər haqqa tapınır. Allah kəlamı ilə müqayisədə yunanların Üqdilisi-Evklidi belə çox ucuz sözlər söyləyir və hamını, hər kəsi aldadaraq haqq yolundan döndərir:

Gəl dinə arxalan, unutma dini,
Böyük sayma yunan Üqdilisini.
Dərs olmasın ucuz sözləri sənə,
Aldanma mənasız şəkillərinə [3, s.47-48]

İlahi hikməti, Tanrının əliylə yaradılmış kamil yaradılışı hər şeydən üstün sayan şair göstərir ki, çox dil tökmək bülbülün, şəkil çəkmək isə hörümçəyin işidir. Həndəsəni gözəl bilən hörümçək qurduğu o incə, o zərif tora başqalarını salmaqla onları məhv edir və "haramla dolanır":

Sən bülbülə tapşır çox dil tökməyi,
Hörümçəyə tapşır şəkil çəkməyi.
Görmürsən, həndəsə bilən hörümçək
Daima haramla dolansın gərək [3, s.48].

Dünyanı "solğun üzlü", "qoca kaftar" adlandıran Xaqani dünyadan qaçmağı məsləhət görür. Çünki dünya deyilən bu dairə özü əyridir. Əyridən isə düzlük gözləmək məntiqə sığmır:

Dünya dairəsi əyridir bir az,
Əyridən heç düzlük gözləmək olmaz [3, s.48].

"Töhfətül-İraqeyn" məsnəvisindən bir daha aydın olur ki, Xaqani Şirvani öz dövrünün riyaziyyat, həndəsə, nücum elmlərinə və səmavi kitablara dərindən bələd olmuş və yeri gəldikcə həmin elmi biliklərə istinad etmişdir. Əsərin "Cəmaləddin Mosili ilə görüş" hissəsində deyilir:

Onun hüzurunda öpərək yeri,
Sədi-əkbər kimi qayıtdım geri [3, s.39].

Məlum olduğu kimi Sədi-Əkbər səmada irəliyə və geriyə doğru hərəkət edən xoşbəxtlik ulduzlarından biridir ki, Xaqani özünü həmin səyyarə ilə müqayisə edir.

Poemanın başqa bir yerində isə Böyük Ayı bürcünə daxil olan Bənati-nəş-Yeddi bacı ulduzunun adını çəkən şair sinəsindən çıxan ahların zəncir kimi Bənati-nəşin ayağına dolandığını qeyd edərək yazır:

Mən qapı halqası olmuşam deyə,
Ahım halqa-halqa yüksəlir göyə.
Elə ki bu ahlar sinəmdən axır,
Mənim boğazımı yandırıb-yaxır.
Yüksəlir göylərə o, zəncir təkin,
Keçir ayağına Bənati-nəşin [3, s.25].

"Babası haqqında" adlanan hissədə Xaqani yaratdığı əsərlərin ilahi dəyəri, gözəlliyi və sənətkarlıq məziyyətləri haqqında fəxrlə belə deyir:

Layiqdir şeirimi göylərdə gərçək
Üçbacı bağlasın başına ləçək [3, s.91].

Şair "Üçbacı" dedikdə günəşi, ayı və ulduzları nəzərdə tutur.

Öz dövrünün bütün elmlərdən xəbərdar olan Xaqani məşhur Misir alimi, hesab, həndəsə və tibb elmlərinə dərindən bələd olan Hörmüstün adını hörmətlə çəkir və ona öz ehtiramını bildirir:

Hürmüs hardadır, hanı o alim,
Gəlsin ki, təxtini özüm düzəldim [3, s.93].

Şair təbib əmisi Kafiyəddin Ömər ibn Osmandan danışarkən onu e.ə. V əsrdə yaşamış məşhur yunan təbibi, Şərqdə Bokrat adı ilə tanınan Hippokratla müqayisə edir, özünü isə "yeddi söz" mülkünün – yəni dünyanın Bokratı adlandırır:

Mən təbib əmimdən almışam ilham,
Yeddi söz mülkünün bir Bokratıyam [3, s.96].

Xaqani "Şikargahın təsviri"ndə xəlifənin qoşununu səyyarələrə bənzədərək deyir:

Müştəri sifətli və ay camallı,
Zühəl həmayili, Mərrix kamallı [3, s.33].

Adları çəkilən səyyarələr Müştəri (Yupiter), Zühəl (Saturun), Mərrix (Mars) hər biri özünəməxsus fərqli keyfiyyətlərə malikdir. Müştəri xoşbəxtlik, həlimlik, Zühəl hökmdarlıq, Mərrix isə müharibə rəmzidir.

Şair göstərmək istəyir ki, xəlifənin qoşunu hər üç keyfiyyətə malikdir. Belə bir qoşun isə, heç şübhəsiz, zəfər qazanmalıdır.

Yazıldığı dövrdən 860 ildən çox keçməsinə baxmayaraq Xaqaninin "Töhfətül-İraqeyn" poeması bu günümüzlə səsləşir. Xaqani ruhən öz oxucusu ilə təmasdadır. Yaşadığı dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini canlandırmaq baxımından əvəzsiz olan

bu əsərdə professor X.Yusiflinin qeyd etdiyi kimi *"İraq səfəri" nin özü Şirvan düşüncələrinin inikası üçün bir vasitədir"* [3, s.72].

Əsər boyu zəmanəsindən acı-acı gileylənən şair öz vətəni gözəl Şamaxını zindana bənzədir:

Şamaxı, bu gözəl, bu geniş diyar,
Nə üçün bəs gəlir ürəyimə dar?
Ah, mənə,Şamaxı bir zindan oldu,
Hər tüküm canıma nigəhdən oldu.
Yanıma nəinki novi-bəşəri,
Hətta küləyi də qoymazlar bəri.
Yolda mən bir addım atarsam hərgah,
Ya da ki, ürəkdən çəksəm odlu ah,
Bir düyün vurub, tez, düşmən o aha,
Durmadan aparıb çuğullar şaha! [3, s.100]

Xaqani öz düşmənlərini tənqid edərkən onları "dörddayaqlı, yeddibaşlı" adlandırmaqdan çəkinmir:

O murdar uşağı qaşqabaqlıdır,
Həm də yeddibaşlı, dördayaqlıdır [3, s.110].

Şair onları yeddibaşlı ilana və dördayaqlı uzunqulağa bənzədir. Çünki belələri alçalmağı və alçaltmağı özlərinə hünər sayırlar. Dildə düzlükdən danışsalar da haqq-ədalətdən çox-çox uzaqdırlar. Xaqani belələrini "dal" və "nun" hərflərinə bənzədir:

Əmr tək düzlükdən dəm vursalar da,
Əyrilik görsən yalnız onlarda.
Onlar alçaqlara çox alçalıblar –
"Dal" kimi, "nun" kimi əyri qalıblar [3, s.110].

Ərəb əlifbasında olan "dal" (د) və "nun" (ن) hərfləri yazılış etibarilə əyridir. Şair həmin hərflərin formasından istifadə edərək qüvvətli bir təşbeh yaratmışdır.

Xaqani dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinə biganə qalmamış və yeri gəldikcə öz münasibətini bildirmişdir. Bu baxımdan onun Şam və Misir haqqında fikirləri xüsusi maraq doğurur.

Tarixdən məlumdur ki, XII əsrdə İsmaililər Misirdə hökm edərək islam dininin bir çox qayda-qanunlarının əleyhinə çıxırdılar. Şam şəhərində isə bunun əksinə olaraq islami ehkamlar qorunub-saxlanır və müdafiə olunurdu. Məhz bu səbəbdən də Şam haqqında çox böyük ehtiram və hörmətlə danışan şair belə deyir:

Yerin xoşbəxt oğlu müqəddəs Şamdır,
Dinin anasına bir ehtişamdır [3, s.84].

Daha sonra Misirlə Şamı müqayisə edərək üstünlüyü Şama verən Xaqani öz fikrini belə ifadə edir:

Doğrudur, Misir də gözəl məkandır,
Lakin Şam önündə o bir samandır.
Cənnətdən atılan o saman ki var,

Cismə qüvvət verməz, cana tor qurar [3, s.84].

Misirlə Şam sözünün yazılışına diqqət yetirən Xaqani "Misirin öz adında bir şikəstlik var", - deyərək bu məkanı günahlandırır. Çünki "Şam" sözü mim (م) hərfi ilə bitdiyi halda "Misir" sözü həmin hərflə başlayır. Deməli, Misir Şamın ayağını oğurlayaraq öz başına qoymuşdur:

Misrin öz adında bir şikəstlik var,
Şamdan oğurlamış bir hərfi aşkar.
Şamın ayağını alaraq haman,
Başına qoymuşdur heç utanmadan [3, s.84].

Xaqani bu misralarda Şamın ayağını Misrin başından daha qiymətli sayır və demək istəyir ki, Şamın ayağı biləni Misrin başı bilmir. Şamın sürəti ləkələrlə doludur. Həmin ləkələr isə hər zaman din üçün təhlükə yaradır və ona zərər verir. Məhz bu səbəbdən də Misrə bircə nöqtə əlavə etməklə "zərər verən, zərərli anlamında işlənən müzürr" sözü alınır. Yazılış baxımından Misir müzürr sözlərini bir birindən fərqləndirən yalnız bircə nöqtədir. Həmin nöqtənin hikmətinə diqqət yetirən Xaqani deyir:

Pərdəylə örtülmüş Misrin üz-gözü,
Çıxmış xatirədən büsbütün özü.
Onun surətinə düşən bu ləkə,
Yaratmış hər zaman dinə təhlükə.
Misirə nöqtə qoysan, tez müzürr olar,
Görun bir nöqtədə nə sirrlər var! [3, s.84]

Xeyirlə Şərin mübarizəsi üzərində qurulan dünya həyatının gözəllikləri, təzadları, ağrı-acıları, sevinc və kədəri Xaqaninin "Töhfətül-İraqeyn" məsnəvisində öz əksini tapmışdır.

Yüksək sənətkarlıqla yazılmış bu əsər özündən sonra gələn intibah ədəbiyyatının inkişafına çox böyük təkan vermişdir. Xaqani yaradıcılığı yorulmaz tədqiqatçılardan olan professor Xəlil Yusifli bu barədə haqlı olaraq yazır: *"Divlər dünyasına, Əhrimənlər aləminə, əli qılınclı hökmdarlara nifrət, sadə adamlara məhəbbət Xaqani poemasının əsasıdır. Daha çox Şirvan şərinə nifrətin yüksək poetik ifadəsi olan "Töhfətül-İraqeyn" səfərnamə deyildir, dərin humanist məzmunlu, yüksək sənətkarlıqla yazılmış ictimai, siyasi, fəlsəfi, əxlaqi düşüncələrlə zəngin olan orjinal, oxşarsız lirik poemadır. Bu poemanın fikir və sənət tapıntılarına "Sirlər xəzinəsi", "Leyli-Məcnun kimi əsərlərdə rast gəlirik. Bu, Nizami poemalarının yaşca böyük olan altıncı qardaşıdır"* [3, s.74].

XII əsr Azərbaycan intibah ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilən Xaqani Şirvaninin "Töhfətül-İraqeyn" məsnəvisi günümüzün oxucusunda Yaxın Şərq xalqlarının ilkin orta əsrlərdəki məişəti və mədəniyyəti haqqında müfəssəl təəssürat yaratmaqla yanaşı, şairin öz tərcümeyi-halı ilə bağlı maraqlı məlumatları da ötürür. Bu baxımdan "Töhfətül-İraqeyn" orijinal bədii əsər nümunəsi olmaqla yanaşı, qiymətli tarixi mənbə kimi də əhəmiyyətlidir. Əsər səfər

təəssüratı olduğundan avtobioqrafik məzmun daşımaqla ədəbiyyat tariximizdə memuar janrının ilk nümunəsi kimi də dəyərləndirilə bilər. Bu və bunun kimi yuxarıda sadalanan digər məqamlar ədəbiyyatımda epik poeziyanın başlanğıcını məhz "Töhfətül-İraqeyn"dən götürməyimizə əsas verir. Buna görə də biz cəsarətlə Xaqanini ədəbiyyatımız tarixində ilk məsnəvinin, ilk poemanın, ilk memuarın yaradıcısı kimi qəbul edir, onunla qürur duyuruq.

Рузия Заман кызы Гулиева

ЖАНР МАСНАВИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XI-XII ВЕКОВ (ПО ПРОИЗВЕДЕНИЮ «ДАР ДВУХ ИРАКОВ» ХАГАНИ ШИРВАНИ)

Резюме

Маснави как жанровая форма (под названием урджуза) впервые появилась в арабской литературе X века. В древние времена маснави считалось наиболее благоприятным поэтическим инструментом для написания исторических, героических, легендарных и любовных произведений.

Первой маснави в персоязычной азербайджанской литературе XII века является «Дар двух Ираков» Хагани Ширвани. Этим произведением Хагани открыл новый этап в нашей литературной истории, мастерски описав общественно-политические события своего времени.

«Дар двух Ираков», похож на первый взгляд на рассказ о путешествиях, но на самом деле является философской поэмой, отражающей социально-политический строй Ближнего Востока в период времени автора.

Анализ произведения с точки зрения содержания и автобиографическое изложения структура этой поэмы дает основание предтьи к мысльи о том, что «Дар двух Ираков» – это не поэтический расказ о путишествие, а первое стихотворение в истории литературы.

Ключевые слова: *Маснави, Хагани Ширвани, Дар двух Ираков, поэма, персоязычная Азербайджанская литература.*

Ruzia Zaman Gulieva

THE GENRE OF MASNAVI IN AZERBAIJANI LITERATURE IN 11-12th CENTURIES (BASED ON KHAGANI SHIRVANI'S WORK "A GIFT FROM THE TWO IRAQS")

Summary

Masnavi appeared as a genre form (under the name urjuza) the first in the 10th century Arabic literature. In the early times, masnavi was considered the most favorable poetic tool for writing historical, heroic, legendary and love works.

The first masnavi in Persian-language Azerbaijani literature of the 12th century is Khagani Shirvani's "A Gift from the Two Iraqs". With this work, Khagani started

a new stage in our literary history by masterfully describing the socio-political events of his time.

"A Gift from the Two Iraqs", which looks like a travelogue, is actually a philosophical poem that reflects the socio-political view of the Middle East during the author's time period.

The analysis of the work in terms of its content and structure gives reason to accept the idea that "A Gift from the Two Iraqs" is not a poetic travelogue, but the first poem in our literary history.

Keywords: *Masnavi, Khagani Shirvani, Tohfatul-Iraqeyn, poem, Persian Azerbaijani literature*

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Xaqani Şirvani. Rübailər / tərc. ed. M.Sultanov – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 77 s.
2. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. M.Sultanov – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 646 s.
3. Xaqani Şirvani. Töhfətül-İrqaeyn (seçilmiş parçalar) / tərt. ed. M.Sultanov – Bakı: Azərnəşr, – 1959. – 133 s.
4. Xaqani Şirvani: Həyatı və yaradıcılığı / ön söz İ.Həbibbəyli; elmi red. İ.Həmidov – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 394 s.
5. Qurani-Kərim / ərəb dilindən tərc ed. Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 719 s.
6. Səfərli, Ə. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (ali məktəb tələbələri üçün dərslik) / Ə.Səfərli, X.Yusifov. – Bak: Maarif, – 1982. – 388 s.
7. Sultanov, M. Əfzələddin Xaqani Şirvani: / filologiya elmləri namizədi dis. / – Bakı, 1947. – 237 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: akademik Rafael Hüseynov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SULTANOV ƏLİCAN
Siyəzən şəhəri Şirin İsmayılov adına
3 saylı tam orta məktəbin tarix müəllimi
elicansultanov47@gmail.com

BƏDİİ ÖZÜNÜİFADƏNİN TÖRƏMƏSİ, YƏNİ RİYAZİ BÜTÜNLƏŞMƏ

Xülasə

"Vahid orqanizm" (hər bir üzvün öz xoşbəxtliyini digər üzvlərin sağlığına xidmət məqamında tapmış) prinsipli istənilən cəmiyyət (və eləcə də bütövlükdə bəşəriyyət) məhz ayrı-ayrı sahə və istiqamətlər üzrə bütünləşərək mütərəqqi yaşam tərzini emosional idrakına– məişət ənənəsinə çevirməkdən həzz alır.

Çünki bəhs etdiymiz cəmiyyət sözügedən bütün sahələrin (iqtisadi, mədəni, tibbi və s.) aid olduğu genəl (məişət səciyyəli) təfəkkürün bətnindən doğulduğunu anlayır və bunun yetərincə hesaba alınası bir fakt kimi, fərqinə varır.

Təbii ki, məhz "bütöv orqanizm" aspektinə rəğmən beyin missiyasını daşıyan təhsil və onun əsas siması olan hər bir pedaqoq (peşə perspektivi, əsasən, şəxsi nümunəsində cəmləşən, əslində, hər kəs və paralel olaraq, müəllim adını daşıyıb mənən bunu haqq etməyənlər üçün heç kim) mətnin özündə də qeyd olunan "zirvəyə çatmaq üçün insanlığa qıyan deyil, insanlığı dirçəltmək üçün dərəyə atılan" insanı yetişdirmək missiyasından kənar bir şans tanımır (Məhz özünüqiymətləndirmə faktoru kimi).

Açar sözlər: bütünləşmə, mənəvi ənənə, gerçək əxlaq, ictimai dəyər, adil yanaşma.

1.Alternativsiz qiymətləndirmə-özünüqiymətləndirmə konsepsiyası

Dəyər konsepsiyası və ya qiymətləndirmə anlayışını incələmək öncə onun ibtidai (yəni məişət) biçimli məzmun xüsusiyyətlərinə nəzər salmaqdan keçir. Əslində, ən bəsit yaşayış ehtiyacları həddində özünü tapan insan və onun aid olduğu cəmiyyət mövcud olduqca (hər hansı hadisəyə göstərdiyi münasibət qismində) bir şüur hadisəsi və ayrı-ayrı beyin imkanlarının təmsilçisi fonunda dəyər vermək, qiymətləndirmək kimi həyati məqamlarla hesablaşmaq marağında və ya məcburiyyətindədir. Əlbəttə ki, dəyərləndirmə (Və ya eyni ifadənin sinonim çalarını ifadə edən qiymətləndirmə, geniş mənada götürsək, "eyni ölçüdə qarşılıq vermək" anlamında işlənib hansısa fərqli əhəmiyyət daşımır.) faktorunun nə dərəcədə qiymətləndirilməsindən asılı olmayaraq, həmin ifadəyə "vahid orqanizm" perspektivli (hər bir üzvün məmnunluğunu digər üzvün sağlığına xidməti qismində götürən, mənəvi həzli yaşayış ehtiyacı) rakursdan baxsaq, onda subyektiv iddiadan kənar (ictimai duyumlu fədakarlığa bağlı), məslək devizinə paralel qarşılıqlı gözləntisiz (O yerdə ki, cəmiyyətin, demək olar ki, hər üzvü təmənnasızlığa hopmuş xarakterə can atır, orada hər kəs arzuladığı mövqedə , istədiyi zamanı yaşamaqdadır.

Təbii ki, əxlaqi həzz biçimli doyumsuzluğu ilə) əsl qürura mənsub dəyər, həqiqi kimliyə məxsus qiymət səciyyəsi görünər. Elə eyni kontekstə nəzərən meydana çıxan odur ki, gündəlik məişət tələbatımız kimi özünü göstərən bu və ya digər verbal-linqvistik reaksiya faktorlarımız (ilk növbədə, məhz təfəkkür hadisəsi kimi) özləri bir dəyərləndirmə nümunəsidir. Birbaşa olaraq, özünüifadə məzmunlu; lakin ətrafa yönəlik ictimai səciyyəsi, mənəvi qədəri ilə şərtlənən münasibət estetikası ilə. (1, səh. 123).

Sıradan almaq istədiyimiz, yaxud verdiyimiz ən primitiv informasiyalar da uzunmüddətli təhlilə cəlb olunaraq, və ya spontan vəziyyətdə şüurun redaktə senzindən keçir.(Yəni hiss olunan, yaxud olunmayan ölçüdə məlum qiymətləndirmə fəaliyyətinin predmetinə çevrilir). Deməli, biz özümüz də görüb-göstərdiyimiz təsir faktorlarına rəğmən dəyərləndirmə prosesinə çevrilib, qiymətləndirmə subyekti kimi sərgilənirik. Düzdür, geniş mənada, biz istənilən təsir mexanizminə bir qiymətləndirmə nəticəsi (Qeyd edək ki, həm də normal qiymətləndirmə çərçivəsi üçün uğurlu proses, yəni qeyri-subyektivliyi – mənəvi xisləti ilə daha çox önəm kəsb edən yolçuluğun özü ən gözəl nəticə hesab olunur) kimi baxa bilərik. Məs., hansısa vacib məqsəd baxımdan evdən çıxarkən başlayan qəfil tufan dar biçimli – cahil nəzər aspektindən qərəz, obyektiv baxış istiqamətindən isə (təbiətə gətirəcəyi canlılıq, cəmiyyətə verəcəyi fayda qismində) yaxşılıq miqyasında dəyərləndirilə bilər (Tufana görə bu və ya digər səviyyədə qarşısı alınan məqsədin ictimai çəkisi nə qədər çox olsa da). Bununla belə, nəzərə almalıyıq ki, dəyər (qiymət) fakturalı ictimai zərurəti olan elementlər, əsasən, təfəkkür xüsuslu (ictimai) hadisə kimi təqdim olunmaqla, mənəvi estetik səciyyə daşıyır; yəni ibtidai çərçivəni tərk edib aliləşir. Bir sözlə, dəyər kimi dəyər, qiymət kimi qiymət nüfuzuna yiyələnir.

Vurğulanan ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə ərsəyə gələn qənaət budur ki, məlum "vahid orqanizm" xarakterli mövcudiyyət bir üzvün digər üzvə xidməti müqabilində, (əsasən, bu missiyanın hər bir üzvə bərabərhüquqlu şəkildə aidliyi fonunda) ayaq üstə durmaq və öz olğunluğunu inkişaf etdirmək iqtidarındadır. Bəhs etdiyimiz fədakar xislətli yanaşım insan və onun təmsil olunduğu cəmiyyəti daha məsul mövqeyə çəkib, daha məhsuldar gözləntiyə kökləyir (Hər halda, qeyri-şüurlu– canlı aləmin, eləcə də cansız təbiətin düşünmək kimi bir komfortu yoxdur). Paralel olaraq, hər hansı insan və ya cəmiyyətin özünüqiymətləndirmə miqyasında qəbul olunası və bu mənada məişət həyatını təmsil edən qeyri-mənafekökənli (ictimaiduyumlu, obyektiv səciyyəli) mövcudluq konsepsiyası birmənalı olaraq, qiymət (eləcə də dəyər) anlamını özündə ehtiva edən bütün fəliyyət növləri üçün yetərincə aparıcı statusa malikdir. Deməli, cəmiyyətin inkişafında bariz rol oynayan təhsil və eləcə də ictimai səlahiyyət motivli istiqamətlər üçün məhz subyektivizmdən uzaq (etik duyumlu məsləyə hami) özünüqiymətləndirmə konsepsiyası alternativsiz olaraq, idarəedici-rəhbər biçimli rolu ilə səciyyələnə bilər. Natamam mövqedən yanaşmasaq, cəmiyyətin istənilən üzvü daşıdığı funksiya ilə, ilk növbədə, mənəvi faydalı (sözsüz ki, bu mənada bəşəri və təbii kimliyin timsalında milli) özünüdəyərləndirmə (yaxud

özünüqiymətləndirmə) xüsusuna rəğmən daim cilalanmaqda maraq doğurmalıdır (Rəhbərdirsə rəhbər, fəhlədirsə fəhlə, valieyndirsə valideyn və digər peşə, eləcə də mövqe sahiblərinin obyektiv əhəmiyyətli xarakteri fonunda). Bəllidir ki, cəmiyyətin yetkinləşməsində vacib rol oynayan təhsilin özü də aid olduğu mühitə xas məişət təfəkkürünün, ailə institutunun bətnindən törəyir. Məhz bu baxımdan hər bir normal cəmiyyət məhz məişət düşüncəsi də daxil, mənəvi bütünlüyə (tərəqqiyə) can atmalıdır ki, sələfi olduğu təhsil (və nəticə etibarilə təhsilin yetişdirdiyi subyekt-insan) şəxsi nümunə miqyaslı ictimai hadisəyə-bəşəri (təbii aidiyyəti üzrə həm də milli) konsepsiyaya çevrilə bilsin. (1, səh.25).

Bəli, cəmiyyətin qeyri-subyektiv niyyətli (ictimai duyumlu, əxlaq ortamlı) özünüqiymətləndirmə və ya şəxsi nümunə statusunun özü yetişən nəsil üçün ana məktəb, əsas idelogiya, baş müəllim rolunu oynayır. "Bütöv orqanizm" perspektivli (hər bir üzvünün fərdi xoşbəxtliyini digər üzvlərin sağlığına xidməti müqabilində duyan cəmiyyət və yaşayış forması) istənilən cəmiyyət özünüqiymətləndirmə faktorunu, əlbəttə ki, şəxsi nümunə müstəvisində tuta bildiyi mövqeyə uyğun olaraq (hər bir üzvünün timsalında), fərdi tədris etalonuna çevirməyə məhkum olur (Söz yox ki, qeyri-nəzəri səciyyədə).

Demək olar ki, hər bir valideyn bu prosesin qeyri-ixtiyari iştirakçısı olduğu üçün elə qeyri-ixtiyari olaraq dərsdən gələn övladının necə və hansı şəkildə (rəqəmli, sözlü, simvolik və s.) qiymət alması ilə deyil, özünüdəyərləndirmə çərçivəsində hansı irəliləyişə nail olduğu ilə maraqlanır (Məs., "Dərsdə hansı fəaliyyət reallaşdı və həmin reallığa sənin münasibətin necə oldu?"). Əlbəttə ki, emosional idrakı "eyni vahid orqanizm" məsləkli konsepsiyaya sığınan valideyn aldığı cavabdan normal nəticə çıxarmaqda çətinlik çəkməyəcək. Deməli, nəticə etibarilə, sözügedən konsepsiyanın varisi olan cəmiyyətdaxili sahə və fəaliyyət istiqamətlərinin, o cümlədən də daha vacib əhəmiyyət daşıyan pedaqoji gerçəkliyin nə hansısa formal dəyişikliyə, nə də onun doğurduğu yersiz tərəddüdlərə ehtiyacı olmayacaq. Məs., elə bəhs etdiyimiz "Qiymətləndirməni sözlə ifadə edək, yoxsa rəqəmlə?" və ya "Görəsən, verdiyimiz rəyin spesifikliyini artırmaqla gələcəyə yönəlikliyi nə dərəcədə məhdudlaşır" və s. kimi yanaşmalar yalnız vasitə fərqliliyidir. Vasitə fərqindən asılı münasibət soyuqluğu və ya anlaşılmazlıq isə əsas neqativ səbəbin bəhanə missiyalı təmsilçisidir. Şəxsi mənafe sapıntılı (ictimai duyumlu) mənəviyyat tipinin– şəxsi nümunənin söz yiyəsi olduğu mühitdə (eləcə də pedaqoji prosesdə) mənəvi doğmalığa mənsub sevgi və etimad mütləq əhəmiyyət daşıdığı üçün hasnısa vasitə seçiminin: məs., qiymətləndirmədə sözlü və ya rəqəmli təqdimatın, çeşidli dizaynın, vizual müxtəlifliyin, motivativ yanaşmanın, konstruktiv rəyin, hədiyyənin, gülümsəmənin və ya sadəcə, susmağın ayrıca və planlı (bir daha vurğulayaq ki, məhz ayrıca və planlı) istisnalığı qalmır. Ümumiyyətlə, əxlaq və ya mənəviyyat mövzusu üzrə (məhəlli deyil, geniş ictimai perspektivə rəğmən) fikir və yanaşma vəhdəti, həmçinin də bu kontekstdə qarşılıqlı hissolunma genetik doğmalıqdan da dəyərli doğmalıqdır. Çünki ortada mənəvi anlaşıqlığı ilə diqqət çəkib, təbii perspektivinə

görə sınanılmış, həmçinin ayrı-ayrı situasiyalara görə öz təsdiqini və sağlam izahın tapan "vahid orqanizm" səciyyəli arxayınlıq duyğusu, əzizlik təcəssümü var. Bu o deməkdir ki, ictima ortamlı (ətraf duyumlu, həmçinin şəxsi maraq müstəvisinə yad) özünüdəyərləndirmə (şəxsi nümunə özəlliyi) faktoru, əslində, kimi əqidə yolçuluğunun özü olub, ən yaxın doğmalığı ən dəyərli nəticə ilə təmsil etmək iqtidarındadır. Və aidiyyətli ideoloji istisnanın müşahidə olunan itkiləri belə, nəzərə çarpan uğurlarından da artıq mahiyyət yükü daşıya bilir (1. Səh, 173).

Deməli, biz şəxsi nümunə hadisəsinin xaarkterik təbiiliyi fonunda əks olunduğu vəziyyətə qarşı hansısa vasitə fərqinin məzmun səciyyəli bir rol oynadığını müəyyənləşdirmədik. Lakin niyyət fərqliliyi baxımdan onu deyə bilərik ki, nəzəri və ya idraki imkanların maddi gəlir mənbəyi kimi fərdi əhəmiyyətli istifadəsi pedaqoji fəaliiyətin təmsilçisi rolunda çıxış edə bilmir. Çünki "bütöv orqanizm" devizli sağlam cəmiyyətin böyüdücü xarakteri (və eyni missiyalı pedaqoqu) heç bir əlavə qatqını yaxın buraxmayan (subyektiv maraq və şəxsi mənafe elementlərindən uzaq), mənəvi təmsilçiliyi xarakterik təbiiliyindən qaynaqlanan kimliyi ilə mövcud özünüqiymətləndirmənin sadalanan detallarına yiyələnmiş normal şəxsiyyət yetişdirmək potensialında olur. Məs., evdə təşkil olunan, təbii ki, həm də maddi razılıqlı məşğələlərin diqtəsi altında sonuncu dərsin (əslində, ictimai əhəmiyyəti istənilən məşğələdən vacib statusda olan dərsin) vaxtına qeyri-məsul yanaşan müəllim, məs., fənnüstü inteqrasiya prizmasından, fərdi məsuliyyətin cəmiyyətin inkişafında oynadığı rola rəğmən (təbii rəsir imkanlarına müvafiq formada) nə söyləyə bilər ki, səmimi effekt doğursun?! (1, səh 19).

Normal cəmiyyət üçün ən sadə peşə adamının belə, öz əməyinin ictimai məzmunundan deyil, maddi qazancından həzz alması (və ya şad olması), əslində, məqbul sayılmayan haldır. Və əmin olaq ki, öz xəstəsini sosial vəziyyətinə görə deyil, empatik aspektdən (sağlıq durumuna görə) qiymətləndirən həkim müasir tibbin bütün texniki üsul və tətbiq imkanlarına daha dinamik şəkildə yiylənmək potensialında olur. Çünki mənəvi təhrik maddi motivasiyadan daha surətli və davamlı effekt daşıyıcısıdır. Paralel düşüncəni ictimai tərəqinin dayaq sütunu olan pedaqoji istiqamətdən də işıqlandırsaq, məs., sertifikatlaşdırmada subyektiv niyyətdən qaynaqlanan uğuru (məs., 35%-lik maaş artımına köklənmiş və ya dost-tanışa nümayiş məqsəd güdən detallar üzrə), əslində, özünəqədərki mənəvi boşluğun real nəticəsi kimi görərik. Çünki həmin uğur (mahiyyətcə dərk olunmamış uğursuzluq) kifayət qədər davamlı və ciddi məsul münasibətin təsiri altında reallaşır. Və sözügedən reallığın sadalanan göstəricilər üzrə subyektiv çalarlı niyyətdən deyil, hər gün qarşısına çıxdığı şagirdləri gələcək dövrün yetkin insanı kimi böyütmək sevgisindən törəməsi məhz sağlam xarakterli bir cəmiyyətin ("vahid orqanizm" ənənəli, yəni hər bir üzvün öz xoşbəxtliyini digər üzvlərin sağlıq və xoşbəxtliyinə xidməti fonunda tapması, eləcə də bunu zövq alaraq, doya-doya yaşaması), həmçinin də onun düşünən beyni olan təhsilin (təbii ki, aid olduğu cəmiyyətin idraki varisi qismində) mühüm dəyəri (uğuru) kimi anlaşıla bilərdi.

Əks təqdirdə, məs., "50 %-dən aşağı göstəricinin növbəti il təxminən 70 %-lə əvəzlənməsi nəyin təhriki ilə baş verdi?" sualı formal gözləntisinə görə (məsələn, davamlı çalışqanlıq fonunda) sevindirici olsa da, qaynaqlandığı niyyət baxımından aşırı dərəcədə təəssüf doğurur. Yəni bu dəyişiklik mənəvi məsuliyyətin (ən azı bir övladın gələcəyinə qeyri-laqeyd münasibəti ifadə etməklə) diqtəsi ilə (tədrici olsa belə) ərsəyə gəlməli idi. Bəhs olunan gerçəklik bizə yenə də idraki emosiyası yetkin səviyyədə olan ("bütöv orqanizm" konsepsiyasını məişət ənənəsinə çevirmiş) cəmiyyətin şəxsi mənafedən uzaq özünüqiymətləndirmə mədəniyyətindən bəhs edir. Deməli, hər birimizin hələ ana bətnindən sözügedən ruhda tərbiyə alması ən mükəmməl universitetin verdiyi ən yüksək təhsildən daha vacib əhəmiyyət daşıyır və bu ruhda olan hər hansı peşə sahibinin (eləcə də müəllimin) öz peşəsi üzrə, məs., 60%-lik səviyyə göstəricisi bu xislətdə olmayan (yəni insan kimi natamam məfkurəli) tərəfin (subyektin) nəzəri perspektivcə 100%-lik səviyyə potensialı (peşəkarlığı) ilə müqayisədə kifayət qədər şəxsiyyətyönlü (insanyetişdirici) xarakteri ilə diqqət çəkir. (1, səh.8).

Bəli, məişət ənənəmiz və ya emosional idraki səciyyəmizdən hər hansı ölçüdə qaynaqlanan primitiv davranış və fikirlərimizin hər biri bir özünüqiymətləndirmə nümunəsidir və təbii ki, məlum şəxsi nümunə hadisəsini ("bütöv orqanizm" aspektli yanaşmanı) adi həyat tərzinə çevirmiş istənilən cəmiyyət təbii-estetik yaşantını daxili tələbatı qismində təmsil etməyə məhkumdur. Madam ki istənilən primiv yanaşmamız həm də şüuri süzgəcdən-redaktədən (bir növ, qiymətləndirmə prosesindən) keçir (spontan və ya uzunmüddətli şəkildə); deməli, sözügedən proses cəmiyyətin istənilən fəaliyyət sferasında təmsil oluna bilir.

Yenə də "bütöv orqanizm" xarakterinə sahib çıxan (yəni sağlam məfkurəli) cəmiyyətlərin beyin timsalı olan pedaqoji sahəyə nəzər salsaq, gündəlik tədris prosesini (və bunun timsalında kəmiyyət və keyfiyyətcə daha böyük təlim nəticələrini) şərtləndirən təlim məqsədlərini (öz-özlüyündə) müəllim və onun aid olduğu cəmiyyətin şəxsi nümunə səciyyəli təbii xarakterini ifadə edən mənəvi standart və ya mənəvi məqsədin qeyri-orijinal versiyası kimi görərik. (ən yaxşı halda). Yəni əxlaqi standartı və ictimai məqsədi yerində olan sağlam cəmiyyətin emosional idrakından (ana məktəbindən) formalaşmış müəllim xisləti mövzu (şagirdin idrakı və sosial fəliyyətə təhrikində aparıcı rola malik vasitələrdən biri) üzərindən belə, hafizəvi diqqətdən kənar yaradıcı yanaşmanı (detal-detal daha vacibdən qismən az vacibə doğru daxili və incə sərhəd imkanlarını hiss edərək) canlı yaşantıya çevirəcək potensialdadır. Sözügedən potensiala aid "hiss etmək" ifadəsi biri digərinə bağlı iki cəhəti ilə diqqət çəkir: insani (empatik) səciyyəli sevgi ilə yanaşmaq və bu yanaşmanın uğuru naminə daha vacib əhəmiyyət doğurduğun mövqedə olmaq. Bu isə "vahid orqanizm" aspektli gerçəkliyin növbəti təzahürüdür. Daha aydın müqayisə üçün təsəvvür edək ki, emosional idrakı natamam səviyyədə olan cəmiyyətin aidiyyətli pedadoqu qeyri-yetkin şəxsi nümunəsi ilə (mənsub olduğu mühitin xarakterik varisi kimi) tarix fənnindən IV məzmun xəttinin ("şəxsiyyət" adlı

tərkibin) II altstandartından təlim məqsədi çıxarır (yetərincə tutarlı) və reallaşması üçün lazimi köməklik göstərir. Yaxşı, bəs effekt? Sözsüz ki,"şəxsiyyət" sözünün tələffüzü belə, qeyri-real və qeyri-səmimi mənbədən qaynaqlandığı üçün qeyri-təbii təsir bağışlayıb ikrah hissi ilə qarşılanacaq. Lakin ictimai əhəmiyyətli məişət həyatını ənənəyə çevirən digər bir pedaqoq isə, məs., "Manna dövləti" (2-ci saata aid) mövzusu üzrə İranzu, Aza və Ullusununun real tarixi şəxsiyyət kimi müəyyənləşdirilməsini (təbii ki, şagird mövqeyindən) yetərincə dolğun və təsirli şəkildə aşılamaq əzmindədir (hətta quru mövzu üzərindən, məhz xarakter olaraq özündə formalaşdırdığı mənəvi standart və ictimai məqsəd müqabilində). Deyə bilərik ki, həm nəzəri, həm də mənəvi ("bütöv orqanizm" əqidəli) məqsəd və standartın məhz paralel iştirakından da danışmaq olar. Axı ailə doğmalığını, doyumsuz vicdan sevgisini, obyektiv xislətli fədakarlığı qəlibə (standarta) salmaq (və ya yoldaş etmək) qismən (daha çox formal yöndən) mümkün olsa da , əksər mənada real nəticə vəd etmir. (1. Səh. 157)

Ümumiyyətlə, öz dövrünün bütün mütərəqqi proqramları (istənilən sahə üzrə) mənsub olduğu cəmiyyətlərin emosional idrakını, (məişət təfəkkürünü) praktik baxımdan daha estetik hala gətirərək öz nəzəri gerçəkliyini tədricən adiləşdirmək və daha gözəl ənənələrin doğuluşu naminə özlüyündə kölgədə qalmaq məqsədi daşıyır (yəqin ki, kurikulum da beləcə).

Ayrı-ayrı cəmiyyət üzvlərinin buna fərqli reaksiyası isə yenə də onların mənəvi intellektindən (emosional idrakından), vahid orqanizm kontekstli müstəvidə tutduğu mövqedən asılıdır.

2. <u>Sıravi qanunauyğunluq.</u>

Öncə ərsəyə gətirdiyimiz müvafiq çalışmanı birgə nəzərdən keçirək:

Verilmiş "a" hadisəsinə uyğun olaraq "b" təklifini tamamla.

a) 6, 8, 3, 4, 6, 5, 2, 12 b)7, 9, 10, 3, 4, 6, 5, 105

9, 5, 4, 5; ?

7, 4 (və ya 4,5); ?

$5\overline{)\begin{matrix}75\\100\end{matrix}}$ (və ya 5,75) ?

İzah:

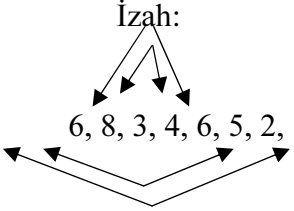

Sözügedən yanaşmada hər dəfə aidiyyətli ədədlərin cəmlənərək 2-yə bölünməsi irəli sürülən tələbin (problemin) əsas olduğu qədər primitiv tərəfidir.

Çünki sözügedən cütlüklərin mövqe etibarilə əks etdirdiyi şərti qanunauyğunluq daha mücərrəd xarakterin ifadəçisidir. (Bu da məlumdur ki, təqdim

olunan nümunənin həll gözləntisi verdiyimiz izah hissəsinə qədər olanlarla təmsil olunur). Elə tapşırığın düşündürücülük xisləti də, əsasən, bu xüsusdan qaynaqlanır.

Alternativ yanaşma:

Günümüzə aid aparıcı, əsasən, pedaqoji xislətli və ya ictimai səlahiyyət yönəlikli imtahan nümunələrinin aparıcı tərkib hissəsi sayılan bu tip (Verilən tapşırıq nəzərdə tutulur) şərtlənmələr situativ reaksiyalı, məntiqi-analatik düşüncənin təzahür imkanlarını sınağa çəkir (Lakin ədalət baxımından kifayət qədər natamam şəkildə). (2, səh.11). Qeyd edək ki, aidiyyətli tapşırıq yalnız tərtibetmə müddətinə görə öz müəllifi üçün vaxtalıcı ola bilər. Və sözügedən tərəfin (tərtibçinin) növbəti nəzərsalmalarında nəinki zaman xərcinə, heç diqqət yönəlişliyinə də elə bir ehtiyac qalmır.

Bəs tərtibetmə mərhələsində iştirak etməyən və hər hansı məqsəd (eləcə də şərait) çərçivəsində sınağa çəkilən qarşı tərəf üçün? Təqdimat faktoru bəhs edilən tərəfin təfəkkür məhsulu olmadığı üçün ilk tanışlıq (istər adi sınaq, istərsə də imtahan reallığının daha artıq məsulluğu ilə seçilən mahiyyəti qismində), sözsüz ki, kifayət qədər çətin vəziyyət yaradacaq. Çünki bu kimi gerçəklikdə, məs., mən, əsasən, mənim idrak imkanlarıma isnad edən (Qeyd edək ki, elə təqdimatın problem mənşəli, ədalətdən yayınıq, etibarsız tərəfi də birbaşa bu məqamla bağlıdır. Çünki bəhs olunan riyazi-məntiqi hadisələrin ümumi, həm də elmi əsaslı qayda, düstur və ya prinsip arealı məhz məhdud çalarda özünü göstərdiyi üçün əksər mənada subeyktiv zonallığa diyirlənmiş olur) sistematik yanaşma ilə kimisə sınağa çəkmiş oluram. Burada ədalətin bərpasını əksərən mənə qeyri-aid və qeyri-məlum xarakterli şərtin ödənilməsi, yaxud da əsas etibarilə digərinə aid müəyyən məntiqi gedişata malik fakt ilə mənim də (qarşılıqlı olaraq) sınağa çəkilməyim reallaşdıra bilər. (Bəllidir ki, hansısa zaman və enerji itkisi hesabına). Hələ bu kimi təmrinlər həm də qeyd etdiyimiz həyati zərurət daşıyan, imtahan anlamlı gerçəkliyi təmsil edərsə, bəhs olunan zaman və enerji itgisi məsələsi proses üzrə nəticəsizliyə də səbəb ola bilər. Nəzəri deyil, emosional təfəkkürün hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq, şərh olunanların alternativ versiyası kimi götürsək; sanki hər hansı bir vasitənin, məs., çay daşının müəyyən istifadəsi fonunda məqsəd və buna isnadən nəticə istiqamətləri nəzərə çatdırılır. Lakin avtoritar (birtərəfli) formada. Yəni "Məhz mənim təqdim etdiyim yolu qarşı tərəf müəyyən edə bilərsə, bilik və bacarıq sahibi qismində tanına bilər" – şüarlı eqoizmə əsasən. Hər halda, nəzərə almalıyıq ki, qarşı tərəf də sözügedən çay daşından daha faydalı istifadə reallığını təqdim edə bilər. Lakin əlində olan, xüsusən də onun üçün yaradılan şərait həddində. (2, səh.104).

3. <u>Testoloji gerçəklik.</u>

Testologiya, əsasən, orta zəmində özünü tapmış, hələ müstəqil özünüifadə imkanı axtarışında olan cəmiyyətlərin məhz təhsil prosesi kimi bu və ya digər məsul sferası üçün önəmli komponent rolu oynaya bilər. Hal-hazırda öz populyar qiymətləndirmə statusu ilə pedaqoji parametrli (əsl insan-şəxsiyyət formalaşdırıcı, məs., bir təhsil pilləsindən digərinə keçid həddində) nailiyyət göstəricisinə (əsas

imtahan predmetinə) çevrilən test formatı, əslində, primitiv səciyyədə bərabəryönlü fikir mübadiləsindən kənar, seçim sərbəstliyinə yad, kütləvi çərçivəyə ünvanlı, fərqli təfəkkür imkanlarına qeyri-açıq təzahürə hamilik etmək iqtidarındadır.

Qısası, olğun cəmiyyətlərin ayrı-ayrı üzvləri hansısa mövqe mübarizəsinə subyektiv maraq və ya maddi mənfəət təminatı kimi yox; ictimai faydalılıq, bəşəri gərəklilik və təbii ki, paralel şəkildə, milli kimliyin əhəmiyyət daşıyıcısı kimi yanaşır; əlbəttə ki, (və nə gözəl ki) milli mənsubluq təbii hadisədir, sonrakı seçim aspektinin varisi ola bilmir. Başqa sözlə, sözügedən elita üçün hər hansı ictimai məqam və ya vəzifəyə aparan yolda məzmun ölgünlüyü ilə sezilən bal, qiymət, sənəd (formal xüsusiyyətli) həmçinin digər, əslində, qazanılmamış "vitrin elementləri" onları təqdim və ya qəbul edən aidiyyətli tərəflərin (hər birinin) ictimai dəyəri və şəxsi nüfuzunu ləkələyən ən aşağılayıcı təhqir elementi kimi qiymətləndirilir. Çünki "Mövqe və məzmunca öz potensialıma aid olanı elə özüm qazanmalıyam"-qayəli məsləkdevizi bu tip mövcudluğun hətta məişət həyatına oturuşmuş əxlaq yaşantısıdır.

Məhz özünü tapmış sözügedən gerçəkliyə nəzərən söz açdığımız test üsulu obyektivliyin ümumi tərəflərini (qeyri-inkişafyönlü, hazırkı mövqeyin yalnız müdafiəsinə səfərbər olmuş tərəflərini) qoruyan nisbi pozitivliyindən daha çox hansısa şəxsin (subyektin) müstəqil yaradıcılığa məhkum təfəkkür təqdimatını əngəlləyən neqativ xarakteri ilə qiymətləndirilir. (1, səh.8.).

Sıradan tərtib etdiyimiz test nümunəsinin imkan və xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

Səfəvilərin dövlətçilik tarixində daha əhəmiyyətli rol oynamış şəxsiyyətləri qeyd etməklə, fikrinizi əsaslndırmağa çalışın.

a) 1501-1524; 1587-1629;1722-1732
b) 1524-1576;1587-1629;1629-1642
c) 1576-1577; 1578-1587; 1666-1694
d) 1501-1524;1524-1576;1587-1629
e) 1501-1524; 1587-1629; 1642-1666

Əlbəttə ki, seçim varianti "d" başlıqlı tərkibdə qərarlaşıb (Nəzəri çərçivənin təqdim etdiyi reallıq qismində). Şah İsmayılın dövlət quraraq sərhədləri yenilənmiş imperiya strategiyasına (əsasən, Xorasanın Şeybanilərdən alınması ilə); Şah I Abbasın Şah I İsmayıl və Şah I Təhmasib kimi müzəffər hökmdarların uğurunu qabaqlayıb, hətta onların da itirmiş olduğu mövqeləri bərpa etməsinə (3, səh.8); paralel olaraq, Şah I Təhmasibin mərkəzləşmiş dövlətçilik faktoruna sahiblənib Sultan Süleyman Qanuni kimi, öz dövrünün tanınmış fatehini mahiyyətcə məğlub duruma salmasına isnadən. Bəli, nəzəri və faktoloji nöqteyi-nəzərdən irəli çəkilən açıqlama qeyd olunan vacib əhəmiyyətli göstəricilər baxımdan cavab variantı kimi "d" versiyasını qabardır.

Lakin biz onu da müəyyənləşdirmişik ki, pedaqoji baxış kontekstində uğurun özü hər hansı yolla (Xüsusilə "hər hansı yolla" ifadəsinə fokuslanmalıyıq) əldə edilən

nəticə yox; məhz ictimai səviyyəli (şəxsiyyət motivli), yəni subyektivizmdən kənar yaşantı qismində davamedici-sərhədsiz yolçuluqdur. Hətta qarşıya qoyulan tam məqsədi gerçəklişdirməməsi, nəticəsizliyi-bir sözlə, formal uğursuzluğu ilə başabaş (Çünki mənəvi yolçuluq ictimai fədakarlıq qismində yaşananların məhz özüdür. Və bu özgürlüyün nəticəsizliyi də görünməyən tərəfləri ilə daha gözəl nəticə deməkdir). (1,səh.121).

Təbii ki, elmin elm kimi mövcudluğu insanın həyatla (ən başlıcası da özü ilə) məhz insan olaraq, daha rahat anlaşmasına xidmət üçündür. Deməli, həm elmin, həm də həyatın diqtə etdiyi sıravi məntiq üzrə, istənilən cəmiyyətin zirvəyə çatmaqdan ötrü insanlığa qıyan deyil; insanlığa qıymamaq naminə dərəyə atılan insana ehtiyacı var. Və cəmiyyəti cəmiyyət nisbətində daim zirvələrə çəkib, dərələrə möhtac qoymayan da məhz sözügedən insanlardan ibarət olmasıdır.

Qeyd edilənlərə təyinatına görə, yanaşsaq, Şah II Abbas elementli "e" variantı lazımı dolğunluğu ilə diqqət çəkər. Sözügedən şəxsiyyətin sosial rifaha və tolerant bütövlüyə köklənən daxili siyasəti mövcud gerçəkliyin hələ də aktual mövzusu kimi qalan hüquqi dövlət təminatının real ifadəsidir.

Məlumdur ki, 1803-1828-ci illərdə Şimali Azərbaycan xanlıqlarına və indiki Cənubi Azərbaycanla İran ərazisinin hakimi olan türk sülaləsi Qacarlara qarşı (Ağa Məhəmməd şah Qacarın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra (4, səh.185) Qacarlar Şimali Azərbaycanı tərk etdiyi üçün bu ərazidə yenidən feodal pərakəndəliyi ayrı-ayrı xanlıqların hakimiyyət iddialı savaşı hökm sürməkdə idi.) ikimərhələli müharibə aparan çar Rusiyası təxminən, II əsrlik dövr üçün Şimali Azərbaycan torpaqlarının işğalını reallaşdırdı və Aleksey Mixayloviçin (1645-1676) işğalları genişləndirdiyi bir ərəfədə onun elə hərbi yolla Qafqazın içərilərinə doğru (Əlbəttə ki, söhbət Azərbaycan ərazisindən gedir) ilk irəliləmə planının qarşısını alan da Şah II Abbas oldu. (4,səh.144).

Qeyd edək ki, Şah II Abbas üzərində cəmləşən, "e" variantına dair aydın və sistemli şərh metodiki məqsəd daşıyır. (Bilavasitə açıq idraki təsir fonunda testoloji xislətə aid məhdud mənzərənin sərbəst müşahidəsinə hesablanıb).

Tarixi gerçəkliyə rəğmən çar Rusiyasının əsas siyasi hadisə kimi ilk sələfi sayılan Kiyev Knyazlığı (882-1242) öz dövlətçilik təcrübəsini daha sonra işğal etdiyi Xəzər xaqanlığının (634-965) nümunəsində qazanıb (O xaqanlıq ki əhalisi həm Qacarların, həm də xanlıqlara dair sülalələrin türk kökənli soydaşlarındandır). Və XIV əsrin əvvəllərindən etibarən Qızıl Ordudan (1243-1502) asılı halda ərazisini genişləndirən Moskva (həm də Slavyan əsilli dövlət kimi) zamanla asılı olduğu türk dövlətinin ərazilərini də zəbt etmək hesabına rus imperializminin əsasını qoyur. Tədricən siyası varislik hadisəsinə çevrilən aidiyyətli işğalçılıq istiqaməti isə, əsasən, tarixi türk torpaqlarının xammal ehtiyatı üzərindən qlobal gücə çevrilən müasir Rusiya Federasiyasının formalaşmasına rəvac verdi. (3, səh.42).

Əsas tarixi düşmənin timsalında ənənəvi şəkil almış sistemli bir siyasəti (istər öz – Şah II Abbas dövrünə qədərki xarakteri, istərsə də gələcək ehtimalları

baxımdan) yetərincə hiss (və analiz) edib, lazımınca dəyərləndirmək müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə siyasi peşəkarlıq simvolu-Şah II Abbas şəxsiyyətidir (Ən azı Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib və Şah I Abbas miqyasında).

Qeyd edək ki, təqdim olunan test nümunəsi mövcud testologiyanın səciyyəvi cəhətlərini özündə birləşdirir. Və onun xarakterik prinsiplərinə isnadən ünvanlandığı tərəfə verdiyi diqtəedici və birqütblü seçim imkanını müəllifin (və ya hər hansı nəzəri konsepsiyanın) mövqeyindən daha mükəmməl versiyanı əsaslandırmaq azadlığının boğulması hesabına verir. Bununla da Yaradıcı Təfəkkür səviyyəsinin dəyərləndirmək və yaratmaq (əslində, məhz özün kimi dəyərləndirməni reallaşdırmağın özü də yaradıcılıq faktıdır, lakin ayrıca müzakirə predmeti kimi) xüsuslu vacib idrak fəaliyyətləri təbii olaraq, passiv duruma düşür. Ümumiyyətlə, məhz dəyərləndirmək və oxşar potensiallı yaratmaq adlı idrak prosesləri fonunda təfəkkür özünü fərqli mənsubiyyəti olan təfəkkür kimi təqdim edə bilir (Yəni eyniyyətdən sapınmış halını şərtləndirir).

Bununla paralel olaraq, Səfəvi dövlətində Şah II Abbasa aid dövrü xarakterizə edən real iqdisadi xüsusiyyətlərin daha dar müstəvidən asılılığı (Özündən əvvəlki Səfəvi hökmdarları ilə müqayisədə Şah II Abbasın vaxtında Avropa dövlətlərinin beynəlxalq ticarət yollarına nəzarəti güclənmişdi, şübhəsiz ki, bu, Şah II Abbasın siyası fəaliyyəti ilə əlaqəli göstərici deyildi.) və digər aidiyyətli məqamlara toxunmaqla sırf nəzəri təyinatlı cavab versiyasına qarşı əsaslandırıcı müdaxilələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Yenə də müstəqil idraki fəaliyyətin, təfəkkür seçimli münasibətin (dəyərləndirmənin) timsalı qismində. (1, səh.32).

Əlbəttə ki, Şah II Abbas kontekstində təqdim olunan detallar, əsasən, açıq sual tipli tapşırıqlara tələbatdan doğan müstəqil fikir və düşüncə tərzinin (inkişafyönlü, təbii xarakterin) bir növ, ehtiyaclarını əks etdirir.

Bəli, bəhs etdiyimiz testin cavab versiyası üzrə birinci tərəfi yalnız seçim hüququ verir, yəni avtoritar səpkidədir. İkinci tərəfi isə birbaşa sualın idraka açıq keyfiyyət dərəcəsinə deyil, mövcud nəzəriyyənin (və ya müəllif yanaşmasının) eqosuna hesablanıb. Əslində, biz hər hansı nəzəri təqdimatın nəzərdə tutmadığı versiyanı irəli çəkib fikrimizi əsaslandırsaq, mövcud testologiyanın metodiki xarakterinə rəğmən cavabımız yanlış mühazirə kimi qəbul olunar. Halbuki əsaslandırma hadisəsi, sağlam məfkurəli münasibətin özü həqiqətə söykənən istənilən nəticədən daha dürüst nəticədir. (Anladığımız "Mənəvi yolculuğun özü məhz sözügedən yolçuluqdan xaric istənilən uğuru kölgəsinə çevirmək əzmindədir" devizi ilə).

Ümumiyyətlə, testologiyanın müvafiq imkanları məlum idraki taksonomiyanın, əsasən, tətbiq mərhələsi ilə məhdudlaşır. (1, səh.46). Odur ki ictimai səciyyəli məsulluğu ilə seçilən istənilən qiymətləndirmə prosesi üçün həmin tapşırıqların tərtib olunmuş mümkün çoxluğa aid maksimum 30%-lik hissəsi ilə təmsil olunması daha məntiqi təsir bağışlayır (Yuxarı Təfəkkür Səviyyəsinə aid idraki mərhələlərin ictimai perspektivcə mühümlüyünə görə). Söz yox ki, hafizə əsaslı biliklər bu çərçivəyə

daxil deyil. (Ümumiyyətlə, bilik faktoru, əsasən, bacarıqdan başlayır. Çünki biz ən güzəştli halda belə, xatırlamaq mərhələsini bacarıq effektli idraki areala daxil edə bilmirik). Deməli, test tapşırıqları xüsusən qeyd etdiyimiz faiz miqyasında anlamaq və tətbiq parametrli mənimsəmənin reallaşması üçün yararlı ola bilər (Sözsüz ki, qeyri-mütləq, yəni sıradan bir vasitə kimi). (1, səh.46).

Aydın məsələdir ki, məhz mənəvi inkişafı təbii həyat tərzinə çevirən (yəni özünü tapmış) cəmiyyətlər (və tam mənada bəşəriyyət) hər bir üzvünün timsalında ictimai faydalılıq qədərinə təbii tələbatı və dəyər nümunəsi kimi ehtiyac duymaqla bundan həzz almaq potensialında olur. Elə bu nöqteyi-nəzərdən onların test formatında primitiv səpkili, yalnız kütləvi obyektivliyin mühafizəsinə yararlı, (qeyri-ixtiyari olsa belə, fərdi potensialın diqqətdən yayınıb öləziməsinə hesablanmış) müstəqil beyin fəaliyyətinin sərbəst özünüifadəsi və bunun timsalında idraki inkişafını əngəlləyən qiymətləndirici vasitələrdən (istər pedaqoji aspektli nailiyyət, istərsə də ictimai səlahiyyət həddində seçim təmsilçiliyi xüsusunda) elə bir işi keçmir. Ümumiyyətlə, müdafiə və ya mühafizə zərurəti ədalətin irəliləməsinə deyil, müvazinətin saxlanılmasına xidmət edə bilər (özü də ən yaxşı halı ilə). Təəssüf doğuran məqam isə sözügedən zərurətin cəmiyyətin öz içindən qidalanmasıdır.

Əsasən, nəzərə alaq ki, testoloji xarakterin daha məhdud cəhəti müəllif və ya nəzəriyyə aspektli təqdimatın diqtəedici hakimliyi ilə bağlı deyil. Məs., şagirdin (və ya hansısa sınaq, həmçinin imtahan iştirakçısının) əsaslandıra bilmədiyi (və ya zəif əsaslandırdığı), yalnız nəzəri prizmadan diqqət çəkən doğru seçiminin daha gözəl əsaslandırdığı, lakin nəzəri baxımdan tam həqiqəti əks etdirməyən seçimindən üstün tutulması qeyri-pedaqoji narahatlığı ilə daha çox özünü canlandırır. Və bəhs edilən boşluq birbaşa testoloji predmet olmasa belə (əslində, bu kimi göstsəricilər cəmiyyətin xarakterik natamamlığından irəli gəlir), testologiyaının təbiəti sözügedən cəmiyyət səciyyəli fərqlənmənin (Yəqin ki, bizi bildiyimiz Yuxarı Təfəkkür Səviyyəsinə aid daha yüksək idraki mərhələnin mümkün aktivliyi daha çox maraqlandırmalıdır; nəinki yalnız nəzəriyyə və ya müəllim kontekstinə əsaslanan, eləcə də formal əlaqəli, yəni insan yetişdirici missiyadan kənar vasitə.) yaranması və yenilənməsi üçün yetərincə təhrikedici əhəmiyyət daşıyır. Əlbəttə ki, insan və ya cəmiyyəti həyata konkret bilik deyil ("Əsas sənin əlində olan vasitənin nə dərəcədə dəyər kəsb etməsi yox, həmin vasitənin sən tərəfdən nə qədər dəyərləndirilməsidir" fikrinə isnadən), sponton (təbii situativ) vəziyyətləri mənəvi cəhətdən qarşılamaq potensialı olan (yetkin xarakterli) təfəkkür imkanı götürə bilir.

Ədəbiyyat:

1.Təhsildə Araşdırma və İnkişaf Mərkəzi, "Maksimum" Tədris Mərkəzi. "Kurikulum, Metodika, Pedaqogika". Bakı, "Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya", 2022.

2.Mahir İsrafilov. "Məntiq sual və cavablarda". Bakı, "Adiloğlu", 2008.

3.Kərim Şükürov, Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Kərəm Məmmədov, Talıb Talıblı, Elnur Hüseynov. "Ümumi tarix" (VIII sinif). Bakı, "Şərq-Qərb", 2023.

4.Təvəkkül Əliyev, Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Elşən Qasımov, Faiq Babayev, Elnur Hüseynov, Kamran Əsədov, Rafiq Məmmədov. “Azərbaycan tarixi” (X sinif). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2019.

СУЛТАНОВ АЛИДЖАН

ПРОИЗВОДНОЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО САМОВЫРАЖЕНИЯ, ТО ЕСТЬ МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

Резюме

В любом обществе (и в социуме в целом) существующем как единый, целостный организм, каждый находит собственное счастье в заботе о благополучии окружающих. Посредством интеграции в различных областях и направлениях члены подобного общества с удовольствием превращают прогрессивный образ жизни во взаимопонимание на эмоциональном уровне и бытовую традицию.

Ведь в подобном обществе есть понимание того, что все упомянутые области (экономика, культура, медицина и т. д.), развиваются в результате общего (бытового) мышления и это довольно весомый факт.

Безусловно, невзирая на аспект «целостного организма», образование, несущее миссию мозга и педагоги (каждый, чья профессиональная перспектива сконцентрирована на личном примере, и никто для тех, кто несёт звание учителя, однако не заслуживает этого с точки зрения морали), как ключевые фигуры в системе образования не признают иного смысла (безусловно, именно в качестве фактора персональной оценки) кроме как вырастить личность, которая «вкладывает много труда в то, чтобы возродить человечество, а не несёт в себе ненависть, чтобы достичь вершины».

Ключевые слова: интеграция, моральные традиции, истинная мораль, социальная ценность, справедливый подход.

SULTANOV ALIJAN

A MANIFESTATION OF ARTISTIC EXPRESSION I.E., MATHEMATICAL INTEGRATION

Abstract:

Any society (and humankind) based on a concept of “integrated organism” (where individuals discover their own happiness in nurturing the well-being of others) joyfully cultivates a progressive way of life founded on emotional understanding and daily traditions.

Undoubtedly, within such a society, there is a recognition that all the mentioned domains (economics, culture, medicine, etc.) evolve because of collective everyday thought and this is considered as a fact of profound significance.

Naturally, even within this "integrated organism" context, education bearing a mission of a brain and educators (those whose professional perspective is rooted in

personal example, and no one for those who hold the title of teacher but lack moral worth) who are pivotal figures in the education system see the purpose in nurturing individuals (undoubtedly, as a factor of personal assessment) who "invest substantial effort into rejuvenating humanity, devoid of malice, on their path to personal achievement."

Key Words: Integration, Moral Traditions, Genuine Morality, Social Value, Equitable Approach

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LƏTİFƏ ƏHMƏDOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
letife.ahmedova64@mail.ru
Orcid id: 0009-0006-6276-8471

KURT VONNEQUTUN "SALLAQXANA NÖMRƏ BEŞ VƏ YA UŞAQLARIN XAÇ YÜRÜŞÜ"ROMANINDA DREZDEN BOMBARDMANININ BƏDİİ ƏKSİ

Kurt Vonnequt XX əsr ABŞ ədəbiyyatında önəmli yer tutan yazıçılardan biri olmuşdur. İkinci Dünya müharibəsində şəxsən iştirak edən yazıçının həyatında1945-ci ildə Drezden şəhərinin Müttəfiqlər tərəfindən bombalanması hadisəsi dərin izlər qoymuşdur. Təsadüfi deyil ki, K.Vonnequtun Drezdenin bombalanmasına həsr olunmuş "Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade" - "Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü" (1969) romanı ədibin bədii əsərləri arasında fərqli mövqeyə sahibdir.İkinci Dünya müharibəsinin ədəbiyyatda doğurduğu bədbinlik K.Vonnequtun sözügedən romanı üçün də xarakterikdir, yazıçı qara yumor ilə insanlığın ən böyük faciələrindən birini tənqid etmişdir. Çünki "ümid etdiyi bir vasitə ən ümidsiz vəziyyətlərdə yaşamağa kömək edir. Bu vasitə yumordur" [7, s. 296].

K.Vonnequt romanda geniş şəkildə parodiya və istehzadan istifadə etmişdir. Məlumdur ki, XX əsrin ikinci yarısında ABŞ ədəbiyyatında istər janr, istərsə də mövzu və ideya istiqamətində yeniliklər müşahidə olunmaqda idi. "Bədii imkanların tükənməsi roman janrının özünütəcrid etməsi ilə şüurlu şəkildə üzləşmək və təhkiyə ənənəsinin parodik istifadə ilə aradan qaldırıla bilərdi"[1, s. 150].

Müharibə insanlığın fəlakəti, mədəniyyətin məhfidir. Milyonlarla insanın həlakına səbəb olan savaşlar, müəyyən mənada da, insan həyatının mənasızlaşdırıldığının göstəricisidir. K.Vonnequt müharibədə insan həyatının mənasızlaşdığını qəhrəmanı Billinin həyatını təsvir etməklə göstərirdi: "... Billi həyatını qorumaq üçün hər hansı bir şey etmək istəmirdi. Hər şeydən vazkeçmək niyyətində idi. Üşüyürdü, acdı, istiqaməti itirmişdi, istedadsız idi. Üçüncü günün sonunda yuxu ilə oyanıqlı, addımlamaqla hərəkətsizlik arasında bir fərq görmürdü" [5, s.53]. Bədbinlik, baş verən hadisələrlə səsizcə razılaşmaq yazıçının romanda istifadə etdiyi ədəbi üsullardan idi. Buna görə də K.Vonnequt romanda ən ağır hadisələrə belə "belə-belə işlər" ifadəsi ilə yekun vurmuşdur.

Billi romanda bu dünya və digər planet arasında gediş-gəliş edən, müharibədə almanlara əsir düşən, Drezden bombalanmasının şahidi olan, müharibədən sonra uçan boşqalarla başqa planetə gedib gəldiyi üçün qızı və ətrafı tərəfindən psixi xəstə sayılan obrazdır. Yazıçı Billinin həyat fəlsəfəsini anlamaq üçün bəzən onun uşaqlıq həyatına baş vurur, onun mənəvi və psixoloji dünyasını açmağa çalışır: "İlliumdakı kiçik evinin divarında çox qorxunc bir xaç var idi. Sənətkarın İsanın vücudu

üzərindəki bütün yaraları göstərmək ustalığı qarşısında bir hərbi cərrah böyük heyranlıq duyardı. Mizraq zərbəsi, tikanlı yolların buraxdığı yaralar, dəmir xəncərlərinizləri. Billinin İsası qorxunc acılarla ölürdü" [5, s.58]. "Billi divarından asılmış tükürpədici xaçla böyüdüyü halda katolik deyildi" [5, s.58] deyən yazıçı müharibələrlə, bombardmanlarla insanlara qorxunc açıları yaşadan güclü dövlətlərin savaş siyasətinə parodiya edir.

K.Vonnequt Billini həyatının mərkəzində Drezdenin bombolanması hadisəsi olmaqla zaman keçidləri içərisində təqdim edir: "Billi 1965-ci ildə gözlərini qırpdı, 1958-ci ilinə doğru kiçik bir səfər etdi... Billi yenidən göz qırpdı və 1961-ci ildə göründü" [5, s.66]. Yaxud: "Yenidən İkinci Dünya müharibəsinə dönmüşdü. Alman mövqelərinin arxasında idi" [5, s.68]. Bu tipli zaman dəyişmələrində vaxt hər zaman geriyə, keçmişə doğru gedir."Postmodernist təhkiyədə ümumi xüsusiyyətlər kimi qəbul edilmiş zaman düzənsizliyi, zaman duyğusunun aşınması, pastişin geniş şəkildə istifadəsi, məntiqi olaraq çeşidli diskurs səviyyələri arasındakı fərqin yox olması" müşahidə olunan cəhətlərdəndir [4, s. 145].

Müharibənin səbəb olduğu, lakin romanda istehza ilə ifadə olunan zamandan qopma "xəstəliyi" Billinin həyatının açarı olur: "Zaman-zaman, bəlli bir səbəb olmadan Billi Pilqram ağlamağa başlayırdı. Kimsə onu ağlayarkən yaxalamamışdı. Bundan yalnız həkimin xəbəri vardı" [5, s.87]. "Gözlərini bağladı, yenidən açdı. Hələ də göz yaşları tökürdü, amma yenidən Lüksemburqa dönmüşdü. Bir dəstə dustaq arasında yeriyirdi. Gözlərini yaşardan qış küləyi idi" [5, s.90] deyən yazıçının zaman, hadisələr, vəziyyətlər arasındakı uyğunluq ifadəsi orijinallığı ilə diqqəti çəkməkdədir. Postmodernizmin "sənət formaları keçmişin sənətinin tənqidi və ya ironik şəkildə yenidən oxunuşu ənənəsini istifadə edir və sui-istifadə edir, yerləşdirir və istiqrarsızlaşdırır" [2, s.23]. Billinin uşaqlığında bəzi xəstəliklər keçirməsinə, psixi sarsıntılarının olmasına baxmayaraq, İkinci Dünya müharibəsinin onu əsaslı şəkildə mənəvi boşluğa gətirdiyi romanda aydın formada öz əksini tapmışdır: "Rosvater Billidən iki qat hiyləgər idi, amma Billi ilə ikisi eyni problemlə və ya eyni şəkildə qarşı-qarşıya idilər. İkisi də həyatın bir mənasının olmadığı, bir tərəfdən bunun səbəbinin savaşda gördükləri şeylər olduğu nəticəsinə gəlmişlər. Rosvater, məsələn, alman əsgəri sandığı 14 yaşlı bir yanğınsöndürəni öldürmüşdür. Belə-belə işlər. Billi də Avropa tarixinin ən böyük qətliamına şahid olmuşdur. Drezden bombordmanı və yanğınında. Belə-belə işlər" [5, s.136]. "Bunun üçün də özlərini və dünyalarını yenidən yaratmağa çalışırdılar. Hayal-bilim də bunda onlara böyük ölçüdə yardımçı olurdu" [5, s.137] deyən yazıçı müharibə sarsıntısı keçirən qəhrəmanının məhz real halını göstərmək üçün romanda fantastikaya müraciət etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, K.Vonnequt romanda fantastik əsərləri də parodiya etmişdir. Yazıçının "xəyali-elmi" [5, s.136] adlandırdığı ədəbiyyat formasından bəhs etməsi və Kilqor Trout adlı yazıçı obrazı yaratması da bunun təsdiq edir: "Kilqor Trout müasirləri arasında Billinin bir nömrəli yazarı, xəyali-elmini ədəbiyyatın tək qəbul etdiyi forması oldu" [5, s.136].Qeyd etmək lazımdır ki, Kilqor Trout K.Vonnequtun müasiri və elmi-

fantastik janrda əsərlərin müəllifi Teodor Sterjenini təmsil edirdi. Ümumiyyətlə, romanda yazıçı təqlidi önəmli yer tutur. "...Əsl yazıçı povestdə uydurma bir yazıçı kimi qərarlaşır və mətndə struktur elementi olaraq meydana çıxır" [6, s.114].

Roman Vyetnam müharibəsi dönəmində yazıldığı üçün K.Vonnequt bir sıra hallarda sözügedən müharibəyə də münasibətini ifadə edirdi: "Amerikalıların qəti bir qələbə qazanana, ya da komunistlərin həyat şərtlərini daha gücsüz ölkəyə zorla qəbul etdirəməyəcəklərini anlayana qədər Vyetnamda müharibəyə davam etməkdən başqa çıxış yollarının olmadığını söyləyirdi" [5, s.86]. Yazıçı qara yumor texnikasından istifadə edərək bombalanma və savaş hadisələrinə qəhrəmanın simasında "Billi Şimali Vyetnamın yox olmasına qarşı çıxma zəruriyyəti duymayır, bir zamanlar bombaların öz gözləri qarşısında səbəb olduğu dağıntıların xatirəsiylə titrəmirdi" [5, s.86] şəklində mühasibət göstərirdi.

Billinin həyat fəlsəfəsi, eyni zamanda, onun müayyinə otağının divarından asılan duasından da bəlli olurdu: "Tanrı mənə dəyişdirməyəcəyim şeyləri qəbul etmə rahatlığını, mümkün olanları dəyişdirmə cəsarətini və bunları hər zaman bir-birindən ayırmaq müdrikliyini bağışlasın" [5, s.87].Yazıçı "insanlar duaya nələri borclu olduqlarını anlasaydılar, çox təəccüblənərdilər" [5, s.139]dedikdə də həmin düşüncədən çıxış etmişdir.

Yazıçı müharibəni adi həyat hadisəsi kimi təsvir edərkən, əslində, insan faciəsinə biganə yanaşanları parodiya edirdi: "Müharibə var idi orda. İnsanlar ölürdülər. Belə-belə işlər" [5, s.92].

Zamandan qopmaların geriyə doğru getməsini K.Vonnequt roman içində roman, içində film ilə elə original şəkildəqurur ki, bütün istiqamətlər İkinci Dünya müharibəsi üzərində birləşir: "Zamandan qeyri-müəyyən şəkildə qopdu, proqramın sonundakı filmi sonundan seyr etdi, sonra yenidən filmi başından izlədi. Bu İkinci Dünya müharibəsinə qoşulan amerikan bombardman təyyarələri və təyyarələri idarə edən igidlərlə bağlı bir film idi. Sonundan başlayan hekayə, Billinin gözləri önündə belə keçirdi…" [5, s.103]. Romanın strukturu, zaman və məkan dəyişmələri postmodernist əsər texnikasına uyğun gəlir. "Postmodern nümunələrdə artıq məkan yoxdur "zona" vardır, "zona" isə bir-biri ilə məntiqi əlaqəsi olmayan məkanlar deməkdir. Bu məkanlar, yəni "zona"lar real dünyadan götürüldüyü kimi, digər romanlardan və mənbələrdən də alına bilər" [3, s.239].

Sonra yazıçı bomba daşıyan təyyarələrin hərəkətlərini, müharibədə Amerika və Almaniya tərəfinin fəaliyyətini, texniki sivilizasiyanı insan fəaləkətinə döndürülməsinin acı nəticələrini oxucuya təqdim edir və zamanı insanlığın "ilk mükəmməlik" [5, s.104] halına doğru çəkməyə çalışırdı: "Hamı yenidən körpə olurdu və bütün insanlıq ilk mükəmməl yaradılışa, Adəm və Həvvaya can vermək məqsədiylə geniş bir bioloji nizama baş vurudu; Bilinin hər zamanvardığı nəticəyə görə" [5, s.104].

Romanda uçan boşqabların bilini Tralfamador planetinə aparması onun zamandan qopma səbəbi deyildi, başqa planet zaman dəyişimləri içərisində sadəcə

bir bölüm idi. İlk dəfə uçan boşqalar tərəfindən qaçırılan Billinin "nədən mən?" sualına verilən "yaşadığımız bu anın kəhrəbasında dustağıq. Nədən deyə bir şey yoxdur" [5, s.106] cavabı da çox mənalı təsir bağışlayır. Yazıçı arzu etmədyimiz məkan düşüncəsini ortaya qoyur və Billinin müharibə sarsıntılarını ilk baxışda fantastik görünən digər planetlər vasitəsiylə ifadə edir: "Uçan boşqab Dünyadan ayrılarkən dayanılmaz bir sürət artışı Billinin yatan bədənini fırlatdı, sifətini bürüşdürdü, onu zamandan qoparıb keçmişə, müharibəyə yolladı. Özünə gələndə uçan boşqabda deyildi, bir yük vaqonunun içində Almaniyadan keçirdi" [5, s.107]. Tez-tez zaman çevrilmələri edən yazıçı dünya insanlarına parodiya etmək üçün Tralfamador planetini bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Yazıçıya görə, dünyalılar zəruriyyətindən artıq açıqlamalar edirlər, bu da onları bir sıra hallarda yanlış nəticələrə gətirir. Ona görə də Billinin "bura necə gəldim?" [5, s.116] sualına belə cavab verir: "Ancaq bir Dünyalı bunu sizə izah edə bilər. Dünyalılar böyük açıqlama uzmanlarıdırlar, bir hadisənin nədən baş verdiyini meydana çıxarar, başqa şərtləri hazırlamağın və ya bunlardan uzaq durmağın çarələrini göstərərlər. Mən Tralfamadorçuyam… Zaman zamandır. Dəyişməz. Nə xəbərdarlıqlara, nə də düşüncələrə yaxındır. Vardır, bu qədər" [5, s.117]. Tralfamador düşüncəsində "hamımız kəhrabalar içində böcəklər olduğumuzu anlamalıyıq" [5, s.117].

Tralfamadorçular bu dünya insanlarını "bir ucunda körpə, o biri ucunda qoca ayağı olan böyük qırxayaqlılar" [5, s.121] kimi təsvir edirdilər. Onların kitabları da dünyalılarınkından fərqli idi. Yazıçı burada postmodern düşüncədən istifadə etmişdir. Müharibə hadisələri nümunəsində insanların özlərinin digər insanlar üçün təhlükə və fəlakətlərə səbəb olduğunu göstərən yazıçı dünyanı dünyalılardan xilas etmək üçün fərqli bir örnək təqdim etmək istəmişdi. Bu fikrin ifadə yollarından biri də Tralfamador kitablarının dünyalı kitablarından fərqləndirən özəllikləri idi: "Nə başlanğıc, nə orta, nə də son var. Nə mənfəət, nə bir dərs, nə də səbəb və nəticə: Kitablarımızda bəyəndiyimiz bir-birinin ardınca görülən bu qədər bənzərsiz anların ortaya çıxmasıdır" [5, s.122-123].

K.Vonnequt müharibələrin qarşısını almağın çətinliyini də acı həqiqət kimi ortaya qoyurdu: "Demək"... "Billi kəkələyirdi..." hesab edirəm ki, yer üzündə savaşın qarşısını almaq fikri də cəfəngiyyatdır" [5, s.155].

Billi Pilqramın ölüm haqqında düşüncələri də Amerika yazıçısının romandakı ədəbi fəlsəfəsini anlamaq baxımından maraq doğurur. Qəhrəmana görə, ölüm həyata yenidən dönüş üçün bir zaman kəsiyidir. Ona görə də Billi əsərdə öləcək tarixi də qeyd edir, həmin tarixdə ölür və yenidən 1945-ci ilə, ağır müharibə illərinə dönür. "Mən Billi Pilqram 13 fevral 1976-cı ildə öləcəyəm, ölü olacağam, 1976-cıilin 13 fevral günü öləcəyəm, dəqiq" (185) deyən Billi ölüm haqqında belə söyləyir: "Sizlər üçün arvadlarınızla uşaqlarınızın yanına dönmək, mənim üçün isə yenidən həyata dönmədən öncə keçici olaraq o biri dünyaya köçmək saatı gəlmişdir". O an Billinin geniş alnı güclü bir lazer tapançasının şüalarının birləşdiyi nöktədə idi. Qaranlıq bir yerdən onu nişan almışdılar. Billi Pilqram anında öldü. Belə-belə işlər" [5, s.187].

Romanda seçdiyi bütün söz və tarixlərə xüsusi məna yükləyən K.Vonnequtun 13 fevral tarixini də seçməsi təsadüfü deyil. Ölümdən sonra yenidən 1945-ci ilə həyata qayıdan Billi 13-15 fevral 1945-ci ildə baş verən Drezden bombardmanı günlərində təsvir edilir. Yazıçı, ilk növbədə, həmin faciəli hadisə ərəfəsində Drezdenin bombalanacağına inanmadığını göstərməyə çalışır. Yazıçı bunu Billinin əsgər yoldaşı Edqar Derbinin ailəsinə yazdığı məktubu vasitəsilə ifadə edir: "Sevgili Marqaret, bugün Drezdenə gedirik. Narahat olma, Drezden bombalanmayacaq, çünki açıq şəhərdir" [5, s.192]. Yazıçı qeyd edir ki, bütün önəmli alman şəhərləri bombalanmış və dağıdılmışdır, Drezden şəhərinin isə bir pəncərəsi belə qırılmamışdır. Lakin amansız müharibə fəlakətləri Drezdendən də yan keçməmişdir. Bunu isə yalnız qəhraman bilirdi: "Billi gələcəklə bağlı fikirləri sayəsində şəhərin təxminən otuz gün içində yerlə yeksən olub yanacağını bilirdi. Onu seyr edənlərin çoxunun da yaxında öləcəklərini anlayırdı" [5, s.196]. Drezdendə yeraltı bir sallaqxanada əsirlikdə saxlanılan Billi və amerikalı əsgərlərin yerləşdiyi məkan romanın adına verilmişdi: "Binanın qapısının üzərində nəhəng bir BEŞ var idi... Adres də belə idi: "Schlachthof-fünf..." SCHLACHTHOF - mənası SALLAQXANA, FÜNF də hamıya bəlli, ata-babadan qalma beş" (198). Yazıçı bu adı seçməklə parodiya vasitəsilə müharibənin insanlar üçün bir sallaqxana olduğunu demək istəmişdi. "Nasist Almaniyasının yeyilən heyvanlarının çoxu insanlar, daha çox əsgərlər tərəfindən kəsilmiş, yeyilmiş və nəcis şəklində atılmışdır" [5, s.197] deyən yazıçı Drezdenin bombalanması ilə müharibənin insan ətinə susadığını göstərmişdir. Yazıçı "bütün həqiqi əsgərlər öldü" [5, s.207] dedikdə də eyni düşüncədən çıxış edir, "müharibənin əsas nəticələrindən biri də insanlarda dəyərli şəxsiyyətlər olduqlarını göstərmək istəklərini yox etməsiydi" [5, s.213] reallığını göstərir və Drezden faciəsini əks etdirirdi: "Drezdenin yerlə bir edildiyi gecə buz kimi otaqdaydı. Təpədə nəhənglər döşəməni döyürdülər. Patlayıcı bombalardı bunlar... Soyuq otaq qoruyucu bir sığınacaqdı... Burada bir neçə amerikalı, dörd növbətçi və iki-üç kəsilmiş heyvan qalıqları var idi. Digər növbətçilər hava axını başlamadan Drezdenə və ailə yuvasının rahatlığına qovuşmuşdular. Ailələri ilə birlikdə bombaların altında ölürdülər. Belə-belə işlər..." [5, s.229] sözləriylə müharibəyə istehza edir. "Drezden nəhəng bir alovdan başqa bir şey deyil. Və bu alov yaşayan, yana biləcək hər şeyi yalayıb udurdu" [5, s.229] deyən yazıçı yazır: "Drezden 1945-ci ilin 13 fevral günü yerlə yeksan edildi" deyə başlayırdı Billi Pilqrim: "Sığınacağımızdan iyirmi dörd saat sonra çıxdıq. Dörd növbətçinin, o şok və açı ilə sağda, solda dört musiqiçini xatırlatdığını, taxta pərdələri yox olan, damlarıyla pəncərələri uçan sallaqxanaları, dörd yana saçılmış kiçik taxta parçalarını andıran şeyləri Montanaya danışırdı. Taxta parçasını xatırladan şeylər atəş fırtınasına tutulan insanlardır. Belə-belə işlər..." [5, s.231].

Romanın sonuna doğru K.Vonnequt müharibədən sonra Drezden bombardmanına münasibət göstərən bir sıra mənbələri əsərə cəlb edir. Bu mənbələrdən biri də ingilis yazıçısı David İrvinqin "The Destruction of Dresden" -

“Drezdenin yox edilməsi” (1963) əsəridir. Kitabda Drezden bombardmanında iştirak edən rəsmi şəxslərin açıqlamaları təqdim olunur, yazıçının birbaşa münasibət göstərmədiyi fikirlər, minlərlə insan faciəsinə biganə yanaşan şəxslər qara yumor vasitəsilə tənqid edilir. Yazıçı Amerika Hava Qüvvələrinin təqaüddə olan general-mayoru İra C.Eakerin sözlərini təqdim edir: “İngilis və Amerika bombardman təyyarələrinin Drezden bombardmanında 135000 insanı öldürməsindən dərin bir kədər duyuram, amma son müharibəni kimin başladığını unutmadım və nasizmin məğlub olub kökündən məhf olması üçün mübarizə aparılan zamanda həlak olan 5000000 müttəfiq əsgərinə daha çox üzülürəm” [5, s.243].

Geniral Saundbi də Drezden bombardmanına haqq qazandırmağa çalışır: “Drezden bombardmanının böyük bir faciə olduğunu kimsə inkar edə bilməz. Bu kitab oxunduqdan sonra çox az insan bunun vazkeçilməz bir hərbi məcburiyyətdən edildiyinə inanacaqdır. Müharibə prosesində baş verən talesiz təsadüflərin birləşməsinin nəticəsi olan qorxunc hadisələrindən biri idi bu. Bunu təsdiq edənlər nə əxlaqsız, nə də qəddar insanlardır” [5, s.244]. Yazıçı hadisənin məsuliyyətini daşıyan şəxslərin insan faciəsinə biganə yanaşan sözlərinə istehza edir.

K.Vonnequt heç bir insan fəlakətini, məhfini qəbul etmir. Bunu yazıçının romanın son səhifələrindəki sözlərindən də oxuyuruq: “... Dünya əhali sayımı bürosu yer üzünün əhalisinin 2000-ci ildə iki qatına çatıb 7 milyarda çatacağını söyləyir. Umid edirəm ki, bunların hamısı da insanlıq şərəfinin arxasınca gedər” [5, s.273].

K.Vonnequt humanist yazıçı kimi insanların faciəsinə, dünya mədəniyyəti abidələrinin dağıdılmasına yönəlmiş müharibələri rədd edir, dünyaya dəyərlər kontekstində yanaşmağa çağırır.

Ədəbiyyat

1. Harris, C. B. (1983). “Passionate Virtuosity.” The Fiction of John Barth. Champaign, University of Illinois Press, 232 p.
2. Hutcheon, L. (1988). A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction. London,Routledge, 284 p.
3. Menteşe, O. B. (1992). Sanat’da Modernism’den Postmodernism’e. Littera Edebiyat Yazıları (haz. Cengiz Ertem). c. III, Ankara, Karşı Yayınları, səh. 236-240.
4. Sim, S. (2006). Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü (çev. M. Erkan, A. Utku). Ankara, Ebabil, 448 s.
5. Vonnegut, K. (2009). Slaughterhouse-Five, or, The Children's Crusade: A Duty-Dance with Death. New York, Dial Press, 275 p.
6. **Worthington, M. (2001). Done with Mirrors: Restoring the Authority Lost in John Barth’s Funhouse.Twentieth Century Literature, Volume: 47,Issue: 1, pp. 114-136.**
7. Морозова,Т.Л. (1990).Спорочеловекевамерикансойлитературе. Москва, Наука, 334 с.

Xülasə

Kurt Vonnequt Amerika ədəbiyyatında Qara yumor ədəbi axınına aid olan əhəmiyyətli əsərlər yazan yazıçılardan biri idi. Ədibin "Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade" - "Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü" romanı İkinci Dünya müharibəsinin acı nəticələri və Drezden bombardmanına həsr olunmuşdur. İkinci Dünya müharibəsində Avropa döyüşlərində iştirak edən, almanlara əsir düşən və 1945-ci ildə Müttəfiq qüvvələrin Drezdeni bombalamasının şahidi olan yazıçının yaradıcılığında bu hadisə xüsusi yer tutur.İkinci Dünya Müharibəsinin ədəbiyyatda yaratdığı bədbinlik K.Vonnequtun sözügedən romanı üçün də xarakterikdir, yazıçı bəşəriyyətin ən böyük faciələrindən birini qara yumorla tənqid etmişdir.

K.Vonnequt romanda parodiya və istehzadan geniş şəkildə istifadə etmiş, orijinal roman strukturu, fərqli təhkiyə üsulu ilə insanlığın faciələrindən birini təsvir etmişdir. Romanın quruluşu, zaman və məkan dəyişiklikləri postmodernist təhkiyə texnikasına uyğundur.Yazıçı müharibəni adi həyat hadisəsi kimi təsvir edərkən, əslində, insan faciəsinə biganə yanaşanları parodiya etmişdir.

Açar sözlər: Kurt Vonnequt, Drezden bombardmanı,"Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü", roman, Amerika

Latifa Ahmadova
Ganja State University

ARTISTIC REFLECTION OF THE BOMBING OF DRESDEN IN KURT VONNEGUT'S NOVEL "SLAUGHTERHOUSE-FİVE, OR, THE CHİLDREN'S CRUSADE"

SUMMARY

Kurt Vonnegut was one of the writers who wrote significant works belonging to the literary genre "Black Humor" in American literature. The author's novel "Slaughterhouse-Five, or, The Children's Crusade" is dedicated to the bitter consequences of World War II and the bombing of Dresden. This incident occupies a special place in the work of the writer, who took part in European battles in World War II, was captured by the Germans and witnessed the Allied bombing of Dresden in 1945. The pessimism caused by the Second World War in literature is also characteristic of the mentioned novel by K. Vonnegut; the writer criticized one of the greatest tragedies of mankind with black humor. War is a scourge of humanity, a mystery of culture. Wars that lead to the death of millions of people are, in a sense, an indication that human life has become meaningless. K. Vonnegut showed the meaninglessness of human life in war by describing the life of his hero Billy.

K. Vonnegut widely used the genre of parody and irony in the novel, described one of the tragedies of mankind with the original structure of the novel and

a different method of narration. The structure, temporal and spatial changes of the novel correspond to the postmodernist technique of work.

When the writer described the war as an ordinary life event, he actually parodied those who are indifferent to human tragedy.K. Vonnegut revealed the difficulties of preventing wars as a bitter truth. Towards the end of the novel, K. Vonnegut draws on a number of sources relating to the bombing of Dresden after the war. K. Vonnegut, as a humanist writer, rejects wars aimed at the tragedy of people and the destruction of monuments of world culture, and calls for approaching the world in the context of values.

Key words: Kurt Vonnegut, Bombing of Dresden, “Slaughterhouse-Five, or, The Children's Crusade”, novel, America

Латифа Ахмедова
Гянджинский государственный университет

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ БОМБЕЖИ ДРЕЗДЕНА В РОМАНЕ КУРТА ВОННЕГУТА «БОЙНЯ НОМЕР ПЯТЬ, ИЛИ КРЕСТОВЫЙ ПОХОД ДЕТЕЙ»

Резюме

Курт Воннегут был одним из писателей, написавшим значительные произведения литературного жанра «Черный юмор» в Американской литературе. Горьким последствиям Второй мировой войны и бомбардировке Дрездена посвящен роман автора «Бойня номер пять, или Крестовый поход детей». Этот случай занимает особое место в творчестве писателя, принимавшего участие в европейских сражениях во Второй мировой войне, попавшего в плен к немцам и ставшего свидетелем бомбардировки Дрездена союзниками в 1945 году. Пессимизм, вызванный Второй мировой войной в литературе, характерен и для упомянутого романа К. Воннегута, писатель с черным юмором раскритиковал одну из величайших трагедий человечества. Война — бедствие человечества, тайна культуры. Войны, которые приводят к гибели миллионов людей, в определенном смысле являются показателем того, что человеческая жизнь стала бессмысленной. К. Воннегут показал бессмысленность человеческой жизни на войне, описав жизнь своего героя Билли.

К. Воннегут широко использовал в романе жанр пародии и иронии, описал одну из трагедий человечества оригинальной структурой романа и иным методом повествования.Структура, временные и пространственные изменения романа соответствуют постмодернистской технике работы.

Когда писатель описывал войну как обычное жизненное событие, он фактически пародировал тех, кто равнодушен к человеческой трагедии.К.

Воннегут раскрыл трудности предотвращения войн как горькую правду. Ближе к концу романа К. Воннегут привлекает к произведению ряд источников, касающихся бомбардировок Дрездена после войны. К. Воннегут, как писатель-гуманист, отвергает войны, направленные на трагедию людей и разрушение памятников мировой культуры, и призывает подходить к миру в контексте ценностей.

Ключевые слова: Курт Воннегут, Бомбардировка Дрездена, «Бойня номер пять, или Крестовый поход детей», роман, Америка

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, dosent Bəsirə Əzizəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BƏŞİROVA SƏADƏT MÜBARIZ QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası
Rəşid Behbudov 134
Bashirovaseadet@gmail.com

ELDAR BAXIŞ YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏ PROBLEMİNİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: ədəbiyyat, müharibə, bədii həqiqət
Key words: literature, war, artistic truth
Ключевные слова: литература, война, художественная правда

Milli varlığın ifadəsi olan ədəbiyyatda tarixi dövrün reallıqlarına uyğun şəkildə inkişaf edən müharibə mövzusu hər zaman aktual və hərəkətverici qüvvə olmuşdur. Müharibə mövzusuna müraciət edən yazarlar bütün hallarda bədii həqiqətə əsaslanmışdır. "Ədəbiyyatda müharibə həqiqətlərinin inkişafı ilkin olaraq həm də onunla səciyyəvi olmuşdur ki, sənədli materiallar, gerçək əhvalatlar əsasında yazılmış əsərlər bədii ümumiləşdirmələri üstələmişdir [1, səh.191].

Prof. Kamran Əliyev "Müharibə mövzusu və ailə obrazı" məqaləsində ədəbiyyatda müharibə probleminə belə yanaşmışdır: "Müharibə mövzusu bütün dövrlərdə ədəbiyyatın ən ağrılı mövzularından biri olmuşdur. Bəşəriyyətə fəlakətlər gətirən qanlı müharibələr həmişə mütərəqqi yazıçılar tərəfindən qətiyyətlə pisləniləb və onların bir daha təkrar olunmamasına səy göstərilmişdir" [7, səh.14]. Müharibə mövzusu ədəbiyyatın istər lirik, istər epik, istərsə də dramatik növündə mütləq şəkildə təsvir edilmişdir. Müharibə davam edən bir zamanda onun probleminin bədii təcəssümü, hadisələrə birbaşa reaksiyası isə ilk növbədə özünü publisistikada və poeziyada daha aktual şəkildə göstərmişdir.

Məqalədə 1960-1990-cı illərin görkəmli ziyalısı, müharibə və antihumanist məsələlərə münasibəti ilə yaradıcılığında cəsarətli mövqedən çıxış edən şair Eldar Baxışın müharibə probleminin mövzu palitrası haqda araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırma obyektinin tələbi üzrə Eldar Baxışın ömür bioqrafiyasında 1970-1990-ci illər Azərbaycan poeziyasının xüsusiyyətlərinə nəzər salaq:

1. 1970-1980-ci illər poeziyasında Vətən mövzulu şeirlərdə qəhrəmanın fərdi vətən anlayışı ön plana keçdi. Eldar Baxış fərqli xarakter, fərdi və fərqli yanaşımını 1977-ci ildə ilk dəfə çap etdirdiyi "İydə çiçəyi" kitabında göstərmişdir. Kitabda yer alan müharibə mövzulu poetik nümunələrdə Böyük Vətən müharibəsi illərinin dəhşətlərini yaşanan insanların təkliyi ("Həsrət"), kədər ("Əmioğlum Dəryaqulu haqqında nəğmə"), həyat və ölümün müqayisəsi ("İki həzin nəğmə"),

qəhrəmanın müharibə sonrakı iztirabları (“Bir cüt qol haqqında nəğmə”, “Dava”) əks olunmuşdur.

Şairin “Həsrət” şeirində insan təkliyi ürək ağrısı ilə qələmə alınıb:

Nə oldu, ayrıldıq bir-birimizdən,
Dədə bir tərəfdə, dağ bir tərəfdə.
Ayrılıq ələdi saçlarıma dən,
Qara bir tərəfdə, ağ bir tərəfdə. (Baxış Eldar. İydə çiçəyi. Bakı, Gənclik 1977, 25 səh., səh.23)

“Əmioğlum Dəryaqulu haqqında nəğmə” şeirində Niyazla bir elin uşağı olan Dəryaqulunun bir gün ulduz kimi axıb davaya getmələri, dava bitəndə isə yalnız birinin qayıtması dərin hüzn və kədərlə təsvir olunub:

Dava qurtaranda Niyaz qayıtdı,
Qayıtdı cəbhədən bir ulduzumuz [4, səh.17].

Ondan nə üçün tək qayıtdığını xəbər alanda isə Niyaz cibindən bir cüt kağız çıxardaraq daha acı fəryada səbəb olur:

Əl boyda bir kağız çıxartdı Niyaz.
Döndük bir ananın fəryadına biz,
Gördük ki, Hitleri lənətləyirlər,
Çırpır dizlərinə nənəm Firəngiz.
-Oğul istəyirik, kağız verirlər [4, səh.17]

Sovet İttifaqı qəhrəmanı Aleksandr Matrosova həsr etdiyi “İki həzin nəğmə” adlı poetik nümunəsində müxtəlif zamanlar qovuşuq formadadır. Gənc şair “Birinci güllə” və “Qayıtdın” adlı iki hissəyə böldüyü bu şeirin “Birinci güllə” adlanan birinci hissəsində 19 illik ömrünün son nöqtəsi olan faşist pulemyotu və Saşanın ölüm səhnəsini canlandırmışdır:

Saşa
Nə deyim
Faşist pulemyotuna?!
Açıldı
On doqquz illik həyatına...
Birinci güllə
Oldu ömrünün nöqtəsi...[4, səh.5]

“Qayıtdın” adlanan ikinci hissədə isə qəhrəmanın uşaqlıq xatirələri ilə düşmən tərəfindən atılan güllə nəticəsində həyatın və ölümün müqayisə mənzərəsi verilib:

Bir vaxt həyətinizdəki
alma ağacından yıxılan kimi,
yıxıldın ömrünün on doqquzuncu ilindən,
Onda alma yığa bilmədin Saşa,
İndi həyat çıxdı əlindən.
Düşdün qəhrəmanların sırasına.

Heykələ dönüb, qayıtdın yaşıdlarının sırasına [4, səh 6].

Müharibə haqqında yazılan bədii nümunələrdə döyüşdən gələn əsgərin, əsirlikdən dönmüş insanın dinc həyat dönəmində də hələ davam edən iztirabı, daxili "döyüş"ü bitmir. "Bir cüt qol haqqında nəğmə" adlı nümunə Şirin əminin 1945-ci il müharibəsində yaşadığı faciəsi haqqındadır. Hadisələrin konkret tarixi zaman kəsiyində baş verdiyi kiçik poetik nümunədə müəllif Şirin əminin daxili əzabını, nəvəsinin, Mələk xanımın istəklərini yerinə yetirə bilməyəndə çəkdiyi iztirabını, çarəsizliyini və beləcə ömrünün sonuna kimi bu ağrı ilə yaşayacağını ürəkağrısı ilə qələmə almışdır:

Nəvəsi deyəndə ki,
Məni qucaqla, baba.
Pencəyinin boş qolları, yellənər havada.
Onun bir cüt qolu
1945-ci ilin o tayında qalıb.
Yaxşı xatırlamır
Reyxstaqın yanında, yoxsa Reyn çayında [4, səh.13].

"Dava" şeirində 1945- ci ildə müharibənin artıq bitməsinə baxmayaraq izlərinin insanlarda qaldığını göstərən şair bu izlərin həyatın bütün nöqtələrində var olduğunu poetik incəliklə oxucuya çatdırmışdır. Müəllif bu nümunədə hadisələri tarix üzərinə köçürərkən atalarımızı nümunə götürmüşdür:

Dava qurtarsa da
1945-ci ildə,
Dava görmüşəm
Atamın alnındakı şırımda [4, səh.14].

Müharibədə bir ayağını itirən qəhrəmanın acı-ağrısı şeirin son bəndində aşağıdakı kimi təsvir olunub. Qəhrəmanın duyğuları bütün çılpaqlığı ilə bədii mətnə köçürülür:

İsmayıl dayı həmişə
Mağazadan
Bir cüt ayaqqabı alar,
Birini geyər ayağına,
Biri taxçada qalar [4, səh.15].

"Davanın axırıncı günü" şeirində baş qəhrəman Bəbəş dayının insanları başına toplayıb danışdığı dava anlarından iftixarla danışdığının şahidi oluruq:

Bəbəş dayı danışırdı:
-Yağının
Torpağını torba ilə daşıdıq.
Düşmənlərdən əlimizə kim düşdü
Toxumunu yer üzündən qaşıdıq.
Moskvadan getdik-çıxdıq Berlinə,
Hitlerin də alığını aşıdıq [4, səh.54].

Şeirin maraqlı bir hissəsi var. Müəllif burada düşmənə müdhiş bir sual ünvanlayaraq, uşaqların müharibədən çəkdikləri mənəvi əzablardan, təhsil ala bilməmələrindən, uşaqlıqlarının qorxu və itki içində keçməyindən bəhs etmişdir:

Dedi:
- Yaxşı,
Biz düşmənik, yağıyıq,
Baxmamışıq əyrisinə, düzünə,
Gündoğandan əlimizi uzadıb,
Günbatanda ağ salmışıq gözünə,
Bu uşaqlar, bu tifillər neyləyib,
Bilirsənmi nə çəkiblər üzündən?
Müəllim yox, karandaş yox, qələm yox,
Yapışıblar quzuların gözündən [4, səh.52]

Yaradıcılığının birinci mərhələsində Böyük Vətən müharibəsinə həsr etdiyi poetik mətnlərində Eldar Baxış müharibənin ağrı-acısını, təbiətə, insanlığa olan dağıdıcı təsirini urək ağrısını ilə qələmə almışdır. Ədəbi qəhrəmana birbaşa müraciət, qəhrəmanın əsgərlik həyatının real bədii detallarla canlandırılması, onun bitən və "bitməyən" döyüşü, müharibənin yaratdığı aclıq və səfalətin izlərinin bədii əksi oxucuya mükəmməl şəkildə çatdırılmışdır. İnsan faciəsi ən epataj səciyyəli elementlərinə qədər poetik təsvirin predmetinə çevrilmişdir.

1970-1990-cı illər Azərbaycan poeziyasında baş verən əsaslı dəyişikliklər şair Eldar Baxışın yaradıcılığından yan keçə bilməzdi və bunun nəticəsidir ki, poeziyanın 1980-1990-cı illər mərhələsinə nəzər saldıqda şairin bədii yaradıcılığında müharibə problemini, müharibə mövzusunu və müharibə anlayışını fərqli formada görürük..

2. 1980-1990-cı illər poeziyasında tarix bioqrafiyası – Qanlı Yanvar hadisələri, Qarabağ problemi – poeziyada minor motivlər üstə köklənərək poeziya yaddaşına köçürüldü.

Müasir Azərbaycan poeziyasının inkişaf mərhələsini araşdırarkən alim və ziyalılarımızın fikirləri maraq doğurur: "Müasir dövrdə, xüsusən 1980-ci illərin axırlarından yaranmış ictimai-siyasi şəraitdə milli ədəbi-ictimai mühit respublikamızda gedən hadisələrlə əlaqədar olaraq bir növ əvvəlki məqsədli yolunu dəyişdi. Milli ictimai təfəkkürün oyanış məqamalarında bir başqa, sırf milli xarakterli ədəbiyyatın təməli göründü [6, səh.9].

1990-cı illər müharibə şəraitində olan ölkənin ədəbiyyatı üçün müharibə mövzusunun prioritet olması da qanunauğundur. Bu mərhələdə yazılan şeirlərdə çağırış ruhu, qisas motivi güclü idi, sərt dramatizm ön plana keçmişdir. Müəllifin qələbə arzusunun ifadəsi, xalqın qələbəyə olan inamını özünə qaytarılmasında bu düşüncə əvəzsiz idi.

"Müharibə gerçəklikləri, Azərbaycan reallığında erməni faktoru, qaçqınlıq-didərginlik həqiqətləri, müharibə və münaqişənin gənc nəslin düşüncəsinə, həyatına

təsirləri mövzuya fərqli rakursdan yanaşmanın nəticəsi olaraq meydana çıxırdı" [2, səh.154].

Müharibə şəraitində yaşayan xalqın bütün ağrı-acılarını, mənəvi sarsıntılarını, psixoloji durumunu və bədii həqiqətləri göz önündə canlandıran Eldar Baxışın mübariz ruhu ədəbiyyatımızda ayrıca vurğu ilə seçilir. 1980-ci illərdə Zori Balayan kimi ermənipərəstin "Ocaq" kitabında Qarabağ məsələsinə qarışması və ortalığı qızışdırmasına şair Eldar Baxış satirik publisistikanın az öyrənilən janrı pamflet üslubuna üstünlük verərək "Zori Balayana məktub" şeirinə kəskin cavab yazmış və bu şeir 10 il ara ilə bir çox ədəbiyyat səhifələrində, qəzət və jurnallarda:

- "Ocaq" kitabının müəllifi Zori Balayana məktub (şeir) "İcmal" qəzeti (xüsusi buraxılış), 1996, N 20, səh.4
- "Ocaq" kitabının müəllifi Zori Balayana məktub. "Ədalət" qəzeti, 2014, 2 avqust, səh.15
- "Ocaq" kitabının müəllifi Zori Balayana məktub. "Ulduz" jurnalı, 2021, N 1, səh.56-57

uzun müddət marağa və alqısa səbəb olmuşdur:

O nədir yazmısan Zori Balayan?
Kür-Araz deyirsən-kəkələyirsn.
Xırda budaqların üstə oturub,
Böyük budaqları silkələyirsən [5, səh.56].

Şeirin birinci bəndində Zori Balayana ünvanlanan bu sərt çıxış şairin vətəndaşlıq ruhundan, azadlıq çağırışından xəbər verir. Qorxaq kimi hiyləgərlik edərək, böyük işlər görə biləcəyini hesab edən erməni jurnalistin cavabını poetik nümunənin hər bəndində özünəməxsus şəkildə verən müəllif bütün qəzəbini, etirazını məğrurluqla ifadə etmişdir:

O nədir yazmısan Zori Balayan,
"Bala" da bizimdi, "zor" da bizimdi.
Ölmək istəyirsən gəl Qarabağa,
Kəfən də bizimdi, gor da bizimdi [5, səh.57].

Erməni millətinin heç vaxt gözünün doymadığını, cılız və dar düşüncənin məhsulu olduqlarını poetik cizgilərlə sübut edən şairin məramı göz önündədir:

Bax, bir ürəyimin genişliyinə,
De kimə lazımdır bu haray-həşir?
Sənin ürəyinə bir ovuc torpaq,
Mənim ürəyimə dünya yerləşir [5, səh 57].

Şair burada eyni zamanda milli mənsubiyyət probleminə də toxunur. Milli mənsubluqları mübahisə yaradan ermənilərə iddialı sözlər ünvanlayan müəllif bunu faktlar əsasında qeyd edir.

İrəvan dilində xoruzlanırsan,
Moskva dilində zarıyan oğlan [5, səh. 57].

O vaxtlar televiziyanın "Ədəbi dram" verilişlərinin baş redaksiyasında böyük redaktor vəzifəsində çalışan şair 1988-1990-cı illərdə Qarabağ problemlərindən bəhs edən verilişlər də hazırlayaraq vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoymuşdur.

Eldar Baxış "Yaşılım, yaşılım, hara gedirsən? şeirində vətənin başı üstündə Rus imperiyasının qırmızı bayrağının dalğalanması düşüncəsi ilə barışmayaraq, İslamın rəmzi olan yaşıl bayrağını müxtəlif çalarlarda təsvir edərək geri səsləyir. Bədii sual üzərindən yazılan şeirdə şairin ruhundakı azadlıq və sərbəstlik özünü əsaslı şəkildə göstərir. Şeirdə iki bayraqla rastlaşırıq:

Ağac yaşılım, hara gedirsən?
Hara gedirsən yarpaq yaşılım?
Ot yaşılım, hara gedirsən?
Hara gedirsən, kəpənək yaşılım?
Getmə, qayıt geri başına dönüm [4, səh.20].

"Müharibə və ədəbiyyat" monoqrafiyasının müəllifi Elçin Mehrəliyev Qanlı 20 Yanvar hadisəsinə, Qarabağ müharibəsinə münasibət bildirən şairləri belə səciyyələndirmişdir: "Milli matəm və ondan sonrakı günlərdə Cabir Novruz, Xəlil Rza Ulutürk, Hüseyn Arif, Fikrət Qoca, Zəlimxan Yaqub, Eldar Baxış məşum şənbə gecəsinin hadisə və dəhşətlərini vətəndaşlıq yanğısı ilə qələmə aldılar, şəhidlərin lirik obrazı vasitəsilə bütün bir xalqın, bir torpağın fəryadını kəks etdirdilər. Onlar, eyni zamanda, dərd nə qədər ağır olsa da, xalqa təsəlli verməyə, bağrı qanlı insanları söz məlhəmi ilə ovutmağa çalışırdılar [8, səh.44]. Qarabağ hadisələrinə müraciətdə mövzu bir olsa da, adlarını sadaladığımız hər bir şairin poetik dünyasında bu problem fərdi üslubda və fərqli rakursda canlandırılıb.

Bitməyən torpaq dərdi, torpaq nisgili, onun hər qarışına olan sevgisindən bəhs edən "Bu torpaq" şeirində şair ürək yanğısı ilə düşmənin torpaqlarımızı işğal etməsinin günahını özümüzdə görür. Hamıya sığınacaq açaraq, qucaq açaraq üzüyumşaqlılığımızdan istifadənin sonunun belə acınacaqlı olması şairin ürəyinin iztirabıdır:

Bu torpaq ki var ayağımızın altında,
Bu torpaq iti də, pişiyi də mindirib boynuna.
Allahın iti də, pişiyə də iki ayaq üstə yox,
Dörd ayağını dirəyib bir başmağa,
Başlayıb bu torpağın üstündə yeriməyə, gəzməyə,
əməlli-başlı yaşamağa [3, səh.15].

Müharibə illərinin ağrıları ilə bağlı şair "Böyük qorxu", "Qələm", "Nəsə çatmır, çatmır bu yer üzündə", "Kəlbəcər şeirləri", "Yolun iki üzü" şeirlərini, "Çaldıran döyüşü", "Kənd", "Balıq ölümü" adlı poemalarını yazmışdır. Bu əsərlərində azadlıq eşqi millət azadlığı ilə qovuşmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cilddə, I cild, Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 800 səh.
2. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cilddə, II cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 1088 səh.
3. Baxış E. "Bu torpaq". "Ədalət" qəzeti, 2014, 2 avqust, səh.15
4. Baxış E. İydə çiçəyi. Bakı, Gənclik 1977, 25 səh., səh.23
5. Baxış E."Ocaq" kitabının müəllifi Zori Balayana məktub. "Ulduz" jurnalı, 2021, N 1, səh.56-57
6. Binnətova A.. "Poeziyada milli azadlıq duyğuları". Bakı, "Ağrıdağ", 1987
7. Əliyev K. "Müharibə və ailə mövzusu". Kaspi, 2017, 9 sentyabr, səh.14
8. Mehrəliyev E. "Müharibə və ədəbiyyat" (Qarabağ uğrunda mübarizə və 90-cı illərin Azərbaycan ədəbiyyatı). Bakı, Azərnəşr, 2000, 228 səh.

Bəşirova Səadət Mübariz qızı

Eldar Baxış yaradıcılığında müharibə probleminin bədii təcəssümü

Xülasə

Cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişikliklər poeziyadan yan keçmədi. Şüur və milli özünüdərk yeni mərhələyə qədəm qoydu. Əminliklə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan poeziyası 1960-cı ildə modernizmə keçid dövrü edərək, 1990-cı illərdə baş verən hadisələr daha cəld reaksiya verəndən bir dönəmdən keçmişdir. Bunu həmin illərdə yazılmış şeirlərin ideya-məzmun istiqamətində, bir qədər sonra isə poetik xüsusiyyətlərində aydın müşahidə etmək olar. Zaman və fakt 1970-1990-cı illər müharibə mövzulu poeziyanın ön planda olan əsas göstəriciləridir.

Eldar Baxışın həm bəşəri mövzuda, həm də milli düşüncədə qələmə aldığı poetik nümunələrində müharibəyə olan nifrət və qəzəb yaratdığı qəhrəmanın dilindən oxucusuna çatdırılmışdır.

Ədəbi fəaliyyət dövrü hər iki mərhələdən keçən şair müharibə problemini ümumbəşəri mövzu olaraq işləmişdir. Bütün bunlar Eldar Baxışın bədii təfəkürünün sistemli səciyyə daşımasının göstəricisidir.

Баширова Саадат Мубариз кызы

Художественное воплощение проблемы войны в творчестве Эльдара Бахиша

Резюме

Коренные перемены, произошедшие в обществе, не обошли стороной поэзию. Сознание и национальное самосознание вышли на новый этап. Можно с уверенностью сказать, что азербайджанская поэзия прошла период с момента

перехода к модернизму в 1960-х годах и более быстрой реакции на события 1990-х годов. Это отчетливо прослеживается в идейно-содержательном направлении стихотворений, написанных в эти годы, а несколько позднее и в поэтических особенностях. Время и факт — главные индикаторы военной поэзии 1970-1990-х годов.

В поэтических примерах, написанных Эльдаром Бахишем как на человеческую тему, так и на национальную мысль, ненависть и злоба к войне передавались читателю со слов героя.

Поэт, прошедший оба этапа своей литературной деятельности, работал над проблемой войны как общечеловеческой темой. Все это является показателем системности художественного мышления Эльдара Бахиша.

Bashirova Saadat Mubariz

Literary reflection of the problem of war in the Eldar Bakhish's creative works

Abstract

The fundamental changes that took place in society are not escaped poetry. Consciousness and national self-awareness entered a new stage. We can say with certainty that Azerbaijani poetry has passed a period since it made a transition period to modernism in 1960 and reacted more quickly to the events that occurred in the 1990s. This can be clearly observed in the idea-content direction of the poems which are written in those years, and a little later in the poetic features. Time and fact are the main indicators of war-themed poetry in the 1970s-1990s.

In the poetic examples are written by Eldar Bakhish both on the human subject and on the national thought, the hatred and anger towards the war is conveyed to the reader from the words of the hero.

The poet, who went through both stages of his literary activity, worked on the problem of war as a universal theme. All this is an indicator of the systematic character of Eldar Bakhsh's literary thinking.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: f.ü.f.d., Vəfa Fətullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏRİMLİ AYGÜN ATƏŞ QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
aqilinsan@yahoo.com

PSİXOLOJİ FENOMEN KİMİ ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏNİN TƏDQİQİ

Açar sözlər: özünügerçəkləşdirmə, strukturu, psixoloji əhəmiyyəti, formalaşdırdığı keyfiyyətlər.

Ключевые слова: самореализация, структура, психологическое значение, качества которые он формирует.

Keywords: self-realization, structure, psychological significance, the qualities it forms.

İnsanların öz həyatlarında davamlı axtarışında olduqları anlayışın nə olduğunu soruşduqda bir çox insan bu suala "Xoşbəxtlik", "Dinclik", "Rahatlıq" və s. kimi bir-birinə yaxın mənaları olan cavablar səsləndirirlər. Xoşbəxtlik isə nisbi anlayışdır. Ona görə ki, insanlar axtardıqları məfhumu "Xoşbəxtlik" kimi adlandırıb ifadə etsələr də, xoşbəxtliyi fərqli anlayışlarla birlikdə və ya onların içində axtarırlar. Məsələn, bəzi insanlar xoşbəxtliyi maddi rifah səviyyəsində, bəzisi fəlsəfi arayışlarda, bəzisi ana (ata) olmaqda və s.-də görürlər. Bu isə bizə insanların psixoloji cəhətdən bir xüsusiyyətinin də önəmini yenidən göstərmiş olur. Bu xüsusiyyətin adı – özünügerçəkləşdirmədir (self-realization). Məsələ burasındadır ki, özünügerçəkləşdirmə insanın tələbatlarından biridir və həmçinin də digər tələbatlar ödənildikdən sonra insanı motivə edən ən yüksək dərəcəli tələbatdır (Bu barədə ətraflı məlumat qeyd olunacaq). Nəzərə alsaq ki, *şəxsiyyətin formalaşmasının mənbəyini onun tələbatı təşkil edir*, bu zaman mövzunun nə qədər əhəmiyyətli olduğu bir daha aydın olur. İnsan bu yüksək zirvəni fəth etdikdən, yəni özünügerçəkləşdirdikdən sonra özünü sözün həqiqi mənasında xoşbəxt, dinc və rahat hiss etməyə başlayır.

İnsanlar özünügerçəkləşdirmə tələbatını fərqli yollarla ödəməyə çalışdıqları üçün xoşbəxtliyi də fərqli anlayışlarda axtarırlar. Məsələn: bəzi insanlar yüksək maddi əlçatanlıqda özünügerçəkləşdirmiş hesab etdikləri halda, bəziləri bunu valideyn olmaqla, bəziləri mənəvi aləmin dərinliklərinə varmaqla hesab edə bilirlər. Bəs, ümumiyyətlə psixoloji fenomen kimi özünügerçəkləşdirmənin mahiyyəti, keçdiyi tarixi dövr, realizə olunması yolları və realizə olunduğunu göstərən əlamətlər necədir? Biz bu məqalədə özünügerçəkləşdirməyə psixoloji fenomen kimi sadaladığımız suallara cavab tapmaq aspektindən yanaşacağıq.

Ümumiyyətlə, özünügerçəkləşdirmə anlayışının məzmununa yanaşmalar müxtəlif olsa da onları ümumiləşdirən ortaq məxrəc özünügerçəkləşdirmənin

şəxsiyyətin mümkün potensial imkanlarının üzə çıxarılması və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafı prosesi kimi təqdim olunmasıdır. [1,s.144]

1902-ci ildə Londonda nəşr olunmuş fəlsəfə və psixologiya üzrə lüğətdə özünügerçəkləşdirmə anlayışına belə tərif verilmişdir: "Özünügerçəkləşdirmə – "Mən"in inkişaf imkanlarının həyata keçirilməsidir". Daha sonra orada qeyd olunur ki, inkişafın son nəticəsi özünügerçəkləşdirmə və ya özünühəyatakeçirmə (self-fulfillment) doktrinasına uyğun gəlir. Təsadüfi deyil ki, bu tərif qeyd olunan lüğətin 1957-ci ildəki yeni nəşrində də olduğu kimi təkrar olunur. Yalnız son dövrlərdə çap olunmuş Oksford lügətində özünügerçəkləşdirmə anlayışı əvvəlkindən bir qədər fərqli məzmunda verilmişdir. Həmin lüğətdə göstərilir ki, «özünügerçəkləşdirmə– insanın öz səylərini, «Mən»in inkişaf imkanlarını gerçəkləşdirməsidir. İnsanın öz səylərinin, «Mən»in inkişafı imkanlarının üzə çıxarılması prosesi özünügerçəkləşdirmə (yaxud inkişaf) adlandırıla bilər.[3,s.126-127]

Keçən əsrin ortalarında nəşr edilmiş psixoloji və psixoanalitik lügətlərdə özünügerçəkləşdirmə anlayışı daha sistemli və aydın sərhədlərə malik fenomen kimi təsvir edilir: «Özünügerçəkləşdirmə – şəxsiyyətin bütün xüsusiyyətlərinin balanslaşdırılmış, harmonik şəkildə açılması, üzə çıxması və genetik baxımından mövcud olan şəxsiyyət imkanlarının inkişafı prosesidir».Bununla belə problemin təsvirini özündə əks etdirən ayrı-ayı mənbələrin təhlili göstərir ki, xarici ölkələrin fəlsəfi lügətlərində «özünühəyatakeçirmə» (self-fulfillment) termini özünügerçəkləşdirmə ilə eyniləşdirilir və onlar fərqli anlayış kimi tədqiq edilmir. «Özünühəyatakeçirmə» (self-fulfillment) daha çox özünügerçəkləşdirmənin baş tutmuş son nəticəsi, şəxsiyyətin imkanlarının tam gerçəkləşdirilməsini özündə ehtiva edən bir proses kimi şərh olunur. [3,s.127]

Psixoloji fenomen kimi özünügerçəkləşdirmə (insanın davranışlarının təməl idarəedici motivi kimi) anlayışına ilk olaraq K.Q.Yunqun əsərlərində rast gəlinir. Yunq öz əsərlərində Z.Freydin şüuraltı impulslara əhəmiyyət verərək insanın həyati məqsəd və davranışlarını əhəmiyyətsiz saymasının doğru olmadığını qeyd etmişdir. O, qeyd edirdi ki, bioloji tələbatlar həyatın gənc vaxtlarında önəmli olsalar da, zamanla bu tələbatlar öz yerlərini insanın ruhunu qidalandıran, onu mənəvi doyuma çatdıran ali məqsədlərə dəyişirlər. Çünki şəxsiyyətin davamlı olaraq inkişaf etmək meyli vardır və bu meylin məqsədi yetkin, ahəngdar bir şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. *[6,s.170]*

Yunqun insanda "davamlı olaraq inkişaf etmək meyli" kimi adlandırdığı xüsusiyyəti A.Adler " İnsanda yüksək səviyyədə məqsədlərə yönəlmə meyli var" kimi qeyd edir. Adler insanın bu yolla özünügerçəkləşdirməyə çata biləcəyindən bəhs edirdi. *[6,s.171]*

V.Frankl isə özünügerçəkləşdirmənin insan həyatının mənası olduğunu düşünür və bunu həyata keçirməyi insanın öhdəliyi olaraq görürdü. *[9]*

Eləcə də O.Rank insandakı bu meyli onun daxilindəki "yaradıcı iradə" ilə izah edir. İnsanın yalnız öz yaradıcı iradəsini ortaya qoyaraq, fərdi keyfiyyətlərini

itirmədən, ətrafı ilə ahəngdar münasibətdə olması halında özünügerçəkləşdirmənin mümkün olduğunu qeyd edirdi. *[6,s.171]*

K.Qoldşteyn isə özünügerçəkləşdirmənin elə birbaşa insanın təbiətindəki "yaradıcı meylin" özü olduğunu ifadə edirdi. Aclıq, susuzluq, cinsi və s. tələbatların da orqanizmin təməl prinsipi olan özünügerçəkləşdirməni həyata keçirməyin ilkin formaları olduğunu qeyd edirdi. *[6,s.172]*

Orqanizmi dinamik bir sistem kimi nəzərdən keçirən Rocers isə insanın bütün davranışlarını açıqlamaqda yetərli olan motivin yeganə olduğunu və bunun məhz – özünügerçəkləşdirmə olduğunu olduğunu vurğulayırdı. O, özünügerçəkləşdirmənin genetikanın müəyyən etdiyi yöndə inkişaf edərək fərqlənməsi və daha avtonom, daha sosial hala gəlməsi olduğunu qeyd edirdi. Özünügerçəkləşdirməni sosial təkamülün sonu kimi qiymətləndirən Rocers, özünügerçəkləşdirmiş insanı "potensialını tamlıqla istifadə edən" insan [*6,s.172]*, özünügerçəkləşdirməni isə psixoloji sağlamlığın ən üst səviyyəsi olaraq qiymətləndirirdi.*[9]*

Özünügerçəkləşdirmə fenomeni haqda tarixən formalaşan yanaşmalara qismən nəzər saldıqdan sonra qeyd etməliyik ki, hazırda özünügerçəkləşdirmə dedikdə, ağıla ilk olaraq Abraham Maslounun adı gəlir. O, insanın tələbatlarını iyerarxik olaraq sadaladığı "Tələbatlar iyerarxiyası piramidası"nın müəllifidir və burada 5 kateqoriya üzrə bölgüləndirdiyi tələbatlardan ən yuxarıda yerləşən sonuncu tələbat özünügerçəkləşdirmədir. Maslouya görə özünügerçəkləşdirmə, insanın öz potensialını ortaya çıxararaq ən optimal şəkildə istifadə edə bilməsidir. Hansı ki insanın bu tələbatının ödənməsi üçün piramidanın alt bölgülərində olan tələbatların ödənməsi mütləqdir.*[9]* Eləcə də bu tələbatın ödənməsinə olan ehtiyac insanlar arasındakı fərqlərə, onların mənsub olduqları cəmiyyətə və s. görə dəyişə bilər. A.Maslou özünügerçəkləşdirmənin mahiyyətini və önəmini belə ifadə edirdi: "İnsan nəyə qadirdisə, o da olmalıdır". Onun elmi əsərlərində daha çox özünüaktuallaşdırma (self-actualization) ifadəsi işlənsə də, bu, özünügerçəkləşdirmə (self-realization) anlayışına daha yaxın anlayış hesab olunur. O, hər bir insanın özünügerçəkləşdirmə potensialına sahib olduğunu və bunun, gizli güclərin aşkar edilməsi və inkişafı sayəsində mümkün olduğunu qeyd edirdi.[7] Özünügerçəkləşdirmə hər bir kəs üçün fərqli məna ifadə edə bilər. Məsələn: kimsə bunu kitab yazaraq özünü ifadə etməklə reallaşdıra bilirsə, digəri onu öz səyahət planını həyata keçirməklə reallaşdıra bilər və s.

Özünügerçəkləşdirmənin əsasını təşkil edən amillərdən biri "Mən" obrazıdır. Özünügerçəkləşdirmənin tam baş tutması üçün insan daxili potensialını bütünlüklə dərk etməli, öz "Mən"ini inkişaf etdirməli, özünügerçəkləşdirmənin xarici şərtlərinin təmin olunması üçün özünü hazır hiss etməlidir. Çünki özünügerçəkləşdirmə – "Mən"in inkişaf imkanlarının daxili bacarıqlarla, təşəbbüslərlə, ətrafla uyğunluq yaratmaqla, yaradıcı işlə və digər insanlarla birgə fəaliyyət vasitəsilə həyata keçirilməsidir.[1,s.144, s.147]

Özünügerçəkləşdirmə prosesi insanın yaş və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə əsasən müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir və insanın bütün həyatı boyu davam

edir. Bu prosesdə insanın özünügerçəkləşdirməyə çatması üçün nəticənin uğurlu olmasında əsaslı rol oynayan faktor insanın ümumilikdə həyata və ayrı-ayrılıqda müxtəlif məsələlərə yanaşmasıdır, daha doğrusu, yanaşma tərzidir. Belə ki, aşağıdakı xüsusiyyətləri daşıyan və ya bu xüsusiyyətlərə yiyələnməyə çalışan insanların özünügerçəkləşdirmədə daha uğurlu nəticələr əldə etdikləri bir çox tədqiqat işlərinin nəticələrində ortaq qeyd olunan məqamdır. Həmçinin də bu xüsusiyyətlər, artıq özünügerçəkləşdirmiş insanları tanımaq üçün ölçü meyarlarıdır. Bu meyarlar Everett Şostromun K.Rocers və A.Maslounun nəzəriyyələrindən bəhrələnərək ortaya qoyduğu özünügerçəkləşdirməni qiymətləndirmə vasitəsidir:

1)Tənqidə tolerant münasibət göstərmək və özünəinam – İnsanın tənqidə müsbət münasibət göstərərək bunu öz inkişafı üçün fürsət kimi qəbul edə bilməsi;

2)Özünü qəbul edə bilmək – Öz müsbət xüsusiyyətlərini qəbul edən insanın, öz mənfi xüsusiyyətlərinə də eyni münasibəti bəsləyə bilməsi;

3)Zamanı doğru şəkildə dəyərləndirə bilmək – Hazırki zamanı olduğu kimi yaşamaqla birgə, keçmişə peşmanlıq duymamaq və gələcəyə realist məqsədlərlə yanaşmaq;

4)Ünsiyyət qurmaqda rahatlıq – İnsanlarla səmimi münasibət qura bilmək;

5)İnsan təbiətinə müsbət yanaşmaya sahib olmaq – Yaradılış olaraq insanın yaxşılığa meyilli olmasına və pisliyin sonradan qazanılmasına inanmaq;

6)Özünügerçəkləşdirmə üçün lazım olan dəyərləri mənimsəmək – Öz potensialını realizə edə bilmiş insanların davranışlarını mənimsəyə bilmək, özünü tanımaq və öz gücünün fərqinə vararaq onu realizə etmək;

7)Səmimi davranmaq – Öz istək, arzu, xəyal və ehtiyaclarını rahat şəkildə dilə gətirməkdən çəkinməmək;

8)Özünə dəstək ola bilmək – Xarici faktorların və ya ətrafdakı insanların dəstəyindən asılı olmadan özündən əmin şəkildə qərar qəbul edə bilmək;

9)Dünyaya yanaşmada uzlaşdırıcı mövqedə olmaq – Həyatdakı ziddiyyətlərin arxasındakı ahəngi görə bilmək;

10)Duyğulara adekvat münasibət göstərə bilmək – Duyğuların fərqinə vararaq onları basdırmaq, gizlətmək əvəzinə, onları doğru şəkildə ifadə etməyə çalışmaq (dindarlık).

K.Rocers isə özünügerçəkləşdirmiş insanların əsas xüsusiyyətlərini 4 qrupa ayırmışdır:

1)Həyatda baş verənlərə qarşı açıq və rahat olmaq – İnsanın ona yönələn hər növ xəbərdaredici siqnalı başqa mənaya yozmadan birbaşa və rahat qəbul etməsi və duyğularının fərqinə varmaqla onları ifadə etməkdən çəkinməməsi;

2)Ekzistensialist həyat tərzinə sahib olmaq – Prinsip və qaydalardan asılı olmadan həyatın hər anını dolğun yaşamağa çalışmaq;

3)Orqanizmə əmin yaşamaq – Orqanizmin reaksiyalarını öz davranışlarına hakim qərar vermək;

4)Funksionallığı artırmaq – Orqanizmi xəbərdaredici siqnalları tam və doğru qəbul etmək üçün hazırlamaq.[6,s.173]

A.Maslou özünügerçəkləşdirmə anlayışına empirik yolla yanaşmış və tarixi əhəmiyyətli şəxslərdən həyatda olanlarla apardığı araşdırmaların nəticəsində özünügerçəkləşdirən insanların ən bariz xüsusiyyətləri olaraq aşağıdakıları qeyd etmişdir:

1)Həqiqəti olduğu kimi dərketmə və qəbuletmə – Arzu, istək və önhökmlərin təsiri altında qalmadan insanları və hadisələri olduğu kimi dərketmə, ümumi və mücərrəd yanaşmalara deyil, fərdi və konkret yanaşmalara malik olmaq;

2)Səmimi və natural davranışlara sahib olmaq – Qayda-qanunlara, mental qəliblərə, təlqinlərə əsasən deyil, öz dəyərlərinə uyğun şəkildə davranmaq;

3)Problem mərkəzli olmaq – Adətən şəxsi olmayan, ümumbəşəri məsələlərlə məşğul olmaq, fəlsəfi və etik baxımdan fundamental problemlər barədə düşünmək və həll yolları axtarmaq;

4)Özünə yetərli olmaq – Problem və çətinlikləri həll etməkdə soyuqqanlı və təmkinli davrana bilmək, həmçinin ətrafın dəstək və komplimentindən asılı olmamaq;

5)Ətrafdan asılı olmamaq – Başqalarını öz ehtiyaclarını ödəmək üçün vasitə kimi görmədən yaşayaraq ətrafdan asılı olmamaq;

6)Təqdiretmə – Həyatın gözəlliklərini duymaq, dərk etmək və bəyənmək, gözəlliyə heyranlıq duymaq, şövq hiss etmək;

7)Bəşəri eyniləşmə – Bəşəriyyətə dərin simpatiya və insanlara qarşı rəğbət və yaxınlıq hissi duymaq;

8)Demokratik xarakter strukturuna sahib olmaq – İnsanlararası irqi, siyasi, dini və s. fərqləri nəzərə almadan onlarla dostlaşa bilmək və insanları zahiri və maddi göstəricilərinə əsasən deyil, əqli və mənəvi göstəricilərinə əsasən qiymətləndirə bilmək;

9)Hazırcavablıq və yumor hissi – Kobud zarafatların əksinə, incə, fəlsəfi dəyəri olan və düşündürən yumordan zövq almaq və istifadə etmək;

10)Kreativlik – Hər hansı bir sahədə yeni, orijinal əsər yarada bilmək;

11)Sosial stereotiplərə qarşı müqavimət – Mədəniyyətin və mental təfəkkürün məhsulu olan düşüncə və davranışları mənimsəməkdən imtina.

Göründüyü kimi, fərqli araşdırmaların nəticələri arasında çox böyük oxşarlıqlar mövcuddur. Bu da özünügerçəkləşdirmiş və özünügerçəkləşdirmə yolunda irəliləyən insanları ayırd etməkdə kifayət qədər aydın əlamətləri əks etdirir.

Beləliklə aydın olur ki, özünügerçəkləşdirmə son dərəcə dərin, kompleks və insanın baza xüsusiyyətlərinə fokuslanmış bir prosesdir. Hansı ki, özünügerçəkləşdirmənin baş verməsiylə insanda nəzərə çarpan yuxarıda sadalanan keyfiyyətlər, insana dərin rahatlıq və dinclik hissi bəxş edən keyfiyyətlərdir və bu keyfiyyətlərə yiyələnən insanlar üçün bu hal elə “Xoşbəxtlik” adlandırıla bilər.

PSİXOLOJI FENOMEN KİMİ ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏNİN TƏDQİQİ

XÜLASƏ

İnsanların müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə formalaşmış həyat tərzləri pandemiya, müharibə, qıtlıq və s. kimi xəbərlər, sosial media vasitələrinin yaratdığı tendensiyalar, sürətli iş həyatının tələbləri və s. kimi, insanın öz daxili səsini eşitməyə əngəl törədən anlayışlarla doludur. Belə həyat tərzi zamanla insanların özlərinə yadlaşmasına və getdikcə həyatdan zövq ala bilməmələrinə gətirib çıxarır. Bu zaman insanlar daha çox "Xoşbəxtlik", "Dinclik", "Rahatlıq" və s. kimi anlayışlar barədə danışmağa və onları arzulamağa başlayırlar. Elə bununla da həmin anlayışlara gedən həqiqi yolun, yəni özünügerçəkləşdirmənin önəmi bir daha özünü bariz şəkildə göstərməyə başlayır. Bu baxımdan, hazırda özünügerçəkləşdirmə ilə bağlı mövzuların geniş şəkildə araşdırılıb işlənməsinə və yaranan suallara cavab axtarılmasına daha çox ehtiyac yarandığı nəzərə çarpır. Elə bu məqamı nəzərə alaraq özünügerçəkləşdirmənin mahiyyətilə bağlı tarixi yanaşmalara yenidən nəzər salmağın və hazırki dövrün şərtlərinə uyğun olaraq onları qiymətləndirməyin önəmli olduğu aşkardır. Burada psixoloji fenomen kimi özünügerçəkləşdirmənin tarixinə nəzər yetirilir.

A STUDY OF SELF-REALIZATION AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

SUMMARY

People's lifestyles, formed according to the requirements of the modern era, are affected by pandemics, wars, famines, etc. such as news, social media trends, demands of fast-paced work life, etc. like, it is full of concepts that prevent a person from hearing his own inner voice. Over time, such a lifestyle leads people to become alienated from themselves and increasingly unable to enjoy life. At this time, people are more interested in "Happiness", "Peace", "Comfort", etc. they begin to talk about and wish for such concepts. And with that, the importance of the true path to those concepts, that is, self-realization, begins to show itself clearly again. From this point of view, it is noticeable that there is a greater need to research and develop topics related to self-realization and find answers to the questions that arise. Considering this point, it is obvious that it is important to reconsider the historical approaches regarding the essence of self-realization and to evaluate them according to the conditions of the present time. Here, the history of self-realization as a psychological phenomenon is considered.

ИССЛЕДОВАНИЕ САМОРЕАЛИЗАЦИИ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА
РЕЗЮМЕ

На образ жизни людей, сформированный в соответствии с требованиями современной эпохи, влияют пандемии, войны, голод и т. д. такие как новости, тенденции в социальных сетях, требования быстро меняющейся трудовой жизни и т. д. мол, оно полно понятий, которые мешают человеку услышать собственный внутренний голос. Со временем такой образ жизни приводит к тому, что люди отдаляются от себя и становятся все более неспособными получать удовольствие от жизни. В это время людей больше интересуют «Счастье», «Мир», «Комфорт» и т. д. они начинают говорить о таких понятиях и желать их. И вместе с этим вновь начинает ясно проявляться важность истинного пути к этим понятиям, то есть самореализации. С этой точки зрения заметно, что возрастает потребность в исследовании и разработке тем, связанных с самореализацией, и поиске ответов на возникающие вопросы. Учитывая этот момент, очевидно, что важно пересмотреть исторические подходы относительно сущности самореализации и оценить их с учетом условий современности. Здесь рассматривается история самореализации как психологического феномена.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.Babayeva, M. Müasir dövrdə tələbələrin özünügerçəkləşdirməsi və qarşıya çıxan problemlər // - Bakı: ADU-nun Elmi Xəbərləri, - 2019. №1, - s. 143-148.

2.Cabbarov,R.V. Özünügerçəkləşdirmənin pedaqoji elmlər kontekstində tədqiqinin bəzi məsələləri // - Bakı: Psixologiya jurnalı, - 2011. №1, s. 148-160.

3.Əliyev,B.H., Cabbarov R.V. Özünügerçəkləşdirmənin fəlsəfi aspektdə tədqiqi istiqamətləri // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, - 2010. №2, - s. 126-135.

4.Əliyev,B.H., Cabbarov R.V. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin meyarları və modelləri // - Bakı: Psixologiya jurnalı, - 2010. №1, - s. 3-15.

5.Ayten, A. Kendini gerçekleştirme ve dindarlık: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma // - İstanbul: M.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, - 2005. №2, s.185-204.

6.Kuzgun, Y. Kendini gerçekleştirme // - Ankara: Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, - 1973. №1, s. 163-178.

İnternet resursları.

7.https://www.ceylanmumoglu.com/az/news/abraham-maslou-ve-insan-olmagin-psixologiyasi

8. https://www.monapsikoloji.com/abraham-maslow-kendini-gerceklestirme-kurami/

9.https://www.uplifers.com/kendini-gerceklestirmenin-onemi-maslowun-ihtiyaclar-hiyerarsisi-piramidi/

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: psixologiya elmləri doktoru, dosent Cabbarov Rəşid Vəkil oğlu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏBİNƏ İSGƏNDƏROVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sabina_adu@yahoo.com

E-LEARNING IN EDUCATION

Açar sözlər: təhsil, texnologiya, interaktiv, informasiya, elekton öyrənmə
Ключевые слова: образование, технология, интерактивный, информация, электронное обучение
Key words: education, technology, interactive, information,e-learning

The definition of e-learning according to experts in education and educational technology is "the delivery of training and education via networked interactivity and a range of other knowledge collection and distribution technologies" (Fry, 2000). Because of its delivery methods, e-learning is also referred to as electronic learning or online learning.

According to Arkorful and Abaidoo (2015), the definition of e-learning is the subject of much debate in the education and technology communities. Different definitions tend to focus on varying aspects of the method, depending on the interests of the researcher. For instance, Twig (2002) describes the e-learning concept as being centered around the learner and the interactive, self-paced customizable nature of the system. Tao (2006), on the other hand, emphasized that e-learning focuses on the electronic networks that allow learners to receive individualized support and have separate, flexible learning schedules.

E-learning is one of the latest and most efficient methods of learning. It involves using a computer or other electronic device to access educational materials and activities. E-learning can provide students with a variety of advantages, such as opportunities for independent study, more personalized instruction, and interaction with other learners.

Most people think of "e-learning" as an online course or program that you take to gain new skills or knowledge. And while that's certainly one use of e-learning, it's far from the only one. In fact, the **e** in e-learning stands for "electronic," which means that any learning activity that takes place online or electronically can be considered e-learning. That could include watching a tutorial video on YouTube, participating in a discussion forum with classmates, or even playing a game designed to teach you new information.

Today, technology has become an essential part of our lives. Whether we are at home or work, we use technology to communicate, learn, and be productive. And

with the ever-growing advances in technology, e-learning is becoming a more popular and convenient way to learn.

E-learning has become an increasingly popular method of instruction in recent years, as technology has made it more accessible and easier to use. There are many advantages to using

e-learning, including the ability to reach a larger audience, the flexibility to learners' schedules and the cost savings it can provide.

One of the biggest advantages is that you can learn at your own pace. This means that if you have a busy lifestyle, you can still take classes and get the education you need. You can also choose when and where you want to take your classes. This flexibility is one of the reasons why more and more people are choosing to take classes online.

One of the biggest challenges is that e-learning can be less personal than face-to-face instruction, and it can be difficult to provide the same level of support and feedback that learners would receive in a traditional classroom setting. Moreover, some of the disadvantages include the potential for technical problems, the need for a reliable internet connection, and the possibility that not all students will have access to the same resources. Another disadvantage of online learning is that it can be very isolating. This is because you are often learning by yourself without any interaction with other students or professors. This can be a challenge for some people, who learn better in a more social setting.

Technology has allowed for the development of various methods of delivery for e-learning to suit the various preferences and needs of learners.

Distance learning: Students and teachers can interact with each other remotely, using technology such as video conferencing, VoIP, and email. This type of e-learning is often used in higher education, where students may not be able to attend classes in person.

*Blended learning: T*his is a mix of online and offline learning, where students may complete some of their coursework online, and the rest in a traditional classroom setting.

Gamification: This is the use of game mechanics and elements in non-game contexts, such as education. It's no secret that learning a foreign language is sometimes difficult and incomprehensible. Many people give up studying as soon as they start it. Most often, this is due to the fact that a person cannot find the perfect way to learn. People think that studying is very dull, wearisome. But the attitude to learning a language can change dramatically if you approach this process outside the box. Scientists argue about the effectiveness and benefits of gamification in learning, but most agree that gamification is one of the best innovative ways to learn languages. Connolly and Stansfield (2006) define game-based e-learning as "the use of a computer games-based approach to deliver, support, and enhance teaching, learning, assessment, and evaluation. "Typical school activities become boring for

modern students, and they choose entertainment when choosing between some kind of entertainment and learning. Gamification can help teachers keep children interested while learning, and help students take a different view of learning a foreign language. Gamification can make learning more engaging and fun for students.

Microlearning: This is a type of e-learning that delivers small pieces of content, such as videos or audio clips, that can be easily consumed on mobile devices. Numerous studies also show that microlearning encourages pupils to study by dividing content into manageable chunks and facilitating learning. Due to its flexibility and ease of integration into daily life, this method enables students to study whenever and wherever they choose. Microlearning is a quick and efficient technique to learn new material. It is an easy learning method and can be tailored to many circumstances. That is, microlearning may be accomplished quickly.

However, there are some drawbacks to this learning, such as the fact that there is a lack of content and that it is not appropriate for heavier material and necessitates extensive explanation. Microlearning, however, is a powerful technique that may be utilized to enhance learning outcomes due to the various advantages that can be realized. On the other hand, the success of microlearning tactics is closely related to student characteristics, instructors' tendency to use digital technology, and outside factors like the accessibility of learning materials.

Social learning: This is a type of e-learning that takes advantage of social media and networking technologies to facilitate learning. It can include features such as discussion forums, blogs, and wikis. Many learning management systems now include social media features or use external social media tools to strengthen the learning process. “Social media technologies have fundamentally changed the way that social interaction occurs within our world,” said Deaton (2015) in the study “Social Learning Theory in the Age of Social Media. Educators may subsequently have a favorable impact on student accomplishment through the use of new educational technologies. Deaton then suggested that educators embrace this paradigm shift to equip pupils to participate in the vast “information exchange” that is now taking place on the global stage of the digital age.

With this framework, social e-learning entails the use of technologies such as videoconferencing and social media sites to facilitate interactions among learners. Group discussions and question-and-answer sessions also help build up social interactions throughout the learning process (Aubron, 2018).

When your goal is to transform learning environments from the classroom to online learning, one of the biggest challenges is finding the humanity behind the machine. Both professors and students need to adapt to the many changes in the world of education. Teachers empower students to follow their passions. To be creative, productive people, and to learn new things that they never knew they could

learn. But the role of the teacher in the 21st century has changed, in the same way that our technology and the way that we relate to each other have changed.

Until few years ago, the teacher held the position of authoritative power in a classroom, he was the only holder of knowledge among its walls and communication between student and educator was one-way. Students that memorized information and demonstrate understanding of taught concepts were rewarded with grades. Today teachers are learning with their students through co-learning, sharing and collaboration. They are content producers and content consumers at the same time thanks to a simple click of the mouse, or to a YouTube channel accessible on their smartphones from everywhere. In this context, the walls of a classroom are no longer a knowledge container rather a limit. The added benefits of online learning, such as familiarity and comfort with technology and improved communication skills, as well as the new roles that students and professors undertake in online education, will push online learning to the forefront of education in the next future, making quality education accessible to all interested students. Students now collaborate with people around the world, so it is important that, as the system changes, education providers and students learn how to be productive, how to keep information and protect it, how to communicate.

Technology allows teachers to use search engines to find examples to enrich the content of their lessons, foster in students the interest for a subject and increase the engagement with their matter. As this method is quick and free, is possible to try something and, if that doesn't work, then try something else.

The future of online learning is looking very promising. With the advances in technology, more and more people are finding that they can learn online at their own pace and in their own time. This means that there are more opportunities for people to get the education they need without having to go to a traditional school.

S. ISKHANDAROVA

E-LEARNING IN EDUCATION

SUMMARY

E-learning is one of the latest and most efficient methods of learning. It involves using a computer or other electronic device to access educational materials and activities. E-learning can provide students with a variety of advantages, such as opportunities for independent study, more personalized instruction, and interaction with other learners. What's more, e-learning is becoming more affordable every day. E-learning is an umbrella term that refers to any type of learning or training that takes place over electronic platforms. It can include everything from online courses and video tutorials, to social media groups and even texting exchanges with a mentor. E-learning has quickly become one of the most popular ways to learn, thanks to its convenience and flexibility. Whether you're looking to improve your

professional skills or just learn more about a topic, e-learning has something to offer everyone. E-Learning, or learning that takes place through electronic media, has been growing in popularity for the past few decades. The benefits of e-learning are vast and include convenience, flexibility, affordability, and accessibility. Technology allows teachers to discover solutions to problems collaboratively. They can join communities of experts, share their knowledge and give an answer to their students about almost everything using platforms without delay.

С. ИСКАНДАРОВА

ЭЛЕКТРОННОЕ ОБУЧЕНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ

РЕЗЮМЕ

Электронное обучение – один из новейших и наиболее эффективных методов обучения. Оно предполагает использование компьютера или другого электронного устройства для доступа к образовательным материалам и занятиям. Электронное обучение может предоставить учащимся ряд преимуществ, таких как возможности для самостоятельного обучения, более персонализированное обучение и взаимодействие с другими учащимися. Более того, электронное обучение с каждым днем становится все более доступным. Электронное обучение — это общий термин, который относится к любому типу обучения или подготовки, происходящему на электронных платформах. Он может включать в себя все: от онлайн-курсов и видео уроков до групп в социальных сетях и даже обмена текстовыми сообщениями с наставником. Электронное обучение быстро стало одним из самых популярных способов обучения благодаря своему удобству и гибкости. Если вы хотите улучшить свои профессиональные навыки или просто узнать больше о теме , электронное обучение может предложить что-то каждому.

Электронное обучение, или обучение, которое происходит с помощью электронных средств, за последние несколько десятилетий приобрело все большую популярность. Преимущества электронного обучения огромны и включают удобство, доступность.

Технология позволяет учителям совместно находить решения проблем. С помощью платформ они могут присоединиться к сообществам экспертов, поделиться своими знаниями и без промедления дать ответ своим ученикам практически обо всем.

S. İSGƏNDƏROVA

TƏHSILDƏ ELEKTRON ÖYRƏNMƏ

XÜLASƏ

Elektron təhsil ən yeni və effektiv öyrənmə üsullarından biridir. Bu, təhsil materiallarına və fəaliyyətlərə daxil olmaq üçün kompüter və ya digər elektron cihazdan istifadəni nəzərdə tutur. Elektron təhsil tələbələrə müstəqil təhsil imkanları, daha fərdiləşdirilmiş təlimat və digər öyrənənlərlə qarşılıqlı əlaqə kimi müxtəlif üstünlüklər verə bilər. Üstəlik, e-təhsil hər gün daha sərfəli olur. Elektron təhsil elektron platformalar üzərindən baş verən hər hansı bir öyrənmə və ya təlimə aid olan ümumi termindir. Buraya onlayn kurslardan və video dərslərdən tutmuş sosial media qruplarına və hətta mentorla birbaşa fikir mübadiləsinə qədər hər şey daxil ola bilər. Elektron təhsil öz rahatlığı və çevikliyi sayəsində tez bir zamanda ən populyar öyrənmə üsullarından birinə çevrildi. İstər peşəkar bacarıqlarınızı təkmilləşdirmək, istərsə də mövzu haqqında daha çox öyrənmək istəsəniz, e-təhsil hər kəsə üçün uyğun ola bilər.

Elektron təhsil və ya elektron media vasitəsilə həyata keçirilən öyrənmə son bir neçə onillikdə populyarlıq qazanmışdır. Elektron təhsilin faydaları genişdir və onlara rahatlıq, çeviklik, sərfəlilik və əlçatanlıq daxildir.

Texnologiya müəllimlərə problemlərin birgə həllini tapmağa imkan verir. Onlar mütəxəssis birliklərinə qoşula, biliklərini bölüşə və platformalardan istifadə edərək tələbələrinə demək olar ki, hər şey haqqında anında cavab verə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Arkorful, V., & Abaidoo, N. (2015). The role of e-learning, advantages and disadvantages of its adoption in higher education. *International Journal of Instructional Technology and*

Distance Learning

2. Aubron, X. (2018, September 13). How to use social learning in e-learning?

3. Connolly, T.M., McLellan, E., Stansfield, M.H., Ramsay J., & Sutherland J. (2004).

Applying computer games concepts to teaching database analysis and design. *International*

Conference on Computer Games, AI, Design and Education, Reading, UK, November 2004.

4. Tao, Y., Rosa Yeh, C., & Sun, S. (2006). Improving training needs assessment processes via the internet

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: Rəyçi: fil.ü.f.d. Xəyalə Həmidova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SAMİRƏ ELÇIN QIZI MUSƏVİ
ADU-nun əyani doktorantı
musavi.samira@mail.ru/ 077 733 11 91

BƏDİİ MƏTNDƏ FON BİLİKLƏRİNİN "ŞAQULI KONTEKST" FORMALAŞDIRMA POTENSIALI HAQQINDA (Devid Mitçellin əsərlərinin dilinə istinadən)

Açar sözlər: fon bilikləri, şaquli kontekst, tarixi-filoloji və tarixi-sosial filoloji kontekst, presedent onimlər və presedent fenomenlər, Devid Mitçell.

Ключевые слова: фоновые знания, вертикальный контекст, историко-филологический и историко-социально-филологический контекст, прецедентные онимы и прецедентные феномены, Дэвид Митчелл.

Key words: background knowledge, vertical context, historical-philological and historical-social-philological context, precedent onyms and precedent phenomena, David Mitchell.

Fon biliyinin bədii mətn ilə əlaqəsi məsələsi linqvistik praqmatika, semiotika, ədəbiyyatşünaslıq və digər yaxın elm sahələrində diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, fon bilikləri bədii mətndə şaquli kontekst vasitəsilə reallaşa bilir. Belə reallaşma faktlarının konkret faktlar üzrə izlənilməsi fon bilikləri ilə şaquli kontekst anlayışlarının ciddi qarşılıqlı şərtlənməyə malik olduğunu, birinin digərinin ifadə formatını təzahür etdirdiyini və ya birinin digəri üçün məlumat mənbəyi, məxəz olması gerçəkliyini əyani şəkildə ortaya qoya bilər. Təqdim olunan məqalədə biz, müasir Britaniya ədəbiyyatının ən görkəmli nümyəndələrindən olan Devid Mitçellin əsərlərinin dili əsasında fon biliklərinin bədii mətn formalaşmasında oynadığı müstəsna rolu izləyə biləcəyik.

İlk olaraq, onu qeyd etmək lazımdır ki, fon biliyinin bədii mətndə reallaşma prosesi müəllif ilə oxucu arasında mövcud çox mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərdən asılıdır. Əslində bu prosesə oxucu müəllifdən daha artıq nüfuz edir. Məsələn, U. Eko məşhur "Bədii meşələrdə altı gəzinti" (Umberto Eco 1994 Six Walks in the Fictional Woods, Cambridge Mass.: Harvard University Press) əsərində fon biliyi termini əvəzinə ensiklopedik informasiya terminindən istifadə edir. Müəllif hesab edir ki, ensiklopedik informasiya oxucuların real dünyada baş verənlərə zidd olanları qəbul etməyə nə dərəcədə hazır olduqlarını göstərir. O, A. Dyumanın məşhur 1600-cü illərdən bəhs edən "Üç muşketyor" əsərinə istinad edərək qeyd edir ki, əsərin qəhrəmanlarından biri olan Aramis Servandoni küçəsində (Rue Servandoni) yaşayır. Bu mümkün deyil, çünki bu küçə bir əsr sonra yaşayıb yaratmış memar Covanni Servandoninin adını daşıyır. Lakin oxucular bu fakta o qədər də diqqət verməmişlər, çünki çox az adam Servandonini tanıyır. Lakin, əgər Dyuma yazsaydı ki, Aramis Bonapart küçəsində (Rue Bonaparte) yaşayıb, onda oxucular haqlı olaraq bundan məmnun olmayacaqdılar. [16, 97].

Bədii mətndə fon bilikləri ilə şaquli kontekst arasında əlaqənin tədqiqi məqsədilə məhz, Devid Mitçell yaradıcılığının seçimi heç də təsadüfi deyil. Belə ki, yazar, demək olar ki, bütün əsərlərində zaman-məkan koordinatlarında təhkiyə voyajını gerçəkləşdirməsi ilə seçilən müəllif olmaqla bərabər, xronotop göstəricilərinin yenilənməsində fərqli fiziki kontekst, autentik şaquli kontekst yaratmaqla oxucusunun fon biliklərinə çox ustalıqla xitab edə bilməsilə məşhurdur (bu haqda daha ətraflı bax: 12]). Belə ki, təhkiyəsində "müəllif kainatı" yaratması ilə seçilən, yəni eyni obrazları bir əsərindən digərinə "köç etdirmə" özəlliyi ilə fərqlənən Devid Mitçell personajlarının zaman və məkan koordinatlarının təyin edilməsi üçün fon biliklərinə istinad edir. Həmin fon biliklərinin həm tarixi-filoloji, həm tarixi-sosial mahiyyətli "şaquli konteksti" səciyyələndirməsindən çıxış etsək, burada haqqında bəhs etdiyimiz anlayışların, bir növ, kontominasiya mahiyyətli reallaşma nümayiş etdirdiyini təsbit etmiş olarıq. Yəni, burada biz, fon bilikləri ilə bədii mətndə reallıq qazanan "şaquli kontekst" faktları arasında kəskin sədd çəkmək imkanından məhrumuq. Məsələnin digər maraqlı tərəfi isə həmin intertekstem pərçimlənmələrinin presdent fenomenlər, presedent onimlər sayəsində reallaşma imkanına malik olması ilə bağlıdır ki, bu da əslində, mövcud mətn əlaqələndirmələrinin presedentlik nəzəriyyəsi (daha ətraflı bax: [13]) fonunda da izahının mümkünlünü ortaya qoyur. D.Mitçellin müəllifi olduğu bədii mətnlərdə fərqli zaman kəsiminə aid olan hadisələrin real tarixi situasiya və fon atmosferinə autentik uyğunluğunun təmin edilməsi üçün istifadə etdiyi informasiya ötürücülüyü vasitələrinə konkret faktlar əsasında nəzər salaq: "*Speaking at a press conference in Downing Street today, the Home Secretary* ***Douglas Hurd*** *rejected criticism of the government's ban on broadcast interviews with members of the* ***Irish Republican party****,* ***Sinn Fein.***" (s.13). Müəllif özünün "Slade House" romanındakı 1988-ci ilə aid hadisələrin təsvirində həmin dövrə aid olan, daha dəqiq desək, XX əsrin 80-cı illəri üçün reprezentativ onomastikon paradiqmasına daxil olan ***Irish Republican party****,* ***Sinn Fein.*** erqonimindən, habelə ***Douglas Hurd*** social-tarixi şaquli kontekst rolunu oynayan onomastik vahidindən istifadə erməklə dövrün abu-havasını canlandırmağa müvəffəq olur. Xatırladaq ki, 1988-1994-cü illərdə İrlandiya Respublika Partiyasının nümayəndələrinin tele- və radioefir məkanında yasaq qoyulması dövrü kimi səciyyələndirilirdi və həmin seçkin (ünvanlı) senzura siyasəti, məhz, o zamankı Britaniya xarici işlər naziri Duqlas Hörd tərəfindən sanksiyalaşdırılmışdı [2]. II Dünya müharibəsindən sonra ən böyük yayın yasağı kimi qiymətləndirilən bu seçkin senzura faktı Britaniya cəmiyyəti tərəfindən "azad söz" hüququnun məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirildiyindən [3], məhz, bu tarixi hadisənin, yəni, tarixi-sosial şaquli kontekstin həmin ilin – D.Mitçellin əsərinin ikinci hissəsində cərəyan edən hadisələrin baş vermiş olduğu 1988-ci ilin Britaniya social-siaysi həyatında ən yaddaqalan, ən həlledici hadisələrindən biri, bəlkə də birincisi olması ilə şərtlənir. Yəni, bu hadisə, bir növ, həmin ilin "visit vərəqi", işarəvi mahiyyətli reprezentatntı kimi çıxış edə bilir ki, bu da məhz, ortaq siyasi, social,

mədəni bilik paradiqmalarına malik toplum üzvləri üçün izahsız, təfsilatsız aydın və autentik fon biliyi kimi səciyyələndirilə bilər.

Müəllif *Shining Armor, 1988* –adlanan yarımfəslin elə ilk sətirlərindən fon biliklərinə xitab edən belə autentik şaquli kontekst yaratmaqla oxucunu daha öncəki və daha sonrakı fəsillərdə cərəyan edən hadisələrdən ayırır və onu yeni, lokal zaman-məkan koordinatlarına keçirməklə fərqli intertekstem pərçimlənmələri, əlaqələndirmələri yaradır. Müqayisə üçün deyək ki, "*You Dark Horse You, 2006"* adlanan növbəti fəsildə artıq yeni və fərqli allyuziv onimlərin yer alması oxucunu fərqli mətn kontekstinə "hazırlayır" və həmin kontekstin autentikliyinin təmin edilməsi naminə müvafiq zaman diliminə aid reprezantativ obraz və fenomenlərə (və ya presedent onim və presedent fenomenlərə) müraciət edir.*"....Then I saw a woman in a wheelchair being pushed by* ***Tom Cruise****. Her face was hidden by a raincoat hood and* ***Tom Cruise*** *said "****Go right ahead, take a look****." ... Last of all was a black slab like the black slabs in* ***2001: A Space Odyssey*** *and as it opened I heard Sally saying, You have to wake up, so I did and here I am, alone, in the upstairs room at The Fox and Hounds. … They sat up here, the "****X-Files*** *Six."* [6, 47]. Bu hissədə oxucusunu fərqli zaman dilimində cətəyan edən hadisələrin atmosferinə nüfuz etdirməyə çalışan müəllif 2006-cı il üçün aktual olan, yəni həmin dövrün reprezentativ onomastikonu kimi çıxış edən şaquli kontekst faktlarına istinad edir. Belə ki, Hollivud ulduzu Tom Kruz 2000-ci illərdə öz məşhurluğunun ən pik dönəmində ikən 2006-cı ildə fenomen olmuş "Mission: Impossible" silsiləsindən üçüncü filmi tamaşaçıların görüşünə gəlmişdi [4]. ***2001: A Space Odyssey*** filmonimi isə məşhur ABŞ rejissoru, öz nəslinin kult sənətkarlarından sayılan S. Kubrikin ekran əsərinin adıdır [1]. Həmin əsər 1968-ci ildə ekran üzü görsə də, Britaniya və ümumilikdə, Qərb oxucusu üçün fantast-yazar Artur Klarkın əsərinə çəkilən film müəllifi kimi növbəti filmonimlə əlaqələndirməni təmin etmək potensialına malikdir. Belə ki, *They sat up here, the "****X-Files*** *Six."* İqtibasında yer alan ***X-Files*** *Six* erqonimi, əslində, digər fantastik mahiyyətli TV ekran əsərinin – 2000-ci illərin kult serialı "The X-Files"-ın adının (bax:[10]) mətn permutasiyası vasitəsilə təkrar nominasiya vahidi kimi istifadəsi ilə əlaqələndirməyə imkan yaratmışdır. Belə ki, əsərin haqqında bəhs etdiyimiz bölümündə paranormal hadisələrin tədqiqi üçün cəmləşmiş altı gəncin müəmmalı ölümü ilə bağlı məqamın işıqlandırılmasına yer verilir ki, bu da həmin erqonimin məhz, paranormal hallardan bəhs edən serialın adı ilə əlaqələndirmə əsasında (yəni, allyuziv onim formatinda) meydana gəlməsinə rəvac vermişdi. Yəni, əgər ***2001: A Space Odyssey*** bilavasitə allyuziv onimi təcəssüm etdirirsə, ***X-Files Six*** erqonimi allyuziya əsasında yaranan müəllifli onimdir: "**The X-Files**" > **X-Files Six.** Xatırladaq ki, allyuziya – bədii referensiya aktı olmaqla daha öncə mətn referentinə "xitab edir" və bu zaman *a priori* olaraq, dil daşıyıcılarının ortaq fon biliklərinə malik olması (yəni, ortaq maddi-tarixi, mədəni-tarixi, praqmalinqvistik və s. informasiyaya bələdlik) faktı nəzərə alınır. [11, 19].

Romanın "*Astronauts, 2015.*" adlanan növbəti bölümündə artıq fərqli ptaqmatonimlərin istifadəsi ilə dövrün abu-havasının autentik canlandıırılmasına, eləcə də personajların zövqlərini müəyyən edən faktorlar sayəsində onların daxili aləmlərinin açılmasına müvəffəq olunur.

Bombadil's ***iPhone*** *vibrates over his heart. …On a whim, I locate* ***Philip Glass****'s music for* ***The Truman Show*** *on Bombadil's* ***iPhone****, and listen to it by way of pre-prandial entertainment. Jonah and I saw the film at a backstreet cinema in* ***St. Tropez*** *at the turn of the century. We were moved by the protagonist's horror at the breadth and depth of the gulf between his own life and the quotidian world.* [6, 64].

Qeyd edək ki, "The Truman Show" (1998) filminin məşhur pianoçu və bəstəkar Filip Qlass tərəfindən yazılmış və növbəti il "Qızıl qlobus" mükafatına layiq görülmüş musiqisi [9] özünün təkrarsızlığı və çox seçkin musiqi duyumuna malik şəxslərə xitab etmə fərqliliyi ilə seçilirdi. Xatırladaq XX əsrin ən görkəmli bəstəkarlarından sayılan F.Qlassun özünün fərqli "təkrarlanan strukturlara malik" minimalist musiqi formatı ilə sənət "olimpində" öz zirvəsini əldə etməyə müvəffəq olmuşdu [7]. Personajın əldə etdiyi telefonun yaddaşında, uzun çək-çevirdən sonra, məhz, bu musiqini tapdığından məmnunluq duyması, D.Mitçellin şaquli kontekst vasitəçiliyi ilə obrazın səciyyələndirilməsi üçün istifadə etdiyi bir maraqlı detal kimi qiymətləndirilə bilər. Bu iqtibasda yer alan fon bilikkləri obrazın həm yüksək-seçkin musiqi zövqünə malik olmasına dəlalət edir, həm imtiyazlı sinfin nümayəndəsi kimi Sen-Trope kimi bahalı kurort bölgəsində dincəlmək seçiminə malik olduğunu, kübar həyat tərzi sürdüyünü nümayiş etdirir, həm də telefonunu mənimsədiyi ***iPhone*** nəsli nümayəndəsindən, əslində, xeyli yaşlı olmasına işarə edir.

Onu da əlavə edək ki, burada brend adı həm özünün kommunikativ funksiyadakı reallaşmasını, həm də (qismən) mifoloji funksiyadakı reallaşmasını qazanmış olur. Belə ki, artıq smartfon nəslinin yetişdiyinə işarə edən yazar, məhz, ***iPhone*** ptaqmatonim-qlobalizmini qeyd etməklə, iqtibasın yer aldığı bölümdə cərəyan edən hadisələrin "Apple" firmasının kultunun mövcudluğunun formalaşmağa başladığı dönəmə təsadüf etdiyini implisit şəkildə qabartmış olur. Müqayisə üçün xatırladaq ki, müəllifin digər əsərində – "Cloud Atlas" romanında uzaq gələcəkdə mövcud olacaq dünya düzəninin təsvirində D.Mitçell bir çox aparıcı brend adlarının appelyativdə işlətməklə onların mifoloji funksiyada reallaşmasını təmin etmişdi. Bu zaman fon biliyinə malik olan şəxs niyə məhz həmin brend adlarının əşyaların adlarını "sıxışdırıb çıxarmaq" iqtidarında olmasının (məsələn, krossover tipli idman ayaqqabısının yerinə "Nayk"lar səciyyələndirilməsinin verilməsi) səbəbini çox asanlıqla, əlavə şərh və izahata ehtiyac duymadan çözmüş olur. Burada biz, praqmatonimlərin milli-mədəni spesifikliyinin semantik ifadəlilik potensialını araşdırmış O.Y.Yakovlevanın qeyd etdiyi məqamlarla: brend mifləşdirilməsi (*brand mythologie*) və bredin müəyyən anlayışların, müəyyən yaşayış tərizinin ifadəliliyinə, reprezentasiyasına xidmət etməsi (*brand positioning*) məqamları ilə qarşılaşırıq.(daha ətraflı bax: [15, 61]). Bu kontekstdə praqmatonim-qlobalizmlərin

linqvistik statusunu və funksional spesifikasını araşdırmış O.S.Fomenkonun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dilçi praqmatonim-qlobalizmlərin öz semantik inkişafı nəticəsində zamanla müəyyən obyektlərin, hadisə və proseslərin obrazlı xarakteristikası üçün istifadə edilməyə başladığına diqqət çəkərək bu zaman həmin praqmatonim-qlobalizmlərin müəyyən sosioal status, yaşam tərzi və ya dəyərlər sisteminin səciyyələndirilməsi üçün istifadə edildiyini qeyd etmişdi [14; 3, 23].

Yoona had sunk to this same condition bymy first winter, when diners brushed snowofftheir ***nikesand*** *we had to mop the floors regularly*. [5,171] ; *Boom-Sook, Min-Sic, and Fang burst in at hour twenty approx, tox-flushed, ice on their* ***nikes***. [5, 188], *In the lobby, Mr. Chang produced a hooded cloak for me and a pair* ***oficenikes***.(c.192) He took his nikes of … [5, 199].

D.Mitçelin "Cloud Atlas" romanında ikonik işarələrin implisit və eksplisit ifadəlilik potensialını araşdırmış C.Tanın da qeyd etdiyi kimi, yazarın təsvir etdiyi gələcəkdə insanlar məişət texikasından istifadə edib, saat taxmır, ayaqqabı geyinmirlər, gələcəyin insanının evi soni (Sony) ilə təhciz olunur, onlar vaxtı rolexlərlə (Rolex) təyin edib, nayklarla (Nike) gəzintiyə çıxırlar [8, 78].

Xcept watch the ***rolex*** *hand erode the hours, I had no idea*. [5,181]; *He glanced at his* ***rolex*** *and asked if Mr. Chang had been captured.* [5, 209]; *Drool glued his chin to his* ***sony****, his eyelids remmed, and a gurgle was trapped in his throat*. [5, 169]; *Yoona mistook it for a broken* ***sony*** *which showed the world outside* [5, 170].

Bu yolla müəllif uzaq 2144-cü ildə Neo-Seulda yaşayan toplumun istehlak dəyərlərinin insani dəyərlərdən ön plana keçdiyini ifadə etmək məqsədilə öz sahəsində (məsələn, nümunədlərindən göründüyü kimi, ayaqqabı və ya saat istehsalında) ən aparıcı dünya brendlərinin həmin əşyaların adını əvəzləyə bilməsini, bununla da gələcəkdə bredomaniya, istehlak asılılığının yaşanacağını ifadə etməyə çalışmışdır. Yəni, müəllif oxucusunun fon biliklərində həmin brendlərin lyuks (luxary) və ya üstün seqment kateqoriyasına aid olması gerçəkliyinə bələd olduğundan çıxış etmişdir. Fon biliyinə istinad edən yazar , bir növ, informasiya bifurkasiyasını reallaşdıraraq uzaq gələcəkdə - 2144-cü ildə istehlakçı ruhun insani dəyərləri üstələdiyi yeni və fərqli "reallıq" fonmatını canlandırmağa müvəffəq olmuşdu. Elə bir gələcək ki, burada, məhz, oxucuya məlum olan və onun fon biliklərində hamının əldə etməyə çalışdığı qlobal brendlərin ümumi anlayışları əvəzləyəcəyi mümkün olsun. Əgər İ.P. Qalperinin mətndə ifadə tapan informasiyanın təsnifatlandırması zamanı aparığı 1) faktual; 2) "sətiraltı" (podtekst); 3) konseptual informasiya bölgüsü fərqləndirməsindən [11] çıxış etsək, biz, burada D.Mitçellin hər üç informasiya ötürücüyünün sintezinin gerçəkləşməsi kimi maraqlı və az təsadüf edilən situasiya ilə qarşılaşdığımızı təsbit edə bilərik. Belə ki, praqmatonim-qlobalizmlərlə bağlı olan fon biliyinin implisit məna ötürücüsü kimi çıxış etməklə bərabər, müəllif ideyasının ifadəsinə xidmət edir və konkret mətn çərçivəsində həmin "appelyativləşmiş" presedent onimlər factual informasiyanın ifadəsində iştirak edirlər: nayklar – ayaqqabı olaraq, rolekslər – saat olaraq və s.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, bədii mətnin şaquli konteksti bilavasitə fon bilikləri ilə əlaqə şəklində reallaşır və oxucunun biliklər paradiqmasındakı məlumat bazasına istinad etməklə müəllif ideyasına uyğun olan fikrin implisit və ya eksplisit şəkildə ötürülməsinə yardımçı ola bilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. 2001: A Space Odyssey, 1968, https://www.imdb.com/title/tt0062622/
2. Gallet E. "This is not censorship": The BBC and the Broadcasting Ban (1988-1994) // OpenEdition Journals, Censorship and blind spots: the BBC's silences, , 2022, №22 https://journals.openedition.org/mimmoc/10215
3. Maloney E. 'Closing Down the Airwaves: the Story of the Broadcasting Ban' // The Media and Northern Ireland (Edited by Bill Rolston), 1991, https://cain.ulster.ac.uk/othelem/media/moloney.htm
4. Mission: Impossible III, 2006 https://www.imdb.com/title/tt0317919/
5. Mitchell D. Cloud Atlas, New York: Random House, 446 pp.
6. Mitchell D. Slade House, https://royallib.com/book/Mitchell_David/slade_house.html
7. Philip Glass Biography https://web.archive.org/web/20130804233252/http://www.philipglass.com/bio.php
8. Tan C. David Mitchell's Cloud Atlas: A Multitude of Iconic Signs, Denizli: Pamukkale University, 2014, 106 pp.
9. The Truman Show, 1998 https://www.imdb.com/title/tt0120382/
10. The X Files, TV Series 1993–2018 https://www.imdb.com/title/tt0106179/
11. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 5-е, стереотипное. – М. : Ком Книга, 2007. –144 с.
12. Мирошниченко Ю А. «Двойное кодирование» в романе Д. Митчелла «Литературный призрак» // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences 2014 https://cyberleninka.ru/article/n/dvoynoe-kodirovanie-v-romane-d-mitchella-literaturnyy-prizrak
13. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М.: Московский государственный лингвистический университет, 2000. – 141 с.
14. Фоменко О.С. Прагматонимы-глобализмы : лингвистический статус и функциональная специфика : автореферат диссертации ... канд.филол.наук : / Фоменко О. С.- Волгоград, 2009, 26 с.
15. Яковлева О.Е. Прагматонимы в системе собственных имен: семантика, функции, национально-культурная специфика // Сиб. филол. журн.: науч. изд. Новосибирск: НГУ, 2005. - № 1-2. - С. 59-74.
16. Eco U. Six Walks in the Fictional Woods, Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1994.

МУСАВИ САМИРА

О ВОЗМОЖНОСТИ ФОНОВЫХ ЗНАНИЙ ФОРМИРОВАТЬ «ВЕРТИКАЛЬНЫЙ КОНТЕКСТ» В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (на основе языка произведений Дэвида Митчелла)

В статье рассматривается потенциал фоновых знаний в рамках художественного дискурса. В рамках исследования выявляется то, что в художественных произведениях авторы обращаются к фоновым знаниям, чтобы полностью и достоверно воспроизвести реалии описываемого ими времени и места. В это время автор интерпретирует общественно-политические реалии того времени через историко-социальный вертикальный контекст, использует интертексты для выражения определенной имплицитной информации. При этом благодаря историко-филологическому вертикальному контексту реализуется интертекстуальная связь с другими текстами и другими художественными произведениями. В частности, оказывается, что фоновые знания играют важную роль в творчестве Дэвида Митчелла, язык произведений которого рассматривается в рамках данной статьи. Так, писатель широко использует прецедентные тексты, прецедентные онимы, аллюзии и т.п. Благодаря этим интертекстуальным связям автору удается без необходимости дальнейших пояснений аутентично описать атмосферу того или иного периода. Описывая новую мировую реальность, возникающую в условиях господствования потребительства, автор в своих футуристических повествованиях использует именно культовые прецедентным онимые. Так, Д. Митчелл обращается к фоновым знаниям читателя о компаниях Nike и Rolex, отмечая, что в мире потребительского приоритета, возникающем в отдаленном будущем, обувь называется «nikes», а часы — «rolex». Проведенный в рамках представленной статьи анализ позволяет сделать вывод, что вертикальный контекст художественного текста реализуется в виде непосредственной связи с фоновыми знаниями и может способствовать неявной (импицитной) или явной (эксплицитной) передаче идеи, соответствующей замыслу автора, путем обращения к фоновым данным в парадигме знаний читателя.

MUSAVI SAMIRA

ON THE POSSIBILITY OF BACKGROUND KNOWLEDGE TO FORM A “VERTICAL CONTEXT” IN A LITERARY TEXT (based on the language of David Mitchell’s works)

The article examines the potential of background knowledge within artistic discourse. The study reveals that in works of art, authors turn to background knowledge in order to fully and reliably reproduce the realities of the time and place they describe. At this time, the author interprets the socio-political realities of that time through the historical and social vertical context, uses intertexts to express certain implicit information. At the same time, thanks to the historical and philological vertical context, an intertextual connection with other texts and other

works of art is realized. In particular, it turns out that background knowledge plays an important role in the work of David Mitchell, the language of whose works is discussed in this article. Thus, the writer widely uses precedent texts, precedent onyms, allusions, etc. Thanks to these intertextual connections, the author is able to authentically describe the atmosphere of a particular period without the need for further explanation. Describing the new world reality emerging under the dominance of consumerism, the author in his futuristic narratives uses cult precedent onyms. Thus, D. Mitchell appeals to the reader's background knowledge of Nike and Rolex, noting that in the consumer-first world emerging in the distant future, shoes are called “Nikes” and watches are called “Rolex.” The analysis carried out within the framework of the presented article allows us to conclude that the vertical context of a literary text is realized in the form of a direct connection with background knowledge and can contribute to the implicit (implicit) or explicit (explicit) transmission of an idea corresponding to the author’s intention by referring to background data in the knowledge paradigm reader.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: filol.e.d, prof Çingiz Məmməd oğlu Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NURANƏ ƏSƏDULLAYEVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
İstiqlaliyyət küçəsi, 53; e-mail: x_nura_x@list.ru

1960-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN BƏDİİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ YENİ İDEOLOJİ TƏMAYÜLLƏR

XÜLASƏ

1960-cı illərdə sinfi mübarizənin başa çatması ilə ədəbiyyatın bütün janrlarında müsbət-mənfi qəhrəman anlayışları ədəbi-bədii dövriyyəyə daxil olmağa başlayır. Doğrudur, 1920-30-cu illərdə yazılmış bəzi hekayələrdə biz bunun müəyyən nümunələrinə zəif də olsa, rast gəlirdik. Xüsusilə, hələ 30-cu illərdə Mir Cəlalın, Qantəmirin və Sabit Rəhmanın satirik hekayələrində satirik obrazlar sinfi mənsubiyyətinə görə deyil, təbii xarakterinə görə yaradılırdı. Lakin bu tendensiya zəif idi və bu tendensiyadan kənara çıxanlar çox zaman ədəbi tənqid tərəfindən tənqidə məruz qalırdı. 1960-cı illərdə isə həm ictimai-siyasi mühitdə, həm də ədəbiyyat, bədii yaradıcılıq sahəsində meydana çıxmış yumşalma həyat həqiqətlərinə yeni baxışların, yeni özünüifadə imkanlarının yaranmasına təkan verirdi. Bu illərdə ədəbiyyatda özünü göstərən yeni ideoloji təmayüllər şair və yazıçıları da müxtəlif istiqamətlərə yönəltmişdir. Keçmiş mövzulara ənənəvi münasibətlərlə bərabər, müasir, həmçinin tarixi mövzulara da müraciətlər mövcud idi. Məqalədə 1960-cı illər Azərbaycan ədəbi düşüncəsində yaranan yeni ideoloji təmayüllər kontekstində müəlliflərin yeni yanaşmaları və nasir Sabir Azərinin "Duman çəkilir" povestində 1920-ci illərin reallıqlarının təsviri məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: 60-cı illər, ədəbiyyat, yumşalma, ideoloji təmayül, bədii düşüncə

Giriş. 1960-cı illərdə ictimai həyatda sinfi mübarizə başa çatdıqdan sonra istər-istəməz qəhrəmanlar və onlara yazıçı münasibəti də dəyişdi, bunu zaman özü formalaşdırdı. M.İbrahimovun "Böyük dayaq", İ.Şıxlının "Ayrılan yollar", İ.Əfəndiyevin "Körpüsalanlar", "Dağlar arxasında üç dost", Ə.Vəliyevin "Turaclıya gedən yol", Əbülhəsənin "Tamaşa qarının nəvələri", Mir Cəlalın "Yolumuz hayanadır?", İ.Hüseynovun "Kollu Koxa", "Saz", "Teleqram", "Şəppəli", B.Bayramovun "Yarpaqlar", S.Əhmədovun "Aran", "Görünməz dalğa", T.Əfəndiyevin "Dağ yolu", T.Hüseynovun "İnsan düşünür" və s. əsərlərində qəhrəmanların müsbət-mənfi qütblərinə bölündüyü və bu kontekstdən yanaşıldığını görürük. Bununla yanaşı, hələ də köhnə tendensiya ilə yazılan, inqilabi prosesləri bədii əsərin mərkəzi konfliktinə qoyaraq bolşevizm ideyalarını təsvir edən əsərlər də yazılırdı. Süleyman Rəhimovun "Şamo" romanının sonrakı cildlərində qəhrəmanlar əvvəlki inersiya ilə öz yoluna davam edirdi. Əli Vəliyevin "Budağın xatirələri",

Qılman Musayevin “Qalada üsyan”, “Şimal küləyi”, Y.Şirvanın “Buludlar dağılır” və s. əsərlərində “inqilab” dövrünün hadisələri təsvir edilir və obrazlar da buna uyğun formalaşdırılırdı. Bu əsərlər haqqında dövrün ədəbiyyat tarixində yazılırdı: “Ümumən inqilabdan əvvəlki dövrə müraciət edən yazıçıların əksəriyyəti xüsusi mülkiyyətçilik ehtirasının doğurduğu dəhşətləri qabarıq göstərirlər ki, bu da həmin əsərlərin müasir səslənməsinə, köhnəlik qalıqlarına qarşı mübarizədə ideoloji silaha çevrilməsinə səbəb olur” [1, s.271-272].

1960-cı illər ədəbi prosesində yeni yanaşmalar. Bu illərdə ədəbi prosesdə gedən tendensiya onu deməyə əsas verir ki, ictimai-siyasi fikir kimi, ədəbi fikir də yeni mərhələyə daxil olur. Bu mərhələdə ideoloji baxımdan azad olmağa çalışan ədəbiyyat üç istiqamətdə öz inkişafını tənzimləməyə çalışır:

1. Hələ də bəzi yazıçı və şairlər öz mövzularını iyirmi-otuz il əvvəlki inersiya ilə davam etdirir, obrazları, əsərin konfliktini bu istiamətdə qurur. Bu cür mövzular oxucular tətəfindən maraqla qarşılanmasa da, rəsmi dairələrdə təqdir edilirdi.

2. Əsasən ədəbi prosesə yeni gələn və ictimai-siyasi proseslərdən dərs götürən bir çox şair və yazıçılar yeni mərhələdə yeni və müasir mövzulara müraciət edir və obrazları müsbət-mənfi (dost-düşmən deyil) istiqamətində qurur və əvvəlki yanaşmalardan tamamilə kənara çıxırlar.

3. Hər iki istiqamətdən imtina edən bəzi yazarlar isə əsas diqqətini tarixi mövzulara yönəldir və özünüifadəni bu istiqamətdə görürdü. Təsadüfi deyil ki, nəsrimizdə tarixi mövzuya ən çox bu dövrdə müraciət etmişlər.

Süleyman Rəhimovun “Şamo” romanının ilk cildi 30-cu illərdə nəşr edilmişdi. Romanın strukturu da məhz bu illərdə qoyulmuş, əsərin konflikti və obrazlar dövrün ideologiyasına uyğun olaraq formalaşdırılmışdır. Lakin aradan illər keçdikdən sonra müəllif əsərdəki hadisələrin sonrakı inkişafını, obrazların taleyini izləməyi əsas götürmüş və davam etdirmişdir. Romanın üçüncü cildi 1964-cü ildə nəşr edilmişdir. Yazıçı romanı bundan sonra da davam etdirmiş və dörd cilddə nəşr etdirmiş, nəticədə roman-epopeya yaratmışdır. Lakin elə bu müddətdə həyat çox dəyişmişdir; bu dəyişiklik xüsusilə yazıçının həyatdan götürdüyü obrazlara münasibətdə özünü göstərmişdir. Əgər romanın yazılmağa başlandığı dövrdə müəllifin ideoloji obrazlarından biri Sultan bəy sinfi düşmən kimi göstərilirsə, əsərin yazılıb sona çatdığı 60-cı illərdə Sultan bəy haqqında fikirlər dəyişir, açıq şəkildə olmasa da, Sultan bəyin düzgün təsvir edilmədiyi məlum olur. Sultan bəyi yazıçı prototipin adı ilə əsərə daxil etmiş, onu dövrün ideoloji sisteminə uyğun olaraq təsvir etmişdir. Bəlkə də buna görə yazıçı ən çox sevdiyi Şamonu (əsərin ilk nəşri zamanı doğulan oğulunun adını da Şamo qoymuşdur!) hadisələrin son mərhələsində öldürür, mənfi qəhrəmanı Sultanı isə mühacirətə göndərir. Bəlkə yazıçı bununla bolşevik ideyalarına tapınan qəhrəmanın bolşevizim qurbanı olduğu ideyasını demək istəmişdir.

Əbülhəsən Ələkbərzadənin yaradıcılığında da eyni proses baş vermişdir. O da 30-cu illərdə qələmə aldığı iki romandan birini –“Yoxuşlar”ı 60-cı illərdə davam

etdirmişdir. Doğrudur, müəllif əsəri yenidən işləyərkən əvvəlki kimi obrazları iki yerə-düşmən və dostlara bölməmişdir, kollektivləşmə hərəkatına bir qədər müasirlik mövqeyindən yanaşmışdır. Ancaq dövrün hadisələrinin təsvirində obyektivliyi axıracan qoruyub saxlaya bilməmiş, obrazlar yenə də açıq şəkildə müsbət-mənfi qütblərinə bölünmüşdür. Bu yanaşmanı 30-cu illər üçün bəlkə də məqbul hesab etmək olardı, lakin 60-cı illərdə kollektivləşməni bu kontekstdən təsvir etmək romanın effektivliyini azaldırdı. Romandakı Qumru obrazı qırx il əvvəlki hadisələr üçün nə qədər təbii səslənirdisə, çağdaş mərhələdə onun əvvəlki düşüncədə qalması obyektiv təsir bağışlamır. Deməli, bu müddətdə qəhrəman heç inkişaf etməmiş, təfəkkür baxımından irəli getməmişdir. Hələ də Lenin prinsiplərinə sadiq qaldığını göstərmək üçün üzünü Leninin şəklinə tutaraq "Sənin kimi biz də yorulmadan əlləşib vuruşmalıyıq, çalışmalıyıq. Elə etməliyik ki, xoşbəxtlik hamının nəsibi olsun. Yoxsa bizim sevincimiz də, fərəhimiz də yarımçıq olacaq, biz özümüzü tam xoşbəxt hesab edə bilməyəcəyik" [3, s. 355],-deməsi çox deklorativ səslənir.

Əli Vəliyevin "Turaclıya gedən yol", "Budağın xatirələri" əsərlərində də hadisələr və qəhrəmanlar ideoloji yöndən təsvir edilirdi. Yazıçı qəsəbədən Turaclıya gedən yolu rəmzi mənada işlədir və hadisələri sinfi mövqedən təsvir edir. Lakin hər iki əsərdə sinfi mövqe açıq şəkildə, yəni 30-cu illər kontekstində qələmə alınmır. Hadisələrə 60-cı illər məsafəsindən baxılır. Görünür, buna görə Mirzə İbrahimov "Turaclıya gedən yol" romanını "milli koloritli" əsər adlandıraraq yazırdı: "Turaclıya gedən yol" parlaq milli koloriti olan bir romandır. Həm də bu kolorit zahiri əlamətlərdə deyil, düşüncələrin və hissiyyatın təzahür formasında, bütün fəaliyyət və danışığında ifadə olunmuşdur" [7, s. 238].

Qılman Musayevin həm "Qalada üsyan", həm də "Şimal küləyi" əsərlərində inqilabi proseslər təsvir olunur. "Qalada üsyan" əsəri 1907-ci ildə "Potyomkin" zirehli gəmisinin matroslarının üsyanını əks etdirir. Yazıçının "Şimal küləyi" romanında da sovet hakimiyyətinin qurulması dövrü əks etdirilir. Üstəlik burada müəllif 1918-1920-ci illər hadisələrini də əhatə etməyə çalışmışdır. Yazıçı burada Heydər, Nərgiz, Yetim kimi yaşlı inqilabçı obrazları yaratmaqla yanaşı, inqilabi hərəkata rəğbət bəsləyən və mübarizəyə qoşulan gənclərin də obrazını yaradır.

Əlbəttə, bu cür əsərlərdə 20-ci illərə məxsus hadisələrin təsvirində müəyyən cazibədarlıq olsa da, obrazların traktovkası, hadisələrin birtərəfli təsviri, dekloratavliyi və sxematikliyi yeni nəsrin tələblərinə cavab vermirdi. Xüsusilə, hadisələrin təsviri, sovet cəmiyyətinin ideallaşdırılması insanların hələ də yaşadığı həyatla həmahənglik təşkil etmirdi. Bu cür əsərləri oxuyarkən sovet cəmiyyətinin qurulması ilə bağlı bəzi suallar meydana gəlirdi. Bu əsərlər nə qədər macəra xarakterli hadisələrlə, əhvalatlarla yüklənsə də, "...nəticədə psixoloji dayazlıq, səthilik meydana çıxır, surətin xarakteri zahiri təsvirlər fonunda itib batır" [6, s. 31].

Həsən Seyidbəylinin "Cəbhədən cəbhəyə", Əlfi Qasımovun "Adilənin taleyi" romanlarında, Bayram Bayramovun "Mən ki, gözəl deyildim", "Sərinlik" povestlərində, "Arakəsmələr" romanında müasir həyat hadisələri təsvir edildiyindən

obrazlar da müasir həyatdan götürülmüşdür. Mirzə İbrahimovun "Böyük dayaq", İsmayıl Şıxlının "Ayrılan yollar" romanlarında da konflikt əvvəlki kimi iki qarşı-qarşıya duran qüvvələr arasında deyil, ailə-məişət kontesktində cərəyan edir. B.Bayramovun "Sərinlik" povestində konflikt ailə və ictimai əxlaq problemi üzərində qurulub. Yazıçı demək istəyir ki, ictimai əxlaq ailəni də müəyyənləşdirən ən mühüm faktorlardan biridir. "Sərinlik" povestində yazıçı obrazları sosial mühitinə görə dəyərləndirmir; əksinə partiya sıralarına girib cəmiyyəti aldadan, ictimai əxlaqa zərər verən Muxtar obrazını yaradır. Bu obrazı sosial mənşəyinə görə obrazların yaradılması yolunda atılan ilk addımlardan biri hesab etmək olar.

Sabir Azərinin "Duman çəkilir" povestində 1920-ci illərin reallıqları. Kollektivləşmə dövrünə müraciət Sabir Azərinin "Duman çəkilir" povestində baş verir. 70-ci illərdə yenidən həmin dövrə qayıtmaq, İ.Əfəndiyev kimi, hadisələri başqa yöndən təsvir etmək ehtiyacı yazıçıya yeni obrazlar yaratmağa imkan verir. "Duman çəkilir" povestində vaxtilə Azərbaycan nəsrində düşmən kimi təsvir edilən bəy obrazına yenidən qayıtmaq ehtiyacı yazıçının bu dövrə münasibətindən irəli gəlir. Yazıçı istəyir ki, vaxtilə ədəbiyyatın bu zümrəyə qarşı qeyri-obyektiv münasibətinə yeni əlavələr etsin. S.Azəri bir yazıçı kimi hadisənin psixoloji aspektlərinə daha çox diqqət yetirirdi. Tənqidçi Rəhim Əliyevin yazdığı kimi: "Sabir Azəri əsas diqqəti qəhrəmanın fərdi aləminə, özünütsədiq ehtiraslarına yönəltməklə altmışıncıların qəhrəman konsepsiyasının əsas xəttini davam etdirmək üçün mühüm addım atdı" [5, s. 8].

"Duman çəkilir" povestinin qəhrəmanı Cəlil öncə yeni quruluşa qarşı çıxmır, əvvəllər göstərildiyi kimi, dərhal dağlara çəkilərək bolşeviklərə qarşı mübarizəyə qoşulmur. Ancaq sonrakı proseslər onu bu addımı atmağa vadar edir. Yazıçı Cəlil bəyin dağlara çəkilərək yeni quruluşa boyun əyməməyinin psixoloji, mənəvi əsaslarını hazırlayır. Bəyliyi dövründə mindiyi və göz bəbəyi kimi baxdığı boz atı indi nökər Sərxanın "gədəsi Səməndər" minirdi: "Ay camaat, büyündən boz at mənimdi,-demişdi. –ÇK mənə bağışlayıb. ÇK-ya belə ayaqdan iti atlar lazımdı ki, Şura hökumətinin düşmənlərinin anasını ağlatsın" [2, s. 40].

Yazıçı əsərdə yeni quruluşa münasibətində ictimai problemlər görür. Bu cəhətdən o tək deyil, bolşeviklərin gəlişinə siyasi baxımdan yanaşanlar, Cahandar ağa kimi, torpağın müdafiəçilərindən biri kimi çıxış edənlər var. Belələrindən biri də qaçaq Hümbətdir. Qaçaq Hümbətin tutularaq istintaqa gətirilməsi cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmır: "Bəziləri qaçaq Hümbətə vahiməylə, bəziləri, nifrətlə, bəziləri rişxəndlə, bəziləri də elə-belə qaraçı ayısına baxan kimi baxırdılar" [2, s. 24]. Qaçaq Hümbətə oaln bu münasibət cəmiyyətin təbəqələrini və ona münasibəti əks etdirir. Onların mübarizəsinin yalnız şəxsi məsələ olmayıb ictimai xarakter daşıması prokurorun ona hökm oxuması zamanı da üzə çıxır. Hümbət ona güllələnmə kəsildikdən sonra zalda müxtəlif səslər çıxarılır. Bu səslərdən biri də ağlaşma səsi idi. Qaçaq Hümbətdən prokuror nədən bu kənddə çox adam öldürdüyünün səbəbini soruşarkən qaçaq Hümbət deyir:

“-Çünki bu kənd namussuz kənddi, satqındı, bir urusun üstündə öz eloğlularının qanını tökür...

-Kəs səsini! –Prokuror ona bozardı. –O rus bolşevikdi, bu torpağa azadlıq gətirib.

Hümbət qışqırdı:

-Nə gətirib? Azadlıq? Ümiddi olun.

-Sənin kimiləri bolşeviklər gətirən azadlığın qədrini bilməz...

-Mənə onların azadlığı lazım deyil” [2, s. 26].

Qaçaq Hümbətin bu cavabı komsomolçuların etirazına səbəb olur və “bolşeviklər bizə qardaşdan artıqdı”,-deyə cavab verirlər. Prokuror isə dərhal qaçaq Hümbətin güllələnməyini əmr edir. Bütün bunlar Cəlil bəyin gözləri qarşısında baş verirdi. Cəlil bəy görürdü ki, qaçaq Kərəm bolşeviklərin mahiyyətini yaxşı dərk edir. Onların bu gəlişi heç də xalqın azadlığı üçün deyil. Onu vətən xaini kimi güllələyirlər: “-Binamuslar, siz də kişisiniz, əmr eləsələr dədənizi də güllələyərsiniz!

-Vətən xaininə atəş!

Beşatılanın üçü də açıldı, Hümbət palıdın kötüyünə dəydi, qayıtdı, camaata sarı tüpürdü:

-Dayanın bir, bu hökumət sizin də ananızı...

-Şura hökumətinin düşməninə atəş!” [2, s. 27].

Cəlil bəy yeni quruluşa qarşı amansız olan cəza dəstələrinin qaçaq Hümbətə verdiyi bu ölüm hökmündən çox qorxur. Yaxşı ki, qaçaqlara qoşulub dağlara çəkilmədiyinə sevinir. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı Cəlil bəyi bu yola əl atmasına sövq edir. “Nökər naiblə”, “proletarlarla” bir yerdə çörək yeməyini, işləməyini özünə sığışdıra bilmir. Dünənəcən onunla qohum olmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxanlar, bu gün onun hökumət tərəfindən münasibətinə görə qızını boşayırdı. İctimai təzyiqlərə dözə bilməyən Cəlil ahıl yaşında arvadını da götürüb dağlara çəkilməli olur. Onun bu hərəkətini ədəbiyyatşünas B.Əhmədli belə qiymətləndirir: “Cəlil bəy başa düşür ki, daha onun zamanı getmişdir, buna görə də yeni cəmiyyətə qarşı mübarizə aparmır, sadəcə özü çəkilir (dumanın çəkilməsinin bir çox mənalarından biri də məhz budur!)” [4, s. 7].

Yazıçı “Duman çəkilir” povestində sinfi mübarizənin mənəvi-əxlaqi, psixoloji problemlərinə toxunur. Cəlil bəy şəxsi və ictimai düşmənini fürsətdən istifadə edərək öldürmür, mərdcəsinə üzbəüz öldürür, ancaq bundan sonra yaşamağın mənasızlığını dərk edərək özünü də öldürür. Bu sonluq 20-ci illər kollektivləşmə hərəkatının obyektiv nəticəsi kimi mənalanır.

Nəticə. Həyat həqiqətlərini yeni parametrlərlə təsvir etmə Çingiz Hüseynovun, İsa Hüseynovun, Sabir Əhmədovun, Anarın, Vidadi Babanlının, Sabir Azərinin də əsərlərində özünü biruzə verirdi. Onlar yalnız bədii mətnə lirik üslub qatmırdılar, həm də obrazların təqdimində sərbəstliyə geniş yer verirdilər. Onların hekayə, povest və romanlarının qəhrəmanları bütün parametrləri ilə yeni idi. Bu isə

artıq ədəbiyyatımızda yeni bir tendensiya idi. Bu tendensiyanın aparıcı simalarını isə altmışıncılar təşkil edirdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. İki cilddə, II cild, Azərbaycan SSR Emlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1967, 501 səh.
2. Azəri S. Povestlər. Bakı, Gənclik, 1984, 320 s.
3. Əbülhəsən. Yoxuşlar. Bakı, Azərnəşr, 1962, 598 s.
4. Əhmədli B. Sözə bağlı ömür. 525-ci qəzet, 2013, 20 mart, s. 7.
5. Əliyev R. Həyat həqiqətinə sədaqət. Ədəbiyyat və incəsənət, 1988, 1 aprel, s. 8.
6. Xəlilov Q. Böyük sənət uğrunda. Bakı, Azərnəşr, 1962
7. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı, 1961,

Nurana Asadullayeva
Ph.D on philology

The new ideological tendencies in Azerbaijani literary thought in 1960-s

SUMMARY

As a result of the end of class struggle in society in 1960s, the concepts of positive-negative heroes in all genres of literature begin to enter the literary-artistic circulation. In some stories written in the 1920s and 30s, we found some weak, examples of this. In particular, in 30s, in satirical stories by Mir Jalal, Gantemir and Sabit Rahman, satirical images were created not because of class affiliation, but because of their natural character. However, this trend in literature was weak, and those who used it were often criticized by literary criticism. In 1960s, the softening that appeared both in socio-political environment and in the field of literature and artistic creativity gave impetus to the emergence of new views on the realities of life, new opportunities for self-expression. The new ideological tendencies manifested in literature during these years also directed poets and writers to different directions. Along with traditional attitudes and topics of past years, there were also appeals to modern and historical topics. The article examines the new approaches of the authors in the context of the new ideological trends in Azerbaijani literary thought of the 1960s and the issues of describing the realities of 1920s in the story by publicist Sabir Azeri " The fog is clearing".

Key words: 60s, literature, softening, ideological tendency, artistic thought

Нурана Асадуллаева
Доктор философсих наук по филологии

Новые идеологические направления в азербайджанской художественной мысли 1960-х годов

Резюме

С окончанием классовой борьбы в 1960-е годы в литературно-художественный оборот всех жанров литературы вводятся понятия положительных и отрицательных героев. Бесспорно то, что в некоторых рассказах, написанных еше в 1920-х -30-х годах встречаются определенные образцы литературы такого рода. В частности, еще в 30-е годы в сатирических повестях Мир Джалала, Гантемира и Сабита Рахмана сатирические образы персонажей создавались не по классовой принадлежности героев, а по их природному характеру. Однако те, ктопридерживался этой тенденции, часто подвергались критике со стороны литературоведов. В 1960-е годы смягчение политического режима произошедшее как в общественно-политической среде, так и в сфере литературы и художественного творчества, дало толчок к появлению новых взглядов на реалии жизни и новых возможностей для самореализации. Наряду с традиционной тематикой, писатели тех лет обращались к современным и историческим темам. В статье рассмотрены новые литературные направления в контексте новых идеологических течений, возникших в Азербайджане в 1960-х годах, и проблема описания реалий 1920-х годов в повести прозаика Сабира Азери “Туман рассеивается”.

Ключевые слова: 60-е годы, литература, смягчение режима, идеология, художественная мысль

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi: akademik Rafael Hüseynov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEVA ALMAZ
ADU

XALQLARARASI ÜNSİYYƏT VƏ TƏRCÜMƏ SƏNƏTİ

Xülasə

Mədəniyyətlərarası əlaqələr artdıqca, dilləri öyrənmə, mükəmməl tərcüməçilik sənətinə yiyələnmə zərurətə çevrilir. Bu zərurət xqalqlarin dilinə, adət – ənənəsinə,ədəbiyyatina, mədəniyyətinə bələd olmaq istəyindən irəli gəlir.Vaxtı ilə qədim yunanlar başqa dildə danışanları barbar adlandırırdı. Antropoliji mənada hər xalqın öz mədəniyyəti var. Cəmiyyət daxilində də ayrı-ayrı qrupların öz mədəniyyəti var. Y. Herder bunu belə izah edirdi:"Dil və təfəkkür əlaqəlidir, dil və mədəniyyət isə millətin ruhunun və düşüncə tərzinin inikasıdır. " Dil bizim əqlimizin xarakteridir. [8,6] Mədəniyyət insanın üzvü olduğu cəmiyyətdə əldə etdiyi bilik,adət və vərdişlərin toplusudur. Bilik deyəndə nəyisə etmək, nədənsə özünü tam hüquqlu insan kimi hiss etmək başa düşülür. Elm də bu mənada mədəniyyətin tərkib hissəsidir.

Bəs dil özü həyatımızda hansı rolu oynayır? Dilçi alim, fonetist F.Veysəlli özünün "Dil" adlı kitabında bunu belə cavablandırır:-Dili öyrənirik (ana dili kimi idarə olunmayan),öyrədirik (xarici dil kimi-idarəolunan),tədqiq edirik, onların təsvirini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif yollar, modellər və nəzəriyyələr düşünüb tapmaq (nəzəri dilçilik)üçün külli miqdarda vəsait ayrırıq, dildəki defektlərin (qüsurları) müalicə edirik (yeni əlifbanın yaranması), səmərəli klaviaturaların tərtibi afaziya, paralic ,dilöyrənmədəki yayınmaların paylaşdirilması,səhvləri öncəgörmə, islahetmə ,maşınla tərcümə və ünsiyyətin həyata keçirilməsi və danışığına əsasən şəxsiyyətin tanınması və s.bu və ya digər problemləri həll etmək üçün dilləri öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoyuruq (tətbiqi dilçilik).[8,7]

Deməli, öz ana dilimizə mükəmməl yiyələnməklə və xarici dil bilməklə hər hansı bir ünsiyyəti asanlıqla qura və tərcümə edə bilərik.Tərcümə prosesində isə nitq şifahi və ya yazılı ola bilər. Hər iki tərcümə növü mütəxəssisdən işçi dillərini mükəmməl bilmək, aidiyyatı olan sahə üzrə geniş məlumat, müəyyən vərdişlər tələb edir. Bu tələblərlə yanaşı,yazılı tərcüməni şifahi tərcümədən fərqləndirən bir sıra mühüm cəhətlər mövcuddur.Bunlar hər iki növ tərcümə üzrə peşə hazırlığı, vərdişlər tələb edir.

Əhatə dairəsi genişdir.Buna uygun olaraq hər bir sahənin tərcüməsindən ayrıca bəhs etmək zərurəti meydana çixir.

Məsələn:-siyasi tərcümə, hüquqi tərcümə, texniki tərcümə ,məhkəmə tərcüməsi, inzibati tərcümə, dini tərcümə iqtisadi tərcümə, maliyyə,təsil,tibb sahələri üzrə tərcümələr, ədəbi tərcümə və.s. Bu tərcümə növləri məxəz mətnin mövzusuna uygun olaraq təsnif edilir. Bədii tərcümə necə olur?

Tərcümə nəzəriyyəsindən və təcrübəsindən məlum oldugu kimi, Tərcümənin digər təsnifatları da mövcuddu.Bunlardan ən çox rast gəldiyimiz təsnifat tərcümə materialının xarakteri və məxəz mətnin mövzusuna əsaslanır.

C.F.Hendri sinxron ilə ardıcıl tərcüməni fərqləndirərkən yazır: " Sinxron tərcümə ardıcıl tərcümə ilə müqayisə edildikdə məlum olur ki, hər ikisi xüsusi istedad tələb edir. Birisinə cəldlik və rəvanlıq, digərinə isə möhkəm yaddaş gərəkdir."[8.8]

İstər yazılı, istərsə də şifahi tərcümə mədəniyyətlərarası əlaqələrdə böyük rol oynayır.Və müasir dünyanı bunlarsız təsəvvür etmək çətindir. Beləki, bütün millətlər Yer planetinin sakinidir və ünsiyyətsiz, tərcüməsiz əlaqələr də qurmaq qeyri – mümkündür.

Sinxron tərcüməçilərin hazırlığı ilə bağlı ikinci bir çətinlik ondan ibarətdir ki, tərcümənin bu növünün öz təbiəti xüsusi diqqət tələb edir. Təsadüfi deyil ki, Roderik Counz sinxron tərcümənin ardıcıl tərcümədən fərqli daha iki çətinliklə səciyyələndiyini xüsusi olaraq vurğulayır. O, şifahi tərcümənin bu növünün akustik baxımdan çətinliyini dinləmə və danışma proseslərinin qeyri-təbii olaraq eyni zamanda baş verməsində görür, intellektual baxımdan çətinliyi isə məruzəçinin fikrini tərcüməçinin əvvəlcədən duyması zərurəti ilə əlaqələndirir.

Deyilənlərlə əlaqədar olaraq gələcək sinxronçularla iş bir neçə istiqamətdə aparılmalıdır: onlar öz ana dillərini yaxşı bilməklə yanaşı, xarici dilə də mükəmməl şəkildə yiyələnməli, həm də bu dildə gözəl nitq vərdişləri əldə etməli, ayrı-ayrı ixtisas sahələri üzrə öz lüğət bazalarını artırmalı və bilik toplamalı, mövcud imkan daxilində müntəzəm məşq etməlidirlər.

Açar sözlər: Elmi - bədii ədəbiyyat, sinxron tərcümə, ünsiyyət vasitəsi, mədəni əlaqələr, bilik.

Hər hansı bir xalqın mədəniyyətilə tanışlıq üçün o xalqın dilinə yiyələnmək, tərcümə sənətinin incəliklərinə bələd olmaq, hələ qədim zamanların özündə belə çox vacib idi.Ona görə də elmə böyük üstünlük verilmiş, hətta quldarlıq dövründə elmli, yazıb – oxumağı bacaran kölələr köləlikdən azad edilərək, başqalarına da savad öyrətməklə görəvləndirilmişlər.Başqa xalqların mədəniyyətinə yiyələnmək üçün müxtəlif dilləri bilmək, tərcümə sənətinə yiyələnmək lazımdır.Tərcümə işi orta əsrlərdən Şərq xalqlarını yaxından maraqlandırmışdı. Lakin bu dəyərli tərcümələr aşağı təbəqə üçün nəzərdə tutulmurdu, belə ki, bilik özü böyük sərvət olduğu üçün bu tərcümələri şahlıq xəzinədə hifz edib nəsildən - nəsilə ötürürdü.

Azərbaycan da orta əsrlərdən bu sahədə cox iş görmüşdür, cünki dilimiz vaxtıilə Yaxın Şərqdə ünsiyyət dili olmuşdur. Rus istilasından sonra Azərbaycanda tərcümə işi sürətlə inkişaf etmiş, böyuk tərcüməçilər ordusu yaranmışdır. Ən yaxşı şair, yazıçı və ədiblərimiz tərcümə ilə məşğul olmuşdur. Onlar həm elmi, həm də bədii ədəbiyyatın tərcüməsilə məşğul olmuşlar,çünki bədii tərcümə dünya milli mədəniyyətinin mütərəqqi inkişaf mərhələsinə yaxından təsir göstərən, onun

ayrılmaz və inkaredilməz zəruri şaxələrindən biridir. Bədii tərcümə dövrdən asılı olmayaraq, hərəkətverici faktor kimi həmişə ön sıralarda dayanmışdır. Akademik B. Nəbiyevin bu fikri tam yerinə düşür. O haqlı olaraq qeyd edir ki, Vətənimizin tarixi təcrübəsi xüsusilə aydın göstərir ki, həm mədəniyyətin inkişafı, həm də bütövlükdə milli münasibətlərin daha da yaxşılaşması, genişlənməsi və təkmilləşməsi üçün xüsusi emosional təsir gücünə malik ən səmərəli vasitələrdən biri bədii ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələri və həmin əlaqələrin ən çox yaşadan, təsir göstərən sahəsi bədii tərcümədir.

Bədii tərcümə üçünsə xüsüsi ustalıq və məharət gərəkdir. Bu barədə böyük alman şairi H. Heyne öz fikrini belə ifadə etmişdir: " Orijinalın hərfini, hətta dəqiq fikrini, qrammatikanı öyrənib söz ehtiyatına malik olan hər kəs tərcümə edə bilər, lakin əsərin ruhunu tərcümə etmək hər adamın işi deyil."

Azərbaycanın ən görkəmli sənətkarları M.F. Axundov, A.Səhhət, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, Ə.Cavad,S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza və onlarla ədiblərimiz tərcüməyə öz töhfəsini vermişlər. Tərcümə sahəsində uğur əldə etmək üçünsə, hər hansı bir xarici dili bilmək çox vacibdir. Dil bizim hər birimizin həyatında mühüm rol oynayır. Müraciət etdiyimiz auditoriyanın dilində danışmaq, təkcə fərdi intellektual səviyyənin göstəricisi deyil, həm də məqsədə çatmağın ən asan yoludur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə təkcə dillərarası deyil, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Odur ki, peşəkar tərcüməçi təkcə iki dil üzrə mütəxəssis deyil, həm də bu iki işçi dildə yüksək mədəni səriştəyə malik bir dilçi olmalıdır. O öz mədəniyyətini dərindən bilməklə yanaşi, məxəz dil daşıyıcılarının mədəniyyətinin incəliklərinə də sahib olmalıdır. Bu, təbii və məntiqi bir tələbdir, çünki hər bir dil özündə o dildə danışanların mədəniyyətinin elementlərini daşıyır. Başqa sözlə, hər bir mədəniyyət, o cümlədən həyat tərzi dildə öz əksini tapir. Ona görə də dilin incəliyini bilmək çox vacibdir.

Tərcümə ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif dillərdə danışan insanların bir araya gəldiyi vaxtdan meydana çıxmışdır. Bütün elmlərin nəzəriyyəsi olduğu kimi, tərcümə nəzəriyyəsi də yaranmışdır və o, tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin çözülməsi zamanı meydana gəlir və formalaşır. Bütün elmlərdə belədir, problem yoxsa, onun həlli istiqamətində də heç bir təşəbbüs göstərilmir.[8,1]

Doğrudan da, Qötenin ibarəsi ilə desək, bir xarici dil bilməyən, öz ana dilini bilməz. Tərcümə işinə əsrlər boyu müraciət edilmiş, xalqlar, mədəniyyətlər inkişaf etdikcə, həmin xalqların dili, ədəbiyyatı maraq doğurmuşdur. Tarixən belə olmuşdur və olmaqda davam edir. Tərcümə işinə böyük mütəffəkkirlər yüksək qiymət vermiş, bu barədə maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Onlardan biri də alman şairi Y.V.Qöte dil öyrənməyin vacibliyini tövsiyyə edir və əhəmiyyətini belə ifadə edirdi:

"Alman bütün dilləri öyrənməlidir ki, vətənində (evində) hər hansı bir əcnəbi ilə rahatsızlıq keçirməsin, özü isə istənilən yad ölkədə özünü evindəki kimi hiss etsin."[8,2] Bu fikrin aktuallığı özünü Azərbaycanda keçirilən evrovijin mahnı müsabiqəsinə ev sahibliyi edərkən göstərdi.Belə ki,əhalimizin yarıdan çoxu inglis,

rus, digər avropa dillərinə bələd idi. Bu da rahat ünsiyyət qurmaqda böyük rol oynayırdı. Onun ən maraqlı fikirlərindən biri də tərcümə barədə olmuşdur. O, bədii tərcümə işinə həmişə böyük əhəmiyyət vermiş onu xalqlar arasındakı mədəni əlaqələrin yaranmasında və inkişafında mühüm vasitələrdən biri saymışdır.Tərcümə sahəsində fransızların çox iş gördüyünü bildirmiş və hər hansı bir ölkə barədə ətraflı məlumat almaq üçün tərcümənin üç növ rolu barədə yazmışdır. O, özü N.Gəncəvidən, Hafizdən dəyərli tərcümələr etmişdir.

Bədii janrların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ifadə tərzi olduğundan, onların tərcüməsi də bunları hədəf mətndə əks etdirməlidir. Bədii mətnlərin içərisində ən çətin olanı poeziyadır. Məşhur dilçi R.Yakobson vaxtı ilə poeziyanı hətta "tərcüməolunmaz" hesab etmişdir. Bu da onunla izah olunur ki, hər bir dilin şerinə fərqli struktur, qafiyə, ritm və s. poetik elementlər xasdır. Şeri tərcümə edərkən eyni məzmunu hədəf dildə ifadə etməkdən ötrü eyni, yaxud oxşar poetik elementləri tapmaq çox çətin və ya qeyri-mümkündür.

Bu fikir olduqca yerində və doğru səslənmişdir, cünki,vaxtilə Azərbaycan dilini öyrənən, tədqiq edən avropa tədqiqacıları qadının gözlərini ulduza, yanaqlarını almaya,dodaqlarını laləyə bənzədən şeirlərdən heyrətə düçmüş və bunu oz xalqlarına necə çatdırmağın yolunu aramışlar.

Alman şairi Y.V.Qöte "Qərb-Şərq Divanı"nı yazdıqdan sonra oxuculara belə müraciət etmişdir:

"Hər şeyin öz zamanı var! Elə anlar var ki, susmaq gərəkdir, elə anlar da gəlir ki, bu barədə danışmalı olursan. Mən bütün yazılarımı izahatsız yazdım, hər şeyi-mühakiməni, müzakirəni, nəticəni oxucuların ixtiyarına buraxdım və heç vaxt necə düşünmələri barədə kiçik bir işarə vermədim. Lakin, bu kitabçanı yazarkən Şərq barədə heç və ya az xəbəri olan oxucularımı məlumatlandırmaq üçün izahatsız ötüşə bilmədim."[8,3]

Yaxud da, S.Vurğun A.S.Puşkinin "Yevgeni Onegin " poemasını "Vaqifin şirin dilinə" çevirmək üçün 2 il saz sədaları altında çalışdığını, çəkdiyi əziyyətləri təsvir etmişdir.

Tərcümə və tərcümə nəzəriyyəçisi V. Ryaşentsev "Ən yaxşı tərcümə nədir?" sualına belə cavab vermişdir."Əgər ikinci dildə yaradılan əsər orijinalın oyatdığı təəssürata maksimum dərəcədə yaxın təsir oyada bilirsə, onu deal tərcümə hesab etmək olar."

Ümumiyyətlə, bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri o dildə danışanlardan hec biri bilə bilməz. Hər adam öz ixtisasından, təhsilindən, sənətindən asılı olaraq, müəyyən miqdarda müxtəlif söz işlədir. Bu cəhətdən dilin ümumi lüğət tərkibi olduğu kimi, hər adamın da bir-birindən fərqli olan, özünəməxsus lüğət ehtiyatı vardır. Bu, tərcümə sənətində də belədir.

Bəs tərcümə peşəsi nədir?

Tərcümə dillərarası ünsiyyət vasitəsidir. Məhz peşəkarın tərcüməsini həvəskar və qeyri-peşəkarın tərcüməsindən fərqləndirən də budur. Deməli, peşəkarın

tərcüməsi dillərarası ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də bir xidmət növüdür.Tərcümə prosesində nitq şifahi və yazılı olur. Məlum olduğu kimi, hər iki tərcümə növü mütəxəssisdən işçi dillərini mükəmməl bilmək, aidiyyəti olan sahə üzrə geniş məlumat, müəyyən vərdişlər tələb edir. Bu tələblərlə yanaşı, yazılı tərcüməni şifahi tərcümədən fərqləndirən bir sıra mühüm sahələr mövcuddur. Bunlar hər iki növ tərcümə üzrə peşə hazırlığı,vərdişlər və qabiliyyətlər tələb edir.

Yazılı tərcümə yazılı məxəz mətnin yazılı şəkildə digər dilə çevirilməsini, şifahi tərcümə isə şifahi mətnin digər dilə şifahi tərcüməsini nəzərdə tutur.[8,4]

Zaman baxımından şifahi tərcümə mətnin dərhal tərcümə edilməsini nəzərdə tutduğu halda, yazılı tərcümədə belə tələskənlik yoxdur. F. Abdullayeva yazır : "C.F.Hendri tərcümənin bu iki növünü müqayisə edərkən şifahi tərcümə ilə bağlı məsələni belə ümumiləşdirmişdir (burada dəqiqlik sürət qədər vacib deyil. Dilmanc səhv edə bilər, bunun üstündən keçmək olar. Amma tərcüməçi heç vaxt səhv edə bilməz.)"[8,5]

Tərcüməçi isə mətni elə yazmalıdır ki, yaratdığı hədəf mətndə redaktəyə ehtiyac qalmasın, dilmancdan gözəl natiqlik qabiliyyəti, asanlıqla eşidib – anlama vərdişləri tələb olunur. Yazılı tərcümə biristiqamətlidir, şifahi tərcümədə isə dillərarası ünsiyyət iki tərəf arasında qurulduğundan tərcümə də iki istiqamətdə aparılır. Yazılı tərcüməçi tərcüməyə başlamazdan əvvəl mövzu ilə baglı müəyyən məlumat toplayır.Onun əsasında mütərcim terminlər sözlüyünü tərtib edir və eyni zamanda konteksdən xəbərdar olur.Buna görə də o müəyyən mənbələrə müraciət edir. Tərcüməçinin istinad etdiyi mənbələr, əməl etdiyi etik qaydalar, çalışdıgı sahələrdən göründüyü kimi, onun fəaliyyət dairəsi çox genişdir .Ayrı – ayrı sahələr inkişaf edib təşəkkül tapdıqca həmin sahələrin fərqli dildə danışan mütəxəssisləri arasında ünsiyyət intensivləşir,geniş informasiya mübadiləsinə zərurət yaranır. Bu prosesləri təmin etmək ücün tərcüməçiyə ehtiyac artır.

Ədəbiyyat

1.F. Əsgərli " Bədii tərcümə prinsipləri" , Bakı- 2009.

2. R. Qurbanova "Qöte yaradıcılığında məhəbbət mövzusu". Bakı-2008

3.Goethe Werke Gedichte. West-Östlicher Diwan in 6 Bänden. 1-ter. Band. Herausgegeben von Birus H. und Eibe K.Frankfurt am Main und Leipzig. Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 1998.

4.Q.Bayramov "Tərcümə sənəti", Bakı, 2008.

5. F.Abdullayeva. "Sinxron tərcüməçı hazırlığı təcrübəsindən" Elmi xəbərlər-2006.

6.Johann Gottfried Herder: Abhandlung über Sprache in Deutsch | Schülerlexikon | Lernhelfer

7. F.Y.Veysəlli. Dil. Bakı, 2007, "Təhsil", 291 s.

8.Лексикология немецкого языка. Учпедгиз 1960

Summary

Aliyeva Almaz

The art of international communication and translation.

To get acquainted with the culture of any nation, it was very important to master the language of this nation, to know the intricacies of the art of translation in antiquity. To master the culture of other peoples, it was necessary to know different languages, to master the art of translation. Translation has been of great interest to the peoples of the East since the Middle Ages. An example of this is the history of the publication “Kalila and Dimna”. This piece is a native of India and since it was written by order of the Indian king, protects it as a national treasure, he was not allowed to travel abroad and move his face. knowledgeable, trusted translator He sent his cat to India, where he read a book for two years, engraved it in his brain and brought it home. Azerbaijan has also done a lot in this area since the Middle Ages, because our language was once the language of communication in the Middle East. After the Russian invasion, the translation work in Azerbaijan developed rapidly and a large army of translators was formed. Our best poets, writers and writers were involved in translation. They were engaged in the translation of both scientific and fictional literature, because literary translation is one of the integral and indisputable branches of the world national culture, which has the most direct impact on the stage of progressive development. Literary translation has always been a driving force, regardless of the period. This opinion of Academician B. Nabiev is completely correct. He rightly notes that the historical experience of our country convincingly shows that one of the most effective means of special emotional impact for the development of culture and further improvement, expansion and improvement of national relations in general is the interaction of fiction and living. The sphere of influence is literary translation. Literary translation requires special skills and abilities. The great German poet H. Heine expressed his opinion on this matter: "Anyone who has learned the letter of the original, even the exact idea, grammar and vocabulary, can translate, but it is not everyone's busines to convey the spirit of the work."

Keyword: simultaneous translation, means of communication, cultural ties, knowledge, the relationship of fiction.

Резюме

Алиева Алмаз

Искусство международной коммуникации и перевода.

Чтобы познакомиться с культурой любого народа, очень важно было овладеть языком этого народа, знать тонкости переводческого искусства еще в древности. Чтобы овладеть культурой других народов, нужно было необходимо знать разные языки, овладеть искусством перевода. Перевод вызывает большой интерес у народов Востока со времен средневековья.

Примером тому является история издания «Калила и Димна». Это произведение является уроженцем Индии и, поскольку он был написан по приказу индийского короля, защищает его как национальное достояние, ему не разрешалось выезжать за границу и двигать лицом. знающий, проверенный переводчик Он отправил своего кота в Индию, где два года читал книгу, выгравировал ее в своем мозгу и принес домой. Азербайджан также много сделал в этой области со времен средневековья, потому что наш язык когда-то был языком общения на Ближнем Востоке. После русского нашествия переводческая работа в Азербайджане быстро развивалась, и была сформирована большая армия переводчиков. Переводом занимались наши лучшие поэты, писатели и писатели. Они занимались переводом как научной, так и художественной литературы, ведь художественный перевод - одна из неотъемлемых и неоспоримых ветвей мировой национальной культуры, которая имеет самое непосредственное влияние на этап прогрессивного развития. Художественный перевод всегда был движущей силой, независимо от периода. Это мнение академика Б. Набиева полностью верно. Он справедливо отмечает, что исторический опыт нашей страны убедительно показывает, что одним из наиболее эффективных средств особого эмоционального воздействия для развития культуры и дальнейшего совершенствования, расширения и совершенствования национальных отношений в целом является взаимодействие художественной литературы и живого. Сфера влияния - художественный перевод. Художественный перевод требует особых навыков и умений. Великий немецкий поэт Х. Гейне выразил свое мнение по этому поводу: «Любой, кто выучил букву оригинала, даже точную идею, грамматику и словарный запас, может переводить, но передать дух произведения - дело не всех».

Ключевые слово:синхронный перевод, средства общения, культурные связи,знания,взаимосвязь художественной литературы,

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2023
Rəyçi:f.e.n. dos. Aida Sobor
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İÇİNDƏKİLƏR

DİLÇİLİK

MƏMMƏDOVA SVETLANA NƏSİB qızı
THE DIFFERENCES BETWEEN MORPHOLOGY AND SYNTAX 3

MƏMMƏDOVA SƏBİNƏ
DANIŞIQ AKTI NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏDQİQİ TARİXİNDƏN 9

MƏDİNƏ ƏLIAĞA QIZI RZAYEVA
MƏTBUAT DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SİNTAKTİK TƏRKİBLİ TERMİNLƏR 18

İBRAHİMOVA İRADƏ RZA QIZI
İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN ŞƏXSSİZ FORMASI CERUNDUN
NOMİNATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ 26

SARKHAN JAFAROV
PARENTHETICAL CLAUSES IN ENGLISH:
LINGUISTIC ANALYSIS OF SELECTED MATERIAL 33

YAQUT ƏLİYEVA
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİNLƏMƏ BACARIĞININ ROLU 47

AYGÜN QOCAYEVA
FRANSIZ DİLİNİN QRAMMATİKASININ
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ARTİKLİN YERİ 55

GÜNEL QƏRİBOVA AYDIN QIZI
PR BÖHRANININ ARADAN QALDIRILMASINDA ÜSLUBUN ƏHƏMİYYƏTİ 62

ADIGÖZƏLOVA SEVİL VAQİF QIZI,
FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ
TERMİNOLOGİYANIN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ 68

SAMIRA ABDULLAYEVA ALI
SABINA HAJIYEVA MUBARIZ
THE LEXICAL SYSTEM OF THE LANGUAGE AND ITS STRUCTURE 78

ƏFƏNDİYEVA MEHRİBAN
ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN YAZILI ABİDƏLƏRİN DİLİNDƏ ALINMA LEKSİKA
..... 84

СВЕТА НУРИЕВА
ВЗАИМОСВЯЗЬ МЫШЛЕНИЯ И РЕЧИ 91

SALMANOVA ŞƏFA MƏCİD QIZI
AFFIKSLƏRİN KÖKLƏ BİRLƏŞMƏ XÜSUSİYYƏTİNƏ GÖRƏ NÖVLƏRİ 100

MƏMMƏDOVA ELNARƏ TELMAN QIZI
DANIŞIQ AKTI TİPLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 108

ZEYNƏB ƏSGƏROVA
GÜLŞƏN ŞAMXALOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏ FİTONİMLƏRİN İŞLƏNMƏSİ..... 117

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLIZADƏ
AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÜSLUBİ İMKANLARI..... 128

SADIXOVA SARIGÜL ORUC
MAIN DIRECTIONS IN MODERN COGNITIVE LINGUISTICS..... 134

МИРЗАЕВА АИДА АКИФ Г.,
ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЭТНОНИМОВ УЭЛЬСА 141

Ирада Азиз гызы МИКАИЛОВА
ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА НА ЗАНЯТИЯХ
ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ 148

MƏMMƏDOVA ZENFİRA ƏLƏKBƏR QIZI
İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLOGİZMLƏRİN TUTDUĞU YER
MÖVQEİ VƏ DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU 155

LƏTİFƏ MƏMMƏDOVA
ALMAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB (OMONİM) SÖZLƏR VƏ TƏTBİQİ 163

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI
DIFFERENCE BETWEEN ORAL AND WRITTEN COMMUNICATION 170

SEVİL NƏCƏFOVA
KÜTLƏVİ İNFORMASİYA VASİTƏLƏRİ VƏ ƏDƏBİ DİL 178

ИРАДА ИБРАГИМОВА
ПРАКТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 186

MƏMMƏDOV SABİR RÜSTƏM OĞLU
CƏFƏROV FAZİL TATARXAN OĞLU
AVŞAR ELİNİN DÜNƏNİ VƏ BU GÜNÜ 193

SƏBUHİ BƏDƏLOV
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ESTETİK GÖRÜŞLƏRİ 201

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

RZAYEVA QƏRƏNFİL ZEYQƏM QIZI
XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN POEMALARINDA MÜHARİBƏ MÖVZUSU QƏHRƏMANLIQ VƏ İNSANİ DUYĞULARIN POETİK TƏCƏSSÜMÜ 210

GÜLŞANƏ XUDİYEVA
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AĞA MƏHƏMMƏD ŞAH QACAR MƏSƏLƏSİ 221

ÜLVİ AYDIN OĞLU MİKAYILOV
AVTOBİOQRAFİYA, AVTOBİOQRAFİK ƏSƏR VƏ AVTOBİOQRAFİZMİN FƏRQİ 232

ÜLVİYYƏ ƏLİYEVA
FACİƏVİ QƏHRƏMAN VƏ TƏLXƏK 241

MƏMMƏDOVA MƏLƏK HİDAYƏT QIZI
RƏSUL RZANIN YARADICILIĞINDA LİRİKA 248

NİLUFƏR MƏMMƏD ZADƏ
XX ƏSR MÜHACİR ƏDƏBİYYATI NÜMAYƏNDƏLƏRİ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU VƏ HERMAN HESSENİN MÜBARİZƏ VƏ ƏDƏBİ YOLUNA BAXIŞ. 258

HƏNİFƏOĞLU ELVİN ŞAHİN OĞLU
BİR QƏRİNƏDƏN ARTIQ ƏLYAZMALAR XƏZİNƏSİNİN KEŞİYİNDƏ, YAXUD PROFESSOR CAHANGİR QƏHRƏMANOVUN YARADICILIQ YOLU 267

GÜLNAR HÜSEYNOVA
GƏNCƏ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN TARİXİ ƏNƏNƏLƏRİ 277

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI
RAFİQ YUSİFOĞLU YARADICILIĞI İKİ MƏRHƏLƏDƏ 284

ZEYNALOVA TÜRKAN ƏNVƏR QIZI
ŞEKSPİR ƏSƏRLƏRNİNİN AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ 293

AZADƏ SÜLEYMANOVA
QARIŞIQ QABİLİYYƏTLİ SİNİFLƏRDƏ TƏDRİSİN TƏŞKİLİ 300

MƏMMƏDOVA SƏİDƏ QUBAD QIZI
MOLLA PƏNAH VAQİFİN ƏRUZ VƏZNLİ ŞEİRLƏRİNDƏ POETİK
SİMMETRİYA - PARALELİZM VƏ TƏZAD POETİK FİQURLARI 307

ŞƏMİYƏVA BƏSDİ HİKMƏT QIZI
AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSI VƏ STRATEGİYASININ
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ, TƏHSİLİN İNKİIŞAFI ÜÇÜN STRATEJİK
PLANLAŞDIRMANIN TƏHLİLİ..... 317

ARZU HÜSEYNLİ
WOMEN'S LITERATURE DURING QUEEN ELIZABETHI..... 324

LEYLA ASTAN QIZI ƏLIYEVA
CONATAN KOUNUN ROMANLARINDA ÖZGƏLƏŞMƏ PROBLEMI 330

RUZİYƏ ZAMAN QIZI QULiYEVA
XI-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
MƏSNƏVİ JANRI (Xaqani Şirvaninin "Töhfətül-İraqeyn" əsəri əsasında) 337

SULTANOV ƏLİCAN
BƏDİİ ÖZÜNÜİFADƏNİN TÖRƏMƏSİ, YƏNİ RİYAZİ BÜTÜNLƏŞMƏ 348

LƏTİFƏ ƏHMƏDOVA
KURT VONNEQUTUN "SALLAQXANA NÖMRƏ BEŞ VƏ YA UŞAQLARIN
XAÇ YÜRÜŞÜ"ROMANINDA DREZDEN BOMBARDMANININ BƏDİİ ƏKSİ... 361

BƏŞİROVA SƏADƏT MÜBARIZ QIZI
ELDAR BAXIŞ YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏ PROBLEMİNİN BƏDİİ
TƏCƏSSÜMÜ 370

KƏRİMLİ AYGÜN ATƏŞ QIZI
PSİXOLOJİ FENOMEN KİMİ ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏNİN TƏDQİQİ..... 378

SƏBİNƏ İSGƏNDƏROVA
E-LEARNING IN EDUCATION 386

SAMİRƏ ELÇIN QIZI MUSƏVİ
BƏDİİ MƏTNDƏ FON BİLİKLƏRİNİN "ŞAQULI KONTEKST" FORMALAŞDIRMA POTENSIALI HAQQINDA (Devid Mitçellin əsərlərinin dilinə istinadən) 392

NURANƏ ƏSƏDULLAYEVA,
1960-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN BƏDİİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ YENİ İDEOLOJİ TƏMAYÜLLƏR..... 400

ƏLİYEVA ALMAZ
XALQLARARASI ÜNSİYYƏT VƏ TƏRCÜMƏ SƏNƏTİ 407

"Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 05.10.2023
Şərti çap vərəqi 31,5. Sifariş № 289
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Jurnal "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4